

॥ श्रीः ॥

❀ काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला ❀

३८

(व्याकरणविभागे सप्तमं पुष्पम्)

श्रीवररुचिप्रणीतः

प्राकृत-प्रकाशः

श्रीभामहकृत'मनोरमा'व्याख्यासहितैः

महामहोपाध्याय-

श्रीमथुराप्रसाददीक्षितविरचित-

'चन्द्रिका'-'प्रदीप'-संस्कृत-हिन्दीव्याख्याद्वयोपेतः

श्रीमदुदयरामशास्त्रिडबरालकृत-

टिप्पणीपरिशिष्टाभ्यां विभूषितः

साहित्याचार्य-

श्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गमहोदयेन

भूमिकादिभिः सम्भूष्य संशोधितः

चौखम्बा-संस्कृत-सोरीज-आफिस, वाराणसी-१

प्रकाशकः—

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

वाराणसी-१

वि० सं० २०१६

(पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः)-

The Chowkhamba Sanskrit Series Office.

P. O. Box 8, Varanasi. (India)

1959

(परिचर्द्धितं चतुर्थं संस्करणम्)

मूल्यं ५)

मुद्रकः—

विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

ई० १९५९

प्रस्तावना

श्रीमद्भागदेवताऽनुरजनविमलमतीनां प्रेक्षावतां सुचिदितमेवैतद्यद् धर्मार्थिकाममोक्षा-
णाञ्चतुर्णां वर्गस्य प्राप्तये एव यतितव्यं सर्वैः । तत्प्राप्त्युपायाश्च बह्वोऽसङ्ख्यैः प्रबन्धैः
प्रतिपादिता अपि सृष्टुवुद्धीनां क्रीडनैकमनोऽनुरागिणां न तथोपकर्तुं शक्ता यथा
दृश्यकाव्यानि । तानि हि ऋटिति दर्शनमात्रेणैवानन्दसन्दोहजनकानि सदुपदेशं
प्राहयन्ति । तदुक्तं नाट्याचार्येण श्रीमता भरतमुनिना नाट्यशास्त्रे प्रथमेऽध्याये—

ब्रह्मोवाच—

सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिष्यप्रवर्तकम् ।
नाट्याख्यं पञ्चमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥ १५ ॥

पुनश्च तत्रैव ब्रह्मणो दैत्यसान्त्वनावसरे—

भवतां देवतानां च शुभाशुभविकल्पकैः ।
कर्मभावान्वयापेक्षी नाट्यवेदो मया कृतः ॥ ७२ ॥
नैकान्ततोऽत्र भवतां देवानां चापि भावनम् ।
त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यभावानुकीर्तनम् ॥ ७३ ॥
धर्माधर्मप्रवृत्तानां कामाः कामार्थसेविनाम् ।
निग्रहं दुर्विनीतानां मत्तानां दमनं क्रिया ॥ ७५ ॥
देवानामसुराणां च राज्ये लोकस्य चैव हि ।
महर्षीणां च विज्ञेयं नाट्यं वृत्तान्तदर्शकम् ॥ ८४ ॥
धर्म्यं यशस्यमायुष्यं हितं बुद्धिविवर्द्धनम् ।
लोकोपदेशजननं नाट्यमेतद्भविष्यति ॥ ८६ ॥ इति ।

तानि च संस्कृतमयानि प्राकृतमयानि च भवन्ति; तदाह मुनिः—

नानादेशसमुत्थं हि काव्यं भवति नाटके । इति ।

तत्र संस्कृतभाषापरिज्ञानं पाणिनीयादिव्याकरणेन, प्राकृतज्ञानाय च बरहृच्यादीनां
प्रयत्नः । तच्च किमिति कुशीलवाधीनमेव । वयन्तु आचार्याणां वचनोपन्यासेनैवोदात्समेह ।

अत्र मुनिः—

एतदेव विपर्यस्तं संस्कारगुणवर्जितम् ।

विज्ञेयं प्राकृतं पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥ अ० १७, श्लो० २ ॥

तथा च वाक्यपदीये भर्तृहरिः—‘दैवी वाक् व्यवकीर्णयमशक्तैरभिधातुभिः ।’ इति ।
कथमियमशक्तिरिति तु न प्रयत्नावगम्यम् । ‘अम्बाम्बेति यथा बालः शिक्षमाणः
प्रभाषते ।’ इत्यादिरीत्या देशकालभेदेनैव प्रतीमहे ।

वङ्गमध्यपञ्चालादिदेशजानां परस्परमेकस्यैव शब्दस्य जागरूको महानुच्चारणभेद एव
विप्रतिपन्नानां तुष्टिदो भविष्यति ।

हेमोऽपि—प्रकृतिः संस्कृतम् । तत्र भवं, तत आगतं वा प्राकृतम् । इति ।
तथा च गीतगोविन्दे रसिकसर्वस्वः—‘संस्कृतात्प्राकृतम् इष्टं ततोऽपभ्रंशभाषणम्’ इति ।
शकुन्तलायां शङ्करोऽपि ‘संस्कृतात्प्राकृतं श्रेष्ठं ततोऽपभ्रंशभाषणम्’ इति प्रमाण-
त्वेनोदाजहार—संस्कृताद् श्रेष्ठं प्राकृतं जातम्, ततोऽपभ्रंशः ।

केचित्तु—प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धम् प्राकृतम् । ततश्च वैयाकरणैः साधितं हि
संस्कृतमित्यभिधीयते । अतो न संस्कृतमूलकं प्राकृतम् । प्रत्युत प्राकृतमूलकमेव
संस्कृतम्—इत्याहुः ।

अपरे तु—वेदमूलकमिदम् । तनत्वनदिप्रत्ययानाम्, अम्हे-अस्मे-आदिपदानां,
लिङ्गवचनविभक्त्यादीनाञ्च वैदिकैः प्रयोगैः साम्यदर्शनात् । एतन्मूलकं च संस्कृतम्—
इति वदन्ति ।

साम्प्रदायिकैस्तूभयमपि नाद्रियते—यदि स्वभावसिद्धं प्राकृतम्, तर्हि कोऽसौ
स्वभावः क्रीडशब्द, येनेदमेव भाषणं स्यात् किंसमवेतश्च । जनसमवेतश्चेद् ‘दैवी वाग्
व्यवकीर्णयम्’ इत्यस्मद्भिहिते पक्षपातः । पारमेश्वरे तु स्वभावे वैलुप्यंनोपपद्यते—न ह्यग्नौ
शैत्यं क्वचिदपि कदाप्युपलभ्यते । एवं तत्तद्भाषाभेदः सुतरान्नोपपद्यते ।

सर्वासामेव भिन्नानामपि पारमेश्वरस्वभावसिद्धत्वे तु भाषापरिज्ञानिनां विदुषां
महान् कोलाहलो भविष्यति ।

अथ च यदीयं भाषा वेदभाषासमुद्भवा तत्समकालिका संस्कृतात् प्राचीना वा
स्वीक्रियते तर्हि पाणिनीयव्याकरणस्याऽपूर्णता स्यात्, तत्र प्राकृतस्याऽव्याकृतत्वात् ।
भगवता पाणिनिना च तत्र तत्र बाहुलकेनाऽपि वैदिकशब्दव्याकृत्या स्वव्याकरणस्य
पूर्णतायाः प्रदर्शनात् । तथा च गाथी-गोणी-गोपोतलिकेत्यादीनामपि असाधुशब्दत्व-
व्यवहारो नोपयुज्यते । प्रत्युत संस्कृताद्विकृतस्य प्राकृतस्यैव प्राकृताद्विकृतस्य संस्कृत-
स्यैवापभ्रंशव्यवहारापत्तिः स्यात् । न तथा व्यवहारस्तथाव्युत्पन्नानामपिष्टः । न ह्यस्ति
राजाज्ञा ‘पाणिनीयादिव्याकृतस्य नाऽपभ्रंशव्यवहारः’ इति ।

लिङ्गवचनसाम्यन्तु न दृढतरं प्रमाणम् । न हि आङ्ग्लभाषायाः ‘फादर’ इति
शब्दः उच्चारणसौकर्येणोच्चरितस्य पितृशब्दस्य प्रकृतिरिति कोऽपि प्रेक्षावान् मनुते ।
तथा च—‘बाटर्’ इति शब्दं दुहितृशब्दस्य । नच कोऽपि ‘तात’ इत्युच्चारयितव्ये ‘टाट’
इति रटन् भारतीयो बाल आङ्ग्लभाषापाठकस्तद्देशीयो वा गण्यते ।

अतो युक्तमुत्पर्यायः—प्रकृतिः संस्कृतम्, ततः प्राकृतमिति । तथा च प्राकृतमज-
र्व्याम्—‘व्याकर्तुं प्राकृतत्वेन गिरः परिणतिं गताः’ इति ।

वेदमूलकत्वेऽपि न किमपि प्रमाणम् ।

अस्तु वा यदपि तज्ज्ञानायाऽवश्यं प्रयतितव्यम् । यतोऽत्र भाषायां सुललिताः
प्रबन्धाः सन्ति । तदुक्तम्—

‘अहो तत् प्राकृतं हारिं प्रियावक्त्रेन्दुसुन्दरम् ।

सूक्तयो यत्र राजन्ते सुधानिच्यन्दनिर्म्भराः’ ॥ इति ।

तच्च प्राकृतं वररुचिमते—प्राकृत-पैशाची-मागधी-शौरसेनी-भे
तासु पैशाची मागधी च शौरसेनीविकृती, प्रकृतिः शौरसेनीत्युभयत्र दर्शनात्
संस्कृतविकृतिः प्राकृतवत् । 'प्रकृतिः संस्कृतम्'-इति दर्शनात् । शौरसेन्यामभु
नवभिः परिच्छेदैः प्रतिपादितप्राकृतानुसारि भवति 'शेषं माहाराष्ट्रीवद्' इत्यत्र
माहाराष्ट्रीपदेन तस्यैव ग्रहणात् । तथा च काव्यादर्श—

महाराष्ट्राशयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः । इति ।

हेमस्तु—चूलिकापैशाचिकम् १ आर्षं प्राकृतम् २ अपभ्रंशम् ३ चेत्यधिकभेदैः
सप्तधा विभजते ।

तथा च भेदप्रतिपादकानि सूत्राणि—

आर्षम् । ८ । १ । ३ ।

चूलिकापैशाचिके द्वितीयतुर्योराद्यद्वितीयौ । ८ । ४ । ३२५ ।

स्वरागां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे । ८ । ४ । ३२९ ।

प्राकृतसर्वस्वकारमार्कण्डेयेन भाषा-विभाषा-अपभ्रंश-पैशाची-भेदाद् भाषा-
श्चतुर्धा विभक्ताः ।

तत्र भाषा—माहाराष्ट्री-शौरसेनी-प्राच्या-अवन्ती-मागधी-भेदेन पञ्चधा ।

अर्द्धमागधी तु मागध्यामेवान्तर्भाविता ।

विभाषा—शाकरी १ चाण्डाली २ शाबरी ३ आभीरिकी ४ शाक्ती (शाखी) ५
चेति पञ्चधा ।

अपभ्रंशः—आर्षीं द्राविडीं च विना सप्तविंशतिधा च विभक्तः ।

अन्या अपि तिस्रो भाषाः स्वीकृताः—नागर-भ्राचडोपनागरभेदेन । पैशाचीभाषा
तिस्रसु नागरभाषासु विभक्ता । तद्यथा—कैकेयी १, शौरसेनी २, पाञ्चाली ३ च । राम-
तर्कवागीशेनाऽपि एवमेव प्रकटितम् । सर्वैरपि प्राकृतवैयाकरणैर्माहाराष्ट्री-पैशाची-मागधी-
शौरसेनी चैताः प्राकृतभाषाः स्वीकृताः । काव्यालङ्कारे रुद्रदो भाषाणां तिस्रो विधाः
प्राह—'प्राकृतं संस्कृतश्चैतदपभ्रंश इति त्रिधा ।' इति ।

काव्यादर्शे दण्डी च—

'तदेतद्वाङ्मयं भूयः संस्कृतं प्राकृतं तथा ।

अपभ्रंशश्च मिश्रं चेत्याहुराप्ताश्चतुर्विधम्' ॥ इति । १ । ३२ ।

चतुर्विधा हि ग्रन्थाः संस्कृतनिबद्धाः केचित्, प्राकृतनिबद्धाः केचित्, केचिदपभ्रंश-
निबद्धाः, केचिदासां साङ्ख्येण निबद्धा मिश्रा इत्युच्यन्त इत्यर्थः । 'संस्कृतं सर्गबन्धादि
प्राकृतं स्कन्धकादिकम् । आसारादीन्यपभ्रंशो नाटकादिषु मिश्रकम्' ॥ इति च ।

पुराणवाग्भटोऽपि वाग्भटालङ्कारे (२ । १) संस्कृतप्राकृतापभ्रंशभूतभाषितेतिभेदेन
चतुर्धा विभजते ।

अर्वाचीनोऽपि अलङ्कारतिलके (१५-३), एवं रुद्रदश्च काव्यालङ्कारे (२ । १२

प्रस्तावना

सूत्रे), एवमपभ्रंशविचारस्यावश्यकत्वाद् वररुचिना कथमुपेक्षित इति विप्रतिपत्तौ कश्चिद्—इयमपूर्णावैव वररुचेरिति ।

आसां प्रादुर्भाव एव नेति त्वन्यः ।

अपरे तु—वररुचिना 'दाढादयो बहुलम्' (४।३३) इति सूत्रकरणादेवाऽपभ्रंशोऽपि संगृहीत एव । तस्य च भामहेन आदिशब्दोऽयं प्रकारार्थः; तेन सर्व एव देशसङ्केतप्रवृत्ता भाषाशब्दाः परिगृहीताः; इति व्याख्यातत्वात् । अपभ्रंशश्च देशसङ्केतप्रवृत्ता एव भाषाः । तदुक्तं वृद्धवाग्भटेन—

'अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम्' ॥ इति ।

तथा च काव्यादेशे दण्डी—

'यदा च आभीर्यादयो देशभाषाः काव्यनाटकेषु निबद्धास्तदाऽपभ्रंशपदेन व्यवहियन्ते ।' तदुक्तम् तेन—

'शौरसेनी च गौडी च लटी चान्या च तादृशी ।

याति प्राकृतमित्येवं व्यवहारेषु सञ्चिधिम् ॥

आभीरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।

शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंशतयोदितम् ॥' इति । (१ । ३५-३६)

यत्तु अपभ्रंशपदेन भारतीयाः प्रचलिता भाषा गृह्यन्ते, ताश्च निबध्यन्ते काव्य-नाटकेषु । तदुक्तं नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना—

'शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा कार्या तु नाटके ।

अथवा छन्दतः कार्या देशभाषाप्रयोक्तृभिः ॥' इति । (१७-४६)

अधुना प्रचलिततत्तद्देशभाषास्वपि वङ्गदेशे यात्रागन्धर्वगानम्, नैपाले कूर्माचले च हरिश्चन्द्रादिनर्तनम् उपलभ्यत एव । अतोऽपभ्रंशस्य प्राकृतपदेन ग्रहीतुमशक्य-त्वादुचित एव तदनुल्लेखः प्राकृतप्रकाश इति । तत्तु दण्डिविरोधादुपेक्ष्यम् ।

वररुचिसमयेऽपभ्रंशस्य व्यवहारानुदय इति तु न सम्यक् प्रतिभाति ।

'त्रिविधं तच्च विज्ञेयं नाट्ययोगे समासतः ।

समानशब्दैर्विभ्रष्टं देशीमतमथापि वा ॥'

इति भरतमुनिनाऽपि तस्य प्रदर्शितप्रायन्त्वात् । यथा 'गौरित्यस्य गावी गोणी गोमोतलिकेत्येवमादयो बहवोऽपभ्रंशाः' इति भगवता पतञ्जलिना महाभाष्येऽपभ्रंशस्य व्यवहृतत्वात् स्वयं दाढेत्यादिसूत्रप्रणयनाच्च स्यादेतत् । सर्वमेवैतद् प्राकृतं तद्भवः, तत्समः, देशी चेति त्रिधा विभजन्ते सूरयः । तदाह दण्डी—'तद्भवस्तत्समो देशीत्यनेक-प्राकृतक्रमः ।' इति । तत्र यद्यपि तद्भवप्राकृतव्याकृत्यर्थमेव प्राकृतवैयाकरणानां प्रयत्नः । तदुक्तम्—'अथ प्राकृतम् ।' (८१।१) इति सूत्रे व्याख्यानावसरे हेमेन—'संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्याऽनुशासनं सिद्धसाध्यमानभेदसंस्कृतयोर्नेरेव तस्य लक्षणं न देश्यस्य-इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृतसमं तु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम्' इति । तथापि तत्तत्प्रदेशेषु

बाहुलकेन दैशिकानामप्युल्लेखाद्दैशिकमपि प्रायस्तद्भवत्वेन स्वीकुर्वन्ति । ४।३३ सूत्र-
व्याख्यानावसरे भामहेन देशसङ्केतेत्यादिनैतस्यार्थस्य स्पष्टमुक्तत्वात् ।

हेमोऽप्याह—‘गोणादयः’ (८।२।७३) गोणादयः शब्दा अनुक्तप्रकृतिप्रत्यय-
लोपागमवर्णविकारा बहुलं निपात्यन्ते, तद्यथा—गौः-गोणी गावी । त्रिपञ्चाशत्-
तेवण्णा । त्रिचन्वारिंशत्-तेआलीसा । इति । तत्समस्तु न संस्कृतात्प्रथमिगिति न
तद्विषयकः प्रयत्नः कस्यापि ।

अथ कोऽयं प्राकृतसूत्रप्रणेतारवररुचिः कदा समभवत्, कदा चैतत्सूत्राणि प्रणिनायेति
वृत्तं सम्यक्तया निश्चेतुं न शक्यते । एको वररुचिः सुप्रसिद्धविक्रमराजसमानकालिको-
ऽप्युपलभ्यते । तथाहि—

‘धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्खवेतालभट्टघटखर्परकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि द्वै वररुचिर्नवविक्रमस्य ॥’ इति ।

अन्यत्र—

‘पाणिनिं सूत्रकारं च भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।

वाक्यकारं वररुचिम्..... ॥’

इति पाणिनिसमकालिकः कात्यायनाऽपराभिधः प्रतीयते । महाभाष्यकारैरपि ‘तिन
प्रोक्तम्’ (४ । ३ । १०७) सूत्रे ‘वररुचिना प्रोक्तो ग्रन्थः वाररुचः’ इति चोदाहृतम् ।
तथा च प्राकृतमञ्जर्याम्—

‘प्रसीदन्तु च वाचस्ता यासां माधुर्यमुच्छ्रितम् ।

प्राकृतच्छगना चक्रे कात्यायनमहाकविः ॥

व्याकर्तुं प्राकृतत्वेन गिरः परिणतिं गताः ।

कोऽन्यः शक्तो भवेत्समात्कवेः कात्यायनादृते ॥’ इति ।

अथमेव कात्यायनापराभिधयः श्रौतसूत्रकारः पाणिनीयसूत्रवार्तिककारो रूपमाला-
प्रणेतारवृहत्संहितानिर्माता चेत्यत्र दृढतरप्रमाणाऽभावेपि विरोधं नाऽऽकलयन्ति
सूरयः । कथासरित्सागरकथामञ्जर्यादावुपवर्णितोऽपि वररुचिर्विलक्षणप्रतिभाशालित्वेन
नोक्तार्थे विरोधमवतारयतीति विवेकैर्विवेचनीयम् ।

अन्यो वाप्ययं वररुचिः स्यात् । तथाप्येतत्प्रतीयते यदयं सर्वेषु प्राकृतवैयाकरणेषु
प्रथम आचार्यः ।

एतःसूत्रप्रकाशशक्तिप्रणेतार भामहः कदा समभवत् इत्यप्यतिदुरूहताङ्गतो निर्णेतुम् ।
भामहप्रणीतमल्लकारलक्षणमप्यस्तीति श्रूयते । स च काश्मीरदेशीयः परमप्राचीन-
वेति मल्लक्रीकरोपाख्यैर्वामनाचार्यैर्निरूपितम् । एतेनापि वररुचेः परमपुराणता प्रतीयते ।
इत्यलं पल्लवितेन ।

अन्यत्र प्राकृतसूत्रेषु भाषाबाहुल्येन कार्यवैविध्येन च वररुचेः प्राचीनता प्रदर्श्यते ।
अत्र कार्यं वररुचिना बाहुलकेन आदिशब्देन च संगृहीतं तदर्थमपि अन्येषां सूत्र-

प्रणयनप्रयत्नः । आस्तामेतद् । हेमचन्द्रसमये हि विविधभाषाः भिन्नरूपाः सञ्जाता इति प्रतीयते । तथा च प्राकृतप्रकाशतो विशेषकार्याणां दिग्दर्शनम्—

प्रत्यये डीर्न वा ८ । ३ । ३१ । नीली । नीला—३२-३३ ।

अणादिप्रत्ययनिमित्तो डी स्त्रियां वा भवति । साहणी-कुरुचरो, साहणा-कुरुचरा । धातवोऽर्थान्तरेऽपि ८ । ४ । २५९ । उक्तादर्थादर्थान्तरेऽपि धातवो वर्तन्ते । बलिः प्राणने पठितः, खादनेऽपि वर्तते । बलह । खादति प्राणनं करोति वा । एवं कलिः सङ्घधाने संज्ञानेऽपि । कलह । जानाति संख्यानं करोति वा ।

विलप्युपालभ्योर्भङ्गः आदेशः । भङ्गह । विलपति, उपालभते, भाषते वा ।

फक्कतेस्थक्कः । थक्कह । नीचां गतिं करोति विलम्बयति वा । नीहरह । पुरीषोत्सर्गं करोति ।

बहुलम् ८ । १ । २ । बहुलमिन्यधिकृतं वेदितव्यमापादसमाप्तेः ।

लुम-य-र-व-श-ष-सा दीघेः ८ । १ । ४३ । प्रकृतलक्षणवशाल्लुसा याद्या उपर्यधो वा येषां शकारषकारसकाराणां तेषामादेः स्वरस्य दीर्घो भवति ।

शस्य यलोपे—पश्यति, पासह । रलोपे—विश्राम्यति, वीसमह । मिश्रम्—मीसं । वलोपे—अश्वः, आसो । विश्वासः, वीसासः । शलोपे—दुश्शासनः, दूसासणो । षस्य यलोपे—शिष्यः, सीसो । रलोपे—वर्षः, वासो । वलोपे—विष्वक्, वीसुं । षस्य—निषिक्तः, नीसित्तो । सस्य यलोपे—सस्यम्, सासं । कस्यचित्, कासह । रलोपे—उसः, ऊसो । वलोपे—निस्वः, नीसो । सलोपे—निस्सहः, नीसहो ।

न दीर्घाऽनुस्वाराद् ८ । २ । ८२ । इति द्वित्वनिषेधः ।

अवर्णो यश्रुतिः ८ । १ । १८० । कगजेत्यादिना लुकि सति शेषोऽवर्णोऽवर्णात्परो लघुप्रयत्नतरयकारश्रुतिर्भवति । तित्थयरो । सयहं । नयरं । इत्यादि । क्वचिदन्यतोऽपि-पियह-इति ।

इतः प्राचीनपुस्तकमधिकमशुद्धमासीद् । श्रीमतां वाराणसीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षाणां पण्डितवर-म० म० श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानां म० म० पं० विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिनां च साहाय्येन लिखितपुस्तकं जर्मनदेशीयकाबिलमहोदयसम्पादितपुस्तकं च दृष्ट्वा यथामति सावधानं संशोधितम् । तत्सहायेनैव यत्र क्वचिद् टिप्पण्यां पाठान्तरेण च संयोजितम् । द्वादशपरिच्छेदवृत्तौ च साहाय्यं प्रापम् ।

छात्राणासुपकारार्थं पदसायुत्वज्ञानार्थं तत्तत्कार्यप्रतिपादकसूत्राणां संख्या कोष्ठकान्तरे प्रदर्शिता । अन्यग्रन्थेभ्यः कार्यविशेषाश्च टिप्पण्यां प्रदर्शिताः । मानुषमात्रसुलभतया दृष्टिप्रमादाज्जातानवधानता क्षन्तव्या विद्वद्भिरिति विज्ञापयते विदुषामनुचरः—

वैशाखशुक्ला एकादशी, }
वि. सं. १९७७ }

पर्वतीय उदयराम डबरालः

अथ नाट्याचार्य-मुनिमतेन भाषाणां भेदप्रदर्शन- पूर्वकं विनियोगः प्रदर्श्यते—

मागध्यवन्तिजा प्राच्या शूरसेन्यर्द्धमागधी ।
 बाह्लीका दाक्षिणात्या च सप्त भाषाः प्रकीर्तिताः ॥ ४८ ॥
 शबराभीरचण्डालसचरद्रविडोद्रजाः ।
 हीना वनेचराणां च विभाषा नाटके स्मृताः ॥ ४९ ॥
 मागधी तु नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम् ।
 चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिनां चार्द्धमागधी ॥ ५० ॥
 प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा ।
 नायिकानां सखीनां च शूरसेनाविरोधिनी ॥ ५१ ॥
 योधनागरकादीनां दाक्षिणात्याथ दीव्यताम् ।
 बाह्लीकभाषोदीच्यानां खसानां च स्वदेशजा ॥ ५२ ॥
 शबराणां शकादीनां तत्स्वभावश्च यो गणः ।
 (श)सकारभाषयोक्तव्या चण्डाली पुक्कसादिषु ॥ ५३ ॥
 अङ्गारकारव्याधानां काष्ठयन्त्रोपजीयिनाम् ।
 योज्या शवरभाषा तु किञ्चिद्वानौकसी तथा ॥ ५४ ॥
 गवाश्वजाविक्रोश्रादिषोषस्थाननिवासिनाम् ।
 आभीरोक्तिः शाबरी वा द्राविडी द्रविडादिषु ॥ ५५ ॥
 सुरङ्गा खनकादीनां सौण्डीकाराश्च (शौण्डिकानां च) रक्षिणाम् ।
 व्यसने नायकानां स्यादात्मरक्षासु मागधी ॥ ५६ ॥
 न वर्बरकिरातान्भद्रविडाद्यासु जातिषु ।
 नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं काव्यं भाषासमाश्रयम् ॥ ५७ ॥
 गङ्गासागरमध्ये तु ये देशाः श्रुतिमागताः ।
 एकारबहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५८ ॥
 विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशाः श्रुतिमागताः ।
 नकारबहुलां तेषु भाषां तज्ज्ञः प्रयोजयेत् ॥ ५९ ॥
 सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु वैत्रवत्युत्तरेषु च ।
 ये देशास्तेषु कुर्वीत चकारबहुलामिह ॥ ६० ॥
 हिमवत्सिन्धुसौवीरान् ये च देशाः समाश्रिताः ।
 उकारबहुलां तज्ज्ञस्तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥ ६१ ॥
 चर्मण्वतीनदीपारे ये चार्द्धदसमाश्रिताः ।
 तकारबहुलां नित्यं तेषु भाषां प्रयोजयेत् ॥ ६२ ॥
 एवं भाषाविधानं तु कर्तव्यं नाटकाश्रयम् ।
 अत्र नोक्तं मया यच्च लोकाद् ग्राह्यं बुधैस्तु तद् ॥ ६३ ॥

उपोद्धातः

अथायं प्रकाशयते श्रीवररुचिप्रणीतः प्राकृतप्रकाशो नाम प्राकृतभाषाव्याकरण-ग्रन्थः श्रीभामहृनिर्मितया मनोरमाख्यव्याख्यया, महामहोपाध्यायश्रीमथुराप्रसाददीक्षित-विरचितया चन्द्रिकाभिधया संस्कृतव्याख्यया प्रदीपनामकसरलहिन्दीभाषाटीकया च विभूयितो मुद्रापयित्वा । केवलं मनोरमाख्यव्याख्यया सह नैकवारमनेकत्र प्राकाश्यमुप-गतोऽयं ग्रन्थः । चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालयेऽपि वाराणसेये द्वित्रिवारमसौ प्राकाश्यमुप-गच्छन्नेकोपकरणालङ्कृतः श्रीमदुदयरामशाल्मिडबबालमहोदयैः सम्पादितः । साम्प्रतं तु ततोऽपि वैशिष्ट्यनावदति चन्द्रिका-प्रदीपाख्याभ्यां संस्कृत-हिन्दीव्याख्याभ्यां समलङ्कृतः ।

तत्र प्रकृते क्रो नाम प्राकृतशब्दस्यार्थ इति विवेचनायां विदुषां मतद्वयं जागर्ति लोके । तत्र हि प्रकृतिर्नाम सर्वसाधारणो जनः, तथा व्यवहियमाणं वचनकदम्बकं प्राकृतम् । व्याकरणादिसंस्कारसम्पन्नं तत् संस्कृतमिति प्रथमः पक्षः । स्त्रीबालवैधेयादि-भिर्भेदिति बोधगम्यतयाद्रीयमाणा भाषा प्राकृताभिधाना सामान्यतया प्रतीयत इति सुस्पष्टं प्रथमपक्षाश्रयिणां सुधियां मतम् । श्रीवररुच्यादिप्राकृतव्याकरणसूत्रप्रशोतृणामन्येषां च संस्कृतप्रणयिनां विदुषां 'प्रकृतिः संस्कृतम्, तत आगतं समुत्पन्नं वा प्राकृतम्' इति मतम् । मतद्वये यत् किमप्येकतरं समीचीनमसमीचीनं वा भवतु मतं, परं प्राकृतपदेन व्यवहियमाणा भाषा काप्यस्तीति न विप्रतिपत्तिः केषामपि विदुषाम् । तस्या एव भाषाया अन्तर्गतानां पदानां व्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्नयं ग्रन्थः प्राकृतप्रकाश इत्यन्वर्थं नाम धत्ते ।

अथ च प्राकृतभाषायाः कति के च सूत्रकर्तार इति विषये वररुचि-वाल्मीकि-हेमचन्द्र-त्रिविक्रमदेवानां चतुर्णां नामानि सप्रमाणमुपन्यस्यन्ति तद्विदः । तत्र वररुचि-हेमचन्द्रयोः सूत्रकर्तृत्वमव्याहृतमेव । त्रिविक्रमदेवस्य निजसूत्राणां स्वोपज्ञवृत्तिकर्तृद्वारा सूत्रकर्तृत्वं प्रतिपादयन्ति विचक्षणाः, परं कतिचन धीमन्तस्तु हेमचन्द्रकृतसूत्राणामेवैय-मेतत्कृता वृत्तिरिति प्रमाणयन्तो विवदमाना दृश्यन्ते । रुद्रमणिपुत्रः कश्चिद्वाल्मीकिः कविरप्युपलभ्यते वाल्मीकिनाम्ना, परं स एतत्सूत्रप्रशोता भवितुं नार्हति । पुष्टप्रमाण-मन्तरा नैतदपि प्रतिपादयितुं शक्यते यत्—आदिकविर्वाल्मीकिरेवैतन्निर्माता, यद्यपि षड्भाषाचन्द्रिकाकाराः श्रीलक्ष्मीधरास्तथा प्रत्यपादयन् । स एवायमिति प्रमाणान्तरैः साधितं स्यात्तर्हि न तत्र विषयेऽस्माकं कापि विप्रतिपत्तिः ।

श्रीवररुचिप्रणीतस्य प्राकृतप्रकाशस्य प्राचीनाश्वतस्रो व्याख्याः समुपलभ्यन्ते— १ मनोरमा, २ प्राकृतमञ्जरी, ३ प्राकृतसञ्जीवनी, ४ सुबोधिनीति । तासु प्राचीनतमा तु भामहृविरचिता मनोरमैवैति निर्विवादम् । श्रीकात्यायनप्रणीता प्राकृतमञ्जरी तदुत्तर-कालमाश्रयतीति विद्वन्मतम् । सा च व्याख्या पद्यमयी नवपरिच्छेदात्मिका पूर्वं निर्णय-सागरयन्त्रालय-मोहमयीतः प्रकाशिता, परमन्विव्यापि नास्माभिरुपलब्धेति तद्विषये न किमपि वक्तुं पारयामः—चन्द्रिकोद्धातः पद्यपद्यांशास्तत्रत्या उत ततोऽपि प्राचीना

इति । चन्द्रिकाकारैः सञ्जीवनीसुबोधिन्योरुद्धृत्य प्रदर्शिता इत्यनुमिनुमः । वाराणसेय-
सरस्वतीभवन-ग्रन्थमालाया एकोनविंशो पुष्पे भागद्वयेन तृतीयतुरीये वसन्तराजकृत-
प्राकृतसञ्जीवनी, सदानन्दनिर्मितसुबोधिनीत्याख्ये व्याख्ये अपि नवम(अष्टम)परिच्छे-
दान्ते प्रकाशिते स्तः ।

प्रकरणवशात् प्राकृतव्याकरणविषयकानामेषामन्येषामपि ग्रन्थानां विषये सामान्यः
परिचयः प्रदर्श्यते—

१ प्राकृतप्रकाशः—श्रीवररुचिप्रणीतः प्राचीनतमः । समयोऽपि तु नोपलभ्यते ।
वररुचेर्नाम कात्यायनेन सह सम्बध्यते । कात्यायनेति वररुचेर्गोत्रनामेति केचित् ।
अद्यथावत् चतस्रः प्राचीना व्याख्याः सन्ति, यामु भामहरचिता मनोरमा प्रथमा, कात्या-
यनकृता प्राकृतमञ्जरी पद्यमयी द्वितीया, वसन्तराजनिर्मिता प्राकृतसञ्जीवनी तृतीया,
सदानन्दप्रणीता सुबोधिनी तुरीया । पञ्चमो तु नव्या प्रकाशयमाना चन्द्रिकाख्या ।

२ प्राकृतलक्षणम्—चण्डकृतम् । विभक्तिस्वरव्यञ्जनविधानात्मकविभागान्वितं कलि-
कातानगरीतः प्रकाशितचरम् । न विशेषः समुपलभ्यते ।

३ सिद्धहेमचन्द्रम्—हेमचन्द्रप्रणीतम् । विशालं स्पष्टमत्युपयोगि च । एतस्य
दुष्टिकापरपर्याया प्राकृतप्रक्रियावृत्तिनाम्नी व्याख्या उदयसौभाग्यगणिनिर्मिता । एतस्य
समयस्तु ११७२ ईशवीय इत्यैतिहासिकाः ।

४ संक्षिप्तसारः—क्रमदीश्वरकृतः । समयानुपलम्भः । अस्य तिस्रो व्याख्याः
श्रूयन्ते—जूमरनन्दिन-कृता रसवती, चण्डीदेवशर्मकृता प्राकृतदीपिका, विद्याविनोदाचार्य-
निर्मिता प्राकृतपादटीका । तिस्रोऽप्येता अमुद्रिताः ।

५ प्राकृतव्याकरणम्—त्रिविक्रमदेवकृतम् । वाल्मीकिसूत्रव्याख्येति केचिन्मतम्,
स्वसूत्रव्याख्येत्यन्यमतम्, हेमचन्द्रसूत्राणां वृत्तिरिति तृतीयं मतम् । अस्य समयस्तु
१२३६-१३०० ईशवीयशतकम् ।

६ प्राकृतरूपावतारः—सिंहराजनिर्मितः । अयं सिंहराजः त्रिविक्रमग्रन्थस्थसूत्रानु-
यायी १३००-१४०० ईशवीयशतकस्थः ।

७ षड्भाषाचन्द्रिका—लक्ष्मीधरनिर्मिता । लक्ष्मीधरन्तु सूत्रकर्तारमादिकर्कि
वाल्मीकिमेव प्रतिपादयति । समयस्तु १५४१-१५६५ ईशवीयं शतकम् । त्रिविक्रम-
सिंहराजलक्ष्मीधरैर्व्याख्यातानि सूत्राणि तु समानान्येव ।

८ प्राकृतसर्वस्वम्—मार्कण्डेयकवीन्द्रकृतम् । आर्याल्लन्दोमयं स्वोपज्ञवृत्तिसहितम् ।
विशेषस्तु द्रष्टव्योऽन्यत्र ।

९ प्राकृतकल्पतरुः—रामशर्मतर्कवागीशनिर्मितः पद्यमयः । एष लक्ष्मीधरकृत-
प्राकृतकामधेनुमाधारीकृत्य निर्मितवानिति स्वग्रन्थे प्रत्यपादयत् ।

एतदतिरिक्ता अपि केचन ग्रन्थाः प्राकृतव्याकरणविषये सन्ति, आसन् वेति
ग्रन्थकाराणामन्वेषकाणां चोद्धरणादिभिः प्रतीयन्ते । सकर्तृकाणां तेषां नामोल्लेख

एवैतत्पूर्तयेऽलमिति । यथा—१ भरतः (प्रायो नाट्यशास्त्रकर्ता), २ शाकल्यः, ३ कोहलः, ४ लङ्केश्वरः प्राकृतकामधेनुकर्ता, ५ समन्तभद्रः प्राकृतव्याकरणनिर्माता, ६ नरचन्द्रः प्राकृतप्रबोधकर्ता, ७ कृष्णपण्डितः (शेषकृष्णः) प्राकृतचन्द्रिकारचयिता, ८ वामनाचार्यः प्राकृतचन्द्रिकाकृत, ९ रघुनाथशर्मा प्राकृतानन्दकृत, १० नरसिंहः प्राकृतप्रदीपिकायाः कर्ता, ११ विज्जवोम्मभूपालः प्राकृतमणिदीपिकानिर्माता, १२ अप्परच्यदीक्षितः (अप्परच्यज्वन्) प्राकृतमणिदीपकर्ता, १३ भामकवेः षड्भाषा-चन्द्रिका, १४ ऋगुणाचार्यस्य षड्भाषारूपमालिका, १५ नागोबानाभः षड्भाषासुबन्त-रूपादर्शः, १६ षड्भाषामञ्जरी, १७ षड्भाषावार्तिकम्, १८ षड्भाषासुबन्तादर्शः, १९ शुभचन्द्रस्य प्राकृतव्याकरणम्, २० श्रुतसागरस्य अद्वैतार्थचिन्तामणिः, २१ भोजस्य प्राकृतव्याकरणम्, २२ पुष्पवनाथस्य प्राकृतव्याकरणं चेति ।

श्रीभामहनिर्मितमनोरमासहिते श्रीवाररुचे प्राकृतप्रकाशे सूत्राणां पूर्णां संख्या चतुःशतसमाशीतिमिताऽस्ति । सञ्जीवनीसुबोधिन्यनुसारिण्या चन्द्रिकया द्वाविंशतिः सूत्राण्यधिकानि संगृह्य प्रदर्शितानीति मिलित्वा नवाधिकं पञ्चशतं सूत्रसंख्या भवति । भामहसम्मतसूत्रेषु नव सूत्राणि चन्द्रिकया न व्याख्यातानीति तत्पक्षे केवलं पञ्चशतं (५००) सूत्रसंख्येति प्रतिपादनमत्र कौतुकायेत्यलम् ।

श्रीवररुचिविषये तु केवलमिदमेव ज्ञातुं शक्यते यदयं प्राकृतव्याकरणकृतसु प्राचीन-तम इति । पाणिनेः सूत्राणामुपरि वार्तिकानां रचयिता कदाचिदयमपि भवितुं युज्यते ।

श्रीभामहविषये परिचयस्त्वित्यम्—ध्वन्यालोके श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यैरलङ्कारशास्त्र-विषयकप्रथमप्रणेतृत्वेनास्योल्लेखः कृतः, भामहालङ्कारनाम्ना प्रायस्तत्पुस्तकं प्रसिद्धमेव । स एवायं न वेति प्रमाणान्तरानुपलब्धेर्न निर्णेतुं पारयामः ।

प्राकृतमञ्जरीनाम्ना प्राकृतप्रकाशस्य पद्यमय्या व्याख्यायाः कर्तुः श्रीकात्यायनस्यापि विषये प्रमाणानुपलम्भादस्माकमौदासीन्यमेव । चन्द्रिकाव्याख्यायां समुद्धृताः पद्य-पद्यांशास्तत्रत्या उताहो तेऽन्यत्रस्था इति न शक्नुमः कथयितुम् । चन्द्रिकायां तु सञ्जीवनीसुबोधिनीभ्यामुद्धृत्य संगृहीता इति तु कल्पयितुं पारयामः । तयोस्तु कुतः संगृहीता इत्यस्मिन् विषये मौनमेव शरणीकुर्मः ।

श्रीवसन्तराजस्य प्राकृतसंजीवनीटीकाकर्तृविषये तु वयं सन्दिहाना एव । यतो हि काव्यवेमपालकः कुमारगिरेर्नृपतिरेकः सः । विजयभूपतेः पुत्रः शिवराजस्यानुजः चन्द्र-देवमैथिलाङ्गया शकुनार्णवनिर्माता कश्चिदन्यः । सञ्जीवनीकर्ता तुभयोरन्यतरोऽपि नास्तीति प्रतिभाति । किञ्चास्य विषये किमप्यैतिह्यं नोपालभ्यत इतीव प्राकृतसञ्जीवनी-सम्पादकैरस्मत्सुहृद्द्वयैः स्वर्गीयश्रीबटुकनाथशर्मभिस्तथा हिन्दूविश्वविद्यालये वाराणसेये प्राध्यापकपदासीनैः श्रीबलदेवोपाध्यायशर्मभिश्च स समुपेक्षित एव ।

सुबोधिन्याद्याकर्तुः श्रीसदानन्दस्यापि विषये ताभ्यां तत्रैव तथैवाचरितमिति प्रमाणोपन्यासं विना न किञ्चिदपि वक्तुं कोऽपि समर्थः स्यात् । क्वचिच्च भट्टकेशवपुत्रो

भूमिका

श्री परमात्मा के अनुग्रह से और मातृभूमि भारतवर्ष के सुपुत्रों के अथक प्रयत्नों से हमारा देश भारतवर्ष इस समय एक स्वतन्त्र राष्ट्र है, जिसके प्रधान नेता माननीय श्री जवाहरलाल नेहरू जी तथा राष्ट्रपति देशरत्न डॉ० श्री राजेन्द्रप्रसाद जी हैं। ऐसे स्वतन्त्र राष्ट्र में प्रसिद्ध होनेवाली संस्कृत पुस्तकों में भी राष्ट्रियता की झलक आवश्यक है। अत एव उनका राष्ट्रभाषा में अनुवाद होना भी न्यायसङ्गत है। संस्कृत पुस्तकों की भूमिका संस्कृतियों के लिये संस्कृत में अवश्य उपादेय है। इसी प्रकार राष्ट्रभाषा हिन्दी में भी उसका होना उचित प्रतीत होता है। जैसा कि आंग्लशासनकाल में अधिकतर विद्वान् अंग्रेजी में ही सब कुछ लिखते थे। किन्तु वह समय लट गया। अब अपने देश की राष्ट्रभाषा में उसकी जननी संस्कृत भाषा के साथ-साथ राष्ट्रभाषा हिन्दी में भी सब कार्य होने चाहियें—ऐसी इस तुच्छ लेखक की धारणा है। इसके पूर्व भी कभी-कभी छोटी-मोटी पुस्तकों में इस लेखक द्वारा वैसा प्रयत्न किया गया है। अत एव आज भी यह प्रयत्न किया जा रहा है तो उससे किसीको भी अरुचि न होनी चाहिए। प्रकृत विषय की ओर मुड़ रहे हैं।

श्री वररुचिकृत प्राकृतप्रकाश का चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी से यह चतुर्थ संस्करण प्रकाशित हो रहा है। इसके पूर्व अनेक उपकरणों से सुसज्जित केवल श्री भामहकृत मनोरमा नामक संस्कृत टीका के साथ इसका प्रकाशन हुआ था, जो श्री उदयराम शास्त्री डबराल महाशय द्वारा परीक्ष्य-छात्रोपयोगी बनाया गया था। किन्तु समय के परिवर्तन के साथ उसमें भी परिवर्तन की आवश्यकता प्रतीत होने लगी। ऐसे अवसर पर दूरदर्शी म० म० पं० मथुराप्रसाद दीक्षित जी ने 'चन्द्रिका' नामक एक नई संस्कृत टीका और 'प्रदीप' नामक सरल हिन्दा टीका लिखकर उसकी पूर्ति कर दी। उन टीकाओं के साथ यह पुस्तक कितनी उपादेय है—यह पाठकों के निर्णय के ही अधीन है। यह टीका संजीवनी और सुबोधिनी की अनुगामिनी होने से अष्टम (भामहानुसार नवम) परिच्छेद के अन्त तक ही है। अनुगामिनी होने पर भी यह समालोचिका भी है—यह विशेष स्थलों के निरीक्षण से स्पष्ट हो जायगा। अस्तु, दशम से द्वादश तक तीन परिच्छेदों की टीका न होने से अध्यक्ष महोदय को सूचित किया गया। उन्हींके कथनानुसार यह संपादन-कार्य मुझे सौंपा गया था और मैंने भी सरस्वती सेवा के नाते इसे सहर्ष स्वीकार भी किया था। अतः उन्हींकी इच्छानुसार शेष भाग की टीका रचने का भार भी संपादक के ऊपर ही आया। आधारान्तर के अभाव में भामहवृत्त्यनुसार ही चन्द्रिकादि की शैली पर नई संस्कृत एवं हिन्दी टीका लिखकर पूर्ति की गई। अत एव उसका नाम भी चन्द्रिकापूरणी रखा गया। विद्वद्गण इसकी आलोचना स्वयं करेंगे।

प्राकृत पुस्तक अर्थात् वररुचि-सूत्र एवं भामहृत्ति-मनोरमा के प्रकाशन का आधार—
श्री डबराल महोदय की 'प्रास्तावना' से ज्ञात होता है कि वाराणसी राजकीय संस्कृत
पुस्तकालय—सरस्वती भवन की हस्तलिखित दो पुस्तकें हैं। प्रस्तुत संस्करण का आधार
उपयुक्त महाशय द्वारा संपादित पुस्तक ही है तथा नवीन व्याख्याओं का अवलम्ब स्वयं
व्याख्याकार-लिखित पुस्तक है। अत एव इस विषय में विशेष चर्चा की आवश्यकता प्रतीत
नहीं होती।

'प्राकृत-प्रकाश' इस पद में प्राकृत शब्द का अर्थ क्या है? इसमें विद्वानों के दो मत
मालूम पड़ते हैं। प्रथम मत :—प्रकृति अर्थात् प्रजागण, तत्सम्बन्धी अर्थात् उनके पारस्परिक
व्यवहार या बोल-चाल में आने वाली भाषा प्राकृत पद का अर्थ है। उन्हींके सिद्धान्तानुसार
व्याकरण के नियमों से संस्कार पाकर शुद्ध व सुन्दर बनी भाषा 'संस्कृत' नाम धारण करती
है। द्वितीय मत :—प्राचीन समय, वैदिककाल से उपयुक्त होने वाली भाषा अर्थात् संस्कृत
ही प्रकृति अर्थात् मूल भाषा है और उससे आई वा बनी रूपान्तर को प्राप्त होने वाली भाषा
प्राकृत है। पूर्वोत्तर मतों में कोई भी मत ग्राह्य माना जाय, तो 'प्राकृत' वह नाम एक भाषा
का है जिसके अनेक भेद उपलब्ध हैं। उस प्राकृत भाषा के शब्दों के साधुत्व को प्रकाश करने
वाला यह ग्रन्थ अपने 'प्राकृत-प्रकाश' नाम को सार्थक बना रहा है।

इस प्राकृत भाषा के सिद्धान्तों को सूत्ररूप में निमित्त करने वालों में वररुचि, वाल्मीकि,
हेमचन्द्र एवं त्रिविक्रमदेव के नाम संमुख आते हैं। उनमें वररुचि तथा हेमचन्द्र को
सूत्रकर्ता मानने में कोई वाद-विवाद नहीं। त्रिविक्रम देव के सम्बन्ध में एक मत है कि सूत्र
एवं वृत्ति दोनों उनकी हैं और दूसरा मत है कि वाल्मीकि के सूत्रों पर इनकी व्याख्या है
तथा तृतीय मत इस प्रकार है कि हेमचन्द्रप्रणीत सूत्रों पर इन्होंने व्याख्या की है। बहुत
से विद्वान् आदिकवि वाल्मीकि-कृत सूत्र मानने में पुष्ट प्रमाण के अभाव में सहमत नहीं हैं।
परन्तु षड्भाषाचन्द्रिकाकार १६वीं शताब्दी के विद्वान् श्री लक्ष्मीधर अपने ग्रन्थारम्भ के
पृष्ठों द्वारा श्री वाल्मीकि आदिकवि को ही सूत्र-निर्माता स्वीकार करते हैं और प्रमाणों से
यदि यह बात सिद्ध हो तो हम लोगों को भी कोई आपत्ति नहीं है।

इस ग्रन्थ में भामहृत्त्यनुसार बारह परिच्छेदों के सूत्रों की पूर्ण संख्या ४८७ है तथा
चन्द्रिका-टीकानुसार २२ सूत्र अधिक हैं। किन्तु ऊपर लिखी संख्या में से ९ सूत्रों की चन्द्रिका
में उपेक्षाकर व्याख्या नहीं की गई है। अतः उनके मत से ५०० सूत्र हैं। एवं पूर्ण योग ५०९
सूत्रों का है। अस्तु, प्राकृतप्रकाश की ४ प्राचीन टीकाएँ हैं, यथा—१ मनोरमा, २ प्राकृतमञ्जरी,
३ प्राकृतसंजीवनी तथा ४ सुबोधिनी। उनमें मनोरमा प्राचीनतम है जिसके रचयिता भामह
हैं। वररुचि के समान भामह के सम्बन्ध में ऐतिहासिक सामग्री के अभाव में परिचय कराना
अशक्य-सा हो रहा है। दूसरी टीका प्राकृतमञ्जरी पद्यात्मक नवम परिच्छेदान्त तक ही है
जिसके निर्माता श्री कात्यायन नामक विद्वान् हैं। वे कौन थे? किस समय में थे? इत्यादि
भी अस्पष्ट है, जैसा कि पूर्व के सम्बन्ध में। तीसरी टीका प्राकृतसंजीवनी नामक है। यह भी
नवम परिच्छेदान्त ही है। इसके रचयिता श्री वसन्तराज हैं। इनका परिचय भी पूर्ववर्ती
व्याख्याकारों के समान दुर्लभ है। एवं चौथी टीका श्रीसदानन्दनिमित्त सुबोधिनी है, जो
नवम परिच्छेद के नवम सूत्र की समाप्ति के साथ समाप्त हुई है। अन्तिम दोनों टीकाएँ
वाराणसी के सरस्वतीभवन से 'सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला' के १९वें पुष्प के दो भागों में
प्रकाशित हुई हैं।

॥ श्रीः ॥

प्राकृतप्रकाशः

‘मनोरमा’-‘चन्द्रिका’-व्याख्याद्वयोपेतः ।

प्रथमः परिच्छेदः

जयति मद्मुदितमधुकरमधुररुताकलनकूणितापाङ्गः ।
करविहितगण्डकण्डूविनोदसुखितो गणाधिपतिः ॥ १ ॥
वररुचिरचितप्राकृतलक्षणसूत्राणि लक्ष्यमार्गेण ।
बुद्ध्वा चकार वृत्ति संक्षिप्तां भामहः स्पष्टाम् ॥ २ ॥

आदेरतः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आदेरतः स्थाने तद्
चतीत्येवं वेदितव्यम् । आदेरित्येतदाऽऽपरिच्छेदसमाप्तेः । अत इति वा
आकारविधानात्^१ । अत इति तकारग्रहणं सवर्णनिवृत्त्यर्थम् ॥ १ ॥

याऽऽर्द्रालक्तकरक्तचन्दनमधुव्राताधरद्योतिनी
विद्युत्कुङ्कुमरत्नकुट्टशिखाखद्योतभाभ्राजिनी ।
उल्काकोकिलदृक्चक्रोरनयनाशोकयुतिस्वामिनी
सेयं विष्णुपदप्रभा विजयते संसारतस्तारिणी ॥

आदेरतः—इत ऊर्ध्वम् आपादपरिसमाप्तेः आदेरित्यधिक्रियते । अतः इति तु
‘अदातो यथादिषु वे’त्यतः प्राक् ॥ १ ॥

यह अधिकारसूत्र है । पादसमाप्ति तक जो कार्य विहित होगा वह आदि को ही
होगा और ‘अदातो यथादिषु वा’ के पूर्व २ अतः ह्रस्व अकार को कार्य होगा ॥ १ ॥

आ समृद्ध्यादिषु वा ॥ २ ॥

समृद्धि-इत्येवमादिषु शब्देष्वादेरकारस्याऽऽकारो भवति वा । समिद्धी
सामिद्धी^२ । (१-२८ ऋ = इ, ३-१ दलोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ ध् =
द्, ५-१८ दीर्घः) पअडं, पाअडं । (३-३ रलोपः, २-२ कलोपः, २-२०

१. कचिद्-भा आकारविधानाद् पाठः । २. ‘अन्त्यस्य ह्रलः’ ४-६ इति सोर्लोपः, एवं
सर्वत्र सोर्लोपे बोध्यम् ।

ट् = ड्, ५-३० विन्दुः) अहिजाई, आहिजाई । (२-२७ भ् = ह्, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) मणंसिणी, माणंसिणी । (२-४२ न् = ण्, ४-१५ विन्दुः, ३-३ व्लोपः, ३-४२ न् = ण्) पडिवआ, पाडिवआ । (३-३ र्लोपः, २-१५ प् = व्, २-२ द्लोपः) सारिच्छं, सारिच्छं । (१-३१ ऋ = रि, २-२ द्लोपः, ३-३० क्ष् = च्छ्, ५-३० विन्दुः) पडिसिद्धी, पाडिसिद्धी । (३-३ र्लोपः, २-४३ ष् = स्, ३-१ द्लोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ घ् = द्, ५-१८ दीर्घः) पसुत्तं, पासुत्तं । (३-३ र्लोपः, ३-१ प्लोपः ३-५० त्द्वित्वम्, ५-३० विन्दुः) पसिद्धी, पासिद्धी । (३-३ र्लोपः, २-२ द्लोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ घ् = द्, ५-१८ दीर्घः) अस्सो, आसो^१ । (२-४३ श् = स्, ३-३ व्लोपः, ३-५८ द्वित्वम्^३, ५-१ ओ) समृद्धि-प्रकटाभिजातिमनस्विनीप्रतिपदांसदक्षप्रतिषिद्धिप्रसुप्तप्रसिद्धयश्वाः । आकृ-तिगणोऽयम् ॥ २ ॥

आ समृद्ध्यादिषु वा—समृद्ध्यादिषु शब्देषु आदिभूतस्य ह्रस्वाकारस्य विकल्पेन आकारः । सामिद्धी, समिद्धी । समृद्धिः । पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी । प्रतिषिद्धिः । पासिद्धी, पसिद्धी । प्रसिद्धिः । माणंसिणी, मणंसिणी । मनस्विनी । आहिजाञ्चं, अहिजाञ्चं । 'कगचजे'त्यत्र प्रायोग्रहणात् न जकारलोपः । केचित्तु आहिजाञ्चं, अहिजाञ्चं इति वदन्ति । अभिजातम् इति । पासुत्तं, पसुत्तं । प्रसुप्तम् । पाडिवआ, पडिवआ । प्रतिपद् । पाञ्चडं, पञ्चडं । प्रकटम् । सारिच्छं, सारिच्छं । सदक्षम् । वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् क्वचिन्न्यमात्वम् । वाससञ्चं । वर्षशतम् । पासिस्सं । प्रसिञ्चम् । सासु । श्वश्रूः । समृद्ध्यादिगणोक्तः अश्वशब्दपाठस्तु चिन्त्य एव ।

समृद्धिः प्रतिषिद्धिश्च प्रसिद्धिश्च मनस्विनी ।

अभिजातं प्रसुप्तं च प्रतिपद् प्रकटं तथा ॥

सदक्षं चैवमादिः स्यात् समृद्ध्यादिगणः किल ॥ २ ॥

समृद्ध्यादिक शब्दों के आदिस्थ ह्रस्व अकार को विकल्प से आकार हो जाता है । (समृद्धिः) नं. १० से इकार, ५२ से अन्य इकार को दीर्घ, ६० से सुलोप, आ समृ० इससे आत्व । सामिद्धी, पञ्च में समिद्धी । (प्रतिषिद्धिः) नं. ५ से रलोप, २६ से सकार, ५२ से दीर्घ, ६० से सुलोप, आत्व, प्रतिसरवेतस २।८ से डकार । पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी । एवम् (प्रसिद्धिः) का पूर्ववत् पासिद्धी, पसिद्धी । (मनस्विनी) नं. ५ से वलोप, ६१ से अनुस्वार, २५ से णकार, प्रकृत सूत्र से दीर्घ । माणंसिणी, मणंसिणी । (अभिजातं) नं २३ से भ को हकार, २ से जकार, तकार का लोप,

१. प्रत्यादौ डः ८ । १ । २०६ इति हेमसूत्रेण तो डः । केचित्तु 'प्रतिसरवेतसपताकासु डः' २-८ इति सूत्रे प्रतिसरादयः प्रत्यादीनामुपलक्षणमिति वदन्ति । २. न दीर्घानुस्वारात् ८ । २ । ५२ इति हेमसूत्रेण द्वित्वनिषेधः । ३. द्वित्वाभावपक्षे असौ । ४. क पुस्तके प्रतिपद् पाठस्तत्र-(४-७ द् = आ) । ५. यत्र प्रतिस्पडिपाठस्तत्र (३-३७ स्प = सि) इति विशेषः ।

आ समृ० से दीर्घ, ६२ से अनुस्वार। आहिआअं, अहिआअं। (प्रसुप्तम्) पूर्वोक्त नं. ५+२+६+६२ से सिद्ध कर लेना। पासुत्तं, पसुत्तं। (प्रतिपत्) पाडिविआ, पडिविआ, पूर्वोक्त सूत्रों से सिद्ध है। प्रतिबन्तलपताकासु डः इससे डकार आदेश हो जाता है। (क्या भामह पण्डित जी पडिविआ का साधुत्व करते हुये यह सूत्र ही भूल गये थे, अथवा प्रेस दोष से रह गया) (प्रकटम्) (पाअडं, पअडं) नं. ५+२+१९+६ः से सिद्ध हो जाता है ॥ २ ॥

नोट—(१०) इष्ट्यादिषु। (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः। (६०) अन्त्यस्य हलः। (५) सर्वत्र लवराभ्। (२६) शपोः सः। (६१) वक्रादिषु। (२५) नो णः सर्वत्र। (२३) खघथधभां हः। (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः। (६२) नपुंसके सो-बिन्दुः। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ। (१९) टो डः ॥ २ ॥

इदीषत्पकस्वप्नवेतसव्यजनमृदङ्गाऽङ्गारेषु* ॥ ३ ॥

ईषदादिषु शब्देषु आदेरतः स्थाने इकारादेशो भवति। वेति निवृत्तम्। इति^१। (४-१ ई = इ, २-४३ ष् = स्, ४-६ अन्त्यलोपः) पिकं^२। (३-३ व्लोपः, ३-५० क्वित्वम्, ५-३० विन्दुः) सिविणो^३। (३-३ व्लोपः, ३-६२ विप्रकर्ष इकारता च, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) वेडिसो। (२-८ त् = ड्, ५-१ ओ) वणो। (३-२ य्लोपः, २-२ ज्लोपः, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) मिङ्गो^३। (१-२८ ऋ = इ, ४-१७ विन्दुः, २-२ व्लोपः, ५-१ ओ) इङ्गालो। (४-१७ विन्दुः, २-३० र् = ल्, ५-१ ओ) ॥ ३ ॥

इदीषत्०—ईषदादिषु शब्देषु आदेरतः स्थाने इकारः स्यात्। चकारादनादेरपि। (ईषत्) ईसि-ईषद्शब्दात् सुप्रत्यये अन्त्यस्य हलः ४।६ इति सोः, दकारस्य च लोपे शपोः सः २।४३ इति सकारः। इदीषत्० अनेन अनन्त्यस्यापि सकारोत्तरस्याकारस्य इकारः। यत्तु भामहेन ईषदः आदिभूतस्य दीर्घेकारस्य इकारः कृतस्तच्चिन्त्यम्, अत इत्युक्तेस्तस्य अकाररूपाभावात्। किञ्च पुनः सकारोत्तरस्याकारस्येकारः केन स्यात्। न च भवन्नयेऽपि आदेरित्यधिकारात्, सकाराकारस्य अनादित्वात्कथमिकारः, चकारग्रहणादनादेरपीत्युक्तेः। अन्यथा वेतसशब्दे मध्यस्थितस्य तकाराकारस्य इकारः कथं स्यात्। किञ्च ईषदः ईसि-इति रूपम्, न तु इसि, इति। तत्र ईकारस्य ह्रस्वेकारविधायकसूत्राभावात्। (पकम्) पिकं सर्वत्र लवराभिति वलोपः, शेषादेशेति क्वित्वम्, अनेन इकारः। पिकं। (स्वप्नः) सिविणो। पूर्ववद् वलोपः, आदिस्थत्वाच्च सस्य द्वित्वम्, प्रकृतेन इत्वम्। इत् श्री ही ३।६२। इत्यादिना पकारनकारयोर्विप्रकर्षः पूर्वस्य

* सूत्रेऽस्मिन् वसन्तराजमतानुयायि'चन्द्रिका'-व्याख्याःकृतमतेऽन्ते 'च' इति वर्णोऽधिकः।

१. 'इत्वमीषत्पदे कैश्चिर्दीकारस्यापि चेभ्यते। इति चुम्बिअमित्यादि रूपं तेन हि दृश्यते।' इत्यभियुक्ताः। हेमस्तु ईसि इति मन्यते, तथा च शाकुन्तले-ईसीसि चुम्बिआई' इति प्रायो दीर्घादिलभ्यते। २. स्वप्ननीर्थवोर्वा ८।१। २५९। सिमिणो, सिविणो। हे०। ३. इदुतौ वृष्टि-वृष्टि-पृथङ्-मृदङ्ग-नपृक्के ८।१। १३७ तेषांहिर्दं गीअं मुइङ्गि करताडिय मिङ्गं। हे०। का० पु० मुइङ्ग पाठे १-२९ सूत्रेणोत्वं बोध्यम्, तत्र गणे आदिग्रहणात्।

ट् = ड्, ५-३० विन्दुः) अहिजाई, आहिजाई । (२-२७ भ् = ह्, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) मणंसिणी, माणंसिणी । (२-४२ न् = ण्, ४-१५ विन्दुः, ३-३ व्लोपः, ३-४२ न् = ण्) ^१पडिवआ, पाडिवआ । (३-३ र्लोपः, २-१५ प् = व्, २-२ व्लोपः) सारिच्छं, सारिच्छं । (१-३१ ऋ = रि, २-२ व्लोपः, ३-३० क्ष् = च्छ्, ५-३० विन्दुः) पडिसिद्धी, पाडिसिद्धी । (३-३ र्लोपः, २-४३ घ् = स्, ३-१ व्लोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ घ् = द्, ५-१८ दीर्घः) पसुत्तं, पासुत्तं । (३-३ र्लोपः, ३-१ प्लोपः ३-५० त्द्वित्वम्, ५-३० विन्दुः) पसिद्धी, पासिद्धी । (३-३ र्लोपः, २-२ व्लोपः, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ घ् = द्, ५-१८ दीर्घः) अस्सो, आसो^२ । (२-४३ श् = स्, ३-३ व्लोपः, ३-५८ द्वित्वम्^३, ५-१ ओ) समृद्धि-प्रकटःभिजातिमनस्विनीप्रतिपदांसदक्षप्रतिषिद्धिप्रसुप्तप्रसिद्धयश्वाः । आकृ-तिगणोऽयम् ॥ २ ॥

आ समृद्ध्यादिषु वा—समृद्ध्यादिषु शब्देषु आदिभूतस्य ह्रस्वाकारस्य विकल्पेन आकारः । सामिद्धी, समिद्धी । समृद्धिः । पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी । प्रतिषिद्धिः । पासिद्धी, पसिद्धी । प्रसिद्धिः । माणंसिणी, मणंसिणी । मनस्विनी । आहिजात्रं, अहिजात्रं । 'कगचजे'त्यत्र प्रायोग्रहणात् न जकारलोपः । केचित्तु आहिजात्रं, अहिजात्रं इति वदन्ति । अभिजातम् इति । पासुत्तं, पसुत्तं । प्रसुप्तम् । पाडिवआ, पडिवआ । प्रतिपद् । पात्र्यडं, पत्र्यडं । प्रकटम् । सारिच्छं, सारिच्छं । सदक्षम् । वाशब्दस्य व्यवस्थितविकल्पत्वात् क्वचिन्न्यमात्वम् । वाससत्रं । वर्षशतम् । पासिस्सं । प्रस्विन्नम् । सासु । श्वश्रूः । समृद्ध्यादिगणोक्तः अश्वशब्दपाठस्तु चिन्त्य एव ।

समृद्धिः प्रतिषिद्धिश्च प्रसिद्धिश्च मनस्विनी ।

अभिजातं प्रसुप्तं च प्रतिपद् प्रकटं तथा ॥

सदक्षं चैवमादिः स्यात् समृद्ध्यादिगणः किल ॥ २ ॥

समृद्ध्यादिक शब्दों के आदिस्थ ह्रस्व अकार को विकल्प से आकार हो जाता है । (समृद्धिः) नं. १० से इकार, ५२ से अन्य इकार को दीर्घ, ६० से सुलोप, आ समृ० इससे आत्व । सामिद्धी, पत्त में समिद्धी । (प्रतिषिद्धिः) नं. ५ से रलोप, २६ से सकार, ५२ से दीर्घ, ६० से सुलोप, आत्व, प्रतिसरवेतस २।८ से डकार । पाडिसिद्धी, पडिसिद्धी । एवम् (प्रसिद्धिः) का पूर्ववत् पासिद्धी, पसिद्धी । (मनस्विनी) नं. ५ से वलोप, ६१ से अनुस्वार, २५ से णकार, प्रकृत सूत्र से दीर्घ । माणंसिणी, मणंसिणी । (अभिजातं) नं २३ से भ को हकार, २ से जकार, तकार का लोप,

१. प्रत्यादौ डः ८ । १ । २०६ इति हेमसूत्रेण तो डः । केचित्तु 'प्रतिसरवेतसपताकासु डः' २-८ इति सूत्रे प्रतिसरादयः प्रत्यादीनामुपलक्षणमिति वदन्ति । २. न दीर्घांसुस्वारात् ८ । २ । १२ इति हेमसूत्रेण द्वित्वनिषेधः । ३. द्वित्वाभावपक्षे असौ । ४. क पुस्तके प्रतिपद् पाठस्तत्र-(४-७ द् = आ) । ५. यत्र प्रतिस्पद्धिपाठस्तत्र (३-३७ स्प = सि) इति विशेषः ।

आ समृ० से दीर्घ, ६२ से अनुस्वार । आहिआअं, अहिआअं । (प्रसुत्तम्) पूर्वोक्त नं. ५+२+६+६२ से सिद्ध कर लेना । पासुत्तं, पसुत्तं । (प्रतिपत्) पाडिविआ, पडिविआ, पूर्वोक्त सूत्रों से सिद्ध है । प्रतिबन्तरूपताकासु डः इससे डकार आदेश हो जाता है । (क्या भामह पण्डित जी पडिविआ का साधुत्व करते हुये यह सूत्र ही भूल गये थे, अथवा प्रेस दोष से रह गया) (प्रकटम्) (पाअडं, पअडं) नं. ५+२+१९+६२ से सिद्ध हो जाता है ॥ २ ॥

नोट—(१०) इहप्यादिषु । (५२) सुभिसुप्तु दीर्घः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (५) सर्वत्र लवराम् । (२६) शपोः सः । (६१) वक्रादिषु । (२५) नो णः सर्वत्र । (२३) खघधभां हः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (६२) नपुंसके सो-बिन्दुः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (१९) टो डः ॥ २ ॥

ईदीषत्पक्वस्वप्नेतसव्यजनमृदङ्गाऽङ्गारेषु* ॥ ३ ॥

ईषदादिषु शब्देषु आदेरतः स्थाने इकारादेशो भवति । वेति निवृत्तम् । इसि^१ । (४-१ ई = इ, २-४३ ष् = स्, ४-६ अन्त्यलोपः) पिक्कं । (३-३ व्लोपः, ३-५० क्वद्वित्वम्, ५-३० बिन्दुः) सिविणो^२ । (३-३ व्लोपः, ३-६२ विप्रकर्ष इकारता च, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) वेडिसो । (२-८ त् = ड्, ५-१ ओ) वअणो । (३-२ य्लोपः, २-२ ज्लोपः, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) मिइङ्गो^३ । (१-२८ ऋ = इ, ४-१७ बिन्दुः, २-२ व्लोपः, ५-१ ओ) इङ्गालो । (४-१७ बिन्दुः, २-३० र् = ल्, ५-१ ओ) ॥ ३ ॥

ईदीषत्—ईषदादिषु शब्देषु आदेरतः स्थाने इकारः स्यात् । चकारादनादेरपि । (ईषत्) ईसि-ईषद्शब्दात् सुप्रत्यये अन्त्यस्य हलः ४।६ इति सोः, दकारस्य च लोपे शपोः सः २।४३ इति सकारः । इदीषत्० अनेन अनन्त्यस्यापि सकारोत्तरस्याकारस्य इकारः । यत्तु भामहेन ईषदः आदिभूतस्य दीर्घेकारस्य इकारः कृतस्तच्चिन्त्यम्, अत इत्युक्तेस्तस्य अकाररूपाभावात् । किञ्च पुनः सकारोत्तरस्याकारस्येकारः केन स्यात् । न च भवन्नयेऽपि आदेरित्यधिकारात्, सकाराकारस्य अनादित्वात्कथमिकारः, चकारग्रहणादनादेरपीत्युक्तेः । अन्यथा वेतसशब्दे मध्यस्थितस्य तकाराकारस्य इकारः कथं स्यात् । किञ्च ईषदः ईसि-इति रूपम्, न तु इसि, इति । तत्र ईकारस्य ह्रस्वेकारविधायकसूत्राभावात् । (पक्वम्) पिक्कं सर्वत्र लवरामिति वलोपः, शेषादेशेति क्वद्वित्वम्, अनेन इकारः । पिक्कं । (स्वप्नः) सिविणो । पूर्ववद् वलोपः, आदिस्थत्वान्न सस्य द्वित्वम्, प्रकृतेन इत्वम् । इत् श्री ही ३।६२। इत्यादिना पकारनकारयोर्विप्रकर्षः पूर्वस्य

* सूत्रेऽस्मिन् वसन्तराजमतानुयायि'चन्द्रिका'-याख्याकृतमतेऽन्ते 'च' इति वर्णोऽधिकः ।

१. 'इत्वमीषत्पदे कैश्चिर्दाकारस्यापि चेष्यते । इसि चुम्बिअभित्यादि रूपं तेन हि दृश्यते । इत्यभियुक्ताः । हेमस्तु ईसि इति मन्यते, तथा च शाकुन्तले-ईसिसि चुम्बिअई' इति प्रायो दीर्घादिर्लभ्यते । २. स्वप्ननीव्योर्वा ८ । १ । २५९ । सिमिणो, सिविणो । हे० । ३. इदुतो वृष्टि-वृष्ट-पृथङ्-मृदङ्ग-नपृक्के ८ । १ । १३७ । तेणाहिर्दं गीं मुइङ्गि करताडिय मिइङ्गं । हे० । का० पु० मुइङ्ग पाठे १-२९ सूत्रेणोत्वं बोध्यम्, तत्र गणे आदिग्रहणात् ।

पकाराकारस्य चेतवम् । पो वः । नो णः सर्वत्रेति नस्य णत्वे । अत औत् सोः । सिविणं इति । (वेतसः) वेडिसो । प्रतिवेतसपताकासु डः इति डः । यत्तु भामहेन प्रतिसरेति पठितम् , तत्रये पडिह्यं । पडिव्यञ्जनं इत्यादिकाः कथं सेत्स्यन्तीति विभावयन्तु सुधियः साधुत्वं लोकभाषायां स्फुटीभविष्यति । (व्यजनकम्) विञ्जणञ्च । (मृदङ्गः) मुङ्गो । (अङ्गारः) इङ्गालः । चकारग्रहणाद् मङ्गिमं, चरिमं इत्यादि ॥ ३ ॥

ईषदादिक शब्दों में आदिस्थ अकार को इकार होता है । जिस शब्द में आदिस्थ अकार न होगा वहाँ मध्यस्थ को ही इकार हो जायगा, उदाहरणों में स्पष्ट है । (ईषत्) नं. २६ से षकार को सकार, ६० से सु का और ईषद् के दकार का लोप, प्रकृत सूत्र से अकार को इकार, ईसि इति । (पक्कम्) नं. ५ से वलोप, ६ से द्वित्व, इत्व, पिङ्गं । (स्वप्नः) नं. ५ से वलोप, इदीषत्० से आदिस्थ अकार को इकार । इत् श्रीही० इससे पकार नकार का विप्रकर्ष और पकारस्थ अकार को इकार । नं. १८ से पकार को वकार, २५ से नकार को णकार, ४२ से ओकार, सिविणो । (वेतसः) प्रतिवेतस० से डकारादेश, प्रकृत सूत्र से मध्यस्थ अकार को इकार । नं. ४२ से ओकार, वेडिसो । (व्यजनकम्) नं. ४ से यलोप । प्रकृत इदीषत् से इकार । नं. २ से जकार और ककार का लोप । २५ से णकार । ६२ से अनुस्वार, विअणं । (मृदङ्ग) नं. ११ से ऋ को उकार । उक्त प्रकृत सूत्र से इकार नं. २ से दलोप । ४२ से ओकार, मुङ्गो । (अङ्गारः) नं. ६४ से रेफ को लकार । उक्तसूत्र से इकार, ४२ से ओकार । इङ्गालो ॥ ३ ॥

नोट—नं. (२६) शषोः सः । (६०) अन्यस्य हलः । (५) सर्वत्र लवराम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (१८) पो वः । (२५) नो णः सर्वत्र । (४२) अत ओत्सोः । (४) अधो मनयाम् । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (११) उहत्वादिषु । (६४) हरिद्रादीनां रो लः ॥ ३ ॥

लोपोऽरण्ये ॥ ४ ॥

अरण्यशब्दे आदेरत्तो लोपो भवति । रण्यं । (३-२ यलोपः, ३-५० द्वित्वम् , ५-३० विन्दुः) ॥ ४ ॥

लोपोऽरण्ये—अरण्यशब्दे आदेरकारस्य लोपः स्यात् । अरण्यं । रण्यं । कथम् इदानीमित्यस्य 'दाणि' इति । योगविभागात्सेत्स्यति । लोपः । ४ । आदेर्लोपः स्यात् । इतीकारलोपे, नो णः सर्वत्रेति णकारे, इदीतः पानीयादिषु इतीत्वे, मो विन्दुरित्यनुस्वारः । तस्य मांसादित्वाह्लोपः । दाणि इति ॥ ४ ॥

अरण्य शब्द के आदिभूत अकार का लोप हो । (अरण्यम्) इससे अकार का लोप हो गया । नं. ४ से यकार का लोप । ६ से अवशिष्ट णकार को द्वित्व । ३० से अन्य मकार को अनुस्वार । रण्यं । इदानीम् का दाणि । योगविभाग करके 'लोपः'—यह सूत्र मानना । अरण्य शब्द के अतिरिक्त भी कहीं लोप हो । इससे इकार का लोप । नं. २५ से णकार । इदीतः पानीयादिषु से ह्रस्व इकार । मकार को अनुस्वार । मांसादित्वाह्लोप दाणि । इति ॥ ४ ॥

ए^१ शय्यादिषु ॥ ५ ॥

शय्या इत्येवमादिषु शब्देषु आदेरत एकारादेशो भवति । सेजा । (२-४३ श् = स्, ३-१७ य् = ज्, ३-५० द्वित्वम्) सुन्देरं । (४-१७ विन्दुः, १-४४ औ = उ, ३-१८ र् य् = र्, ५-३० विन्दुः) उक्केरो । (३-१ त्लोपः, ३-५० द्वित्वम्, ५-१ ओ) तेरहो । (३-३ र्लोपः, २-२ य्लोपः, ४-१ ओलोपः, २-१४ ङ् = र्, २-४४ श् = ह्, ५-१ ओ) अचछेरं । (४-१ आ = अ^२, ३-४० इच् = छ्, ३-५० द्वित्वम्, ३-५१ छ् = च्, ३-१८ र् य् = र्, ५-३० विन्दुः) पेरन्तं । (३-१८ र् य् = र्, ५-३० विन्दुः) वेल्ली । (३-३ ल्लोपः, ३-५० द्वित्वम्) शय्यासौन्दर्योत्करत्रयोदशाश्चर्य-पर्यन्तवल्त्यः ॥ ५ ॥

ए च शय्यादिषु—शय्याशब्देन सदृशाः शय्यादयः, सादृश्यं च संयुक्तत्वेन । शय्याशब्दसदृशेषु आदेरत एत्वं स्यात् । चकारादनादेरपि । (शय्या) अनेन आदे-रकारस्य एत्वे, य इत्यस्य जकारे तस्य द्वित्वे, सकारे च कृते । सेजा । (सौन्दर्यम्) सुन्देरं । (वल्ली) वेल्ली । (कियत्) केत्तिअं । (यावत्) जेत्तिअं । (तावत्) तेत्तिअं । (उत्करः) उक्केरो । (त्रयोदशः) तेरहो । (आश्चर्यम्) अचछेरं । (स्तोकमात्रम्) थोअमेत्तं । (पर्यन्तम्) पेरन्तं । (वृन्तम्) वेण्टं ।

शय्यासौन्दर्यपर्यन्तवल्लीत्रित्तिअन्तोत्कराः ।

आश्चर्यमात्रवृन्तानि ज्ञेयः शय्यादिरीदृशः ॥ ५ ॥

शय्यादिक शब्दों के आदि अकार को एकार हो । चकार ग्रहण से अनादि अकार को भी एकार होगा । शय्या०, इससे एकार । नं. २६ से शकार को सकार । ४ से अधःस्थ एक यकार का लोप । 'र्यशय्याभिमन्थुषु जः' इससे जकार । नं. ६ से जकार को द्वित्व । सेजा । (सौन्दर्यम्) इसमें मध्यस्थ अकार को एकार । नं. ६५ से औकार को उकार । नं. ४ से यलोप । नं. ३७ से मकार को अनुस्वार । सुन्देरं । (वल्ली) प्रकृत सूत्र से एकार । वेल्ली । (कियत्) 'किमः कः' ५।५९ इससे कादेश । प्रकृत से एकार । 'इष्टौ कियत्तदेतेभ्यः परिमाणे त्तिथइहौ' इस इष्टि से परिमाण अर्थ में त्तिथ प्रत्यय । नं. ६० से अन्य तकार का लोप । सुप्रत्यय । केत्तिथं । एवम् (यावत्) से त्तिथ प्रत्यय । एत्वं । नं. २४ से यकार को जकार । जेत्तिथं । एवम् (तावत्) से पूर्ववत् । तेत्तिथं । (उत्करः) नं. ३ से तकार लोप । नं. ६ से ककार को द्वित्व । नं. ५२ से ओकार । उक्केरो । (आश्चर्यम्) नं. ५८ से आकार को अकार । नं. ६४ से श्च को छकार । नं. ६ से छकार को द्वित्व । नं. ७ से छकार को चकार । मध्यस्थ छकारोत्तरवर्ती अकार को प्रकृत सूत्र से एकार । तूर्यर्थे० ३।१८ से रेफादेश । नं. ३७ से अनुस्वार । अचछेरं । (त्रयोदशः) नं. ५ से रेफ-लोप । प्रकृत से एत्वं । 'संख्यायाश्च' से दकार को रेफादेश । नं. २७ से शकार को हकार । नं. ४२ से औकार । 'लोपः साचो

यकारस्य' इससे यकार, ओकार का लोप । तेरहो । (स्तोकमात्रम्) नं. २९ से थकार । नं. २ से कलोप । नं. ५८ से आकार को अकार । एत्व प्रकृत सूत्र से । नं. ५ से रेफ लोप । नं. ६ से तकार को द्वित्व । नं. ३७ से अनुस्वार । थोअमेत्तं । (पर्यन्तम्) शय्यादिषु वा से एकार । तूर्यधैर्य० से यकार का लोप । नं. ३७ से अनुस्वार । पेरन्तं । (वृन्तम्) नं. ९ से ऋकार को अकार । 'तालवृन्ते षटः' से 'न्त' को 'षट' आदेश । प्रकृत सूत्र से एकार, नं. ३७ से अनुस्वार । वेण्टं । प्रायः शय्यादिक उक्त मात्र हैं ॥ ५ ॥

नोट—नं. (४) अधो मनयाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । ६२ नपुंसके सोर्विन्दुः । (२५) नो णः सर्वत्र । (२६) शषोः सः । (६५) उत्सौन्दर्यादिषु । (६०) अन्त्यस्य हलः । (२४) आदेश्यो जः । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (४२) अत ओत् सोः । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६४) श्रत्सप्सां कृः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५) सर्वत्र लवरात् । (२७) दशादिषु हः । (२९) स्तस्य थः । (९) ऋतोऽन् ।

ओ बदरे देन ॥ ६ ॥

बदरशब्दे दकारेण सहादेरत ओत्वं भवति । बोरं (५-३० बिन्दुः) ॥६॥

ओ बदरे देन—बदरशब्दे दकारेण सह आदेरत ओत्वं स्यात् । बोरं । (बदरम्) लवणशब्देऽपि वकारेण सह अकारस्य ओत्वमिष्यते । लोणं । आर्द्राऽर्पितशब्दयोस्तु विकल्पेन इष्यते । ओहं, अहं । (आर्द्रम्) । ओपिअं, अपिअं । (अपिअम्) । इयमिष्टिरिति वसन्तराजसदानन्दौ । पुस्तकान्तरे तु सूत्रमेवम् ॥ ६ ॥

बदर शब्द में दकार के सहित आदिवर्णस्थ अकार को ओकार हो तो वकारोत्तर अकार और दकार के स्थान में ओकार होगा । नं ३७ से अनुस्वार । (बदरम्) बोरं । वसन्तराजादिक लवण शब्द में प्रयोगप्रामाण्य से ओत्व मानते हैं, अन्य के मत से 'लवण०' यह ७ वाँ वरखचि कृत सूत्र है । अस्तु, पूर्ववत्साधुत्व जानना । (लवणम्) लोणं । आर्द्रा-अर्पित शब्द में विकल्प से ओकार होगा । (आर्द्रा) नं. ५ से नित्य रेफद्वय का लोप, अथवा 'द्रे रो वा' इससे विकल्प से लोप । नं. ५८ से अकार । नं. ६ से दकार को द्वित्व, नं. ३७ से अनुस्वार । ओहं । पक्ष में अहं । एवम् (अपिअम्) ओपिअं, अपिअं । साधुत्व पूर्ववत् जानना ॥ ६ ॥

लवणनवमल्लिकयोर्वेन ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोरादेरतो वकारेण सह ओकारः स्यात् । लोणं । (५-३० बिन्दुः) णोमल्लिआ (२-४२ न् = ण् , २-२ क्लोपः) ॥ ७ ॥

लवणनवमल्लिकयोर्वेन—एतयोर्वकारेण सह आदेरत ओत्वं स्यात् । लोणं (लवणम्) । णोमल्लिआ (नवमल्लिका) ॥ ७ ॥

लवण और नवमल्लिका शब्द में वकार के सहित आदि अकार को ओकार होगा । (लवणम्) लोणं । (नवमल्लिका) नं. २५ से नकार को णकार । नं. २ से ककार लोप । प्रकृत सूत्र से ओत्व । णोमल्लिआ ॥ ७ ॥

मयूरमयूखयोर्वा वा ॥ ८ ॥

मयूर मयूख इत्येतयोर्यूशब्देन सहादेरत ओत्वं वा भवति । मोरो,

मऊरो । (५-१ ओ) मोहो, मऊहो । (२-२७ ख = ह् , ५-१ ओ) उभ-
यञ्ज, (पक्षे २-२ यलोपः) ॥ ८ ॥

मयूरमयूखयोर्वा वा—य्वा इति तृतीयान्तम् । एतयोर्भूँ इत्यनेन सह आदेरत
ओत्वं वा स्यात् । मोरो । मऊरो (मयूरः) । मोहो । मऊहो (मयूखः) ॥ ८ ॥

मयूर-मयूख शब्द में 'यू' के सहित आदि वर्णस्थ अकार को ओकार होगा ।
(मयूरः) नं. ४२ से सु को ओकार । मोरो । पक्ष में नं. २ से यलोप । मऊरो । एवम्
(मयूखः) यू और मकाराकार को ओकार । नं. २३ से खकार को हकार, मोहो, पक्ष
में मऊहो, साधुत्व पूर्ववत् ॥ ८ ॥

चतुर्थीचतुर्दशोस्तुना ॥ ९ ॥

एतयोस्तुना सहादेरत ओत्वं भवति वा । चोत्थी, चउत्थी । (३-३
रलोपः, ३-५० थ्द्वित्वं, ३-५१ थ् = त् , पक्षे २-२ तलोपो विशेषः)
चोह्ही, चउह्ही । (२-४४ श् = ह् , शेषं पूर्ववत्) ॥ ९ ॥

चतुर्थीचतुर्दशोस्तुना—एतयोः तु इत्यनेन सह आदेरत ओत्वं वा स्यात् ।
चोत्थी । चउत्थी (चतुर्थी) । चोह्सी, चउह्सी (चतुर्दशी) ॥ ९ ॥

चतुर्थी और चतुर्दशी शब्द में 'तु' के सहित आदि अकार को ओकार हो । चतुर्थी०
इससे ओकार । नं. ५ से रेफलोप । नं. ६ से थकार को द्वित्व । नं. ७ से थकार को
तकार । चोत्थी, पक्ष में चउत्थी । (चतुर्दशी) नं. २६ से शकार को सकार ।
रेफलोप । दकार को द्वित्व पूर्ववत् । चोह्सी, चउह्सी ॥ ९ ॥

नोट—(३७) मो बिन्दुः । (५) सर्वत्र लवराम् । (५८) अदातो यथादिषु वा ।
(६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२५) नो णः सर्वत्र । (२) कगच्चजतदपयवां
प्रायो लोपः (४२) अत ओत् सोः । (२३) खवथत्रभां हः । (७) वर्गेषु युजः
पूर्वः । (२६) शपोः सः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः ॥ ९ ॥

अदातो यथादिषु वा ॥ १० ॥

अत इति निवृत्तम् , स्थान्यन्तरनिर्देशात् । यथा इत्येमवादिषु आतः
स्थाने अकारादेशो भवति वा । जह, जहा । तह, तहा । (२-२७ थ् =
ह्) । पत्थरो, पत्थारो । (३-३ रलोपः, ३-१२ स्त् = थ् , ३-५० थ्द्वित्वम्,
३-५१ थ् = त् , ५-१ ओ) पउअं, पाउअं । (३-३ रलोपः, १-२९ ऋ = उ,
२-२ कतयोर्लोपः, ५-३० बिन्दुः) तलवेण्टअं, तालवेण्टअं । (१-२८
ऋ = इ^२, १-१२ इ = ए^३, ३-४५ न्त = ण्ट, २-२ क्लोपः, ५-३० बिं०)

१. क० पु० चतुर्थी-तत्र चोत्थी, चउत्थी । चतुर्दशी-तत्र चोह्ही, चउह्ही । पाठः ।

२. ऋष्यादेराकृतिगणत्वात् । ३. संयोगपरत्वेन पिण्डसमत्वात् । 'इदेदो वृत्ते' ८ । १ ।

१३९ विण्ट, वेण्ट, वोण्ट । हे० ।

उक्खअं, उक्खाअं । (३-१ त्लोपः, ३-५० ख्द्वि०, ३-५१ ख् = क्, २-२ त्लोपः, ५-३० बि०) चमरं, चामरं । (५-३० बि०) पहरो, पहारो । (३-३ त्लोपः, ५-१ ओ) चहु, चाहु । (२-२० ट् = ड्) दवग्गी, दावग्गी । (३-२ त्लोपः, ३-५० द्वि०, ५-१८ दीर्घः) खइअं, खाइअं । (२-२ त्लोपः, ५-३० बि०) संठविअं, संठाविअं । (८-२६ स्था = ठा, ३-५६ द्वित्वनिषेधः, २-१५ प् = च, २-२ त्लोपः, ५-३० बि०) हलिओ, हालिओ । (२-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । यथातथाप्रस्तारप्राकृततालवृन्त-कोत्खातचामरप्रहारचाटुदावाग्निखादितसंस्थापितहालिकाः ॥ १० ॥

अदातो यथादिषु वा—यथादिषु शब्देषु आदेराकारस्य अकारः स्यात्, वा शब्देऽनुवर्तमानेऽपि पुनर्वाग्रहणादनादेरप्याकारस्याकारः । जह, जहा । तह, तहा । पवहो, पवाहो । पहरो, पहारो । पअअं, पाअअं । पथरो, पथारो । तलवेण्टअं, तालवेण्टअं । उक्खअओ, उक्खाअओ । चमरं, चामरं । पहरो, पहारो । चहु, चाहु । दवग्गी, दावग्गी । खइअं, खाइअं । संठविअं, संठाविअं । पथवो, पथारो । परिआअओ, पारिआअओ । हलिओ, हालिओ । चाग्रहणेन व्चरिथतविभाषाग्रहणाद् यथादिष्वेव विकल्पः । ब्राह्मणादौ तु नित्यमकारः । बंम्हणो । ठविओ । पत्तं । पंसू । अच्छरिअं । पुव्वण्हो । मज्झणो । अवरण्हो । इत्यादि ॥ १० ॥

यथादिक् शब्दों में आदि अथवा अनादि दीर्घ आकार को ह्रस्व अकार होगा । चाग्रहण अनुवृत्ति से सिद्ध था, फिर जो 'वा' ग्रहण किया है इससे आदिस्थ एवं अनादिस्थ आकार का ग्रहण करना । उदाहरण—(यथा) नं. २३ से थकार को हकार । उक्त सूत्र से अकार । नं. २४ से जकार । जह, जहा में जहा । एवम् (तथा) तह, तहा । (प्रवाहः) नं. ५ से रेफ लोप । नं. ४२ से ओकार । विकल्प से अकार । पवहो, पवाहो । (प्रहारः) पूर्ववत् । रेफ लोप । ओकार । विकल्प से अकार । पहरो, पहारो । प्राकृत शब्द का पाउड भी प्रयोग होता है । ऋज्यादि गण में मान कर उकार । कृत शब्द के तकार को डकार । कडं देवेहिं, पाउड भासाए । इत्यादि प्रयोग बहुलांश में मिलते हैं । (प्राकृतम्) नं. ५ से रेफ लोप । नं. ९ से ऋकार को अकार । नं. २ से ककार तकार का लोप । नं. ३७ से मकार को अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से विकल्प से आदिस्थ पकाराकार को अकार । पअअं, पाअअं । (प्रस्तारः) नं. ५ से रेफ लोप । २९ से स्त को थकार । नं. ६ से थकार को द्वित्व । नं. ७ से थ को तकार । प्रकृत सूत्र से आकार को अकार विकल्प से । नं. ४२ से ओकार । पथरो, पथारो । (तालवृन्तकम्) नं. १० से ऋकार को इकार । नं. ६५ से इकार को एकार । तालवृन्ते षट् से न्त को षट् आदेश । नं. २ से कलोप । नं. ३७ से अनुस्वार । विकल्प से अकार । तलवेण्टअं, तालवेण्टअं । (उक्खातम्) नं. ३ से तलोप । नं. ६ से द्वित्व, ७ से ककार । नं. २ से द्वितीय तकार का लोप । ३७ से अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से अकार । उक्खअं, उक्खाअं । (चामरम्) प्रकृत सूत्र से पाक्षिक अकार । अनुस्वार पूर्ववत् । चमरं, चामरं । (प्रहारः) नं. ५ से रेफ लोप । ४२ से ओकार ।

अदातो से अकार । पहरो, पहारो । (चाटु) नं. १९ से ड । विकल्प से अकार । चडु, चाडु । (दावशिः) नं. ४ से न लोप । नं. ६ से गकार को द्वित्व । नं. ५२ से इकार को दीर्घ । विकल्प से अकारादेश । दवग्गी, दावग्गी । (खादितम्) पूर्ववत् दकार-तकार-लोप, अनुस्वार । विकल्प से अकार । खइअं, खाइअं । (संस्थापितम्) घ्राध्यामानां ८२५ से स्था को ठा आदेश । 'न विन्दुपरे' से द्वित्व निषेधः । नं. १८ से पकार को वकार । नं. २ से तलोप । नं. ३७ से अनुस्वार । विकल्प से अकार । संठविअं, संठा-विअं । (हालिकः) पूर्ववत् कलोप, ओकार, विकल्प से अकार । हलिओ, हालिओ । वाग्रहण व्यवस्थित विकल्पार्थक है । अतः ब्राह्मणादिक में नित्य अकार होगा । (ब्राह्मणः) बम्हणो । ळ्ह्रुओषु० इससे हकार के पूर्व हकारोपरि मकार । नं. ५ से रेफलोप । नं. ४२ से 'सु' को झोकार । बम्हणो । (स्थापितः) स्था धातु + (क्त) त प्रत्यय । 'आविः क्तभाव-कर्मसु वा' इस से आवि आगम । (घ्राध्यागाश्च० ८२६) सूत्र से ठा आदेश । नं. ३५ से आवि के आकार का लोप । नं. १८ से पकार को वकार । ४२ से ओकार । व्यवस्थित विभाषा से नित्य ह्रस्व । ठविओ । एवम् । (प्राप्तम्) नं. ३ से पलोप । ६ से तकार को द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । पूर्ववत् नित्य ह्रस्व अकार । अनुस्वार । पत्तं । (पांशुः) नित्य अकार । नं. ५२ से उकार को दीर्घ । २६ से शकार को सकार । पंसू । (आश्रयम्) नं. ६४ से श्र को झकार । नं. ६ से झकार द्वित्व । ७ से झकार को चकार । ५७ से र्यं को रियं । नं. २ से यलोप । नं. ६२ से अनुस्वार । नित्य ह्रस्वाकार । अच्छरिअं । एवम् (पूर्वाह्णः) का पुव्वणो । नित्य अकार । ५९ से जकार को उकार । अन्य कार्यं पूर्वोक्त सूत्रों से । एवम् (मध्याह्णः) मज्जणो । (अपराह्णः) अवरणो ।
नो-—नं. (२३) खद्यथभां हः । (२४) आदेर्यो जः (५) सर्वत्र लवराम् (४२) अत ओत् सोः । (९) ऋतोऽत् । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (३७) मो विन्दुः । (२९) स्तस्य थः । (६) शेषादेशयो० । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् (१९) टो डः । (४) अधो मनयाम् । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (१८) पो वः ॥ १० ॥

इत्सदादिषु ॥ ११ ॥

सदा इत्येवमादिष्वात् इकारो भवति वा । सइ, सथा । (२-२ दूलोपः, एवमग्रिमेष्वापि) । तइ, तथा । जइ, जथा । सदा, तदा, यदा ॥ ११ ॥

इत् सदादिषु—सदा इत्येवमादिषु आकारस्य वा इत्थात् । (सदा) सइ, सथा । एवम्—(यदा) जइ, जथा । (तदा) तइ, तथा ॥ ११ ॥

सदा इत्यादिक शब्दों के आकार को विकल्प से इकार हो । नं. २ से दकार लोप । (सदा) सइ, सथा (यदा) नं. २४ से आदिस्थ यकार को जकार । पूर्ववत् दकारलोप । जइ, जथा । (तदा) तइ, तथा ॥ ११ ॥

इत् एत् पिण्डसमेषु ॥ १२ ॥

पिण्ड इत्येवंसमेषु इकारस्यैकारादेशो भवति वा । पेण्डं, पिण्डं । (५-३० वि०) णेहा, णिहा । (२-४२ न् = ण् , ३-३ रूलोपः, ३-५० वृद्धि०) सेंदूरं, सिन्दूरं । (४-१७ वर्गान्त वि०, ५-३० वि०) धम्मेलं, धम्मिल्लं ।

(५-३० बि०) चेंधं, चिंधं । (३-३४ न्ह = न्ध् , ५-३० बि०) वेण्ह्, विण्ह् । (३-३३ ण् = ण्ह् , ५-१८ दीर्घः,) पेड्, पिड् । (३-१० छ् = छ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ ट् = ट् , ५-३० बि०) पिण्ड-निद्रा-सिन्दूर-धम्मिल्ल-चिह्न-विष्णु-पिष्टानि । समग्रहणं संयोगपरस्योपलक्षणार्थम् ॥ १२ ॥

इत् एत् पिण्डसमेषु—पिण्ड इत्येवंसदृशेषु शब्देषु इकारस्य एत्वं वा स्यात् । (पिण्डम्) पेण्डं, पिण्डं । (सिन्दूरम्) सेंदूरं, सिंदूरं । (धम्मिल्लः) धग्मेल्लो, धम्मिल्लो । (विष्णुः) वेण्ह्, विण्ह् । (बिल्वम्) वेल्लं, विल्लं । (विष्टिः) वेष्टी, विष्टी । व्यवस्थित-विकल्पत्वात्किंशुकं नित्यमेत्त्वम् । केसुत्रं । पिण्डसमत्वं संयोगपरत्वेन बोध्यम् ॥१२॥

पिण्ड शब्द के समान शब्दों के इकार को एकार विकल्प से हो । सादृश्य संयोग-परत्वेन लेना । (पिण्डम्) अनुस्वार सर्वत्र नं. ६२ से होगा । पेण्डं, पिण्डं । (सिन्दूरम्) सेन्दूरं, सिन्दूरं । (धम्मिल्लः) ४२ से ओकार । धग्मेल्लो, धम्मिल्लो । (विष्णुः) 'ह्रस्वणचणश्चां ण्हः' इससे ण्ण को ण्ह आदेश । नं. ५२ से उकार को दीर्घ । नं. ६० से सुलोप, पिण्डादित्वात् विकल्प से एकार । वेण्ह्, विण्ह् । (बिल्वम्) नं. २ से वलोप । ६ से लकार द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । बेल्लं, विल्लं । (विष्टिः) नं. २८ से छ को ठ । नं. ६ से द्वित्व । ७ से टकार । नं. ५२ से उकार को दीर्घ । प्रकृत सूत्र से विकल्प से एत्वं । वेष्टी, विष्टी ।

नोट—नं. (५) सर्वत्र लवराम् । (४२) अत् ओत् सोः । (३५) संघौ अज्-लोपविशेषा बहुलम् । (१८) पो वः । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् (६) शेषा-देशयोर्द्वित्वमनादौ । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (५२) सुमिसुप्सु दीर्घः (२६) शपोः सः । (६४) श्रत्सप्सां छः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५७) चौर्यसमेषु रियः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (५९) उदूतो मधूकादिषु ॥ १२ ॥

अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु ॥ १३ ॥

पथ्यादिषु शब्देषु इकारस्याकारो भवति । पथो । (२-२७ थ् = ह्, ४-६ नलोपः, ५-१ ओ) हलहा । (२-३० र् = ल्, ३-३ र्लोपः, ३-५० द्वि०) पुहवी । (१-२९ ऋ = उ, २-२७ थ् = ह्) ॥ १३ ॥

अत् पथिहरिद्रापृथिवीषु—एषु इकारस्याकारो भवति । (पन्थाः) पथो । हलहा, हलही । पुहवी । (हरिद्रा, पृथिवी) ॥ १३ ॥

पथिन्, हरिद्रा, पृथिवी शब्दों के इकार को अकार हो । (पन्थाः) पथिन् नं. ६० से नकार का लोप । अत् पथि० प्रकृत सूत्र से अकार । नं. २३ से थकार को हकार । नं. ४२ से ओकार । ३५ से अकारलोप । पथो इति सिद्धम् । अथवा दूसरे प्रकार से भी सिद्ध हो सकता है । (पन्थाः) नजोर्हलि, इससे नकार को अनुस्वार, मांसादिषु वा इससे अनुस्वारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । पथो इति । (हरिद्रा) 'हरिद्रादीनां रो लः' इससे रेफ को लकार । 'इत् पथिहरिद्रा' इससे इकार को अकार । हलहा । रेफलोप, दकारद्वित्व नं. ५+६ से जानना । 'आदीतौ बहुलम्' से ईकार

होने से हलही। (पृथिवी) उक्त सूत्र से इकार को अकार। नं. ११ से उकार। नं. २३ से थकार को हकार। पुहवी ॥ १३ ॥

इतेस्तः पदादेः ॥ १४ ॥

पदादेरितिशब्दस्य यस्तकारस्तस्मात् परस्येकारस्य अकारो भवति । इअ । (२-२ त्लोपः) उअह^१, अण्णहा । (३-२ य्लोपः, २-४२ न् = ण्, ३-५० ण्द्वि०, २-२७ थ् = ह्) वअणं । (२-२ च्लोपः, २-४२ न् = ण्, ५-३० विं०) इअ, विअसन्तीउ । (२-२ क्लोपः, ५-२० जश् = उ) चिरं । इति पश्यतान्यथावचनम् । इति विकसन्त्यश्चिरम् । पदादेरिति वचनादिह न भवति । पिओ त्ति^२ । (३-३ र्लोपः, २-२ य्लोपः, ५-१ ओ, ४-१ इलोपः) प्रिय इति ॥ १४ ॥

इतेस्तः पदादेः—पदादौ वर्तमानस्य इतिशब्दस्य ति-इत्यस्येकारस्य अकारः स्यात् । इअ विहसन्तो । अपदादौ तु—ऋत्ति णक्केइ । सुजणो त्ति ॥ १४ ॥

पद के आदि में वर्तमान इतिशब्द के तकारोत्तर इकार को अकारादेश होता है। नं. २ से तकारलोप। इअ विअसन्तीउ। जहां इतिशब्द पद के आदि में नहीं होगा वहां अकारादेश नहीं होगा। जैसे—‘हरो त्ति’ नं. ४२ से ओकार, हरो। ‘नीडादिषु’ से तकारद्वित्व। ३५ से इकार लोप। (हरः इति)। एवम्—(सुजनः इति) सुजणो त्ति ॥ १४ ॥

उदिक्षुवृश्चिकयोः ॥ १५ ॥

इक्षुवृश्चिकयोरित उत्वं भवति । उच्छ्रु । (३-३० क्ष् = च्छ, ५-१८ दीर्घः) विच्छुओ । (१-२८ ऋ = इ, ३-४१ श्च = च्छ, क्लोपः, ५-१ ओ) ॥

उदिक्षुवृश्चिकयोः—एतयोरिकारस्य उः स्यात् । उच्छ्रु । विच्छुओ । (इक्षुः, वृश्चिकः) ॥ इक्षु-वृश्चिक शब्द के इकार को उकार हो। (इक्षुः) ‘अच्यादिषु छः’ इससे ‘त्त’ को ‘छ’ आदेश। नं. ६ से द्वित्व। ७ से चकार। ५२ से उकार को दीर्घ, प्रकृत सूत्र से उकार। उच्छ्रु । (वृश्चिकः) नं. १० से ऋ को इकार। प्रकृत सूत्र से वृश्चिक शब्द के इकार को उकार। ‘वृश्चिके ष्चः’ से श्च को ष्च आदेश। नं. २ से तलोप, ४२ से ओकार। विच्छुओ। भामह ने ‘श्च’ को ‘छ’ आदेश करके ‘विच्छुओ’ जो सिद्ध किया है, वह प्रमाद है, क्योंकि ष्चादेश विशेष विहित होने से छादेश का बाधक है ॥

ओ च द्विधा कृजः ॥ १६ ॥

कृजधातुप्रयोगे द्विधाशब्दस्यौकारो भवति चकारादुत्वं च । द्विधा कृतम्, दोहाइअं । (३-३ व्लोपः, २-२७ ध् = ह्, १-२८ ऋ = इ, २-२ कतयोर्लोपः, ५-३० विं०) द्विधा क्रियते=दोहाइज्जइ, दुहा-

१. ‘उअ पश्यं’ ८ । २ । २११ ति । पक्षे देख । हे० ॥ २. इतेः स्वरात् तश्च द्विः ८ । १ । ४२ । पदात्परस्य ईतेरादेर्लुग् भवति, स्वरात्परश्च तकारो द्विर्भवति । किन्ति, जन्ति । स्वरात्-तहत्ति । ऋत्ति । पुरिसोत्ति । हे० ॥ ३. क. पु. इत इत्यधिकः पाठः ॥

ज्जइ । (७-८ यक् = इज्ज, ४-४ इलोपः, ३-३ र्लोपः, २-२ र्लोपः
७-१ त = इ) ॥ १६ ॥

ओ च द्विधा कृत्वः—कृञ उपपदस्य द्विधा इत्यस्य इकारस्य उकारः स्याद्
ओकारश्च । दुहाइञं, दोहाइञं । (द्विधा कृतम्) ॥ १६ ॥

कृञ उपपद रहते द्विधा शब्द के इकार को ओकार हो और चकार से उका
भी हो । (द्विधा-कृतम्) नं. ५ से वकारलोप । २ से ककार-तकारलोप । नं. २३ रं
धकार को हकार । नं. १० से इकार । ६२ से अनुस्वार । प्रकृत सूत्र से इकार कं
विकल्प से ओकार । दोहाइञं । पञ्च में उकार । दुहाइञं ॥ १६ ॥

ईत् सिंहजिह्वयोश्च ॥ १७ ॥

एतयोरदेरिकारस्य ईकारो भवति । सीहो' (५-१ ओ)
जीहा । (३-३ व्लोपः) । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन-वीसत्थो, (३-३
व्लोपः, २-४३ श् = स्, ३-१२ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्,
५-१ ओ) वीसंभो । (३-३ र्लोपः, २-४३ श् = स्, ४-१७ बिन्दुः,
५-१ ओ) इत्येवमादिषु ईत्वं भवति ॥ १७ ॥

ईत् सिंहजिह्वयोश्च—एतयोरिकास्य ईकारः स्यात् । सीहो (सिंहः) । जीहा (जिह्वा) ॥
सिंह और जिह्वा शब्द के इकार को ईकार हो । (सिंहः) मांसादिषु वा (किसी-
किसी पुस्तक में वा नहीं है । अस्तु) इससे अनुस्वारलोप । प्रकृत सूत्र से ईकार ।
४२ से ओकार । सीहो । (जिह्वा) ईकार । नं. ५ से वकारलोप । जीहा ।

नोट—नं. (६०) अन्त्यस्य हलः (२३) खघथधर्मां हः । (४२) अत ओत् सोः ।
(३५) सन्धौ अज्जलोपविशेषा बहुलम् । (५) सर्वत्र लवरात् । (६) शेषादेश-
योर्द्वित्वमनादौ । (११) उद्वत्वादिषु । (२) क्वाचजतदपयवां प्रायो लोपः । (७)
बर्गेषु युजः पूर्वः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (१०) इदृश्यादिषु (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः ॥ १७ ॥

(ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन*)

ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन—हलीत्यनुवर्तते । उपसर्गे यो विसर्जनीयस्तेन
सह वर्तमानस्य आदिभूतस्य उतः ऊत् स्यात् हलि । दूसिक्खिञं । (दुःशिक्षितम्)
विसर्जनीयेन सह उपसर्गस्याविवक्षणाद् क्वचिद्विसर्जनीयेऽपि उपसर्गोकारस्य ऊत् ।
सूहवा (सुभगा), 'सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गस्य वः' इति गस्य वः । एवम्-
ऊसुञ्चो । ऊसञ्चो । 'नोत्सुकोत्सवयो'रिति छत्वं न । (उत्सुकः । उत्सवः) हत्परत्वा-
भावे—दुराआरो (दुराचारः) । 'ऊदुतः सविसर्गस्य दुःसहादौ विभाषया'—दूसहो,
दुसहो (दुःसहः) । 'ऊदुतः सविसर्गस्य दुर्जनादिषु नेष्यते', दुज्जणो (दुर्जनः) । दुब्भरो
(दुर्भरः) । दुत्तरो (दुस्तरः) इत्यादि ॥

उपसर्गस्थ विसर्जनीय के सहित आदिभूत उकार को ऊकार हो, हलप्रत्याहार

१. हो षोऽनुस्वारात् ८ । १ । २६४ । सीहो, सिधो । हे० ॥ २. बाहुलकादनुस्वार
निवृत्तिः साध्या ॥ * सूत्रमिदं भामहृदीकायां नास्ति ।

के परे । (दुःशिक्षितम्) इससे विसर्ग सहित उकार को उकार । नं. २६ शकार को सकार । ३४ से च को ख । नं. ६ से खकारद्वित्व । ७ से पू ख को क आदेश । नं. २ से तकारलोप । ६२ से अनुस्वार । दूस्मिखअं । विसर्ग के साथ ही उपसर्ग के उकार को उकार हो ऐसा नियम नहीं है, किन्तु प्रयोगानुरोधः । योग विभाग करके यह मानना कि कहीं-कहीं विना विसर्ग के भी उपसर्ग के उकार को उकार होता है । जैसे—सूहवा (सुभगा) । 'सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाः गस्य वः' । इस इष्टि वचन से गकार को वकार । पूर्वोक्त सूत्र से विसर्ग के विना भ उकार को दीर्घ । नं. २३ से भकार को हकार । सूहवा । जहाँ हल् परे नहीं होगा वहाँ उकार नहीं होगा । दुराभारो (दुराचारः) यहाँ आचार शब्द के आकार पर है । नं. २ से षकार का लोप, नं. ४२ से ओकार । दुराभारो इति । 'दुःसहार्द विभाषया' इस इष्टि वचन से दूसहो । पक्ष में—'लुगवा दुरूपसर्गस्य विसर्गस्य क्वचित् भवेत्' इस वचन से विसर्गलोप । दूसहो (दुःसहः) । 'दुर्जनादिषु नेष्यते' दुर्जनादिषु शब्दों में हल्परत्व रहते भी ऊत्व, विसर्गलोप नहीं होते हैं । दुर्जनः । नं. ५ से रेफ लोप । नं. ६ से जकार द्वित्व । २५ से नकार को णकार ४२ से ओकार । दुज्जणो एवम्—(दुर्भरः) का दुर्भरो । रेफ, लोप, द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । नं. ७ से भकार को वकार । (दुस्तरः) लुगवा दुरूपसर्गस्य० इससे सकार का लोप, तकारद्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । दुत्तरो ।

नोट—(२६) शषोः सः । (३४) ष्कस्कक्षां खः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२) क्गचजतदपयवां प्रायो लोपः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२३) खघथधभां हः । (४२) अत ओत् सोः । (५) सर्वत्र लवराम् । (२५) नो णः सर्वत्र ।

(ईदितः*)

ईदितः—उपसर्ग स्थितस्य आदेरिकारस्य विसर्जनीयेन सह ईकारादेशः स्यात् हलि । णीसङ्गो (निःसङ्गः) । हल्परत्वाभावाच्चेह, गिरन्तरो (निरन्तरः) । 'ईदूताविदुतोः स्थाने स्यातां लक्ष्यानुरोधतः' । तेन निर्धनादौ न—णिद्धणो । (निर्धनः) । णिग्गञ्चो (निर्गतः) । इह विसर्गाभावेऽपि स्यादेव । वीसासो (विश्वासः) । वीसंभो (विश्रम्भः) ॥

उपसर्ग में विद्यमान आदिभूत विसर्ग के सहित इकार को ईकारादेश हो हल् के परे । (निःसङ्गः) विसर्ग के सहित इकार को ईकार । नं. २५ से नकार को णकार । नं. ४२ ओत्व । णीसङ्गो । जहाँ हल् परे नहीं होगा किन्तु अच् परे होगा वहाँ ईकार नहीं होगा, जैसे—'निरन्तरः' का गिरन्तरो । साधुत्व पूर्ववत् है । यह विसर्ग सहित इकार के स्थान पर ईकार एवं पूर्वोक्त उकार को उकार प्रयोगानुकूल प्रचलित प्रयोग का आश्रयण करके अथवा प्राकृत भाषा में कविता करने वाले महाकवियों के प्रयोगानुकूल व्यवस्था मानना । अतः (निर्धनः) इत्यादि में नहीं होगा । नं. २५ से णकार । ५ से रेफ लोप । ६ से द्वित्व । ७ दकार । ४२ से ओकार । णिद्धणो । एवम् (निर्गतः) नं. २ से तकार लोप । अन्य कार्य पूर्वोक्त सूत्रों से जानना । णिग्गञ्चो । कहीं कहीं विसर्ग न होने पर भी दीर्घ हो जायगा । जैसे (विश्वासः) ईदितः से ईकार । नं. ५

से वलोप । ४२ से ओकार । सकार आदि में है, अतः शेषादेशयो० नं. ६ से द्वित्व नहीं होगा । वीसासो । एवम्—(विश्रम्भः) का वीसंभो । ईकार, रेफलोप, ओकार पूर्ववत् । नं. ३७ से मकार को अनुस्वार । वीसंभो ।

इदीतः पानीयादिषु ॥ १८ ॥

पानीय इत्येवमादिष्वादेरीकारस्य इकारो भवति । पाणिअं । (२-४२ न् = ण्, २-२ य्लोपः, ५-३० सोर्बिन्दुः) अलिअं । (२-२ क्लोपः, ५-३० बिन्दुः) वलिअं । (३-२ य्लोपः, २-२ क्लोपः, ५-३० बिं०) तआणि । (२-२ व्लोपः, २-४२ न् = ण्, ४-१२ = बिन्दुः) करिसो । (२-४३ ष् = स्, ५-१ ओ) दुइअं । (३-३ व्लोपः, ४-१ इ = उ, २-२ व्लोपः, यलोपश्च, ५-३० बिन्दुः) तइअं । (१-२७ ऋ = अ, २-२ त्थ्यो-लोपः । ५-३० बिन्दुः) गहिरं । (२-२७ भ् = ह्, ५-३० बिन्दुः) । पानीय-अलीक-ज्यलीक-तदानी-करीष-द्वितीय-तृतीय-गभीराः ॥

इदीतः पानीयादिषु—पानीयादिषु ईकारस्य इकारः स्यात् । पाणिअं (पानीयम्) । विलिअं (व्रीडितम्) । अलिअं (अलीकम्) । दुइअं, तइअं, दाणि, गिरिक्खिअओ, गाह्इअं, गहिरं । आणिअं । (द्वितीयं, तृतीयम्, इदानीं, निरीक्षितं, गृहीतं, गभीरम्, आनीतम्) ॥ १८ ॥

पानीयादिक शब्दों में ईकार को इकार हो । (पानीयम्) इससे ह्रस्व इकार । नं. २ से यकार लोप । ६२ से अनुस्वार । २५ से नकार को णकार । पाणिअं । (व्रीडितम्) इससे इकार, नं. ५ से रेफलोप । नं. २० से डकार को लकार । नं. २ से तकारलोप, ६२ से अनुस्वार । विलिअं । (अलीकम्) इत्व, कलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । आलिअं (द्वितीयम्) प्रकृत से इकार । नं. ३५ से उकार, तकार यकारलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । एवम्—(तृतीयम्) नं. ९ से ऋ को अकार, अन्य कार्यं नं. २ + ६२ से जानना । (इदानीम्) दाणि । साधुत्व चतुर्थसूत्र में है । (निरीक्षितम्) नं. २५ + ३४ + ६ + ७ + २ + ६२ से गिरिक्खिअं । (गृहीतम्) नं. ९ + २ + ६२ गहिअं । (गभीरम्) नं. २३ + ६२ से गहिरं । (आनीतम्) आनिअं । पूर्ववत् । सर्वत्र प्रकृत सूत्र से मध्यस्थ ईकार को इकार होगा ॥ १८ ॥

एनीडापीडकीदृशीषु ॥ १९ ॥

नीडादिष्वादेरीकारस्यैकारो भवति । णेडं । (२-४२ न् = ण्, ५-३० बिन्दुः) आमेलो । (२-१६ प् = म्, २-२३ ड् = ल्, ५-१ ओ) केरिसो । (१-३१ ऋ = रि, २-२ व्लोपः, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) एरिसो पूर्ववत् ॥ १९ ॥

एनीडापीडकीदृशीषु—एषामीकारस्य एत्वं स्यात् । नेड् (नीडम्) । आमेलो (आपीडः) । केरिसो (कीदृशः) । एरिसो (ईदृशः) ॥ १९ ॥

१. का. पु. णेड् । तत्र संवादिवाद् द्वित्वं ज्ञेयम् ॥

नीडादिक शब्दों के ईकार को एकार हो। (नीडम्) इससे एकार। 'नीडादिषु' से द्वित्व। नं. ६२ से अनुस्वार। नेडुं। (आपीडः) एन्नीडा० इससे एकार। 'आपीडे मः' इससे एकार को मकार। नं. २० से ड को लकार। ४२ से ओकार। आमेलो। (कीडशः) प्रकृत सूत्र से एकार। 'क्वचिदयुक्तस्यापि' इससे ऋकार को 'रि' आदेश। नं. २ से दकारलोप। २६ से शकार को सकार। ४२ से ओकार। केरिसो। एवम्—(ईडशः) एरिसो। सब कार्य पूर्ववत्।

नोट—नं. (२५) नो णः सर्वत्र। (४२) अत ओत् सोः। (५) सर्वत्र लवराम्। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ। (७) वर्गेषु युजः पूर्वः। (२) कगचजतदपथवां प्रायो लोपः। (३७) मो बिन्दुः। (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः। (२०) डस्य च। (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम्। (९) ऋतोऽत्। (३८) ष्कस्कर्त्तां खः। (२३) खघथधमां हः ॥ १९ ॥

उत ओत् तुण्डरूपेषु ॥ २० ॥

तुण्ड इत्येवंरूपेषु आदेरुकारस्यौकारो भवति। तोण्डं। (५-३० विन्दुः) मोत्ता। (२-२ कलोपः, ३-५० द्वित्वम्) पोक्खरो। (३-२९ ष्क् = ख्, ३-५० द्वित्वं, ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) पोत्थओ। (३-१२ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्, ५-१ ओ) लोद्धओ। (३-३ व्लोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ घ् = द्, ५-१ ओ) कोट्टिमं। (५-३० विन्दुः) तुण्ड-मुक्ता-पुष्कर-पुस्तक-लुब्धक-कुट्टिमानि। रूपग्रहणं संयोगपरो-पलक्षणार्थम् ॥ २० ॥

उत ओत् तुण्डसमेर्षु—तुण्डसदृशेषु शब्देषु उतः ओकारः स्यात्। तोण्डं (तुण्डम्)। पोक्खरो (पुष्करः)। मोत्थं (मुस्तम्)। पोत्थञ्चं (पुस्तकम्)। मोग्गरो (सुद्गरः)। लोद्धओ (लुब्धकः)। सोमालो (सुकुमारः)। कोट्टिमं (कुट्टिमम्) ॥ २० ॥

तुण्ड सदृश शब्दों में विद्यमान उकार को ओकार हो। (तुण्डम्) इससे ओकार। नं. ६२ से अनुस्वार, तोण्डं। (मुस्तम्) ओकार। नं. २९ से स्त को थकार। ६+७ से द्वित्व, तकार। ६२ से अनुस्वार, मोत्थं। (पुस्तकम्) पूर्ववत्। पोत्थञ्चं। (सुद्गरः) ओकार। नं. २ से दलोप। ६ से गकारद्वित्व। ४२ से सु को ओकार। मोग्गरो। (लुब्धकः) ओकारादेश। नं. २ से बकारलोप। ६ से द्वित्व। ७ से लकार। २ से कलोप। ४२ से ओकार। लुद्धओ। (सुकुमारः) ओकारादेश। नं. २ कलोप। ३५ से उकारलोप। ६३ से रेफ को लकार। ४२ से सुविभक्ति को ओकार। सोमालो। (कुट्टिमम्) प्रकृत सूत्र से ओकार। ६२ से अनुस्वार। कोट्टिमं ॥ २० ॥

उल्लूखले ल्वा वा ॥ २१ ॥

उल्लूखलशब्दे ल्लूशब्देन सह उकारस्यौकारो भवति वा। ओखलं, उल्लूखलं (५-३० विन्दुः) ॥ २१ ॥

उलूखले त्वा वा—उलूखलशब्दे लूकारेण सह आदेः उकारस्य वा ओकार स्यात् । ओहलं-उलूहलं (उलूखलम्) ॥ २१ ॥

उलूखल शब्द के लूके सहित आदिस्थ उकार को ओकार विकल्प से हो उलूखल० इससे ओकार । नं. २३ से हकार । ६२ से अनुस्वार । ओहलं । पञ्च ङं उलूहलं । पूर्वोक्त से हकार, अनुस्वार ॥ २१ ॥

अन्मुकुटादिषु ॥ २२ ॥

मुकुट-इत्येवमादिष्वादेरुकारस्य स्थाने अकारो भवति^१ । मउडं । (२-२ क्लोपः, २-२० ट्=ड, ५-३० बि०) मउलं । (२-२ क्लोपः, ५-३० बि०) गरुअं^२ (२-२ स्वार्थिकस्य लोपः, ५-३० बि०) गरुई । (३-६५ रस्य चिप्रकर्ष उत्वं^३ च) जहिट्टिलो । (२-३१ य्=ज्, २-२७ ध्=ह्, ३-१ ष्लोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ ट्=ट्, २-३० र्=ल्, ५-१ ओ) सोअमल्लं । (१-४१ औ=ओ, २-२ क्लोपः, ४-१ आ=अ, ३-२१ र्य्=ल्, ३-५० द्वि०, ५-३० बिन्दुः) अवरि । (२-५१ प्=व्) । मुकुट-, मुकुल, गुरु, गुर्वी, युधिष्ठिर, सौकुमार्योपरयः ॥ २२ ॥

अन्मुकुटादिषु—मुकुटादिषु शब्देषु आदेरुकारस्य अत् स्यात् । मउडं (मुकुटम्) मउलं (मुकुलम्) । सोअमल्लं (सौकुमार्यम्) । गरुअं (गुरुकम्) । बाहा-बाहू (बाहू) ॥ २२ ॥

मुकुटादिक शब्दों में आदिभूत उकार को अकार आदेश हो । (मुकुटम्) इससे अकार । नं. २ से क्लोप । १९ से टकार को डकार । ६२ से अनुस्वार, मउडं । (मुकुलम्) पूर्वोक्तवत्, मउलं । (सौकुमार्यम्) नं. १४ से औकार को ओकार । २ से ककारलोप । प्रकृत सूत्र से उकार को अकार । नं. ५८ से दीर्घ, मकारोत्तर आकार को अकार । 'पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्येषु लः' इससे र्यं को लकारादेश । नं. ६ से लकार द्वित्व । पूर्ववत् अनुस्वार, सोअमल्लं । (गुरुकम्) प्रकृत सूत्र से अकार । नं. २ से क्लोप । ६२ से अनुस्वार, गरुअं । (बाहू) ऊकार को अकार । नं. ५५ से द्विवचन का बहुवचन । ४३ से विभक्तिलोप । ४८ से ऊकार को दीर्घ ।

नोट—(४२) अत् ओत् सोः । (२) कगचज० । (२६) शषोः सः । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (२९) स्तस्य थः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३५) सन्धौ अज्लोपविशेषा बहुलम् । (६३) हरिद्रादीनां रो लः । खद्यथधर्मां हः । (१९) टो डः । (१४) औत् ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वां । (५५) द्विवचनस्य बहुवचनम् । (४३) जरशस्तोलोपः (४८) जरशसूड्यां सुदीर्घः ।

इत्पुरुषे रोः ॥ २३ ॥

१. का. पु. वेति निवृत्तम् इत्यधिकः पाठभेदः प्रदर्शितः ॥ २. ४-२५ सूत्रेण पाश्चिकः कः ॥ ३. तन्धौ समत्वात् । यद्वा—'अजातेः पुंसः' ८ । ३ । ३२ हेमसूत्रानुसारात् संस्कृतवद् अपि वाऽसन्धौ बोध्यम् ॥

पुरुषशब्दे यो रुस्तस्य उकारस्य इकारो भवति । पुरिसो । (२-४३
ष् = स्, ५-१ ओ) ॥ २३ ॥

इत् पुरुषे रोः—पुरुषशब्दे रुकारे उकारस्य इकारः स्यात् । पुरिसो (पुरुषः) ॥
पुरुष शब्द में रु के उकार को इकार हो । (पुरुषः) इससे इकार हो गया ।
नं. २६ से ष को स । ४२ से सु को ओकार । पुरिसो ॥ २३ ॥

उदूतो मधूके ॥ २४ ॥

मधूकशब्दे ऊकारस्य उकारो भवति । महुअं । (२-२७ ध् = ह्, २-२
कूलोपः, ५-३० बिन्दुः) ॥ २४ ॥

उदूतो मधूकादिषु*—मधूकादिषु शब्देषु ऊकारस्य उत् स्यात् । महुओ । मुक्खो ।
कुम्हण्डं । सुहो । पुत्तो । उद्धं । मुत्ती । भुज्जं । सुण्णं । उम्मओ । चुण्णं । उण्णा ।
'मूल्यताम्बूलयोस्त्वोत्त्वम्' । मोल्लं । तंबोलं ॥ २४ ॥

मधूकादिक शब्दों में ऊकार को उकार हो । (मधूकः) इससे उकार हो गया ।
नं. २३ से धकार को हकार । २ से कलोप । ४२ से ओत्व । महुओ । (मूर्खः) उक्त
सूत्र से उकार । नं. ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । ४२ से ओत्व । मुक्खो ।
(कूष्माण्डम्) 'ध्मपक्षमविस्मयेषु म्हः' इससे ध्म को म्ह आदेश । प्रकृत सूत्र से उत्त्व ।
नं. ५८ से आकार को अकार । ६२ से अनुस्वार । कुम्हण्डं । (शूद्रः) इससे उकार ।
नं. २६ से शकार को सकार । ४२ से ओत्व । नं. ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । सुहो ।
(पूर्वः) पूर्ववत् उत्त्व, रलोप, द्वित्व, ओत्व । पुत्तो । 'पुत्रः' का भी 'पुत्तो' होगा ।
प्रकरणानुकूल तत्र त्शब्द की कल्पना कर लें । (ऊर्ध्वम्) पूर्ववत् उकार, नं. ५ से
रेफ वकारलोप । ६ से द्वित्व, ७ से दकार । ६२ से अनुस्वार । उद्धं । (मूर्तिः) उकार-
रेफलोप, द्वित्व पूर्ववत् । नं. ५२ से इकार को दीर्घ । ६० से सकारलोप । मुत्ती । (भूर्जम्)
उत्त्व, रलोप, द्वित्व पूर्ववत् । नं. ६२ से अनुस्वार । भुज्जं । (शून्यम्) प्रकृत सूत्र से
ऊकार को उकार । नं. ४ से यलोप । २६ से सकार । २५ से णकार । ६ से द्वित्व ।
६२ से अनुस्वार । सुण्णं । (ऊर्मयः) उक्त सूत्र से उकार । नं. ५ से रेफलोप ।
६ से मकार-द्वित्व । 'जसो वा' इससे ओकार । उम्मओ । (चूर्णम्) उकार, रेफ-
लोप, द्वित्व, अनुस्वार, पूर्ववत् । चुण्णं । (ऊर्णा) उण्णा । साधुत्व पूर्ववत् । मूल्य
और ताम्बूल शब्द के उकार को ओकार होगा । प्रयोगानुकूल पूर्वाचार्यों का इष्ट
वचन है । (मूल्यम्) ओकार हो जायगा । नं. ४ से यलोप, ६ से लकारद्वित्व ।
६२ से अनुस्वार । (ताम्बूलम्) ऊ को ओकार । नं. ५८ से तकारोत्तर आकार को
अकार । अनुस्वार 'ययि तद्गान्त' से । ६२ से अन्त्यानुस्वार । तंबोलं । दुक्कल शब्द
में ऊकार को अकार और लकारद्वित्व विकल्प से हो । सह पठित होने से जहाँ
अकार होगा वहीं लकारद्वित्व होगा ॥ २४ ॥

अद् दुक्कले वा लस्य द्वित्वम् ॥ २५ ॥

* सजीवनीसंमतः पाठः ।

दुकूलशब्दे ऊकारस्याकारो भवति वा, तत्संयोगेन लकारस्य द्वित्वम् । दुअलं, दुऊलं । (२-२ क्लोपः, ५-३० विन्दुः) ॥ २५ ॥

अद् दुकूले वा लस्य द्वित्वम्—दुकूलशब्दे ऊकारस्य अकारो लस्य द्वित्वं च युगपद् वा भवति । दुअलं । दुऊलं ॥ २५ ॥

(दुकूलम्) उक्त सूत्र से अकार, ल को द्वित्व । नं. २ से क्लोप, ६२ से अनुस्वार । पक्ष में—दुऊलं । पूर्ववत् क्लोप, अनुस्वार होगा ॥ २५ ॥

एनूपुरे ॥ २६ ॥

नूपुरशब्दे ऊकारस्य एकारो भवति । णेउरं । (२-५२ न्=ण्, २-२ प्लोपः, ५-३० विन्दुः) २६ ॥

एनूपुरे—नूपुरशब्दे ऊकारस्य एत्वं स्यात् । नेउरं । (नूपुरम्) ॥ २६ ॥

'नूपुर' शब्द में ऊकार को एकार होगा । (नूपुरम्) एकारादेश । नं. २ से प्लोप । ६२ से अनुस्वार । नं. २५ से नकार को णकार । णेउरं ॥ २६ ॥

नोट—(२६) शब्दोः सः (४२) अत ओत् सोः (२३) खद्यथधमां हः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः (५) सर्वत्र लवराम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (४) अधो मनयाम् । (२६) नो णः सर्वत्र ।

ऋतोऽत् ॥ २७ ॥

आदेर्ऋकारस्याकारो भवति । तणं । (२-४२ न्=ण्, ५-३० वि०) घणा । (२-४२ न्=ण्) मअं । (२-२ त्लोपः, ५-३० वि०) कअं । (पूर्ववत्) वद्धो । (३-१ इलोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ घ्=ङ्, ५-१ ओ) वसहो । (२-४३ ष्=स्, २-२७ भ्=ह्, ५-१ ओ) । तृण-घृणा-मृत-कृत-वृद्ध-वृषभाः ॥ २७ ॥

ऋतोऽत्—ऋकारस्य अत् स्यात् । तण्हा (तृष्णा) । तणं । कअं । वसहो । घणा—इत्यादि ॥ २७ ॥

ऋकार को अकार हो । (तृष्णा) 'ह्रस्वणचणक्षं ण्हः' इससे ण्ण को ण्ह आदेश । तण्हा । एवम् (तृणम्) ऋ को अकार, पूर्ववत् । सर्वत्र नपुंसक लिङ्ग में ६२ से अनुस्वार । तणं । (कृतम्) अकार, नं. २ से तलोप । कअं । (वृषभः) ऋ को अकार । २६ से ष को स । २२ से भ को ह आदेश । ४२ से ओत्व । वसहो । (घृणा) घणा ॥ २७ ॥

इष्ट्यादिषु ॥ २८ ॥

ऋष्यादिषु शब्देषु आदेर्ऋकारस्य इकारो भवति । इसी । (२-४३ ष्=स्, ५-१८ दीर्घः) विसी । (पूर्ववत्) गिट्टी । (३-१० छ्=ट्, ३-५० द्वि०, ३-५१ ठ्=ट्, ५-१८ दीर्घः) दिट्टी । (पूर्ववत्) एवमुत्तरत्रापि । सिट्टी ।

सिङ्गारो । (२-४३ श् = स्, ४-१७ वर्गान्तो वा, ५-१ ओ) मिअंको ।
 (२-२ ग्लोपः, ४-१ आ=अ, ४-१७ वर्गान्तविन्दुः, ५-१ ओ) भिङ्गो ।
 (४-१७ ङ् = विं०, ५-१ ओ) भिङ्गारो । (पूर्ववत्) हिअं । (२-२
 द्योर्लोपः, ५-३० विन्दुः) विइण्हो । (२-२ त्लोपः, ३-३३ ण् = ण्ह्,
 ५-१ ओ) विहिअं । (२-२ त्लोपः, ५-३० विं०) किसरो । (२-४३
 श् = स्, ५-१ ओ) किच्चा । (३-२७ त्त् = च्, ३-५० द्वि०) विच्छुओ ।
 (१-१५ सू० स्पर्०) सिआलो । (२-४३ श् = स्, २-२ ग्लोपः, ५-१
 ओ) किई । (२-२ त्लोपः, ५-१८ दीर्घः) किसी । (२-४३ ष् = स्,
 ५-१८ दीर्घः) किवा । (२-१५ प् = व्) ऋषि-वृषी-गृष्टि-दृष्टि-सृष्टि-
 शृङ्गार-मृगाङ्ग-भृङ्ग-भृङ्गार-हृदय-वितृष्ण-बृंहित-कृशार-कृत्या-वृश्चिक-
 शृगाल-कृति-कृषि-कृपाः ॥ २८ ॥

इट्श्यादिपु वा*—ऋष्यादिषु शब्देषु ऋकारस्य इत्वं वा स्यात् । इसी ।
 पक्षे—रिसी । मसिणं, मसणं । धिट्ठो, धट्ठो । विसहो, वसहो । पिहुलं, पहुलं ।
 दिढो, दढो । मिअो, मअो । गिट्ठी, गट्ठी । किअं, कअं । गिद्धो, गद्धो ।
 शृङ्गादिषु तु नित्यमित्त्वम् । भिङ्गो । भिङ्गारो । किवाणो । किवणो । सिआलो ।
 हिअं । विट्ठी । सिट्ठी । मिअंको । विइण्हं । विहिअं । किसरो । किच्चा ।
 विच्छुओ । सिआलो । किई । किवा । किसी । इत्यादयो ज्ञेयाः ॥ २८ ॥

ऋष्यादिक शब्दों में ऋकार को इकार विकल्प से हो । (ऋषिः) ष को स ।
 नं. ५२ से दीर्घ । इसी । पक्ष में ऋ रीति सूत्र से रि आदेश । रिसी । (मसृणम्)
 इकार विकल्प से—मसिणं । पक्षे—ऋतोऽत् से मसणं । (घृष्टः) विकल्प से इकार, ष को
 नं. २८ से ठकार । ६ से द्वित्व, ७ से टकार । ४२ से ओत्व । धिट्ठो । पक्षे—धट्ठो । (वृषभः)
 इकार, ष को स । भ को ह । ओत्व आदि पूर्वोक्त सूत्रों से जानना । पक्ष में अकार ।
 विसहो । वसहो । (पृथुलम्) विकल्प से इकार, नं. २३ से थकार को हकार । अनुस्वार
 पूर्ववत् । पिहुलं, पहुलं । (दढः) दिढो, दढो । (मृगः) नं. २ से गलोप । ४२ से
 ओत्व । मिओ, मओ । (गृष्टिः) नं. २८ से छ को ठ, ६ से द्वित्व, ७ से टकार । ५२ से
 दीर्घ । गिट्ठी, गट्ठी । (कृतम्) किअं, कअं । तलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । (गृध्रः)
 नं. ५ से रेफलोप । ६ से धद्वित्व । ७ से दकार । विकल्प से गकारोत्तर ऋ को
 इकार । गिद्धो । पक्ष में—गद्धो । सूत्र में 'वा'ग्रहण व्यवस्थित विकल्पार्थक है । अतः
 शृङ्गादिक शब्दों में नित्य इकार होगा । (शृङ्गः) भिङ्गो । (शृङ्गारः) भिङ्गारो ।
 (कृपाणः) नं. १८ से वकार । ४२ से ओकार । किवाणो । (कृपणः) किवणो । (शृगालः)
 नं. २६ शकार को सकार । २ से गकारलोप । ४२ से ओकार । सिआलो । (हृदयम्)
 नं. २ से दकार-यकारलोप । ६२ से अनुस्वार । हिअं । (वृष्टिः) विट्ठी । (दृष्टिः)

१. का० पु० विंनुओ इति पाठभेदः प्रदर्शितस्तत्र 'वृश्चिकं श्रेष्ठं वा' ८।२।१६। छापवादः ।
 विञ्चुओ, विंनुओ । पक्षे विच्छिओ । इति हेमानुसारिणी प्रक्रियाऽनुसर्तव्या ॥

* 'वे'ति सञ्जीवनीसंमतः पाठः ।

ष्ट को ठकार, द्वित्व, टकार को दीर्घ। इत्वं पूर्ववत्। विट्टी। एवम् (सष्टिः) सिट्टी। (मृगाङ्कः) नित्य इकारादेशः। नं. २ गलोप। 'नजोहलि' से अनुस्वार। ४२ से ओत्वं। मिअंको। (वितृष्णम्) ऋकार को इकार। ह्रस्वण० इससे ण्न को ण्ह आदेश। नं. २ से तलोप। ६२ से अनुस्वार। विट्टण्हं। (वृंहितम्) इकारादेश, पूर्ववत् तलोप, अनुस्वार। विंहिअं। (कृशरः) ऋ को इकारादेश। नं. २६ से श को स। ४२ से ओकार। किसरो। (कृत्या) नं. ३२ से त्य को च आदेश। ६ से द्वित्व। किन्ना। (वृथिकः) 'वृथिके ञ्छुः' से ञ्छादेश। इकारादेश, कलोप, ओकार पूर्ववत्। विष्णुओ। (शृगालः) इकारादेश। नं. २६ से श को स। २ से गलोप। ४२ से ओत्वं। सिआलो। (कृतिः) पूर्ववत्। किई। (कृपा) नं. १८ से पकार को वकार, किवा। (कृषिः) का किसी ॥ २८ ॥

नोट—(२५) नो णः सर्वत्र। (५) सर्वत्र लवराम्। (२८) ष्टस्य ठः। (६) शेषा-
देशयोर्द्वित्वमनादौ। (७) वर्गेषु युजः पूर्वः। (४२) अत ओत् सोः। (६२) नपुंसके
सोर्विन्दुः। (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः। (२६) शषोः सः। (२३) खघथ-
धमां हः। (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः। (२८) ष्टस्य ठः। (१८) पो वः।

उट्त्वादिषु ॥ २९ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु आदेर्ऋत उकारो भवति। उट्। (२-७ त्=ट्, ५-१८ दी०) मुणालो। (२-४३ न्=ण्, ५-१ ओ) पुहवी। (१-१३ सू० स्प०) बुंदावणं। (४-१७ वि०, २-४२ न्=ण्, ५-३० वि०) पाउसो। (३-३ र्लोपो वलोपश्च, ४-११ ष्=स्, ४-१८ पुंवत्, ५-१ ओ) पउत्ती। (३-३ र्लोपो वलोपश्च, ३-१ त्लोपः, ३-५० द्वि० ३-१८ दी०) णिउदं। (२-४२ न्=ण्, २-२ व्लोपः, २-७ त्=ट्, ५-३० वि०) संवुदं। (२-७ त्=ट्, ५-३० वि०) णिवुदं। (२-४२ न्=ण्, ३-३ र्लोपः, ३-५० द्वि०, २-७ त्=ट्, ५-३० वि०) वुत्तंतो। (३-१ तलोपः, ३-५० द्वि०, ४-१ आ=अ, ४-१७ न्=वि०, ५-१ ओ) परहुओ। (२-२७ म्=ह्, २-२ तलोपः, ५-१ ओ) माउओ। (२-२ तलोपः क्लोप-
श्च, ५-१ ओ) जामाउओ। (पूर्ववत्)। ऋतु, मृणाल, पृथिवी, वृन्दावन, प्रावृष्, प्रवृत्ति, निवृत्त, संवृत, निर्वृत, वृत्तान्त, परभृत, मातृक, जामा-
तृक, इत्येवमादयः ॥ २९ ॥

उट्त्वादिषु—ऋत्वादिषु शब्देषु ऋकारस्य उः स्यात्। उट् (ऋतुः)। पउत्ती। वुत्तंतो। मुणालं। पुहवी। मुओ। पाउसो। परहुओ। भाउओ। बुंदावणं। पउत्ती। णिउदं। संवुदं। णिवुदं। वुत्तंतो। जामाहुओ। इत्यादयः ॥ २९ ॥

ऋतु इत्यादिक शब्दों में ऋकार को उकार हो। (ऋतुः) उक्त सूत्र से ऋ को उकारादेश। 'ऋत्वादिषु तो दः' से तकार को दकार। नं. ५२ से उकारदीर्घ। ६० से

१. क० पु० विवृत्तपाठः। वि०द प्राकृतम् ॥ २. क० पु० आतृक इत्यधिकः पाठः। भाउओ इति प्राकृतम् ॥

सु के सकार का लोप । उद् । (प्रवृत्तिः) नं. ५ से रेफलोप । उकारादेश । इकार-दीर्घः, सलोप पूर्ववत् । पउत्ती । (वृत्तान्तः) नं. ५८ से आकार को अकार । 'नजोर्हलि' से अनुस्वार, ४२ से ओकार । वुत्तंत्तो । (मृणालम्) उक्त सूत्रों से मुणालं । (पृथिवी) 'अत्यथिहरिद्रापृथिवीषु' से इकार को अकार । नं. २३ से थकार को हकार । पुहवी । (मृतः) मुओ । (प्रावृष्) 'दिक्प्रावृषोः सः' इससे अन्त्य ष् को सस्वर सकारादेश । 'नसान्तप्रावृद्शरदः पुंसि' से पुंलिङ्ग, अन्य कार्य पूर्ववत् । नं. २ से वलोप । पाउसो । (परमृतः) उकारादेश । नं. २३ से भकार को हकार । ४२ से ओकार । परहुओ । (मातृकः) ऋ को उकार । तकार-ककारलोप, ओकार पूर्ववत् । माउओ । (वृन्दावनम्) । नं. २५ से न को ण । वुंदावणं । (निवृत्तम्) निउदं । (संवृतम्) संवुदं । 'ऋत्वादिषु तो दः' से दकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । (निर्वृतम्) रेफलोप नं. ५ से । वकारद्वित्व ६ से, न को ण, तलोप, अनुस्वार पूर्ववत् । णिन्दुओ । (जामातृकः) नं. २ से तकार-ककारलोप । उकारादेश । ओत्व पूर्ववत् । जामादुओ ॥ २९ ॥

ऋ रीति ॥ ३० ॥

वर्णान्तरेणायुक्तस्यादेर्ऋकारस्य रिकारो भवति । रिणं । (५-३० वि०) रिद्धो । (३-१ दूलोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ ध् द्, ५-१ ओ) रिच्छो । (३-३० क्ष = छ् । शेषं पूर्ववत्^१) ॥ ३० ॥

ऋरीति—वर्णान्तरेण अयुक्तस्य ऋकारस्य रिः स्यात् । रिणं । रिद्धो । रिच्छो ॥ ३० ॥

दिप्पण—पुस्तकान्तरे-अयुक्तस्य रिः । वर्णान्तरेण असंयुक्तस्य ऋतो ऋकारः स्यात् । रिणं । असंयुक्तस्यापि मध्ये । सुसंस्कृताद्यवर्णमध्यस्थितस्य ऋतो युक्तस्यापि रिः स्यात् । तारिसो इत्यादि । पुस्तकान्तरे-युक्तस्यापि रिः इति पाठः ।

वर्णान्तर से असंयुक्त ऋकार को री आदेश हो । (ऋणम्) रिणं (ऋद्धः) रिद्धो । (ऋच्छः) रिच्छो । (ऋक्) रिचा । (ऋषिः) रिसी । इति ॥ ३० ॥

नोट—(नं. २) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (४२) अत ओत् सोः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२६) शषोः सः । (३२) ल्यथ्यद्यां च्छजाः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (१८) पो वः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (५) सर्वत्र लवराम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (१३) खघथधभां हः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

क्वचिद्युक्तस्यापि ॥ ३१ ॥

वर्णान्तरेण युक्तस्यापि क्वचिद्वकारस्य रिकारो भवति । एरिसो । (१-१९ ई = ए, २-२ दूलोपः, १-४३ श् = स्, ५-१ ओ) सरिसो । तारिसो । एरिसोवत्^२ ॥ ३१ ॥

क्वचिद् युक्तस्यापि—वर्णान्तरेण संयुक्तस्यापि वर्णादिमध्यस्थितस्य ऋतो रिः स्यात् । जारिसो । तारिसो । एरिसो । सरिसो ॥ ३१ ॥

१. क० पु० ऋण, ऋद्ध, ऋच्छ इत्येवमादयः-अधिकः पाठः । क्वचिद् ऋक्षं पठन्ति ॥

२. क० पु० ईदृश, सद्दृश तादृश, कीदृश इत्येवमादयः । केरिसो प्राकृतम् । अ० पा० ॥

कहीं-कहीं पर वर्णान्तर से संयुक्त भी ऋकार को रि आदेश होगा। (यादृशः) नं. २४ से यकार को जकार। २ से दकारलोप। प्रकृत सूत्र से रि आदेश। २६ से सकार। ४२ से ओत्व। जादिसो। (तादृशः) पूर्ववत्-तारिसो। (ईदृशः) 'एञ्जीडा-पीडकीदृशेदृशेषु' इससे ईकार को एकार। अन्य कार्य पूर्ववत्। एरिसो। एवम्- (कीदृशः) का केरिसो ॥ ३१ ॥

वृक्षे वेन रुर्वा ॥ ३२ ॥

वृक्षशब्दे वराब्देन सह ऋकारस्य रुकारो भवति वा। रुक्खो, (२-२९ क्ष = ख्, ३ = ५० द्वि०, ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) वच्छो। (१-२७ ऋ = अ, ३-३१ क्ष = छ्, शो० पू०) व्यवस्थितविभाषाज्ञापना-च्छत्वपक्षे न भवति, खत्वपक्षे तु नित्यमेव भवति ॥ ३२ ॥

वृक्षे वेन रुर्वा—वृक्षशब्दे वकारेण सह ऋकारस्य रुः स्यात्। रुक्खो। पक्षे-वच्छो ॥ ३२ ॥

वृक्ष शब्द में वकार के सहित ऋकार को रु आदेश हो। नं. ३४ से ख को ख आदेश। नं. ६ से द्वित्व। ७ से ककार। ४२ से ओत्व। रुक्खो। पक्ष में—'दमा-वृक्षक्षणेषु छः' इससे छकारादेश। द्वित्व, चकार, ओत्व पूर्ववत्। नं. ९ से ऋ को अकार वच्छो ॥ ३२ ॥

लुतः क्लृप्त इलिः ॥ ३३ ॥

क्लृप्तशब्दे लृकारस्य इलीत्यथमादेशो भवति। किलित्तं। (३-१ प्लोपः, ३-५० द्वि०, ५-३० बि०) तदेवमादेशान्तरविधानात्प्राकृते ऋकार-लृकारौ न भवतः ॥ ३३ ॥

लुत इति.*—लृकारस्य इलिरादेशः स्यात्। किलित्तं (क्लृप्तम्)। लिआलो (लृकारः) ॥ ३३ ॥

टिप्पण—अत्र ऋकारस्यादेशप्रकरणे—'अत्वमित्वं तथा चोत्वं रित्वं रुत्वमृतोऽत्र यत्। एषां लक्ष्यवशात्कार्यो निश्चयो नतु सूत्रतः॥ पुस्तकान्तरे—'लुतः क्लृप्त इलिः'इति।

लृकार को इलि आदेश हो। (क्लृप्तम्) इससे लृकार को इलि हो गया। नं. २ से पलोप। ६ से तकारद्वित्व। ६२ से अनुस्वार। किलित्तं। एवम् (लृकारः) ऋ लृ का सावर्ण्य होने से लृकार को नं. १२ से रि आदेश। नं. ६३ से दोनों रकारों को लृकारादेश। कलोप, ओत्व पूर्ववत्। लिआलो ॥ ३३ ॥

एत इद्वेदनादेवरयोः ॥ ३४ ॥

वेदनादेवरयोरेकारस्य इकारो भवति। विअणा। (२-२ वृलोपः, २-४२ न = ण्) दिअरो। (२-२ वृलोपः, ५-१ ओ) वाग्रहणानुवृत्तेः कचिद् वेअणा, देअरो इत्यपि ॥ ३४ ॥

* सञ्जीवन्यां 'क्लृप्त' इति नास्ति।

एत इद् वा * वेदनादेवरयोः—एतयोरेकारस्य इद् वा स्यात् । विअणा, वेअणा । (वेदना) । दिअरो, देअरो (देवरः) । केशरेऽपीति इष्टिः । किसरो, केसरो (केशरः) ॥३४॥

वेदना और देवर शब्द के एकार को विकल्प से इकार हो । (वेदना) इससे इकार, नं. २ से दलोप । २५ से नकार को णकार । विअणा । पक्ष में—वेअणा । एवम्—(देवरः) इत्त्व विकल्प से । नं. ५ से वलोप । ४२ से ओत्व । दिअरो । पक्ष में—देअरो । केशर शब्द में भी एकार को विकल्प से इकार हो—यह पूर्वाचार्यों का मत है । (केशरः) नं. २६ से श को सकारादेश । पूर्ववत् ओत्व । विकल्प से इकार करने से किसरो । अन्यत्र-केसरो ॥ ३४ ॥

नोट—नं. (२४) आदेश्यो जः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२६) शषोः सः । (४२) अत ओत् सोः । (३४) ष्कस्कां खः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (९) ऋतोऽत् । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (१२) ऋ रीति । (६३) हरिद्रादीनां रो लः । (२५) नो णः सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् ।

एत एत् ॥ ३५ ॥

आदेरैकारस्य एकारो भवति । सेलो । (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ) सेच्छं । (२-४२ श् = स्, ३-२७ त् = च्, ३-५० द्वि०, ५-३० बि०) एरावणो । केलासो । (५-१ ओ) तेह्लोक्कं । (३-३ रलोपः, ३-५८ लद्वित्व, ३-२ य्लोपः, ३-५० कद्वित्व) । शैल-शैत्य-पेरावण-कैलास-त्रैलोक्यानि ॥

एत् एत्—एतः स्थाने एत्वं स्यात् । सेलो । केलासो । वेसवणो । सेणं । वेरं तेह्लं । एरावणो । तेह्लोक्कं ॥ ३५ ॥

एकार के स्थान में एकार हो । (शैलः) एकारादेश । नं. २६ से शकार को सकार । ४२ से ओत्व, सेलो । एवम् (कैलाशः) केलासो । (वैश्रवणः) नं. ५ से रेफलोप । २६ से सकार । वेसवणो । (सैन्यम्) नं. ४ से यकारलोप । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार, सेह्लं । (वैरम्) वेरं । (तैलम्) नं. ४१ से लकारद्वित्व । अन्यकार्य पूर्ववत् । तेह्लं । (पेरावणः) एरावणो । पूर्ववत् । (त्रैलोक्यम्) एकार । नं. ५ से रेफलोप, ४१ से लकारद्वित्व । नं. ४ से यलोप । ६ से ककारद्वित्व । ६२ से सर्वत्र अनुस्वार । तेह्लोक्कं ॥ ३५ ॥

दैत्यादिष्वइ ॥ ३६ ॥

दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अइ इत्ययमादेशो भवति । दइच्चो । (३-२७ त् = च्, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) चइत्तो । (३-३ रलोपः, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) भइरवो । (५-१ ओ) सइरं । (३-३ व्लोपः, ५-३० बिन्दुः) वइरं । (५-३० बि०) वइदेसो । (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ) वइदेहो । (५-१ ओ) कइअवो । (२-२ तलोपः, ५-१ ओ) वइसाहो, (२-४३ श् = स्, २-२७ ख = ह्, ५-१ ओ) वइसिओ । (२-४३ श् = स्, २-२ कलोपः, ५-१ ओ) वइसंपाअण^१ । (२-४३ श् = स्,

४-१७ बिं०, २-२ यलोपः, २-४२ न् = ण्, ५-२७ ओत्वनिषेधः, ४-६ सोर्लोपः) । दैत्य-चैत्र-भैरव-स्वैर-वैर-वैदेश-वैदेह-कैतव-वैशाख-वैशिक-वैशम्पायन-इत्यादयः ॥ ३६ ॥

दैत्यादिष्वइत्*—दैत्यादिषु शब्देषु ऐकारस्य अइत् स्यात् । दइच्चो । (दैत्यः) कइअवं । वइसाहो । सइरं । भइरवं । कइरवं । वइसंपाअणो । वइदेही । चइत्तो । वइरं । वइदेसो । वइसिओ । इत्यादि ॥ ३६ ॥

दैत्यादिक शब्दों में ऐकार को 'अइ' आदेश हो । (दैत्यः) नं. ३२ से त्य को चादेश । ६ से चकारद्वित्व । ओत्व ४२ से । ऐकार को अइ आदेश । दइच्चो । (कैतवम्) ऐकार को अइ । नं. २ से तलोप । कइअवं । (वैशाखः) अइ आदेश । नं. २६ से श को स । २३ से ख को हकार । ४२ से ओत्व । वइसाहो । (स्वैरम्) अइ आदेश । वलोप, अनुस्वार । सइरं । (भैरवम्) भइरवं । (कैरवम्) कइरवं । (वैशम्पायनः) अइ आदेश । नं. २६ से श को स । २ से यलोप । २५ से नकार को णकार । पूर्ववत् ओकार । वइसंपाअणो । (वैदेही) वइदेही । (चैत्रः) अइ आदेश । रेफलोप, तकार-द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । चइत्तो । एवम् (वैरम्) वइरं । (वैदेशः) अइ आदेश । २६ से श को सादेश । ओत्व । वइदेसो । (वैशिकः) वइसिओ । अइ आदेश, सकार, कलोप, ओत्व पूर्ववत् ॥ ३६ ॥

दैवे वा ॥ ३७ ॥

दैवशब्दे ऐकारस्य अइ इत्ययमादेशो भवति वा । दइवं^१, (५-३० बिं०) देवं । (पूर्ववत्) अनादेशपक्षे नीडादित्वाद् द्वित्वम् ॥ ३७ ॥

दैवे वा—दैवशब्दे ऐकारस्य अइत् वा स्यात् । दइवं । देवं ॥ ३७ ॥

दैवशब्द में ऐकार को अइ आदेश विकल्प से हो । (दैवम्) दइवं । पक्ष में—'सेवादिसु च' से वकारद्वित्व । ऐत् एत् से एकार । देवं ॥ ३७ ॥

इत्सैन्धवे ॥ ३८ ॥

सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इकारो भवति । सिंघवं । (४-१७ न् = बिं०, ५-३० बिं०) ॥ ३८ ॥

इत्सैन्धवे—सैन्धवशब्दे ऐकारस्य इः स्यात् । सिंघवं ॥ ३८ ॥

सैन्धव शब्द के ऐकार को इकार हो । इससे इकार हो गया । सिंघवं ॥ ३८ ॥

ईद् धैर्ये ॥ ३९ ॥

धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईकारो भवति । धीरं । (२-१८ र्य् = र्, ५-३० बिं०) ॥ ३९ ॥

ईत् धैर्ये—धैर्यशब्दे ऐकारस्य ईत् स्यात् । धीरं ॥ ३९ ॥

* दैत्यादिष्वइत्-इति संजीवनीसंमतः पाठः ।

१. कश्चिद् दइवं पाठः । स तु अममूलकः, विभाषासु व्यवस्थितविभाषाश्रयणादनादेशपक्षे नित्यमेव, आदेशपक्षे नेति मूल एव स्फुटं वक्ष्यमाणत्वात् ॥

धैर्यशब्द के ऐकार को ईकार हो। इससे ईकार हो गया। 'तूर्यधैर्य' से र्यं कं रकार हो गया। अनुस्वार पूर्ववत्। धीरं ॥ ३९ ॥

नोट—(२६) शषोः सः। (४२) अत ओत् सोः। (५) सर्वत्र लवराम् (४) अधो मनयाम्। (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ। (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः (४१) नीडादिषु (३२) त्यथ्यद्यां चङ्गजाः। (२५) नो णः सर्वत्र।

ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य अकारो भवति वा तत्संयोगेन च ककारस्य वत्वम्। पवट्ठो, (३-३ र्लोपः, ३-१० ष्ट् = ट्, ३-५० द्वि०, ३-५१ ट् = ट्, ५-१ ओ) पओट्ठो। (२-२ क्लोपः, शेषं पूर्ववत्) ॥ ४० ॥

ओत उद् वा प्रकोष्ठे कस्य वः*—प्रकोष्ठशब्दे ओकारस्य उत्वं ककारस्य वकारश्च युगपद् वा भवति। पवुट्ठो। पओट्ठो ॥ ४० ॥

प्रकोष्ठशब्द में ककारोत्तरवर्ती ओकार को उकार हो और ककार को वकार हो इससे ओकार को उकार और ककार को वकार हो गया। नं. ५ से रेफलोप २८ से छ को ठकार। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ४२ से ओत्व। पवुट्ठो। पञ्च में-पओट्ठे (प्रकोष्ठः) ॥ ४० ॥

ओत ओत् ॥ ४१ ॥

ओकारस्यादेरोकारो भवति। कोमुई। (५-२ द्लोपः)। जोव्वणं। (२-३१ य् = ज्, ३-५० द्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-३० वि०)। कोत्थुहो। (३-१२ स्त् = थ्, ३-५० द्वि०, ३-५१ थ् = त्, २-२७ भ् = ह्, ५-१ ओ)। कोसम्बी। (२-४३ श् = स्, ४-१७ वि०, ४-१ ह्रस्वः)। कौमुदी-थौवनम्-कौस्तुभः-कौशाम्बी ॥ ४१ ॥

ओत ओत्—ओकारस्य ओकारादेशः स्यात्। सोहगं। दोहगं। जोव्वणं। कौसंबी। कोत्थुहो (कौस्तुभः) सोमिती। कोमुई ॥ ४१ ॥

ओकार को ओकारादेश हो। (सौभाग्यम्) प्रकृत से ओकार को ओकारादेश सर्वत्र। नं. २३ से भ को ह। ५८ से अथवा ३५ से आकार को अकार। ४ से यलोप। ६ से गकारद्वित्व। ६२ से अनुस्वार। 'न रहोः' से निषेध हो जाने से आदेशभूत हकार को द्वित्व नहीं होगा। सोहगं। (दौर्भाग्यम्) दोहगं। पूर्ववत्। (थौवनम्) ओकारादेश। नं. २४ से यकार को जकार। ४१ से वकारद्वित्व। २५ से णकार। ६२ से अनुस्वार। जोव्वणं। (कौशाम्बी) ओकार, अकारादेश, अनुस्वार, पूर्ववत्। नं. २६ से

शकार को सकार । कोसंबी । (कौस्तुभः) नं. २९ से स्त को थकारादेश । ६ से द्वित्व । ७ से तकार । २३ से भ को ह । ४२ से ओकार । ककारोत्तर औकार को प्रकृत सूत्र से ओकार । कोत्थुहो । (सौमित्रिः) नं. ५ से रलोप । ६ से तकारद्वित्व । ५२ से इकार-दीर्घ । सोमिन्ती । (कौमुदी) ओकार । नं. २ से दकारलोप । कोमुई ॥ ४१ ॥

पौरादिष्वउ ॥ ४२ ॥

पौर इत्येवमादिषु शब्देषु औकारस्य अउ इत्ययमादेशो भवति । पउरो । (५-१ ओ) एवमुत्तरत्र । कउरवो । पउरिसो (शेषं १-२३ सू० स्प०) । पौर-कौरव-पौरुषाणि । आकृतिगणोऽयम् । कौशले विकल्पः । कोसलो, कउसलो । कौशलम् ॥ ४२ ॥

पौरादिषु अउत्*—पौरादिषु शब्देषु आदेरौकारस्य अउत् स्यात् । पउरो । पउरिसं । मउणं (मौनम्) । मउली (मौली) । रउरवो । कउरवो । गउडो । सउहं । कौशले विकल्पः । कउसलं । कौसलं । आकृतिगणोऽयम् ॥ ४२ ॥

पौरादिक शब्दों में औकार को 'अउत्' आदेश हो । (पौरः) इससे औकार को अउ हो गया । ओत्व पूर्ववत् । पउरो । (पौरुषम्) अउ आदेश । 'इत्पुरुषे रोः' से उकार को इकार । नं. २६ से ष को सकार । ६२ से अनुस्वार । पउरिसं । (मौनम्) नं. २५ से णकार । अन्यकार्य पूर्ववत् । मउणं । एवम्—(मौली) मउली । (रौरवः) रउरवो । (कौरवः) कउरवो । (गौडः) गउडो । औकार को सर्वत्र अउ आदेश, सु को ओकार सर्वत्र जानना । (सौधम्) नं. २३ से ध को हकार । सउहं । 'कोशल' शब्द में प्रयोगानुकूल विकल्प से अउ आदेश होगा । कउसलं । पञ्च में—कोसलं । २६ से श को स । ६२ से अनुस्वार ॥ ४२ ॥

आ च गौरवे ॥ ४३ ॥

गौरवशब्दे औकारस्य आकारो भवति, चकारादउत्वं च । गारवं, गउरवं । (५-३० विन्दुः) ॥ ४३ ॥

आच्च* गौरवे—गौरवशब्दे औकारस्य आकारः स्यात्, चकारात् अउच्च । गारवं । गउरवं ॥ ४३ ॥

गौरव शब्द में औकार को आकार हो । चकारग्रहण से 'अउ' आदेश भी हो । (गौरवम्) आकार हो जाने पर गारवं । पञ्च में—गउरवं ॥ ४३ ॥

* 'त्' नास्ति मामद्वृत्तौ ।

* 'आ च' इति मामद्वृत्तौ ।

उत्सौन्दर्यादिषु ॥ ४४ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषु अज्विधिर्नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

सौन्दर्य इत्येवमादिषु औकारस्य उकारो भवति । सुन्देरं । (१-५ सू० स्प०) मुञ्जाअणो । (४-१७ पञ्चमः, २-२ य्लोपः, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) सुण्डो । (२-४३ श् = स् ४-१७ पञ्चमः, ५-१ ओ) कुक्खे-अओ । (३-२९ क्ष् = ख्, ३-५० द्वि०, ३-५१-ख् = क्, २-२ य्क्यो-लोपः, ५-१ ओ) दुव्वारिओ । (३-५२ व् = व्व्, २-२ क्लोपः, ५-१ सो) । सौन्दर्य-मौञ्जायन-शौण्ड-कौक्षेयक-दौवारिकाः ॥ ४४ ॥

इति भामहविरचितायां प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां मनोरमायां प्रथमः परिच्छेदः ।

उत्सौन्दर्यादिषु—सौन्दर्यादिष्वौकारस्य उः स्यात् । सुन्देरं । सुण्डो । पुलोमी । उवविट्ठञ्चं । मुट्ठिओ । दुव्वारिओ । मुञ्जाअणो । कुक्खेअओ ॥ ४४ ॥

इति श्रीवररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे म० म० मथुराप्रसादविनिर्मितायां चन्द्रिकायां प्रथमोऽज्विधिपरिच्छेदः ।

सौन्दर्यादिक शब्दों में औकार को उकार हो । (सौन्दर्यम्) उक्त सूत्र से सर्वत्र औ को उ होगा । 'ए शय्यादिषु' से एकार । 'तूर्यधैर्य०' से र्य को रकार । सुन्देरं । (शौण्डः) नं. २६ से श को स । सुण्डो । (पुलोमी) पुलोमी । (औपविष्टकम्) नं. १८ से पकार को वकार । २८ से छ को ठ । ६ से द्वित्व, ७ से टकार । २ से कलोप । ६२ से अनुस्वार । उवविट्ठञ्चं । (मौष्टिकः) पूर्ववत् । मुट्ठिओ । (दौवारिकः) औ को उ । नं. २ से वकार-ककार का लोप । ४२ से ओकार । दुव्वारिओ । (मौञ्जायनः) इससे उकार, नं. २५ से णकार । यलोप । मुञ्जाअणो । (कौक्षेयकः) औकार को उकार । नं. ३४ से च् को ख । नं. ६ से द्वित्व, ७ से ककार । २ से यकार-ककारलोप । ओत्व । कुक्खेअओ ॥

नोट- नं. (२३) खचथधभां हः । (५८) अदातो यथादिषु या । (४) अधो मन-याम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (२४) आदेश्यो जः । (४१) नीडादिषु । (२५) नो णः सर्वत्र । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (१८) पो वः । (२८) छस्य ठः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (३४) फ्कस्कच्चां खः ।

इति श्री.....प्रथमोऽज्विधिः परिच्छेदः ।

द्वितीयः परिच्छेदः

अयुक्तस्यानादौ ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तदयुक्तस्य व्यञ्जनस्यानादौ वर्तमानस्य कार्यं भवतीत्येवं वेदितव्यम् । वक्ष्यति कादीनां लोपः । मउडं । (१-२२ सू० स्प०) अयुक्तस्येति किम् ? अघो (३-३ र्लोपः, ३-५० घद्वि०, ३-५१, घ् = ग्, ५-१ ओ) अको^१ (पूर्ववद्) । अनादौ इति किम् ? कमलं^२ । अयुक्तस्येत्यापरिच्छेदसमाप्तेः । अनादाविति च-आ^३ जकारविधानात् ॥ १ ॥

अयुक्तस्यानादौ—अधिकारोऽयम् । इत ऊर्ध्वम् आ परिच्छेदसमाप्तेः अयुक्त-स्येत्यधिक्रियते । 'अनादौ' इति तु जविधानपर्यन्तम् । इतः परं यत्कार्यं तद् अयुक्तस्य अनादौ वर्तमानस्य व्यञ्जनस्य भवतीति बोद्धव्यम् ॥ १ ॥

'अयुक्तस्य' जो संयुक्त न हो अर्थात् परस्पर दो व्यञ्जन जब सम्मिलित न हों तब इस परिच्छेद में कहे गये लोपादि कार्य होंगे, 'अनादौ' आदि में विद्यमान को न हो । इसका अधिकार 'आदेर्यो जः' (२ + २८) तक होगा । उदाहरण स्तुगस्य हैं, अतः साधुत्व नहीं दिखाते हैं, तन्मात्र के लोप से स्पष्ट हो जाता है । जैसे— (क) (बकुलः) बउलः, (वराकी) वराई, (मुकुलः) मउलः 'अन्मुकुटादिषु' से अकार । (नकुलः) णउलो । (ग) सागरः, नगरम्, भुजगः, विहगः । गलोप करने से सब उदाहरण सिद्ध हो जाते हैं । नकार को णकार पूर्वोक्त 'नो णः सर्वत्र' से जानना । (च) रचना, सूची, वचनं, वाचालः में चलोप । (ज) गजः, सुजनः रजनी, राजा, इत्यादि में जकारलोप है । (त) सुरतम्, असती, गतः वितानम् इत्यादि में तलोप है । (द) वेदना, सदनम्, सदा, गदा, इत्यादि में दलोप है । (प) कपिः, विपुलं, रूपं, गोपुरम्—पकारलोप करने से सभी उदाहरण स्पष्ट हो जाते हैं । (य) बाहुः, नयनम्, जयः, लयः । (व) कविः, देवरः, जीवः, दिवसः । उक्त स्थलों पर यकार तथा वकार का लोप करने से उदाहरण स्पष्ट प्रतीत हो जाते हैं ॥ १ ॥

कगचजतदपयवां प्रायो लोपः ॥ २ ॥

कादीनां नवानां वर्णानामयुक्तानामनादौ वर्तमानानां प्रायो बाहुल्येन लोपो भवति^४ । कस्य तावत्, मउलो । (१-२२ सू० स्प०, ५-१ ओ) ।

१. क० पु० अघः । अकोः । संस्कृतम् । २. क० पु० कङ्कणं । अधिकः पाठः । ३. 'आदर्यो जः' इति सूत्रपर्यन्तमित्यर्थः । ४. प्रायोप्रहणात्क्वचिदादेरपि । सपुनः—सउण । क्वचिच्चस्य जः, पिशाचो-पिसाजी । कस्य गः, एकत्वम्—एगत्वं ।—इत्यादौ बाहुलकात् । आर्षे-भाङ्गजनम् ॥ ६० ॥

णउलं । (२-४२ न् = ण, ५-३० विन्दुः) । गस्य, साअरो (५-१ ओ) ।
 णअरं । (२-४२ न् = ण्, ५-३० विं०) । चस्य, वअणं (२-४२ न् = ण्,
 ५-३० विन्दुः), सूई । जस्य, गओ (५-१ ओ) । रअदं । (२-७ त् = द्,
 ५-३० विन्दुः), तस्य, कअं (१-२७ ऋ = अ, ५-३० विन्दुः) विआणं ।
 (२-४२ न् = ण्, ५-३० विन्दुः) । दस्य, गआ । मओ (५-१ ओ) ।
 पस्य, कई । (५-१८ दीर्घः), विउलं । (५-३० विन्दुः), सुउरिसो ।
 (१-२३ सू० स्फ०) सुपुरुष इति । यद्यपि उत्तरपदस्य पुरुषशब्दस्यादि-^१
 स्तथापि लोपो भवतीत्यनेन ज्ञापयति वृत्तिकारः-यथा, 'उत्तरपदादिरना-
 दिरेव' इति । यस्य, बाऊ । (५-१८ दीर्घः), णअणं । (२-४२ उभयत्र
 णत्वम्, ५-३० विन्दुः) वस्य, जीअं । (५-३० विन्दुः), दिअहो ।
 (२-४७ स् = ह्, ५-१ ओ) । मुकुल, नकुल, सागर, नगर, वचन, सूची,
 गज, रजत, कृत, वितान, गदा, मद, कपि, विपुल, सुपुरुष, वायु,^३
 नयन, जीव, दिवसाः । प्रायोग्रहणाद्यत्र श्रुतिसुखमस्ति तत्र^४ न भव-
 त्येव । सुकुसुमं (५-३० विन्दुः) । पिअगमणं (३-३ र्लोपः २-४२,
 न् = ण् ५-३० विन्दुः) । सचावं । अवजलं । (२-१५ प् = व्, ५-३०
 विं०) । अतुलं । (५-३० विं०) । आदरो । (५-१ ओ) अपारो । (५-१
 ओ) अजसो । (२-३१ य् = ज्, २-४२ श् = स्, ४-१८ पुंवत्, ४-६
 अन्त्यलोपः, ५-१ अ) सबहुमाणं । (२-४२ न् = ण्, ५-३० विं०) सुकु-
 सम, प्रियगमन, सचाप, अपजल, अतुल, आदर, अपार, अयशः, सब-
 हुमानानि । अयुक्तस्येत्येव^५-सक्को (२-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः,
 ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । मग्गो (४-१ आ = अ, ३-३ र्लोपः, ३-५०
 द्वि०, ५-१ ओ) शक्रः । मार्गः । अनादावित्येव । कालो । गन्धो । (५-१
 ओ, उभयत्र) । कालः, गन्धः ॥ २ ॥

कगचजतदपयवां प्रायो लोपः-एषां कगचजादीनानसंयोगवताम् अनादौ
 वर्तमानानां प्रायो लोपः स्यात् । यथा-(कस्य लोपे) बउलो, वरई । मउलो, णउलो ।
 (गस्य) साअरो, णअरं । भुजओ, विहओ । (चस्य) रअणा, सूई । वअणं, वाआलो ।
 (जस्य) सुअणो, रअणी । गओ, राआ । (तस्य) सुरअं, असई । गओ, विआणं ।

१. क० पु० आदिर्यस्तथापि । अधिकः पाठः । २. क० पु० जीओ-पाठः । ३. क० पु०
 कायः । काओ । प्राकृतम् । अधिकः पाठः । ४. क० पु० तत्र लोपो न भवत्येवेति । तेन-अ०
 पा० । ५. क० पु० तेन-सक्को, मग्गो, अच्चा, अज्जुणो, अत्तवाक्ता, रहो, सुहो सप्पो, दप्पो,
 अज्जो, सुज्जो, गव्वो । शक्र, मार्ग, अर्चा, अर्जुन, आर्तवार्ता, रद्र, शूद्र, सर्प, दर्प, आर्य,
 गर्ह इति अ० पा० ।

(दस्य) मञ्जणो, सञ्जणं । सञ्जा, गञ्जा । (पस्य) कई, विउलं । स्तूञ्जो, गौउरं । (यस्य) वाळ, गञ्जणं । जञ्जो, लञ्जो । (वस्य) कई, देञ्जरो । जीञ्जो, दिञ्जहो । प्रायोग्रहणात् सुखश्रुतौ कादीनां न लोपः । यथा सुकुसुमं, प्रियगमणं, अतुलं, सचावं, श्रवजलं, अतुलं, अपारो, अजसो, अकोपणो, सगयं, सदयं इत्यादयः । क्वचिहोपेऽपि अचर्णो यश्रुतिः । यथा—कणयं, चणया, गयणं, वयणं, मयणो, इत्यादि । आदिस्थत्वाच्चेह-कालो, गन्धो, चरणो, दमणो । संयुक्तत्वात्-कङ्कणो, गङ्गा, शङ्करो, इत्यादौ न ॥ २ ॥

‘प्रायो लोपः’ । कादिवर्णों का प्रायः लोप होता है । इस प्रायः पद के ग्रहण से जहाँ बिना लोप के सुखपूर्वक उच्चारण प्रतीयमान होगा वहाँ लोप नहीं होगा । जैसे—सुकुसुमं, प्रियगमणं, इत्यादिकों में । कहीं कहीं ‘क’ ‘ग’ ‘च’ इत्यादिकों के लोप करने के बाद अकार के स्थान पर यकार होता है । इसका प्रयोगबाहुल्य मागधी में जैनगमों में है । उदाहरणों में ‘न’ को ण, ‘नो णः सर्वत्र’ से, सु को ओकार ‘अत ओत् सोः’ से, ‘नपुंसके सोर्विन्दुः’ से अनुस्वार जानना ॥ २ ॥

यमुनायां मस्य ॥ ३ ॥

यमुनाशब्दे मकारस्य लोपो भवति । जउणा । (२-३१ य् = ज् , २-४२ न् = ण्) ॥ ३ ॥

यमुनायां मस्य—यमुनाशब्दे मस्य लोपः स्यात् । जउणा ॥ ३ ॥

यमुना शब्द में मकार का लोप हो । (यमुना) इससे मकार का लोप होगा । नं. २४ से यकार को जकार होगा । २५ से नकार को णकार । जउणा ॥ ३ ॥

स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य हः ॥ ४ ॥

अनादाविति वर्तते । एषु कस्य हकारो भवति । लोपापवादः । फलिहो । (३-१ स्लोपः, २-२२ ट् = ल् , ५-१ ओ) णिहसो । (२-४२ न् = ण् , २-४३ ष् = स् , ५-ओ) चिहुरो । (५-१ ओ) ॥ ४ ॥

शीकरे भः ॥ ५ ॥

शीकरशब्दे ककारस्य भकारो भवति । सीभरो । (२-४३ श् = स् , ५-१ ओ) ॥ ५ ॥

स्फटिकनिकषचिकुरशीकरेषु को हः*—एषु कस्य हः स्यात् । फलिहो, णिहसो, चिहुरो, सीहरो । कलोपापवादः । केचित्तु—शीकरे भः—अस्य ककारस्य भः स्यात् । सीभरो—इति वदन्ति ॥ ४-५ ॥

स्फटिक निकष चिकुर शीकर शब्दों में विद्यमान ककार को हकार हो । (स्फटिकः) नं. ३ से सकारलोप । ‘स्फटिके लः’ से टकार को लकार । उक्त सूत्र से ककार को हकार । ४२ से सु को ओकार । फलिहो । (निकषः) नं. २५ से णकार । २६ से ष को स । सु को ओकार सर्वत्र नं. ४२ से होगा । उक्त सूत्र से ककार को ह । (चिकुरः) चिहुरो । (शीकरः) २६ से श को स । उभयत्र ककार को हकार होगा । सीहरो ।

* संज्ञोवन्यादिसंमतः पाठः ।

किसी किसी पुस्तक में 'शीकरे भः' पृथक् है। शीकरशब्द में विद्यमान ककार को भकार होगा। तदनुसार सीभरो होगा ॥ ४-५ ॥

चन्द्रिकायां मः ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्दे ककारस्य मकारो भवति । चंदिमा । (३-३ र्लोपः, ४-१७ बिन्दुः, ३-५६ द्वित्वनिषेधः) ॥ ६ ॥

चन्द्रिकायां मः—अत्र ककारस्य मकारः स्यात् । चन्दिमा ॥ ६ ॥

चन्द्रिकाशब्द में विद्यमान क को म हो। इससे मादेश। 'द्रे रो वा' इससे रेफलोप। चन्दिमा ॥ ६ ॥

ऋत्वादिषु तो दः^१ ॥ ७ ॥

ऋतु इत्येवमादिषु तकारस्य दकारो भवति^२ । उदू । (१-२९ सू० स्प०), रअदं । (२-२ ज्लोपः, ५-३० बिं०) । आअदो, (२-२ ग्लोपः, ५-१ ओ) । णिवुदी (२-४२ न् = ण्, ३-३ र्लोपः, ३-५० द्वि०, १-२९ ऋ = उ, ५-१८ दी०) । आउदी (२-२ व्लोपः, १-२९ ऋ = उ, ५-१८ दी०) । संवुदी (प्रायोग्रहणात् व्लोपो न, शेषं पू०, ४-१२ म्बिन्दुः) । सुइदी (२-२ क्लोपः, १-२८ ऋ = इ, ५-१८ दी०, एवमुत्तरत्रापि) । आइदी । हदो (५-१ ओ) । संजदो (२-३१ य् = ज्, ५-१ ओ) । विउदं (२-२ व्लोपः, १-२९ ऋ = उ, ५-३० बिन्दुः) । संयादो । (संजदोवत्) । संपदि । (४-१२ म्बिन्दुः, ३-३ र्लोपः, ३-५६ द्वित्वनिषेधः) । पडिवही । (३-३ र्लोपः, २-८ त् = ड्, २-१५ प् = व्, ३-१ त्लोपः, तकारस्य दकारे कृते ३-५० द्वि०, ५-१८ दी०) । ऋतु, -रजत-आगत-निर्वृति-आवृति-संवृति-सुकृति-आकृति-हत-संयत-विवृत-संयात-सम्प्रति-प्रतिपत्तयः ॥ ७ ॥

ऋत्वादिषु तो दः—ऋत्वादिषु शब्देषु तकारस्य दः स्यात् । उदू (ऋतुः) । सुदं (श्रुतम्) । खादी (ख्यातिः) । संपदं (साम्प्रतम्) । तदो । णिवुदो । पदारिदो । रदी । पीदी । अयं दकारादेशः प्रायेण शौरसेनीमागध्योर्द्विष्टव्यः । महाराष्ट्र्यां तकारलोप एव ॥ ७ ॥

ऋतु इत्यादिक शब्दों में तकार को दकार हो। (ऋतुः) त को द। नं. ११ से ऋ को उकार। ५२ से अन्य उकार को दीर्घ। ६० से सु के स का लोप। उदू। (श्रुतम्) २६ से श को स। ५ से रेफलोप। ६२ से अनुस्वार। प्रकृत सूत्र से सर्वत्र त को द होगा। (ख्यातिः) नं. ४ से यलोप। आदिस्थ होने से खकार को द्वित्व न होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्। खादी। (सांप्रतम्) ५८ से आकार को अकार। ५ से रेफलोप। दकार, अनुस्वार पूर्ववत्। सम्पदं। (ततः) दकार, ओकार। तदो। (निर्वृतः) २५ से न

१. 'ऋत्वादिषु' शौरसेनी-मागधी-विषय एव। प्राकृते तु रिङ्, उक्। २. क० पु० तकारोपादानं जमादीनां जकारादेर्माभूदित्यर्थम्। अ० पा०।

को ण । ५ से रेफलोप । ६ से वकारद्वित्व । ११ से उकार । दकार, ओकार पूर्ववत् । णिब्युदो । (प्रतारितः) दोनों तकारों को दकार । रेफलोप, ओत्व पूर्ववत् । पदारिदो । (रतिः) दकारादेश । नं. ५२ से इकारदीर्घ । ६० से सु के स का लोप-रदी । एवम् । (प्रीतिः) पीदी । आआदो-आयातः । आअदो-आगतः । आउदी-आवृत्तिः । संबुदी-संबृत्तिः । सुइदी-सुकृतिः । आइदी-आकृतिः । विउदं-विवृत्तम् । इत्यादिक उदाहरण अव्यवहार्य हैं । कहीं ककारादि लोप से प्रतीति नहीं रहती है, अतः लोप न करके उदाहरण उपयुक्त हो सकते हैं । यह तकार को दकार शौरसेनी भागधी में ही होगा । महाराष्ट्री में तलोप ही होगा ॥ ७ ॥

नोट—नं. (२४) आदीर्यो जः । (२५) नो णः सर्वत्र । (३) उपरि लोपः कगडत्-दपसाम् (२६) शपोः सः (४२) अत ओत्सोः । (११) उदत्वादिषु । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (५) सर्वत्र लवराम् । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ।

प्रतिसरवेतसपताकासु डः ॥ ८ ॥

एषु शब्देषु तकारस्य डकारो भवति । लोपापवादः । पडिसरो । (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ) वेडिसो । (१-३ अ = इ, ५१ ओ) पडाआ । (२-२ क्लोपः) ॥ ८ ॥

प्रति*वेतसपताकासु डः—एषु तकारस्य डः स्यात् । पडिहञ्चं, पडिवञ्चणं । 'प्रतिशब्दे तकारस्य रेफलोपावपि क्वचित्'—परिट्टिञ्चं । पड्णा । वेडिसो । पडाआ । अत्र बहुत्वग्रहणात् अन्यत्रापि क्वचित् । हरडई । पाहुडं । मडञ्चो ॥ ८ ॥

प्रति, वेतस, पताका-इन शब्दों में विद्यमान तकार को डकार हो । (प्रतिहतम्) प्रति के तकार को ड हो गया । नं. २ से हतम् शब्द के तकार का लोप । ६२ से अनुस्वार । पडिहञ्चं । एवम् (प्रतिवचनम्) त को ड । नं. २ से चलोप । २५ से णकार, पूर्ववत् अनुस्वार । पडिवञ्चणं । 'प्रति'शब्द के तकार का कहीं कहीं लोप होता है । प्रयोगानुकूल व्यवस्था माननी चाहिये । (प्रतिष्ठितम्) में प्रतिशब्द के तकार को रेफादेश । नं. ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । २ से तकारलोप । ३७ अथवा ६२ से अनुस्वार । परिट्टिञ्चं । (प्रतिज्ञा) नं. ५ से रेफलोप । कहीं तकार-लोप होता है, अतः तकारलोप । 'ज्ञ ज्ञ पञ्चाशत्०' से ज्ञ को ण आदेश । नं. ६ से ण-द्वित्व । पड्णणा । (वेतसः) 'इदीषत् पक्' से अकार, प्रकृतसूत्र से त को ड । ओत्व पूर्ववत् । वेडिसो । (पताका) त को ड । नं. २ से क्लोप । पडाआ । 'कगचज' सूत्र से मण्डूक प्लुति से प्रायः पद की अनुवृत्ति, प्रायः इन पदों में अर्थात् कहीं अन्यत्र भी त को ड होगा, तो हरीतकी, प्राञ्चत, मृतक में त को ड होगा । (हरीतकी) 'अन्मु-कुटादिषु' से ई को अकार, प्रकृत सूत्र से त को ड । नं. २ से क्लोप । हरडई ।

१. प्रतिवेतसपताकासु डः—प्रतेरुपसंगस्य वेतसपताकयोश्च यस्तकारस्तस्य डकारः स्यात् । पडिवाआ । पडिञ्चन्दो । पडिसरो । पडिक्लो । इत्यादि । कगजेति (सू० २-२) लोपापवादः । इति केचित्पठन्ति ।

*. प्रतिसर-इति मामहसंमतः पाठः ।

(प्राभृतम्) नं. ५ से रेफलोप । २३ भ को ह । ११ से ऋ को ऊ । त को ड । ६२ से अनुस्वार । पाहुडं । (मृतकः) नं. ९ से ऋ को अ । इससे त को ड । २ से कलोप । ४२ से ओकार । मडओ ।

वसतिभरतयोर्हः ॥ ९ ॥

वसतिभरतशब्दयोः तकारस्य हकारो भवति । वसही । (५-१८ दीर्घः), भरहो । (५-१ ओ) ॥ ९ ॥

वसतिभरतयोर्हः—एतयोस्तकारस्य हः स्यात् । वसही । भरहो ।

वसति, भरत शब्दों के त को हकार हो । (वसतिः) नं. ५२ से इकार को दीर्घ । वसही । एवं (भरतः) भरहो । ओकार पूर्ववत् ४२ से होगा ।

गर्भिते णः ॥ १० ॥

गर्भितशब्दे तकारस्य णकारो भवति । गब्भिर्णं । (३-३ र्लोपः, ३-५० द्वि०, ३-५१ भू = व्, ५-३० बिन्दुः^१) ॥ १० ॥

गर्भिते णः—अत्र तकारस्य णकारः स्यात् । गब्भिणो । स्त्रियाम्—गब्भिणी ॥ १० ॥

गर्भितशब्द के तकार को णकार हो । (गर्भितः) नं. ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । ७ से भ को ब आदेश । प्रकृत से त को ण, ओत्व पूर्ववत् । गब्भिणो । स्त्रीलिङ्ग में गब्भिणी । (गर्भिता) रेफादिलोप पूर्ववत्, 'आदीतौ बहुलम्' से ई । जैसे—हलिद्दी । एवं 'गब्भिणी' इति ॥ १० ॥

ऐरावते च ॥ ११ ॥

ऐरावतशब्दे तकारस्य णकारो भवति । एरावणो । (१-३५ ऐ = ए, ५-१ ओ) ॥ ११ ॥

ऐरावते वा*—अस्मिन् तकारस्य णकारो वा स्यात् । एरावणो, एरावणो ॥ ११ ॥

ऐरावत शब्द के त को ण विकल्प से हो । (ऐरावतः) नं. १३ से एकार । एरावणो । पच में—नं. २ से तलोप । ४२ से ओकार । १३ से एकार । एरावणो ॥ ११ ॥

प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो लः ॥ १२ ॥

एषु शब्देषु दकारस्य लकारो भवति । पलितं । (३-३ र्लोपः, ४-१ ई = इ, ३-१ प्लोपः, ३-५० त्द्वि०, ५-३० बिन्दुः) । कलंबो । (४-१७ विं०, ५-१ ओ) । दोहलो । (५-१ ओ) ॥ १२ ॥

प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो लः—एषु अनादिस्थस्य दस्य लः स्यात् । पलितं ।

णिजन्तेऽपीष्यते—पलावित्रं । कलंबो । दोहलो । अनादावित्यधिकारादाद्यस्य न ॥ १२ ॥

प्रदीप्त-कदम्ब-दोहद शब्दों में द को ल हो । (प्रदीप्तम्) नं. ५ से रलोप । प्रकृत सूत्र से द को ल । 'इदीतः पानीयादिषु' से ई को इ । नं. ३ से पलोप । ६ से द्वित्व, ६६

१. सदिते दिनाणः ८ । १ । २०९ । रुणं । हे० ॥

* संजीवन्यादिसंमतः पाठः ।

से अनुस्वार। पलित्तं। गिजन्त में भी लादेश होगा। (प्रदीपितम्) नं. ५ से रेफलोप। प्रकृत से द को ल। नं. १८ से पकार को वकार। २ से तलोप। ६२ से अनुस्वार। पलीविभं। (कदम्बः) इससे द को ल। ४२ से सर्वत्र ओकार। कलम्बो। एवं (दोहदः) दोहलो। 'अनादौ' इस अधिकार के कारण आदिस्थ द को द ही होगा ॥
 नोट—नं० (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः। (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः। (२५) नो णः सर्वत्र। (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्व-मनादौ (७) वर्गेषु युजः पूर्वः। (५) सर्वत्र लवराम्। (२३) खघथधभां हः। (११) उहत्वादिषु। (९) ऋतोऽत्। (४२) अत ओत् सोः। (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः। (१३) ऐत् एत्। (१८) पो वः।

गद्गदे रः ॥ १३ ॥

गद्गदशब्दे दकारस्य रेफादेशो भवति। गगरो। (३-१ द्लोपः, ३-५० ग्द्वि०, ५-१ ओ) ॥ १३ ॥

गद्गदे रः—गद्गदशब्दे अयुक्तस्य दस्य रेफादेशः स्यात्। गगरो ॥ १३ ॥

गद्गदशब्द में असंयुक्त द को र हो। (गद्गदम्) द को र हो गया। नं. ३ से दलोप। ६ से शेष गकार को द्वित्व। ६२ से अनुस्वार। गगरो। पुंलिङ्ग में—गगरो ॥ १३ ॥

संख्यायाञ्च ॥ १४ ॥

संख्यावाचिनि शब्दे यो दकारस्तस्य रेफादेशो भवति। एअरह। (२-२ क्लोपः, २-४४ श = ह), बारह। (३-१ द्लोपः, शेषं पूर्ववत्)। तेरह (१-५ सूत्रे द्रष्टव्यम्)। एकादश-द्वादश-त्रयोदशाः। अयुक्तस्येत्येव, नेह-चउद्दह। (१-९ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

संख्यायाञ्च—संख्यावाचिनि शब्दे अयुक्तस्थानादौ स्थितस्य दस्य रेफादेशः स्यात्। एअरह। तेरह। बारह। सत्तरह। अट्ठारह। संयुक्तत्वाच्चेह—चउद्दह। अनादौ एवेति नेह—दह ॥ १४ ॥

संख्यावाचक शब्द के असंयुक्त अनादिस्थित द को रेफादेश हो। (एकादश) नं. २ से कलोप। नं. २७ से श को ह। प्रकृत से रेफादेश। एअरह। (त्रयोदश) नं. ५ से रेफलोप। २ से यलोप। ३५ से ओकारलोप। ३१ से एकार। १७ से रेफ। २७ से ह। तेरह। (द्वादश) नं. ३ से दलोप। १७ से रेफ। २७ से हकार। बारह। (सप्तदश) पूर्ववत्, ३ से पलोप। ६ से द्वित्व। १७ से रेफ। २७ से हकार। सत्तरह। (अष्टादश) नं. २८ से छ को ड। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। पूर्ववत् रेफहकारादेश। अट्ठारह। (चतुर्दश) में रेफ से द संयुक्त है अतः द को रेफ नहीं होगा। नं. २ से तलोप। ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। २७ से श को ह। चउद्दह। (दश) में आदिस्थ दकार है, अतः रेफ नहीं होगा। २७ से हकार। दह ॥ १४ ॥

पो वः ॥ १५ ॥

पकारस्यायुक्तस्थानादिवर्तिनो वकारादेशो भवति। सावो। (२-४३

शू = सं, ५-१ ओ), सवहो । (२-२७ थू = हू, शो० पूर्ववत्), उलवो । (५-१ ओ) । शापः, शपथः, उलपः । प्रायोप्रहणाद्यत्र लोपो^१ न भवति तत्रायं विधिः ॥ १५ ॥

पो वः—अयुक्तस्यानादिस्थस्य पकारस्य वकारः स्यात् । क्वालो । उल्लावो । क्वोलो । उवमा । सावो । सवहो । कगचजेत्यत्र प्रायो-प्रहणाद् यत्र लोपो न भवति तत्रायं विधिः । अयुक्तस्य किम् ? विप्पो, सप्पो । अनादाविति किम् ? पई, पंडिओ ॥ १५ ॥

असंयुक्त अनादिस्थ पकार को वकार हो । (कपालः) क्वालो । (उल्लापः) उल्लाओ । (कपोलः) क्वोलो । (उपमा) उवमा । (शापः) सावो । (शपथः) नं. २६ से उभयत्र सकार । २३ से थ को ह । सवहो । (विप्रः) ५ से रेफलोप, ६ से द्वित्व । संयुक्त होने से पलोप नहीं होगा । विप्पो । एवं (सर्पः) सप्पो । (पतिः) नं. २ से तलोप । ५२ से इकारदीर्घ । आदिस्थ होने से पलोप नहीं होगा । पई । एवस्- (पण्डितः) पंडिओ ॥ १५ ॥

आपीडे मः ॥ १६ ॥

आपीडशब्दे पकारस्य मकारो भवति । आमेलो । (१-१९ ई = ए, २-२३ डू = लू, ५-१ अ) ॥ १६ ॥

आपीडे मः । आपीडशब्दे पकारस्य मः स्यात् । आमेलो ॥ १६ ॥

आपीडशब्द में पकार को म हो । 'एन्नीडापीड' से एकार । नं. २० से ड को ल । आमेलो ॥ १६ ॥

नोट—नं. (५) सर्वत्र लवराम् । (१८) पो वः । (२) कगचज० । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः (४२) अत ओस्सोः । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (६) शेषा-देशयोर्द्वित्वमनादौ । (२७) दशादिषु हः । (३४) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (३१) ए शय्यादिषु । (२७) छस्थ ठः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२६) शषोः सः । (२३) खघथघमां हः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (२०) डस्य च ।

उत्तरीयानीययोज्जो वा ॥ १७ ॥

उत्तरीयशब्देऽनीयप्रत्ययान्ते च यस्य ज्जो भवति वा । उत्तरीञ्, (२-२ य्लोपः, ५-३० वि०), एवमुत्तरत्रापि । उत्तरिज्जं । रमणीञ्, रम-णिज्जं । भरणीञ्, भरणिज्जं ॥ १७ ॥

उत्तरीयानीययोर्यो^{*} ज्जो वा—उत्तरीयशब्दे अनीयप्रत्यये च यकारस्य 'ज्ज' इत्ययमादेशो वा स्यात् । उत्तरिञ्, उत्तरीञ् । रमणिज्जं, रमणीञ् । करणिज्जं, करणीञ् । भरणिज्जं, भरणीयम् ॥ १७ ॥

टिप्पणी—ननु शेषादेशयोरिति द्वित्वे सिद्धे, उत्तरीयानीययोरिति सूत्रे जकारस्य

१. कगचजे-(सू० २-२) त्यादिना पलोप इत्यर्थः । २. क० पु० उत्तरीयानीययोर्यस्य जो वा । सू० पा० । आरमणिज्जं, आकरणिज्जं । अ० पा० । उत्तरीयानीययोर्यो ज्जो वा । इति केचित् ॥ * संजीवन्यादिसंमतः पाठः ।

द्वित्वविधानं किमर्थम् ? आदेशभूतत्वात् द्वित्वं तु भविष्यत्येवेति चेन्न । अस्य युक्तस्येत्यधिकारपठितत्वात् युक्तेभ्य एव संगतानां शेषादेशभूतानां द्वित्वम् । यथा-त्यथ्य-द्यादेः-नक्षम् । सर्वत्र लवराम्-कम्मेत्यादि । इह यकारस्य जः इति न द्वित्वप्राप्तिः ॥१७॥

उत्तरीय-शब्द और अनीय-प्रत्ययसंबन्धी यकार को द्वित्वापन्न 'ज्' आदेश विकल्प से हो । (उत्तरीयम्) य को ज्-आदेश । 'इदीतः पानीयादिषु' से ईकार को इकार । ६२ से अनुस्वार पूर्ववत् । उत्तरिज्जं । पक्ष-में नं. २ से यलोप । उत्तरीअं । (करणीयम्) पूर्ववत्, 'जादेश, इकार, अनुस्वार । करणिज्जं, करणीअं । एवम् 'भरणीयम्' का भरणिज्जं, भरणीअं ॥ १७ ॥

छायायां हः ॥ १८ ॥

छायाशब्दे यकारस्य हकारो भवति । छाहा ॥ १८ ॥

छायायां हः—अत्र यकारस्य वा हः स्यात् । छाहा, छाही । पक्षे-छाया ।

'आतपाभाव इति वक्तव्यम्' । तेनेह न-कणअछाअं अंगं । पउमछाअं मुहं ॥ १८ ॥

छायाशब्द में विद्यमान यकार को विकल्प से हकार हो । (छाया) यकार को हकार । 'आदीतौ बहुलम्' से जहाँ आकार होगा, वहाँ छाहा । ईकार होने पर छाही । पक्ष में-नं. २ से यलोप-छाआ । आतप के अभावस्वरूप 'छाया' शब्द में हकार-देश होगा, सादृश्यादि में नहीं होगा । जैसे—'कनकच्छायम्'—यहाँ नहीं होगा । क्योंकि आतपाभावस्वरूपा बोधिका छाया नहीं है । कनअच्छाअं । एवम्-पउमच्छाअं मुहं (पञ्चच्छायं मुखम्) । उभयत्र कान्तिबोधक छाया शब्द है ॥ १८ ॥

कबन्धे वो मः ॥ १९ ॥

कबन्धशब्दे वकारस्य मकारो भवति । कमंधो । (४-१७ विं०, ५-१ ओ) ॥ १९ ॥

कबन्धे वो मः—अत्र वस्य मः स्यात् । कमन्धो ॥ १९ ॥

कबन्धशब्द में व को म हो । (कबन्धः) प्रकृत सूत्र से व को मकार । ओत्व पूर्ववत् ४२ से जानना । कमन्धो ॥ १९ ॥

टो डः ॥ २० ॥

टस्यानादिवर्तिनो डकारो भवति । णडो । (२-४२ नू = ण्, ५-१ ओ) । विडओ । (२-१५ पू = व्, ५-१ ओ) । नटः । विटपः ॥ २० ॥

टो डः—अयुक्तस्यानादिस्थितस्य टस्य डः स्यात् । रडिअं । फुडं । कुक्कुडो । णडो । युक्तवाञ्छेह—भट्टो, घण्टा । आदावपि न-टङ्कारो ॥ २० ॥

किसीसे योग को नहीं प्राप्त ऐसे टकार को 'ड' आदेश हो । (रटितम्) नं. १९ से डादेश । २ से तकारलोप । पूर्ववत् अनुस्वार । रडिअं । एवम् (स्फुटम्) नं. ३ से सलोप । १९ से डकारादेश । फुडं । (कुक्कुटः) ट को ड । कुक्कुडो । (नटः) नं. २५ से न को ण । १९ से डादेश । णडो । जहाँ संयुक्त 'ट' होगा, वहाँ डादेश नहीं होगा । जैसे—(भट्टः) भट्टो । घण्टा । उभयत्र संयुक्त ट है । 'टङ्कारः' में आदिस्थ टकार है अतः ड आदेश नहीं होगा ॥ २० ॥

सटाशकटकैटभेषु ढः ॥ २१ ॥

एतेषु टकारस्य ढकारो भवति । सढा । सअढो (२-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । केढवो (१-३५ ऐ = ए, २-२९ भ् = व्, ५-१ ओ) ॥ २१ ॥

सटाशकटकैटभेषु ढः—एषु टस्य ढः स्यात् । सढा । सअढं । केढवो ॥ २१ ॥

सटा-शकट-कैटभशब्दों के ट को ढ आदेश हो । (सटा) ढ आदेश । सढा (शकटम्) ढ आदेश । पुनः २६ से श को स । २ से क्लोप । ६२ से अनुस्वार । सअढं । (कैटभः) ट को ढ । नं. १३ से ऐ को एकार । 'कैटभे वः' से भ को व । ओत्व पूर्ववत् । केढवो ॥ २१ ॥

स्फटिके लः ॥ २२ ॥

स्फटिकशब्दे टकारस्य लकारो भवति । फलिहो । (३-१ स्त्र्लोपः, २-४ क् = ह्, ५-१ ओ) ॥ २२ ॥

स्फटिके लः—स्फटिकशब्दे टकारस्य लः स्यात् । फलिहो ॥ २२ ॥

स्फटिकशब्द में ट को लकारादेश हो । (स्फटिकः) ट को लादेश । नं. ३ से स-लोप । 'स्फटिकनिकष' (२-४) से ककार को हकार । फलिहो ॥ २२ ॥

नोट—नं. (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (४२) अत ओत्सोः । (१९) टो ङः । (२) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (१५) नो णः सर्वत्र । (२६) शषोः सः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (१३) ऐत एत् ।

डस्य च ॥ २३ ॥

डकारस्यायुक्तस्थानादिभूतस्य लकारो भवति । दालिमं (५-३० बिं०) । तलाअं (२-२ ग्लोपः, ५-३० बिं०) । वलही (२-२७भ्=ह्) । प्राय इत्येव^१ । दाडिमं (५-३० बिं०) । बडिशं (२-४३ श् = स्, ५-६० लि०) । णिबिडो (२-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । दाडिमः, तडागः, वलभी, बडिशं, निविडम् ॥ २३ ॥

डस्य च—अयुक्तस्थानादिस्थस्य डस्य लः स्यात् । तलाओ । निअलं । सोलह । अयुक्तस्य किम् ? उड्डीणो । मण्डवो । अनादिस्थस्य किम् ? डाङ्गी । डकारो । चकार-ग्रहणात् व्यवस्थितविभाषया क्वचिद् वा डस्य लः—गुलो, गुडो । दालिमं, दाडिमं । आपील्लिअं, आपीडिअं । क्वचिन्नैव लः—लउडो । णिविडो ॥ २३ ॥

असंयुक्त आदि में विद्यमान नहीं ऐसे ड को ल हो । (तडागः) ड को लादेश । नं. २ ग्लोप । सर्वत्र ४२ से ओकार होगा । तलावो । (निगडम्) निअलं, अनुस्वार ६२ से होगा । (पोडश) ड को लकार । नं. २७ से श को हकार, २६ से ष को स । सोलह । (उड्डीनः), (मण्डपः) उभयत्र ड संयुक्त है अतः लादेश नहीं होगा । नं. २५ से न को णादेश । १८ से प को व । उड्डीणो, मण्डवो । (डाकिनी), (डकारः)

उभयत्र आदिस्थ डकार है अतः ळादेश नहीं होगा। नं. २ से कलोप। २५ से न को ण। डाङ्गी, नं. ४१ से कद्वित्व। डकारो। चकार-ग्रहण से व्यवस्थित विभाषा है। अतः कहीं-कहीं विकल्प से द्वित्व होगा। जैसे—(गुडः) गुलो, गुडो। (दाडिमम्) दालिमं, दाडिमं। (आपीडितम्) आपीलिअं, आपीडिअं। २ से तकारलोप। ६२ से अनुस्वार। कहीं नहीं भी होता है। जैसे—(लकुडः) लउडो। (निबिडः) णिविडो। नं. २ से कलोप। २५ से णकारादेश ॥ २३ ॥

ठो ढः ॥ २४ ॥

ठकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य ढकारो भवति। मढं। (५-३० बिं०) एवमग्रेऽपि। जढरं। कढोरं। मठः, जठरं, कठोरम् ॥ २४ ॥

ठो ढः—अयुक्तस्य अनादिस्थस्य ठस्य ढः स्यात्। पडिअं, कडिणं, लुडिअो, कमढो। संयुक्तत्वाच्चेह-कण्ठो। आदिस्थत्वाच्च-ठकुरो ॥ २४ ॥

असंयुक्त अनादिस्थ ठ को ढ हो। (पठितम्) ठ को ढादेश। नं. २ से तलोप। पडिअं। (कठिनम्) ढादेश। २५ से णकारादेश। कडिणं। (लुठितः) ढकार आदेश। नं. २ से तकार का लोप। लुडिअं। (कमठः) कमढो। कण्ठः में संयुक्त ठ है। (ठकुरः) ठकुरो-आदिस्थ ठकार है। अतः ढादेश नहीं होगा ॥ २४ ॥

अङ्गोले ल्लः ॥ २५ ॥

अङ्गोलशब्दे लकारस्य ल्लकारो भवति। अङ्गोल्लो^१। (५-१ ओ) ॥ २५ ॥

अङ्गोले* ल्लः—ठस्य ल्ल इत्ययमादेशः स्यात्। अंकोल्लो ॥ २५ ॥

अंकोल्लशब्द में ठ के स्थान पर द्वित्व 'ल्ल' आदेश हो। (अंकोल्लः) अंकोल्लो। प्रश्न—'शेषादेशयोः' से द्वित्व होकर 'ल्ल' आदेश सिद्ध था, फिर द्वित्व लकारविधान क्यों? उत्तर—'शेषादेशयोः' से संयुक्त वर्ण के स्थान पर जहाँ आदेश होगा, वहीं द्वित्व होगा। क्योंकि 'युक्तस्य' के अधिकार में 'शेषादेशयोः' पठित है। अत एव द्वित्व ल्ल आदेश का विधान है ॥ २५ ॥

नोट—नं.-(२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः। (४२) अत ओत् सोः। (६२) नपुंसके सोविन्दुः। (२७) दशादिषु हः। (२६) शषोः सः। (२५) नो णः सर्वत्र। (१८) पो वः। (४१) नीडादिषु।

फो भः ॥ २६ ॥

फकारस्यायुक्तस्यानादिभूतस्य भकारो भवति। सिभा (२-४३ श्=स्)। सेमालिआ (२-२ कलोपः)। सभरी (२-४३ श्=स्)। संभलं। (५-३० बिं०)^२ ॥ २६ ॥

खघथधर्मां हः ॥ २७ ॥

खादीनां पञ्चानामयुक्तानामनादिवर्तिनां हकारो भवति। खस्य तावत्-

१. क० पु० अङ्गोले लः। अङ्गोल्लशब्दे लकारस्य लकारो भवति। अङ्गोल्लो ॥

* संजीवनीसंमतः पाठः।

२. क० पु० अयुक्तस्येति किम्? तवप्फलं। अनादाविति किम्? फलिहो। अ० पा० ॥

मुहं । (५-३० बि०) । मेहला । घस्य, मेहो (५-१ ओ) । जहणं (२-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । थस्य, गाहा । सवहो । (२-१५ सू० स्प०) । धस्य, राहा । बहिरो (५-१ ओ) । भस्य, सहा । रासहो (५-१ ओ) । प्राय इत्येव)^१-पखलो (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ) । पलङ्गणो (३-३ र्लोपः) ४-१७ वर्गान्तबिन्दुः, २=४२ न् = ण्, ५-१ ओ) । अधीरो (५-१ ओ) । अधणो (२-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । उवलद्धभावो (२-१५ प् = व्, ३-३ ब्लोपः, ३-५० ध्द्वित्वम्, ३-५१ ध्=द्, प्रायोग्रहणात् न व्लोपः, ५-१ ओ) । मुखम्, मेखला, मेघः, जघनं, गाथा, शपथः, राधा, बधिरः, सभा, रासभः, प्रखलः, प्रलङ्गनः, अधीरः, अधनः, उपलब्धभावः ॥ २७ ॥

खघथधफभां* हः—अयुक्तानामनादौ स्थितानामेषां हः स्यात् । (खस्य) सुहला, मेहला । (घस्य) मेहो, अमोहो । (थस्य) पहिञ्चो, महिञ्चो । (धस्य) अहरो, बहिरो । (फस्य) सुहला, सेहालिञ्चा । (भस्य) वल्लहो, करहो । अयुक्तानामिति किम् ? गिगघोसो । पत्थरो । गिप्पलो । गिब्भरो । आदिस्थत्वात्-खलो, घणो, थिरो, धीरो, फणा, भीसणा इत्यादिषु न । केचित्तु—‘फो भः’ इति सूत्रं पठित्वा फस्य भकारमिच्छन्ति । तन्नये-सभलं, सेहालिञ्चा । ‘न हत्वं खघथादीनां परेषां बिन्दुतो भवेत् ।’ तेन-संखो, लंघणं, मंथरा, किंफलो, इत्यादौ न । प्रायःपदानुवृत्त्या-अखंडो, थिरो, अधमो, बहुफलो, अभञ्चो, इत्यादौ न । ‘ककुदे दस्य ह इष्यते’-ककुहं ॥ २६-२७ ॥

असंयुक्त और आदि में नहीं विद्यमान ऐसे ख-घ-थ-ध-फ-भ को हकारादेश हो । ख का उदाहरण—(मुखरा) ख को हकार । नं. ६३ से र को ल । सुहला । (मेखला) ख को ह । मेहला । (मेघः, अमोघः) घ को ह आदेश । ओत्व नं. ४२ से । मेहो, अमोहो । (पथिकः, मथितः) थ को ह । नं. २ से ककार और तकार का लोप । ओकार पूर्ववत् । पहिओ । महिओ । (अधरः, बधिरः) ध को ह आदेश । अहरो । बहिरो । (सुफला, शेफालिका) उभयत्र फ को ह । सुहला । सेहालिआ । इसमें नं. २ से ककार-लोप । (वल्लभः, करभः) भ को ह । वल्लहो । करहो । असंयुक्त खादि जहाँ नहीं होंगे वहाँ हकारादेश नहीं होगा । जैसे निर्घोषः, प्रस्तरः, इत्यादिकों में घकारादि के साथ रेफादि का संयोग है । (निर्घोषः) ५ से रेफलोप, ६ से द्वित्व । ७ से ग । २६ से ष को स । २५ से न को ण । गिगघोसो । (प्रस्तरः) २९ से स्त को थ । अन्य कार्य पूर्ववत् । पत्थरो । (निष्फलः) २५ से न को ण । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से पकार । गिष्फलो । संयुक्त होने से फ को ह नहीं हुआ । एवं (निर्भरः) का पूर्ववत्-गिब्भरो । (खलः) खलो । (घनः) घणो । (स्थिरः) थिरो । (धीरः) धीरो । (फणा) फणा । (भीषणा) भीसणा—इत्यादिकों में आदिस्थ खादिक हैं, अतः हादेश नहीं होगा ।

पुस्तकान्तर में ‘फो भः’ सूत्र पृथक् है, और सेफालिका का ‘सेहालिआ’ सफल का

'समल'मानते हैं। परन्तु 'सफल' का सहल भी होगा, क्योंकि सहल प्रसिद्ध है। इसका मूल सफल ही हो सकता है। मेरे सिद्धान्त से यह उर्दू-फारसी शब्द नहीं है।

विन्दु से पर खादिकों को हादेश नहीं होगा। जैसे—शंखः। लंघनम्। मंथरा। किंफलः इत्यादिकों में ह आदेश नहीं होगा। प्रायःपदानुवृत्ति से—अखण्डो, धिरो, अधमो, बहुफलो, अभजो—इत्यादिक में 'ह' नहीं होगा, साधुत्व इनका पूर्ववत् है। ककुद्-शब्द में द को ह आदेश हो। (ककुद्ः) द को ह हो गया। ककुहो ॥ २६-२७ ॥

नोट—नं. (६३) हरिद्रादीनां रो लः। (४२) अत ओत्सोः (२) कगचज-तदपयवां प्रायो लोपः। (५) सर्वत्र लवराम्। (६) शेषादेशयोर्द्विःत्वमनादौ। (७) वर्गेषु युजः पूर्वः। (२६) शषोः सः। (२५) नो णः सर्वत्र। (२९) स्तस्य थः। (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम्।

प्रथमशिथिलनिषधेषु ढः ॥ २८ ॥

पतेषु थधयोर्ढकारो भवति। पढमो (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ)। सिढिलो (२-४३ श् = स्, ५-१ ओ)। णिसढो (२-४३ श् = स्, शेषं पूर्ववत्) ॥ २८ ॥

प्रथमशिथिलनिषधेषु ढः—एषु थस्य थस्य च ढः स्यात्। पढमो। सिढिलो। निसढो ॥ २८ ॥

प्रथम-शिथिल-निषध-शब्दों में थकार और धकार को ढ आदेश हो। (प्रथमः) ५ से रेफलोप। थ को ढ आदेश। पढमो। (शिथिलः) २६ से श को स। उक्त सूत्र से ढकार। सिढिलो। (निषधः) २५ से न को ण। २६ से ष को स। उक्त सूत्र से ढकार। णिसढो ॥ २८ ॥

कैटभे वः ॥ २९ ॥

कैटभशब्दे भकारस्य वकारो भवति। केढवो। (१-३५ ऐ = ए, २-२१ ट् = ह्, ५-१ ओ) ॥ २९ ॥

कैटभे वः—अत्र भस्य वः स्यात्। केढवो ॥ २९ ॥

कैटभशब्द में भ को व हो। इससे भ को व हो गया। 'सटाशकटकैटभेषु ढः' से ट को ढ हो गया। १३ से ऐ को एकार। केढवो ॥ २९ ॥

हरिद्रादीनां रो लः ॥ ३० ॥

हरिद्रा इत्येवमादीनां रेफस्य लकारो भवति। हलद्वा (१-१३ इ=अ, ३-३ र्लोपः, ३-५० द्वि०, ५-२४ आत्वं बाहुल्यात्)। चलणो (२-४२ न्=ण्, ५-१ ओ)। मुहलो (५-२७ ख् = ह्, ५-१ ओ)। जहिढिलो (१-२२ सू० स्प०)। सोमालो (५-१ ओ)। कलुणं (प्रायोग्रहणात्

१. नवा, मयूख, लवण, चतुर्गुण, चतुर्थं, चतुर्दश, चतुर्वार, सुकुमार, कुत्तहल, वदूखल, उलूखले, ८। १। १७१। मयूखादिष्वादेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद् वा भवति। मोहो, मऊहो इत्यादि। हेम०। पक्षे—सुउमालो ॥

कलोपाभावः, ५-३० बिन्दुः) । अङ्गुली (स्पष्टम्) । इङ्गालो (४-१७ बिन्दुः, ५-१ ओ) । चिलादो (२-३३ क्=च्, २-७ त्=ड्, ५-१ ओ) । फलिहा (२-३६ प्=फ्, २-२७ ख्=ह्) । फलिहो (५-१ ओ, शो० पूर्ववत्) । हरिद्रा-चरण-मुखर-युधिष्ठिर-सुकुमार-करुण-अंगुरी-अङ्गार-किरात-परिखा-परिघ-इत्येवमादयः ॥ ३० ॥

हरिद्रादीनां रो लः—हरिद्रासदृशेषु शब्देषु रेफस्य लः स्यात् । हलही । मुहलो । इंगालो । सोमालो । जुहिट्टिलो । चिलाओ । फलिहो ॥ ३० ॥

हरिद्रादिक शब्दों के रेफ को ल आदेश हो । (हरिद्रा) इससे रेफ को लादेश । 'द्रे रो वा' से रेफलोप । 'अत् पथि०' से इ को अकार । ६ से दद्वित्व । ५४ से ईकार । हलही । (मुखरः) २३ से ख को ह । उक्त सूत्र से रेफ को लकार । मुहलो । (अङ्गारः) 'इदीषत्०' से अ को इकार । इङ्गालो । (सुकुमारः) सोमालो, का (१ । २१) सूत्र पर साधुत्व है । (युधिष्ठिरः) २४ से य को ज । २३ से घ को ह । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । प्रकृत से र को ल । जुहिट्टिलो । (किरातः) 'किराते चः' से ककार को च । २ से तलोप । उक्त सूत्र से र को ल । चिलाओ । (परिघः) इससे र को ल । 'पुरुषपरिघ०' से प को फ । २३ से घ को ह । फलिहो ॥ ३० ॥

आदेर्यो जः ॥ ३१ ॥

अनादेरिति निवृत्तम् । आदिभूतस्य यकारस्य जकारो भवति । जट्टी (३-१० छ्=ट्, ३-५० ठद्वित्वम्, ३-५१ ठ्=ट्, ५-१८ दीर्घः) । जसो (२-४३ श्=स्, ४-६ स्लोपः, ४-१८ पुंस्त्वं, ५-१ ओ) । जक्खो (३-२९ क्ष्=ख्, ३-५१ ख्=क्, ५-१ ओ) । यष्टिः, यशः, यक्षः ॥ ३१ ॥

आदेर्यो जः—आदिभूतस्य यकारस्य जः स्यात् । जोव्वणं । जुव्वई । जामिणी । अनादिस्थत्वाद्ब्रह्म-अवयवो । भूतपूर्वकस्यापि यस्य जादेश इष्यते । गाढजोव्वणं । बालजुव्वई । संजमो । सुजोग्गो ॥ ३१ ॥

आदि में विद्यमान य को जकार हो । (यौवनम्) य को ज । १४ से औकार । ४१ से वद्वित्व । २५ से न को ण । ६२ से अनुस्वार । जोव्वणं । (युवतिः) य को ज । २ से तकार का लोप । ६० से सुलोप । ५२ से दीर्घ । जुव्वई । (यामिनी) जादेश । २५ से न को ण । जामिणी । अवयवो—यहां आदि में यकार नहीं है । प्रथम आदि में हो, बाद में समासादि के कारण आदि में न भी हो तो भी जकारादेश होगा । जैसे—गाढजोव्वणं । बालजुव्वई । संजमो । (सुयोग्यः) ४ से यलोप । ६ से द्वित्व । य को जकारादेश । सुजोग्गो ॥ ३१ ॥

यष्ट्यां लः ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्दे यकारस्य लकारो भवति । लट्टी । (जट्टीवत्) ॥ ३२ ॥

यष्ट्यां लः—यष्टिशब्दे यकारस्य लकारः स्यात् । लट्ठी । तदन्तेऽपि-खग्ग-लट्ठी । महूलट्ठी ॥ ३२ ॥

यष्टिशब्द में य को ल हो । इससे ल होगा । २८ से ष्ट को ठ । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । ६० से सुलोप । ५२ से दीर्घ । लट्ठी । तदन्त में भी ल होगा । खग्गलट्ठी । ३ से डलोप । महूलट्ठी । २३ से ह ॥ ३२ ॥

नोट—नं. (५) सर्वत्र लवराम् । (२६) शषोः सः । (२५) नो णः सर्वत्र । (१३) ऐत् एत् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२३) खघथघर्मां हः । (२४) आदेश्यो जः । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (१४) औत् ओत् । (४१) नीडादिषु । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (४) अधो मनयाम् । (२८) ष्टस्य ठः ।

किराते चः ॥ ३३ ॥

किरातशब्दे आदेर्वर्णस्य चकारो भवति । चिलादो (२-३० सू. स्प. १) ॥

किराते चः—किरातशब्दे आदिवर्णस्य चः स्यात् । चिलात्रो । म्लेच्छवाच्ये एव, नेह—किरात्रो हरः ॥ ३३ ॥

किरात शब्द में आदिस्थ ककार को चकार हो । नं. २६ से र को ल आदेश । २ से तलोप । चिलाओ । म्लेच्छवाचक किरात में चकारादेश होगा । 'किराओ हरः' यहाँ नहीं होगा ॥ ३३ ॥

कुब्जे खः ॥ ३४ ॥

कुब्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खकारो भवति । खुज्जो^१ । (३-३ व्लोपः, ३-५० ज्द्वि०, ५-१ ओ) ॥ ३४ ॥

कुब्जे खः—कुब्जशब्दे आदेर्वर्णस्य खादेशः स्यात् । खुज्जो । 'खादेशो नम्रदेहत्वे न कुब्जे पुष्यवाचिनि' । 'फुल्लइ कुब्जं वसंतम्मि' ॥ ३४ ॥

कुब्जशब्द में ककार को ख आदेश हो । ५ से वलोप । २ से जकारद्वित्व । खुज्जो । यह ख-आदेश नम्रदेह वाचक कुब्ज शब्द में होगा । यहाँ नहीं होगा । जैसे—'फुल्लइ कुब्जं वसंतम्मि' ॥ ३४ ॥

दोलादण्डदशनेषु डः ॥ ३५ ॥

एषु आदेर्वर्णस्य डकारो भवति । डोला । डंडो (५-१ ओ) । डसणो (२-४३ शू = सू २-४२ नू = ण, ५-१ ओ) ॥ ३५ ॥

दोलादण्डदशनेषु डः—एषु आदेर्वर्णस्य डः स्यात् । डोला, डंडो, डसणो ॥ ३५ ॥

१. चिलात्रो । पुलिन्द एवायं विधिः, तेन कामरूपिणि नेष्यते । नमिमो हरकिरायं—इति हे० । २. क० पु० खज्जो-पाठः । ३. दशन, दष्ट, दग्ध, दोला, दण्ड, दर, दाह, दम्म, दर्भ, कदन, दोहदे दो वा डः ८ । १ । ११७ । एषु दस्य डो वा भवति । हे० ।

दोला-दण्ड-दशन-शब्दों के आदिभूत दकार को ड आदेश हो । (दोला) ड आदेश हो गया । डोला । (दण्डः) डंडो । (दशनाः) २६ से श को स । ४३ से जस का लोप । ४८ से दीर्घ । २५ से न को ण । दसणा ॥ ३५ ॥

परुषपरिघपरिखासु फः ॥ ३६ ॥

एतेषु आदेर्वर्णस्य फकारो भवति । फरुसो (२-४३ ष् = स्, ५-१ ओ) । फलिहो । फलिहा (२-३० सू० स्प०) ॥ ३६ ॥

पनसेऽपि ॥ ३७ ॥

पनसशब्देऽपि पकारस्य फकारो भवति । फणसो । (२-४२ न् = ण्, ५-१ ओत्वम्) ॥ ३७ ॥

परुषपरिघपरिखासु फः—एषु आदेर्वर्णस्य फः स्यात् । फरुसं, फलिहो, फलिहा । 'पनसेऽपि पकारस्य फकारादेश इध्यते'—फणसं ॥ ३६-३७ ॥

परुष-परिघ-परिखा-शब्दों के आदिभूत प को फ आदेश हो । (परुषम्) २६ से ष को स । ६२ से अनुस्वार । इससे प को फ-आदेश । फरुसं । (परिघः । परिखा) उभयत्र ६३ से र को ल आदेश । २४ से घ और ख को ह आदेश । फलिहो, फलिहा । 'पनसेऽपि' । पनसशब्द में भी प को फ आदेश हो । पनसः । ५ से न को ण । फणसो ॥

विसिन्यां भः ॥ ३८ ॥

विसिनीशब्दे आदेर्वर्णस्य भकारो भवति । भिसिणी (२-४२ न् = ण्) । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादिह न भवति-विसं (२-४३ ष् = स्, ५-३० वि०) ॥ ३८ ॥

विसिन्यां भः—विसिनीशब्दे आदिस्थस्य बस्य भः स्यात् । भिसिणी । 'अस्त्रियां तु वा'—भिसं, विसं ॥ ३८ ॥

विसिनीशब्द में ब को भ हो । (विसिनी) भिसिणी पूर्ववत् णकारादेश । अस्त्रीलिङ्ग में अर्थात् जहाँ स्त्रीलिङ्ग नहीं है वहाँ विकल्प से हो । 'प्राधान्याद् विसशब्दस्य स्याद् भादेशोऽस्त्रियां तु वा' । (विसम्) भिसं, विसं ॥ ३८ ॥

मन्मथे वः ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्दे आदेर्वर्णस्य वकारो भवति । वम्महो । (३-४३ न्म् = म्, ३-५० म्द्वित्वम्, २-२७ थ् = ह्, ५-१ ओत्वम्) ॥ ३९ ॥

मन्मथे वः—अत्र आदेर्मस्य वः स्यात् । वम्महो ॥ ३९ ॥

मन्मथशब्द में आदिस्थ म को व आदेश हो । (मन्मथः) इससे व आदेश । 'न्मो मः' से न्म को म आदेश । २२ से थकार को हकार । ६ से मकारद्वित्व । वम्महो ॥ ३९ ॥

१. परुषपलितपरिखासु फः इति पाठे पलितेत्यपपाठः प्रतीयते । पलिते वा ८ । १ । २१२ । पलिलं, पलिभं । हेम० इत्युदाहृतम् । २. पनसेऽपि—इति पृथक् सूत्रं नास्ति संजीवन्यादिषु ।

लाहले णः ॥ ४० ॥

लाहलशब्दे आदेर्वर्णस्य णकारो भवति । णाहलो । (ओत्वं पूर्ववत्) ॥
लाहललाङ्गललाङ्गूलेषु वा णः*—एषु आदेर्वर्णस्य णादेशो वा स्यात् ।
णाहलो, लाहलो । णांगलं, लांगलं, णांगूलं, लांगूलं ॥ ४० ॥

लाहल-लाङ्गल-लाङ्गूल-शब्दों में आदि वर्ण को णकार विकल्प से हो । (लाहलः)
विकल्प से आदि ल को ण हो गया । णहलो, लाहलो । (लाङ्गलम्) णंगलं, लंगलं ।
(लाङ्गूलम्) णंगूलं, लंगूलं । सर्वत्र ५८ से दीर्घ । 'आ' को ह्रस्व 'अ' होगा ॥ ४० ॥

नोट—नं. (६२) हरिद्रादीनां रो लः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः ।
(५) सर्वत्र लवराम् । (२६) शषोः सः । (४३) जरशसोर्लोपः । (४८) जरशस्-
ल्याम्बु दीर्घः । (३५) नो णः सर्वत्र । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२३) खघथभं
हः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

षट्शावकसप्तपर्णानां छः ॥ ४१ ॥

एतेषामादेर्वर्णस्य छकारो भवति । छट्टी (३-१० छ् = ट्, शो,
२-३१ सू० स्प०) । छम्मुहो (१०-५^३ ण् = न्, ३-४३ न्म् = म्, ३-५०
म्द्वित्वम्, २-२७ ख् = ह्, ५-१ ओ) । छावओ (२-२ कलोपः, ५-१
ओ) । छत्तवणो (३-१ प्लोपः, ३-५० त्द्वि०, २-१५ प् = व्, ३-३
र्लोपः, ३-५० ण्द्वित्वम्, ५-१ ओ) । षष्टी, षण्मुखः शावकः, सप्तपर्णः ॥

षट्शावसप्तपर्णेषु छः—एषादेर्वर्णस्य छः स्यात् । छट्टो । छप्पओ । छम्मुहो ।
छाओ । छत्तवणो ॥ ४१ ॥

षट्शाव-सप्तपर्ण-शब्दों में आदिस्थ वर्ण को छकारादेश हो । (षष्ठः, षष्टी) ष को
छ हो गया । ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । छट्टो । एवं छट्टी । (षट्पदः)
'उपर्यपि च वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । इससे अथवा भूतपूर्वत्वेन या स्थानित्वेन
षकार मान कर ३ से ष-स्थानिक टकार का लोप । ६ से पद्वित्व । २ से दलोप ।
४२ से ओकार । छप्पओ । (षण्मुखः) पूर्ववत् णकारलोप । मकार को द्वित्व ।
२३ से ख को ह आदेश । छम्मुहो । (शावः) छकारादेश । २ से वकारलोप ।
छाओ । (सप्तपर्णः) ३ से पलोप । २ से द्वित्व । ३८ से प को व । ५ से रेफलोप ।
३ से णकारद्वित्व । ओकार सर्वत्र ४२ से जानना ॥ ४१ ॥

नो णः सर्वत्र ॥ ४२ ॥

आदेरिति निवृत्तम्^१ । सर्वत्र नकारस्य णकारो भवति^२ । णई
(२-२ दलोपः, ५-२८ दीर्घः) । कणअं (२-२ कलोपः, ५-३० बि०) ।

*संजीवन्यादिसंमतः पाठः । १. व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि । १संजीवन्यादिसंमतः पाठः ।
२. सर्वत्रेति ग्रहणात् । ३. अशुक्तस्येत्येव कचित्पाठः । अशुक्तस्येति किम् ? कन्दरा ।
अन्तरम् ।

वअणं (२-२ च्लोपः, ५-३० बिन्दुः) । माणंसिणी (१-२ सू० स्प०) ।
नदी, कनकम्, वचनम्, मनस्विनी ॥ ४२ ॥

नो णः*—वर्णान्तरेणासंयुक्तस्य नस्य णः स्यात् । घणत्थणी । णञ्चणं । वञ्चणं ।
संयुक्तत्वात्-कन्दरा, अन्तरा, इत्यादौ न । इह अयुक्तत्वम्, वर्णान्तरेणासंयुक्तत्वमपे-
क्षितम्, तैन-उण्णञ्चो, पण्णञ्चो इत्यादौ णत्वं भवत्येव । क्वचिदादिस्थत्वेऽपि णत्व-
मिष्यते । णूणं ॥ ४२ ॥

वर्णान्तर से असंयुक्त न को ण हो । (घनस्तनी) उभय न को ण हो गया ।
२९ से स्त को थ आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से तकार । घणत्थणी । (नयनम्)
उभय नकार को णकार । ६२ से अनुस्वार । २ से पलोप, णअणं । एवम् (वचनम्)
का वअणं । यहाँ चकारलोप होगा । कन्दरा, यहाँ द से, अन्तरा यहाँ त से संयुक्त
न है अतः णकारादेश नहीं होगा । यहाँ असंयुक्त पद से दूसरे वर्ण से योग न हो यह
अपेक्षित है । अतः (उच्चतः, पन्नगः) यहाँ वर्णान्तर से संयुक्त न है किन्तु नकार और
नकार का ही योग है अतः ण हो जायगा । ३ से दलोप । ६ से द्वित्व । २ से तकार-
गकार का लोप । उण्णओ, पण्णओ । कहीं आदिस्थ भी न को ण हो । (नूनम्)
दोनों न को ण हो गया । णूणं ॥ ४२ ॥

शषोः सः ॥ ४३ ॥

सर्वत्र शकारषकारयोस्सकारो भवति । शस्य, सहो^१ (३-३ व्लो-
पः, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । गिस्ता (२-४२ नू = ण्) । असो^२ (५-
१ ओत्वं) । षस्य, संठो (४-१७ वर्णान्तबिन्दुः, २-२४ ढ् = ठ्, ओत्वं
पू०, ३-५६ द्वि० न) । वसहो (१-२७ ऋ = अ, २-२७ भू = ह्, ओत्वं
पू०) । कसाअं (२-२ य्लोपः, ५-३० बि०) । शब्दः, निशा, अंशः,
षण्डः, वृषभः, कषायम् ॥ ४३ ॥

शषोः सः—शकारषकारयोः सः स्यात् । ससञ्चो । सोहिञ्चो । अस्सो । अस्समो ।
महिसो । वसहो । सेसो । मेसो ॥ ४३ ॥

श और ष को दन्त्य स हो । (शशकः) दोनों श को स हो गया । २ से
कलोप । ओत्व पूर्ववत् । ससओ । एवं (शोभितः) २३ से भ को हादेश । तलोप-
सादेशादि पूर्ववत् । सोहिओ । (अश्चः, आश्रमः) ५ से वकार-रेफलोप । ६ से
द्वित्व । सकार-ओत्व पूर्ववत् । अस्सो, अस्समो । इसमें ५० से दीर्घ को ह्रस्व अकार
होगा । (महिषः, शेषः, मेपः) इत्यादि में ष और श को स हो जायगा, अन्य कार्य
पूर्ववत् । महिसो, सेसो, मेसो । (वृषभः) ९ से ऋ को अकार । २३ से भ को
ह । सकार प्रकृत सूत्र से । वसहो ॥ ४३ ॥

नोट—नं. (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ।

* सर्वत्र-इत्यधिकं भामहवृत्तौ ।

१. सदे इति क्वचित् । २. अंकुसो इति क्वचित्, तत्र अङ्कुश इति संस्कृतम् ।

(७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (४२) अत ओत्सोः ।
 (२३) खघथघमां हः । (२८) पो वः । (५) सर्वत्र लवरात् । (२९) स्तस्य थः ।
 (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

दशादिषु हः ॥ ४४ ॥

दश इत्येवमादिषु शकारस्य हकारो भवति । दह (स्पष्टं) । एआ-
 रह (२-२ क्लोपः, २-१४ ङ = र्) । बारह (३-१ द्लोपः, २-१४
 ङ = र्) । तेरह (१-६ सू० स्प०) । दश, एकादश, द्वादश, त्रयोदशाः ॥

दशादिषु हः—दशादिषु अष्टादशपर्यन्तेषु शस्य हः स्यात् । दह । एआरह ।
 बारह । तेरह । चउद्दह । पण्णरह । सोलह । सत्तरह । अट्टारह । व्याख्यानात् संख्या-
 वाची एव दशशब्दो गृह्यते । यद्वा आदिपदोपादानात् दशशब्द एव गृह्यते, न तु
 दशाशब्दः, तेनेह न—(अदशो वीरः) अदसो वीरो । सिंहावलोकनन्यायेन वेत्यप-
 कृष्य व्याख्येयम्—विकल्पेन हः स्यात् । तेनेह न—दसमी अवत्था । दससु दिसासु ।
 'पाषाणोऽपि षस्य हः' । पाहाणो । सहचरितत्वात् 'शषो'रनुवृत्त्या षोडशेत्यत्र हादेशः
 कथं न ? आदिस्थत्वात् । अष्टादशेत्यत्र 'ष्टस्य ठः' इत्यनेन बाधात् ॥ ४४ ॥

अष्टादशपर्यन्त दशादिक शब्दों के शकार को हकार हो । विंशादिकों में 'दश'
 शब्द नहीं है अतः फलितार्थ अष्टादश कहा है । (दश) श को ह हो गया । दह ।
 (संख्यायां च १२-१४) सूत्र की व्याख्या में एआरह, बारह, तेरह, चउद्दह, सत्तरह,
 अट्टारह का साधुत्व है, वहाँ से जान लेना । (पञ्चदश) 'अज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशसु णः'
 इससे णादेश । ६ से द्वित्व । १७ से द को रेफादेश । २७ से श को ह । पण्णरह ।
 सोलह पद का साधुत्व 'डस्य च' २-२३ सूत्र पर है ।

'दश' पद से संख्यावाची दश शब्द का ग्रहण है, क्योंकि सूत्र में आदिपदोपादान से
 दशा आदिक यह अर्थ नहीं हो सकता, अतः 'अदशः' इत्यादिक में हादेश नहीं होगा ।
 क्योंकि यहाँ दशा-शब्दजन्य दशशब्द है । 'सिंहावलोकन' न्याय से, 'संज्ञायां वा'
 से वा का अपकर्षण करके विकल्प से हकारादि हो—यह अर्थ करना । तो—दसमी
 अवत्था, दससु दिसासु, इत्यादि में ह नहीं होगा । वा को व्यवस्थित बहुलत्व होने से
 प को हकार होगा । (पाषाणः) पाहाणो । षोडश में आदिस्थ ष है । अष्टादश में
 'ष्टस्य ठः' से बाध हो जायगा ॥ ४४ ॥

संज्ञायां वा ॥ ४५ ॥

संज्ञायां गम्यमानायां दशशब्दे शस्य हत्वं वा भवति । दहमुहो ।
 पक्षे—दसमुहो (२-४३ श् = स्, २-२७ ख् = ह्, ५-१ ओ) । दहबलो,
 दसबलो (पूर्ववत्) । दहरहो, दसरहो (२-२७ थ् = ह्, ५-१ ओत्वम्) ।
 दशमुखः, दशबलः, दशरथः ॥ ४५ ॥

संज्ञायां वा—नाम्नि वाचिनि दशशब्दे शस्य वा हः स्यात् । दहमुहो, दसमुहो ।
दहरहो, दसरहो ॥ ४५ ॥

संज्ञावाचक दश-शब्द के शकार हो हकार विकल्प से हो । (दशमुखः) २३ से
ख को ह । प्रकृत से श को विकल्प से ह । दहमुहो । पञ्च में-२६ से सकार । दसमुहो ।
एवं (दशरथः) २३ से थ को ह । दहरहो, दसरहो ॥ ४५ ॥

दिवसे सस्य ॥ ४६ ॥

दिवसशब्दे सकारस्य हकारो वा भवति । दिअहो, दिअसो । (२-
२ व्लोपः, ५-१ ओ) । दिवसः ॥ ४६ ॥

दिवसे सस्य—दिवसे सस्य वा हः स्यात् । दिअहो, दिअसो ॥ ४६ ॥
दिवस-शब्द के स को ह विकल्प हो । ५ से व्लोप । (दिवसः) दिअहो ।
पञ्च में-दिवसो ॥ ४६ ॥

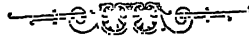
स्तुषायां ण्हः ॥ ४७ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषु अयुतवर्णविधिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

स्तुषाशब्दे षकारस्य ण्हकारो भवति । सोण्हा (१-२० ओत्वम्,
३-२ नकारलोपः) ॥ ४७ ॥

इति भामहविरचितायां प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां मनोरमायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

स्तुषायां ण्हः—स्तुषाशब्दे षस्य ण्हादेशः स्यात् । सोण्हा ॥ ४७ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतायां चन्द्रिकाव्याख्यायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

स्तुषा-शब्द के ष को ण्हादेश हो । (स्तुषा) ४ से नकार का लोप । 'उत ओत्
तुण्डसमेधु' से उकार को ओकार । ष को ण्हादेश । सोण्हा ॥ ४७ ॥

नोट—नं. (९) ऋतोऽत् । (२३) खघथघभां हः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ।
(२७) संख्यायां च । (२७) दक्षादिषु हः । (२६) शषोः सः । (५) सर्वत्र
लवराम् । (४) अधो मनयाम् । इति ।

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतायां प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकायां द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः

(अथ युक्तविधिरुच्यते)

उपरि लोपः कगडतदपषसाम् ॥ १ ॥

कादीनामष्टानां युक्तस्योपरि स्थितानां लोपो भवति । कस्य तावत् , भक्तं (३-५० त्द्वि०, ५-३० बि०) । सित्थओ (३-५० थ्द्वि०, ३-५१ थ्=त्, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । गस्य, मुद्धो (३-५० ध्द्वि० ३-५१ ध्=द्, ५-१ ओ) । सिणिद्धो (२-४२) न्=ण्, ३-५२ अधिकारसूत्रात् विप्रकर्षः पूर्वस्वरता च, ३=५० ध्द्वि०, ३-५१ ध्=द्, ओ० पू०) डस्य, खगो (३-५० ग्द्वि०, ओ पू०) । तस्य, उप्पलं (३-५० प्द्वि०, ५-३० बि०) । उप्पाओ (३-५० प्द्वि०, २-२ त्लोपः, ५-१ ओ) । दस्य, मुग्गा (३-५० ग्द्वि०, ५-११ दीर्घः, ५-२ जसो लोपः) । मुग्गरो (५-१ ओ, शे० पू०) । पस्य, सुत्तो^१ (३-५० त्द्वि०, ओ० पू०) । षस्य, गोट्टी (३-५० ट्द्वि०, ३-५१ ट्=ट्) । णिट्ठुरो (२-४२ न्=ण्, ३-५० ट्द्वि०, ३-५१ ट्=ट्, ५-१ ओ) । सस्य, खलिअं (२-२ त्लोपः, ५-३ बि०) । णेहो (२-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । भक्तम्, सिक्थकम्, मुग्धः, स्निग्धः, खड्गः, उत्पलम्, उत्पातः, मुद्गाः, मुद्गरः, सुतः, गोष्ठी, निष्ठुरः, खलितम्, खेहः ॥ १ ॥

उपरि लोपः कगडतदपषसाम्—वर्णान्तरस्योपरिस्थितानां व्यञ्जनमात्राणां कादीनां लोपः स्यात् । (कस्य) भक्तं । भुक्तं । सित्थञ्च । रिक्तं । (गस्य) दुद्धं । मुद्धं । सिणिद्धं । (डस्य) खगो । छगुणो । छगंथिञ्चा । (तस्य) उप्पुल्लं । उप्पलं । उप्पाञ्चो । सत्संगो । (दस्य) मुग्गरो । मुग्गलो । मुग्गा । सव्वाञ्चो । (पस्य) गुत्तं । लुत्तं । सुत्तो । (षस्य) कुट्टं । गोट्टी । कट्टं । पुट्टं । णिट्ठुरो । (सस्य) खलिञ्चं । अप्फालिञ्चं । 'उपरिस्थोऽपि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । छप्पञ्चो । छम्मुहो । णिच्चलो । हरिञ्चंदो ॥ १ ॥

अब संयुक्त अक्षरों की विधि कहते हैं—

दूसरे अक्षरों युक्त ऊपर में विद्यमान अर्थात् संयुक्त वर्ण का प्रथमाक्षरस्वरूप व्यञ्जनमात्र कादिकों का लोप हो । क्रमशः उदाहरण दिखाते हैं । (क) भक्त, मुक्त, सिक्थक, रिक्त । सर्वत्र ककार का लोप हो गया । अवशिष्ट तकार को द्वित्व हो गया । भक्तं । भुक्तं । रिक्तं । सिक्थक में कलोप के बाद ६ से थद्वित्व, ७ से तकार, २ से द्वितीय ककार का लोप । सित्थञ्च । (ग) दुग्ध, मुग्ध, स्निग्ध । सर्वत्र गकार का लोप । पूर्ववत् ६ से द्वित्व । ७ से दकार । दुद्धं । मुद्धं । स्निग्ध में गलोप । विप्रकर्ष तथा पूर्वस्वरता भी । ३+५१ से सि और नि पृथक्-

पृथक् दो वर्ण हो जाँयगे । २५ से न को णकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । सिणिङ् ।
 (ड) खङ्गः, षङ्गुणः, षङ्गप्रन्थिका । डलोप । खगो । 'षट्शाव०' २ + ३७ से
 ष को छ आदेश । छगुणो । ५ से रेफ का लोप । द्वित्व ६ से । २ से कलोप ।
 छगंधिआ । (त) उत्फुल्लम्, उत्पलम्, उत्पादः, सत्सङ्गः । सर्वत्र तकारलोप, द्वित्वादिक
 पूर्ववत् । उत्फुल्लं, उत्पलं, उप्पाओ, सत्संगो । (द) मुद्गरः, मुद्गलः, मुद्गाः,
 सद्वादः । सर्वत्र दकार का लोप, अवशिष्ट को द्वित्व । मुग्गरो, मुग्गलो, मुग्गा,
 सव्वाओ । (प) गुप्तः, लुप्तः, सुप्तः । पलोप, द्वित्व । गुत्तो, लुत्तो, सुत्तो । (ष) कुष्ठम्,
 गोष्ठम्, काष्ठम्, पृष्ठम् । सर्वत्र षकारलोप । अवशिष्ट ठ को ६ से द्वित्व । ७ से
 टकार । २५ से न को ण । अनुस्वार ६२ से । कुट्टं, गोट्टी, कट्टं, पुट्टं । पृष्ठम्
 ११ से ऋ को उकार होगा । (स) स्खलितम्, आस्फालितम् । सकार का लोप । २ से
 तलोप । खलिअं । अप्फलिअं । यहाँ ५८ से आकार को अकार । अन्य कार्य पूर्ववत् ।
 संयुक्त वर्ण के पूर्व में स्थित 'कगडतद' इत्यादिकों से अतिरिक्त वर्ण का भी लोप होता
 है । जैसे—(षट्पदः) छप्पओ । (षण्मुखः) छम्मुहो । (निश्चलः) गिच्चलो ।
 (हरिश्चन्द्रः) हरिअंदो । वस्तुतः इस वचन या वक्तव्य की आवश्यकता नहीं है,
 क्योंकि ङादेश से प्रथम ही नित्यत्व अथवा स्थानित्व से षलोप हो जायगा ।
 एवं निश्चल में भी ङादेश से प्रथम ही सलोप हो जायगा । हरिअंदो, अव्यवहार्य है ।
 हरिचंदो होगा ॥ १ ॥

नोट—नं. (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२) कगच्चज-
 तदपयवां प्रायो लोपः । (२५) नो णः सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् । (६२) नपुंसके
 सोर्बिन्दुः । (११) उहत्वादिषु । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

अधो मनयाम् ॥ २ ॥

मकारनकारयकाराणां युक्तस्याधः स्थितानां लोपो भवति । मस्य,
 सोस्सं (२ = ४३ श् = स्, १-२० उ = ओ, म्लोपे, २-४३ ष् = स्, ३-५०
 सृद्धि०, ५-३० बि०) । रस्सी (२-४३ श् = स्, म्लोपे, ३-५०
 सृद्धि०, ५-१८ दीर्घः) । जुग्गं (२-३१ य् = ज्, म्लोपे, ३-५० गृद्धि०,
 बिन्दुः पू०) । बग्गी (४-१ आ = अ, शो० पू०, ५-१८ दीर्घः) । नस्य,
 णग्गो (२-४२ न् = ण्, न्लोपे, ३-५० गृद्धि०, ५-५१ ओ) । यस्य,
 सोम्मो (१-४१ औ = ओ, य्लोपे, ३-५० मृद्धि०, ओत्वं पू०) । जोग्गो
 (२-३१ य् = ज्, शो० पू०) । शुप्पम्, रश्मिः, युग्मम्, चाग्गी, नग्गः,
 सौम्यः, योग्यः ॥ २ ॥

अधो मनयाम्—वर्णान्तरस्याधः स्थितानामेषां लोपः स्यात् । रस्सओ । लग्गो ।
 अग्गा । सामा । 'रेफस्याधो हकारेऽपि लोपो भवति कुत्रचित्' । दसारो ॥ २ ॥

अन्य वर्ण के अधःस्थित मकार-नकार-यकार का लोप हो । (रश्मयः) मकार
 का लोप । २६ से श को स । ६ से सद्वित्व । 'जसओ वो०' ५ + १६ से जस् को
 ओकार, पूर्व हकार को अकार । रस्सओ । (लग्गः) नलोप । ६ से गृद्धित्व । ६० से
 सलोप । ४२ से ओत्वं । लग्गो । (अन्या । श्यामा) यलोप । २५ से णकार ।

६ से णकारद्वित्व । २६ से शकार को सकार । आदिस्थ होने से द्वित्व नहीं होगा । सामा । रेफ के अधःस्थित हकार का भी कहीं पर लोप होता है । (दशार्हः) हकारलोप । २६ से श को सकार । 'न रहोः' ३+५४ से रेफ को द्वित्व नहीं होगा । दसरो ॥ २ ॥

सर्वत्र लवराम् ॥ ३ ॥

लकारवकाररेफाणां युक्तस्योपर्यधः स्थितानां लोपो भवति । लस्य, उक्ता (३-५० कृद्वि०) । वक्कलं । विक्रवो (प्राय इति वलोपो न, ५-१ ओ) । वस्य, लुद्धओ (३-५० धृद्वि०, ३-५१ ध् = द्, २-२ कूलोपः, ५-१ ओ^१) । पिक्कं (१-३ सू० स्पष्टम्) । रस्य, अक्को (३-५० कृद्वि०, ५-१ ओ) । सक्को (२-४३ श् = स्, शे० पूर्व०) । उल्का, वल्कलम्, विक्रवः, पक्कम्, अर्कः, शक्रः ॥ ३ ॥

सर्वत्र लवराम्—वर्णान्तरस्योपरि अथश्च स्थितानामेषां लोपः स्यात् । (ल) सेम्मली । वक्कलं । सण्हं । विक्रओ । (व) लद्धो । सहो । उज्जलो । ईसरो । (र) धम्मो । वम्मा । मित्तं । कलत्तं ॥ ३ ॥

वर्णान्तर के ऊपर और अधःस्थित ल-व-रेफ इनका लोप हो । (शास्त्रमलिः) २६ से श को स । लकारलोप । ६ से मद्वित्व । ५८ से आ को ह्रस्व अकार । ३१ से एकार । ६० से सुलोप । ५२ से इकारदीर्घ । सेम्मली । (वल्कलम्) लकार का लोप । ६ से द्वित्व । ६२ से अनुस्वार । वक्कलं । (श्लुचगम्) लकारलोप । २६ से श को स । 'ह्रस्व०' से णह आदेश । सण्हं । (विक्रवः) लकारलोप । ५ से वलोप । द्वित्व-ओत्व पूर्ववत् । विक्रओ । (व) (लब्धः) बलोप । ६ से धद्वित्व । ७ से दकार । लद्धो । (शब्दः) वकार का लोप, सादेश, दद्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । सहो । (उज्ज्वलः । ईश्वरः) अधः वकार का लोप । द्वित्व-सत्व-ओत्व पूर्ववत् । उज्जलो । ईसरो । (धर्मः) धम्मो । (वर्मा) वम्मा । (मित्रम्) मित्तं । (कलत्रम्) कलत्तं । यहाँ 'व' से बकार-वकार दोनों का ग्रहण है, क्योंकि—लद्धो, ईसरो—आदि प्रयोग देखने से ऐसा ज्ञात होता है ॥ ३ ॥

द्रे रो वाँ ॥ ४ ॥

द्रशब्दे रेफस्य वा लोपो भवति । दोहो (५-१ ओ), द्रोहो । चन्दो (३-५६ कृद्वि०, न, शे० पू०), चन्द्रो । रुहो (३-५० कृद्वि०, ५-१ ओ), रुद्रो । द्रोह, चन्द्र, रुद्राः ॥ ४ ॥

द्रे रो वा—द्रे-स्थितस्य रेफस्य वा लोपः स्यात् । चंदो, चन्द्रो । इंदो, इन्द्रो । रुहो, रुद्रो । समुहो, समुद्रो ॥ ४ ॥

१. लोद्धओ इति कश्चित्, तत्र तुण्डरूपसमत्वाद्दोत्वम् । २. वाधो रो लुक् ८ । ४ । ३९८ । अपभ्रंशे संयोगादधो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति । उदाहृतं लोपाभावे—जइ भग्गा पारक्कडा तो सद्धि मज्जु प्रियेण—इति हे० ।

‘द्र’ अक्षर में स्थित रेफ का विकल्प से लोप हो । (चन्द्रः) चंद्रो, चन्द्रो । (इन्द्रः) इंद्रो, इन्द्रो । (रुद्रः) रुद्रो, रुद्रो । (समुद्रः) समुद्रो, समुद्रो । द्वित्वादि पूर्ववत् ॥४॥

सर्वज्ञतुल्येषु ञः ॥ ५ ॥

सर्वज्ञतुल्येषु अकारस्य लोपो भवति । सव्वज्जो (३-३ र्लोपः, ३-५०, वजयोद्धि०, ओत्वं पू०) । इंगिअज्जो (४-१७ वर्गान्तो वा, २-२ त्लोपः, ज्लोपे, ज्द्धि०, पू०) । जानातेर्यान्त्येवं रूपाणि तत्र ज्लोपः^१ ॥५॥

सर्वज्ञतुल्येषु ञः—सर्वज्ञतुल्येषु शब्देषु अस्य लोपः स्यात् । सव्वज्जो । अप्पज्जो । देवज्जो । विज्जो । मणोज्जो ॥ ५ ॥

सर्वज्ञसदृश शब्दों में अकार का लोप हो । (सर्वज्ञः) अकार का लोप हो गया । ५ से रेफलोप । ६ से शेष वकार को और जकार को द्वित्व होगा । सव्वज्जो । एवं (आत्मज्ञः) जलोप । ५८ से अकार । ‘आत्मनि पः’ से पकार । द्वित्वादि पूर्ववत् । अप्पज्जो । (दैवज्ञः) १३ से ऐ को एकार । ज्द्धित्व । देवज्जो । (विज्ञः) विज्जो । (मनोज्ञः) २५ से न को णकार । मणोज्जो ॥ ५ ॥

नोट— नं. (२६) शषोः सः । (६) शेषादेशयोद्धित्वमनादौ । (६०) अन्त्यस्य हलः । (४२) अत ओत्सोः । (२५) नो णः सर्वत्र । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३१) ए शय्यादिषु । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (५) सर्वत्र लवरात् । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (१३) ऐत् ए ।

श्मश्रुश्मशानयोरादेः^२ ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादेर्वर्णस्य लोपो भवति । मस्सु (२-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः, ३-५० सूद्धि०) । मसाणं (२-४३ श् = स्, २-४२ न्=ण, ५-३० बि०) ॥ ६ ॥

श्मश्रुश्मशानयोरादेः—एतयोरादेर्वर्णस्य लोपः स्यात् । मस्सु । मसाणं ॥ ६ ॥
श्मश्रु एवं श्मशान शब्द के आदि वर्ण का लोप हो । इससे श का लोप । ५ से रेफलोप । २६ से श को सकार । ६ से द्वित्व । मस्सु । (श्मशानम्) शलोप । २६ से सकार । २५ से न को ण । ६२ से अनुस्वार । मसाणं । प्रश्न—श के स्थान पर सादेश करने से आदेशभूत सकार को द्वित्व क्यों नहीं होता ? उत्तर—संयुक्त वर्ण के स्थान पर जो आदेश होगा उसको ही द्वित्व होगा, क्योंकि ‘युक्तस्य’ सूत्र के अधिकार में द्वित्वविधायक सूत्र पठित है ॥ ६ ॥

मध्याह्ने हस्य ॥ ७ ॥

मध्याह्नशब्दे हकारस्य लोपो भवति । मज्झण्णो (३-२८ ध्य् = झ्, ३-५० झद्धि०, ३-५१ प्रथम-झ् = ज्, ४-१ आ = अ, २-४२ न् = ण्, ३-५० णद्धि०, ५-१ ओ) ॥ ७ ॥

मध्याह्ने हस्य—अत्र हकारस्य लोपः स्यात् । मज्झण्णो ॥ ७ ॥

१. क० पु० मणोज्जो—अ० पा० । सर्वज्ञज्ञितश्मनोशाः । २. संजीवन्त्यादौ ‘मध्याह्ने’ इति ६ संख्याकं, ‘श्मश्रु’ इत्यादिकं सप्तमं सूत्रम्—इति क्रमः ।

मध्याह्न शब्द में हकार का लोप हो। हकार का लोप हो गया। अवशिष्ट न को २५ से ण हो गया। ६ से द्वित्व। ३३ से ध्य को झ आदेश। ६ से द्वित्व। ७ से जकार। मञ्जणो ॥ ७ ॥

ह्रस्वेषु नलमां स्थितिरूर्ध्वम् ॥ ८ ॥

ह-ह्र-ह्र-इत्येतेषु अधः स्थितानां नकारलकारमकाराणां स्थितिरूर्ध्व-
मुपरिष्ठाद्भवति। ह्रस्य, पुव्वण्हो (४-१ पू = पु, ३-३ र्लोपः, ३-५०
व्वि०, २-४२ नू = ण्, ५-१ ओ)। अवरण्हो (२-१५ प् = व्, ४-१ रा =
र, शो० पू०)। ह्रस्य, अल्हादो (४-१ आ = अ, ५-१ ओ)। ह्रस्य,
बम्हणो (३-३ र्लोपः, ४-१ आ = अ, ५-१ ओत्वम्) ॥ ८ ॥

ह्रस्वेषु नलमां स्थितिरूर्ध्वम्—एषु संयोगेषु अधः स्थितानां नलमां वर्णानां
स्थितिः हकारस्य ऊर्ध्वं भवति। संयोगवर्णयोः परिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः। (ह) पुव्वण्हो।
अवरण्हो। (ह) क्लहारं। आल्हादो। (ह्र) जिम्हो। बम्हणो ॥ ८ ॥

ह्र-ह्र-इत्येते संयोग में न-ल-म इन वर्णों की हकार के ऊपर स्थिति हो जाती है।
अर्थात् हकार का उक्त वर्णों के साथ व्यस्य हो जाता है। (पूर्वाह्नः) ५९ से दीर्घ
ऊ को ह्रस्व उकार। ४ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। उक्त सूत्र से हकार-नकार की
परिवृत्ति। ५८ से अकार। २५ से न को ण। पुव्वण्हो। (अपराहः) पूर्ववत्
हकार-नकार की परिवृत्ति। न को ण, ह्रस्व अकारादेश। १८ से प को चकारादेश।
अवरण्हो। (क्लहारम्) परिवृत्ति। क्लहारं। (आल्हादः) आल्हादो। व्यावहारिक
आल्हाद शब्द है, अतः 'कगचज' सूत्र से प्रायः पद से दकार का लोप नहीं हुआ।
(जिम्हः) जिम्हो। (ब्राह्मणः) ह-म की परिवृत्ति। ५ से रेफलोप। ५८ से ह्रस्व
अकारादेश। बम्हणो ॥ ८ ॥

युक्तस्य ॥ ९ ॥

अधिकारोऽयमापरिच्छेदसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो युक्तस्ये-
त्येवं वेदितव्यम्। वक्ष्यति 'अस्थनि' (सू० ११)। अट्टी (३-११ स्थ =
ट्, ३-५० ड्द्वि०, ३-५१ ट् = ट्, ५-१८ दीर्घः) अस्थि। युक्तग्रहणं
हलोऽन्त्यस्य मा भूत् ॥ ९ ॥

युक्तस्य—अधिकारोऽयम्। अतः परं ये आदेशा वक्ष्यन्ते ते युक्तस्यैवेति
वेदितव्यम्। पूर्वमेकदेशस्य विधिरासीत्। अपरिच्छेदसमाप्तेरयमधिकारः ॥ ९ ॥

'युक्तस्य' यह अधिकार-सूत्र है। परिच्छेद समाप्ति तक जो कुछ कार्य होंगे, वे युक्त
वर्ण को होंगे। प्रथम-वर्ण के एकदेश की विधि कही है, अब युक्त में होगी ॥ ९ ॥

ष्टस्य ठः ॥ १० ॥

ष्ट इत्येतस्य युक्तस्य ठकारो भवति। लट्टी (२-३२ य् = ल्, शो०
पू०)। दिट्टी (१-२८ सू० स्प०, शो० पू०)। यष्टिः, दष्टिः ॥ १० ॥

ष्टस्य ठः—अस्य ठः स्यात्। दिट्ठी। सिट्ठी। मुट्ठी। दट्ठं। णट्ठं। 'इष्टा-

यामप्रियायां तु ठादेशो नैव दृश्यते' । इडा-मृगमयविशेषाः । प्रियायाम्-इष्टा । 'उष्ट्र'-शब्दे विकल्पेन ठादेशः । उष्ट्रो, उट्टो ॥ १० ॥

षकार-टकार-संयुक्त वर्ण को ठ आदेश हो । (इष्टिः) ष्ट को ठ आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । १० से ऋ को इकार । दिष्टी । एवम् (सुष्टिः) पूर्ववत् । सिष्टी । (सुष्टिः) सुष्टी । (इष्टम्) ठादेश, द्वित्वादि पूर्ववत् । ९ से ऋ को अकार । दृष्टं । (नष्टम्) ठादेशादि पूर्ववत् । २५ से न को णकार । णट्टं । सर्वत्र इकार को दीर्घ ५२ से । 'दृष्टं' इत्यादिक में अनुस्वार ६२ से, एवं सु का लोप ६० से जानना । जहाँ प्रिय अर्थ नहीं है, वहाँ ठादेश नहीं होगा । (इष्टा) ३ से षलोप । ६ से द्वित्व । इडा-मृगमय वस्तु-ईट इति । उष्ट्र-शब्द में विकल्प से ठादेश होगा (उष्ट्रः) पूर्ववत् उभयत्र साधुत्व है । उष्ट्रो । उट्टो ॥ १० ॥

नोट—नं. (२५) नो णः सर्वत्र । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (३३) ध्यह्ययोर्ज्ञः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५) सर्वत्र लवराम् । (२६) शपोः सः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (५९) उदूतो मधूके । (५८) अदातो यथादिषु वा (१८) पो वः ।

अस्थनि ॥ ११ ॥

अस्थिशब्दे युक्तस्य ठकारो भवति । अट्टी । (३-९ सू० स्प०) ॥ ११ ॥

अस्थनि—अस्थिशब्दे युक्तस्य स्थस्य ठः स्यात् । 'लिङ्गविपर्यासः' इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् । अट्टी । 'क्वचिदन्यत्रापि स्थस्य ठत्वमिष्यते' । विसंपूर्वस्य स्थाधातोरूपम् । 'अनुस्वारपरस्यादेशस्य न द्वित्वम्' । विसंठुलं, विसंष्ठुलम् । क्वचिद्ग्रहणाक्षेह-सुत्थिओ । दुत्थिओ ॥ ११ ॥

अस्थिशब्द में संयुक्त स्थ को ठ आदेश हो । (अस्थि) 'स्थ' को ठादेश । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । 'लिङ्गविपर्यासः' । कहीं-कहीं लिङ्ग बदल जाता है । अतः नपुंसक लिङ्ग का स्त्रीलिङ्ग हो गया । ५२ से दीर्घ । सुलोप ६० से । अट्टी । कहीं अन्यत्र भी 'स्थ' को ठ होता है । (विसंष्ठुलम्) स्थ को ठ हो गया । अनुस्वार से पर आदेशादि को द्वित्व नहीं होता है । अतः ठकारद्वित्व नहीं हुआ । विसंठुलं । क्वचित् कथन से (सुस्थितः) सुत्थिओ, (दुःस्थितः) दुत्थिओ में ठादेश नहीं होगा, किन्तु ३ से सलोप, द्वित्व, तकार, पूर्ववत् होगा ॥ ११ ॥

स्तस्य थः ॥ १२ ॥

स्तशब्दस्य थकारो भवति । उपरिलोपापवादः । हत्थो (३-५० थद्वि०, ३-५१ थ् = त्, ५-१ यो) । समत्थो (३-३ र्लोपः, शो० पू०) । थुई (२-२ त्लोपः, ५-१८ दीर्घः) । थवओ (२-२ प्रायो ग्रहणात् वलोपो न, क्लोपस्तु भवति, ५-१ ओ) । कोत्थुहो (१-४१ सू० स्प०) । हस्तः, समस्तः, स्तुतिः, स्तवकः, कौस्तुभः ॥ १२ ॥

स्तस्य थः—स्त इत्यस्य थः स्यात् । कोत्थुहो ॥ १२ ॥

स्त को थ हो । (कौस्तुभः) स्त को थ हुआ । ६ से द्वित्व । ४ से तकार । २३ से हादेश । १४ से औ क्रो ओ । ४२ से अ को ओकार । ६० से सलोप । कोत्थुहो ॥ १२ ॥

स्तम्बे ॥ १३ ॥

स्तम्बशब्दे स्तकारस्य थकारो न भवति । तंबो (३-१ स्लोपः, ४-१७ वर्गान्तविन्दुः, ५-१ ओ) ॥ १३ ॥

तः स्तम्बे^१—अस्य तः स्यात् । तंबो ॥ १३ ॥

स्तम्बशब्द में स्त को त हो । थादेश का अपवाद है । (स्तंबः) तंबो ॥ १३ ॥

स्तम्भे खः ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्दे स्तकारस्य खकारो भवति । खंबो (४-१७ वर्गान्तविं०, ओत्वं पू०) ॥ १४ ॥

स्तम्भे खः—स्तम्भशब्दे स्तस्य खः स्यात् । खंबो । 'स्थूणार्थे स्तस्य खः स्तम्भे नत्वन्यस्मिन् कदाचन' । ऊरुत्थंभो ॥ १४ ॥

स्तम्भशब्द के स्त को ख हो । (स्तम्भः) ख हो गया । खंबो । केवल स्थूणा अर्थ में खादेश होगा, अन्यत्र नहीं । (ऊरुस्तम्भः) में ख नहीं होगा, किन्तु पूर्ववत् स्तको थ । द्वित्व, तकार ६ तथा ७ से । ओत्वादि पूर्ववत् । ऊरुत्थंभो । (अग्निस्तम्भः) ४ से नलोप । ६ से द्वित्व । अग्नित्थंभो ॥ १४ ॥

नोट—नं. (९) ऋतोऽत् । (१०) इहृष्यादिषु । (१५) नो णः सर्वत्र । (५२) सुभि-
सुप्सु दीर्घः । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (३) उपरि लोपः
कगडतदपसाम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः ।
(२३) खयथभां हः । (१४) औत् ओत् । (४२) अत् ओत् सोः । (४) अधो मनयाम् ।

स्थाणावहरे ॥ १५ ॥

स्थाणुशब्दे युक्तस्य खकारो भवति, अहरे हरेऽभिधेये न भवति ।
खाणू (५-१८ दीर्घः) । अहर इति किम् ? थाणू हरो (३-१ स्लोपः,
शो० पू०, ५-१ ओ) । स्थाणुहरेः ॥ १५ ॥

स्थाणावहरे—महेश्वरभिधेऽर्थे विद्यमानस्य स्थाणुशब्दस्य स्थस्य खः स्थात् ।
खणुओ । हरे तु-थाणू ॥ १५ ॥

हर = महादेव से अतिरिक्त अर्थ में विद्यमान स्थाणु-शब्द के स्थ को ख आदेश हो । (स्थाणुकः) ख आदेश । ५८ से आ को अकार । ४१ से णद्वित्व । २ से कलोप । ४२ से ओकार । खणुओ । हर-अर्थ में ३ से सकारलोप । ५२ से उकार को दीर्घ । थाणू । 'स्थाणुर्वा ना ध्रुवः शङ्कुः' । 'स्थाणू रुद्र उमापतिः' अमर ॥ १५ ॥

स्फोटके ॥ १६ ॥

स्फोटकशब्दे युक्तस्य खकारो भवति । खोडओ (२-२० टू = डू,
२-२ क्लोपः, ५-१ ओ) ॥ १६ ॥

स्फोटके च^१—अत्र युक्तस्य खः स्यात् । खेडओ ॥ १६ ॥

स्फोटक शब्द में ख को ख आदेश हो । (खेटकः) खेडओ । कलोपादि पूर्ववत् ॥ १६ ॥

१ सजीवन्यादिसंमतः पाठः ।

२. एष पाठः सजीवन्यादिसंमतः ।

यशय्याभिमन्युषु जः ॥ १७ ॥

यं इत्यस्य शय्याभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य जकारो भवति । कज्जं (४-१ आ = अ, ३-५० ज्द्वित्वम्, ५-३० वि०) । सेज्जा (१-५ सू० स्पष्टम्) । अहिमज्जू^१ (२-२७ भू = हू, ३-५० ज्द्वि०, ५-१८ दीर्घः) । कार्यम्, शय्या, अभिमन्युः ॥ १७ ॥

यशय्याभिमन्युषु जः—यं इत्यस्य शय्याऽभिमन्युशब्दयोश्च युक्तस्य वर्णस्य जः स्यात् । कज्जो । भज्जा । सेज्जा । अहिमज्जू । 'यं-इत्यस्य र-लोपोऽपि शौरसेन्यां प्रयुज्यते' । अय्यो । अय्यउत्तो । शुद्धप्राकृते तु-अज्जो । अज्जउत्तो ॥ १७ ॥

यं-अक्षर और शय्या-अभिमन्यु शब्दों के संयुक्त य को जकारादेश हो । (कार्यम्) यं को जकार । ६ से द्वित्व । ५८ से ककारोत्तर आकार को अकार । लिङ्गव्यत्यय । पुंलिङ्ग । ओत्वादि पूर्ववत् । कज्जो । (भार्या) जादेश । द्वित्व । ३८ से ह्रस्व । भज्जा । (शय्या) जकारादेश, द्वित्व । २६ से श को स । ३१ से एकार । सेज्जा । (अभिमन्युः) उक्त सूत्र से न्यु गत न्य को जादेश । द्वित्व । २३ से भ को ह आदेश । ५२ से दीर्घ । ६० से सलोप । अहिमज्जू । शौरसेनी में यं इसके रेफ का लोप होगा । ६ से द्वित्व । आर्यः का अय्यो । आर्यपुत्रः का अय्यउत्तो । ५ से रेफलोप । २ से पलोप । ६ से तकारद्वित्व । अय्यउत्तो । प्राकृत में अज्जउत्तो ॥ १७ ॥

तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः ॥ १८ ॥

एतेषु शब्देषु र्यस्य रेफो भवति । तूरं (३-५४ रस्य द्वित्वं न, ५-३० वि०) । धीरं (१-३९ सू० स्प०) । सुन्देरं । अच्छेरं । परेन्तं । (१-५ सू० स्प०) ॥ १८ ॥

तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः—एषु 'यं' इत्यस्य रः स्यात् । तूरं । धीरं । सुन्देरं । अच्छेरं । परेन्तो । 'शौण्डीर्येऽपि रादेशः' । सौंढीरं ॥ १८ ॥

तूर्यादिक शब्दों के 'यं' इसको 'र' आदेश हो । (तूर्यम्) र आदेश हो गया । ६२ से अनुस्वार । तूरं । (धैर्यम्) र्य को र आदेश । 'ईत् धैर्यं' से ऐकार को ईकार । धीरं । (सौन्दर्यम्) र्य को र-आदेश । ६५ से औ को उकार । ३१ से एकार । सुन्देरं । (आश्चर्यम्) र आदेश । ६४ से श्र को छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । ३१ से एकार । ५८ से आकार को अकार । अच्छेरं । (पर्यन्तः) र्य को र । ३१ से एकार, ओत्वादि पूर्ववत् । परेन्तो । शौण्डीर्य-शब्द में भी 'यं' को र आदेश होता है । २६ से श को सकार, १४ से औकार को ओकार । सौंढीरं ॥ १८ ॥

सूर्ये वा ॥ १९ ॥

सूर्यशब्दे र्यकारस्य रेफादेशो भवति वा । सूरो (५-१ ओत्वं) । सुज्जो^२-पक्षे (४-१ ऊ = उ, ३-१७ र्य=ज्, ३-५० ज्द्वि०, औ० पू०) ॥ १९ ॥

१. क० पु० शेषादेशयोर्द्वित्वमनादाविति द्वित्वम् । तत्र जकारस्य वर्णतृतीयत्वेन युक्ताभावाद् 'वर्गेषु युजः पूर्व' इत्यस्य न प्राप्तिः । अ० पा० । २. वाग्रहणात् 'यशय्यादि' (३१७) सूत्रेण जकारोऽपि ।

सूर्ये वा—अत्र र्य इत्यस्य वा रः स्यात् । सूरौ । सुज्जो ॥ १९ ॥

सूर्यशब्द में 'र्य' को 'र' विकल्प से हो । सूरौ । पच में-ज आदेश, द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । ५९ से उकार को उकार । सुज्जो ॥ १९ ॥

नोट—नं. (५८) अदातो यथादिषु वा । (४१) नीडादिषु । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (४२) अत ओत् सोः । (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम् । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२६) शषोः सः । (३१) ए शय्यादिषु । (२३) खघथधभां हः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (५) सर्वत्र लवराम् । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (६५) उत्सौन्दर्यादिषु । (६४) श्रत्सप्सां छः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (१४) औत ओत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।

चौर्यसमेषु रिअं ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु शब्देषु र्यस्य रिअमित्यादेशो भवति । चोरिअं (१-४३ औ = ओ) । सोरिअं । वीरिअं (२-४३ श् = स्, शो० पूर्व०) । चौर्य-शौर्य-धीर्याणि । सम-ग्रहणादाकृतिगणोऽयम् ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु रिअं—चौर्यतुल्येषु शब्देषु 'र्य' इत्यस्य रिअ आदेशः स्यात् । चोरिअं । ईषत्सृष्टे रियादेशे यकारोऽकार एव वा । पच्चे—चोरियं । महुरिअं, महुरियं । अच्छरिअं, अच्छरियं । सोरिअं, सोरियं । थेरिअं, थेरियं । आचारिअो, आचारियो । धुरिअो, धुरियो । धोरिअो च । भारिअा, भारिया । अरिअो, अरियो ॥ २० ॥

चौर्यशब्द के सदृश शब्दों में र्य को रिय आदेश हो । ईषत्सृष्ट प्रयत्न वाला 'रिय' आदेश का यकार होगा अथवा यकार का लोप होकर 'रिअ' आदेश रहेगा । उदाहरणों में स्पष्ट है । (चौर्यम्) रिय आदेश । १४ से औ को ओकार । चोरियं । पच में 'रिअ' । चोरिअं । (माधुर्यम्) र्य को रिय । ५८ से आ को अकार । २३ से ध को ह । महुरियं, पच में-महुरिअं । (आश्चर्यम्) रिय आदेश । ५८ से आ को अ । ६४ से श्र को छ । ६ से छकारद्वित्व । ७ से चकार । अच्छरियं, अच्छरिअं । (शौर्यम्) रियादेश । १४ से औ को ओ । २६ से श को स । सोरियं, सोरिअं । (स्थैर्यम्) १३ से ऐ को एकार । ३ से सलोप । थेरियं, थेरिअं । सर्वत्र नपुंसक-लिङ्ग में ६२ से अनुस्वार होगा । (आचार्यः) २ से चलोप । रियादेश । आभारियो, आभारिअो । ४२ से ओकारादि पूर्ववत् । (धुर्यः) धुरियो, धुरिअो । किसी किसी पुस्तक में 'धोरिअो' है, वहाँ 'उत ओत् ०' से उ को ओ होगा । (भार्या) भारिया, भारिआ । (आर्यः) अरियो-अरिअो । ५८ से आ को अकार ॥ २० ॥

पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः ॥ २१ ॥

एषु शब्देषु र्यस्य लकारो भवति । पल्लत्थं (३-५० लृद्धि०, ३-१२ स्त् = थ्, ३-५० थ्द्धि०, ३-५१ थ् = त्, ५-३० बि०) । पल्लाणं (पूर्ववत्) । सोअमल्लं (१-१२ सू० स्पष्टम्) ॥ २१ ॥

पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः—एषु र्यस्य लः स्यात् । पल्लत्थं । पल्लाणं ।

१. रिअः—रति संजीवनीसंमतः पाठः ।

२. छकारो भवति । क० पु० पाठः ।

सोऽत्रमल्लं । पल्लहंति । पल्लंको । 'आर्द्रे विभाषा लृत्वं स्यात् ओकारश्चेत्यते बुधैः' । ओल्लं, अल्लं । ओहं, अहं ॥ २१ ॥

पर्यस्त-पर्याण-सौकुमार्य शब्दों में 'र्य' को 'लृ' हो । (पर्यस्तम्) लादेश । ६ से द्वित्व । २९ से स्त को थ । ६ से द्वित्व । ७ से तकार । पल्लत्थं । (पर्याणम्) लादेश । पल्लाणं । (सौकुमार्यम्) लादेश । १४ से औ को ओकार । २ से कलोप । 'अन्मुकुटादिषु' से उकार को अकार । ५८ से आ को अ । सोऽमल्लं । परि-पूर्वक अस् धातु निष्ठाप्रत्ययान्त ही लेना यह नियम नहीं । पर्यस्यन्ति । 'स्यस्तयोरपि वा ट्वम्' इससे टकार । ६ से द्वित्व । ४ से यलोप । ६३ से र को लृ । द्वित्व । पल्लहंति । एवम् (पर्यङ्कः) का पल्लंको सिद्ध कर लेना । अतः 'वसन्तराजादि'मान्य लृत्वप्रतिपादक वार्तिक निरर्थक है । आर्द्रशब्द में र्द्र को लृ आदेश और आकार को ओ विकल्प से हो । जहाँ लादेश और ओकार हुआ, वहाँ ६ से लृ को द्वित्व । ओल्लं, जहाँ ओकार नहीं हुआ केवल लादेश हुआ वहाँ ५८ से अकार । अल्लं । ओकार के विकल्प में ५ से उभयरेफ का लोप । शेषभूत दृ को और आदेशभूत लृ को ६ से द्वित्व । अल्लं, अहं ॥ २१ ॥
नोट—नं. (१४) औत् ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२३) खद्यधमं हः । (६४) श्रत्स्पां छः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२६) शपोः सः । (१३) ऐत् एत् । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (४२) अत् ओत्सोः । (२९) स्तस्य थः । (४) अधो मनयाम् । (६३) हरिद्रादीनां रो लृः ।

तस्य टः ॥ २२ ॥

तं इत्येतस्य टकारो भवति । केवट्टओ (१-३४ ऐ = ए, प्रायोग्रहणात् वलोपो न, ३-५० ट्द्वि०, २-२ कलोपः, ५-१ ओ) । णट्टओ । णट्टई । (२-४२ न् = ण्, शो० पू०) । कैवर्तक, नर्तक, नर्तक्यः' ॥ २२ ॥

तस्य टः—अस्य टादेशः स्यात् । पञ्चट्टह । नट्टई । केवट्टो । वट्टी । वट्टा । अट्टो । 'स्यस्तयोरपि वा ट्वं क्रियते कापि शाब्दिकैः' । पल्लहंतो । पल्लहो । पल्लत्थो । व्यवस्थित-विभाषाश्रयणाच्चेह-विणस्तंतो ॥ २२ ॥

तं को ट आदेश हो । (प्रवर्तते) ५ से रेफलोप । २ से वलोप । तं को ट । ६ से द्वित्व । आत्मनेपद वा परस्मैपद । पञ्चट्टह । (नर्तकी) तं को ट आदेश, द्वित्व, कलोप पूर्ववत् । २५ से न को ण । णट्टई । (कैवर्तः) केवट्टो । 'कगचज' से लोप प्रायिक है अतः वलोप नहीं होगा । (वर्तिः) वट्टी । (वर्त्म) ४ से मलोप । 'तं' को टादेश । लिङ्गव्यत्यय से स्त्रीत्व । वट्टा । (आर्तः) तं को ट । ५८ से अकार । द्वित्व, ओत्व पूर्ववत् । अट्टो । कहीं कहीं स्य और स्त को भी टादेश होता है । (पर्यस्यन्) 'पर्यस्तपर्याण०' में निष्ठा प्रत्यय की अविचक्षा होने से लृ आदेश । 'स्यस्तयोरपि' से स्य को ट आदेश । पूर्ववत् टद्वित्व । पल्लहंतो । (पर्यस्तः) पूर्ववत् अन्यकार्य, टादेश विकल्प से । पल्लहो । पल्ल में-पल्लत्थो । पूर्वसूत्र में साधुत्व दिखा

दिया है। व्यवस्थित विकल्प होने से कहीं नहीं भी होगा। (विनश्यन्) २५ से न को ण। ४ से यलोप। २६ से सकार। ६ से द्वित्व। विणस्संतो ॥ २२ ॥

पत्तने ॥ २३ ॥

पत्तनशब्दे युक्तस्य टकारो भवति। पट्टणं (३-५० ट्द्वि०, २-३ ४२ न् = ण्, ५-३० बि०) ॥ २३ ॥

मृत्तिकापत्तनयोश्च—एतयोर्युक्तस्य तस्य टः स्यात्। मट्टिआ। पट्टणं ॥ २३ ॥

मृत्तिका और पत्तन शब्द के द्वित्व त्त को ट हो। (मृत्तिका) त्त को ट। द्वित्व। २ से कलोप। ९ से ऋ को अकार। मट्टिआ। (पत्तनम्) टकारादेश, द्वित्व। २५ से न को ण। पट्टणं ॥ २३ ॥

न धूर्तादिषु ॥ २४ ॥

धूर्त इत्येवमादिषु र्त इत्येतस्य टकारो न भवति। धुत्तो (३-३ र्लोपः, ३-५० त्द्वि०, ५-२९ ह्रस्वः, ५-१ ओ)। कित्ति (३-३ र्लोपः, ३-५० त्द्वि०, ५-२९ ह्रस्वः)। वत्तमाणं (३-३ र्लोपः, ३-५० त्द्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०)। वत्ता (४-१ आ = अ, ३-३ र्लोपः, शे० पू०)। आवत्तो (५-१ ओ, शे० पू०)। संवत्तओ (३-३ र्लोपः, ३-५० त्द्वि०, २-२ क्लोपः, शे० पू०)। णिवत्तओ (२-४२ न् = ण्, शे० पू०)। वत्तिआ (३-३ र्लोपः, ३-५० त्द्वि०, २-२ क्लोपः)। अत्तो। कत्तरी। मुत्ती (पूर्ववद्रलोपो ह्रस्वादिकञ्च)। धूर्तः, कीर्तिः, वर्तमानम्, वार्ता, आवर्तः, संवर्तकः, निवर्तकः, वर्तिका, आर्तः, कर्तरी, मूर्तिः ॥ २४ ॥

न धूर्तादिषु—एषु र्तस्य टकारो न स्यात्। धुत्तो। मुत्तो। मुहुत्तं। कत्तरी। आवत्तो। कित्ती। वत्ता। भत्तारो। कत्तारो ॥ २४ ॥

धूर्तादिक शब्दों में र्त को ट आदेश नहीं होगा। (धूर्तः, मूर्तः, मुहुर्तः) सर्वत्र ५ से रेफलोप। ६ से तद्वित्व। ५९ से उकार। धुत्तो, मुत्तो, मुहुत्तो। (कर्तरी) कत्तरी। (आवर्तः) आवत्तो। (कीर्तिः) 'इदीतः पानीयादिषु' से ई को इकार। कित्ती। (वार्ता) ५८ से अकार। वत्ता। (भर्तारः, कर्तारः) भत्तारो। कत्तारो। लोप, द्वित्व, पूर्ववत् ॥ २४ ॥

गर्ते ङः ॥ २५ ॥

गर्तशब्दे र्तस्य ङकारो भवति। गङ्ङो (३-५० ङ्द्वि०, ५-१ ओ) ॥

गर्ते ङः—अत्र र्तस्य ङः स्यात्। गङ्ङो ॥ २५ ॥

गर्त-शब्द में र्त को ङ हो। ६ से द्वित्व। गङ्ङो ॥ २५ ॥

गर्दभसंमर्दवितर्दिविच्छर्दिषु र्तस्य ॥ २६ ॥

एतेषु र्स्य डो भवति । गड्डहो (३-५० ड्द्वि०, २-२७ भ् = ह्, ५-१ ओ) । संमड्डो (पूर्व०) । विअड्डो (२-२ त्लोपः, ३-३ र्लोपः, ड्द्वि० पू०, ५-१८ दीर्घः) । विछड्डो (पूर्व०) ॥ २६ ॥

गर्दभसंमर्दवितर्दिविच्छर्दिषु र्स्य—एषु र्स्य वा डादेशः स्यात् । गड्डहो, गड्डहो । संमड्डो, संमड्डो । विअड्डो, विअड्डो । विच्छड्डो, विच्छड्डो ॥ २६ ॥

गर्दभ इत्यादिक शब्दों में र्द को विकल्प से ड हो । (गर्दभः) र्द को ड, द्वित्व । २३ से भ को ह । गड्डहो । पञ्च में—५ से सर्वत्र रेफलोप । द्वित्व । गड्डहो । (संमर्दः) संमड्डो, संमड्डो । विअड्डो, विअड्डो । विच्छड्डो, विच्छड्डो । डादेश, रेफलोप, द्वित्व, पूर्ववत् ॥ २६ ॥

त्यथ्यद्यां चछजाः ॥ २७ ॥

त्य-थ्य-द्य इत्येतेषां च-छ-ज इत्येते यथासंख्यं भवन्ति । त्यस्य, णिच्चं (२-४२ न् = ण्, ३-५० च्द्वि०, ५-३० वि०) । पञ्चच्चं (३-३ र्लोपः, ३-३० क्ष् = छ्, ५-३० वि०) थ्यस्य, रच्छा । मिच्छा । पच्छं । (३-५० छ्द्वि०, ३-५१ छ् = च्) । द्यस्य, विज्जा (३-५० ज्द्वि०) । वेज्जो (१-३४ ऐ = ए, पूर्व० ज्द्वि०, ५-१ ओ) । नित्यम्, प्रत्यक्षम्, रथ्या, मिथ्या, पथ्यम्, विद्या, वैद्यः ॥ २७ ॥

त्यथ्यद्यां चछजाः—एषां यथासंख्यमेते आदेशाः स्युः । (त्यस्य) पञ्चखं । मच्चलोओ । सच्चं । णिच्चं । (थ्य०) पच्छो । णोपच्छो । रच्छा । मिच्छा । (द्य०) अज्ज । विज्जा । ज्जं । मज्जं । पड्विज्जह् । 'यथाप्राप्तो यलोपोऽपि त्यथ्यद्येषु तु दृश्यते' । अत्तओ । सामर्थ्यं । आतित्यं । गहं । अहं ॥ २७ ॥

त्य, थ्य, द्य, इनको क्रम से च छ ज आदेश हों । उदाहरण—(प्रत्यक्षः) त्य को च आदेश । ६ से द्वित्व । ३४ से च् को ख । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । अनुस्वार, ओकार, सर्वत्र पूर्ववत् । रेफलोप ५ से । पञ्चखं । (मर्त्यलोकः) रेफलोप, चकारादेश, पूर्ववत् । २ से कलोप । मच्चलोओ । (सत्यम्) त्य को च, द्वित्व पूर्ववत् । सच्चं । (नित्यम्) २५ से न को ण । णिच्चं । (थ्य) (पथ्यः) उक्त सूत्र से छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । पच्छो । (नेपथ्यः) पूर्ववत् छकार, द्वित्व, चकारादेश । २५ से णकार । णोपच्छो । एवम् (रथ्या) रच्छा । (मिथ्या) मिच्छा । (द्य०) (अद्य) द्य को जकार । ६ से द्वित्व । अज्ज । (विद्या) विज्जा । (द्यूतम्) द्य को ज । २ से तलोप । जूअं । (मद्यम्) मज्जं । (प्रतिपद्यते) ५ से रेफलोप, 'प्रतिवेत्स०' से त को ड । १८ से प को व । द्य को ज, द्वित्व । आत्मनेपद् के स्थान पर परस्मैपद् । २ से तलोप । पड्विज्जह् । 'त्य थ्य, द्य' तीनों में प्रयोगानुकूल यकार का लोप भी होता है । (अत्ययः) ४ से त्य के य का लोप । ६ से द्वित्व । २ से यलोप । ४२ से ओकार । अत्तओ । (सामर्थ्यम्)

पूर्ववत् यलोप । ४ से रेफलोप । द्वित्व ६ से, तकार ७ से । सामर्थ्यं । (आतिथ्यम्)
आतिर्थं । (गद्यम्) गद् । (अवद्यम्) अवद् ॥ २७ ॥

ध्यहोर्भः ॥ २८ ॥

ध्य-ह्य इत्येतयोर्झकारो भवति । ध्यस्य, मज्झं (३-५० झ्द्वि०,
३-५१ झ् = ज्, ५-३० बि०) । अज्झाओ (५-१ ओ, शो० पू०) । ह्यस्य,
वज्झाओ (४-१ आ = अ, २-२ क्लोपः, शो० पू०) । गुज्झाओ (पूर्व०) ।
मध्यः, अध्यायः, वाह्यकः, गुह्यकः ॥ २८ ॥

ध्यह्ययोर्भः^१—एतयोर्भः स्यात् । संभा । बंभा । गुज्भं । संगज्भइ । जुज्भइ ।
मुज्भइ । 'वक्तव्यः साध्वसे ध्वस्य भादेशोऽपि विभाषया' । सज्भसं । पच्चे-साहसं ॥ २८ ॥

ध्य-ह्य इनको झ हो । (संध्या) झादेश । ६ से द्वित्व अनुस्वार से पर को
नहीं होता है । संझा । (वन्ध्या) बंझा । (गुह्यम्) ६ से द्वित्व । ७ से जकार ।
गुज्झं । (संनह्यते) णकारादि भी पूर्ववत् । संगज्झइ । (गुध्यते) २५ से य को
जकार । जुज्झइ । (मुह्यते) मुज्झइ । 'साध्वस' शब्द में झादेश विकल्प से होगा ।
जहाँ झादेश हुआ वहाँ द्वित्व, जकार, पूर्ववत् । ५८ से अकार । सज्झसं । पच्च में
५ से वलोप । २३ से धकार को हकार । साहसं ॥ २८ ॥

नोट—नं. (१) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५८) अदातो यथादिषु वा । (५) सर्वत्र
लवराम् । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२५) नो णः सर्वत्र । (४) अधो
मनयाम् । (२६) शषोः सः । (९) ऋतोऽत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।

ष्कस्कक्षां खः ॥ २९ ॥

ष्कस्कक्षां खकारो भवति । ष्कस्य, सुक्खं (३-५० ख्द्वि०, ३-५१
ख् = क्, ५-३० बि०) । पोक्खरो (१-२० सू० स्प०) । स्कस्य, खंदो ।
खंधो । (४-१७ वर्गान्त बि०, ५-१ ओ) । क्षस्य, खदो । जक्खो (२-३१
सू० स्प०) ॥ २९ ॥

ष्कस्कक्षां खः—एषां खः स्यात् । 'ष्कस्कयोरत्र खादेशो व्यवस्थितविभाषया' । तेन-
सुक्खं, सुक्कं । पोक्खरं, पोक्करं । णिक्खओ, णिक्कओ । (स्क०) खंधो । क्वचिन्नैव,
दुक्करं । णिक्कवो । सक्कअं । संकारो । णमकारो । तक्करो । (क्षस्य) जक्खो, रक्खसो ॥ २९ ॥

ष्क-स्क-त्त इनको ख आदेश हो । स्क और षक को विकल्प से हो । (शुष्कम्)
२६ से श को सकार । प्रकृत सूत्र से षक को ख । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । सुक्खं ।
पच्च में ३ से पलोप । शेष क को द्वित्व । सुक्कं । (पुष्करम्) १ से उ को ओ ।
अन्य कार्य पूर्ववत् । पोक्खरं । पोक्करं । (निष्करम्) ५ से रेफलोप । षक को ख
विकल्प से । २५ से न को ण । २ से यलोप । द्वित्व, ख को क पूर्ववत् ।
णिक्खओ । पच्च में-३ से पलोप । ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । णिक्कओ । (स्कन्धः)
स्क को ख हो गया । खंधो । कहीं षक स्क को ख आदेश नहीं होगा । (दुष्करम्)

१. शुष्क, पुष्कर, स्कन्द, स्कन्ध, क्षत, यक्षाः । सुक्खमिति पाठे मुष्क इति ।

२. एव संजीवन्यादिसंमतः पाठः ।

३ से षलोप । ७ से द्वित्व । दुक्करं । (निष्कृपः) १५ से न को ण । ९ से ऋ को अकार । १८ से प को व । अन्य कार्य पूर्ववत् । (संस्कृतम्) खादेश नहीं हुआ । 'मांसादिषु वा' से अनुस्वारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । सङ्कञं । (संस्कारः) संकारो । (नमस्कारः) पूर्ववत् । न को ण, सलोप, कद्वित्व । णमकारो । परंतु 'णमो अरि-हंताणं'-इस आर्षं प्रसिद्ध मन्त्र में 'एसो पंच णमुक्कारे' सच्चपावपणासणो । मंगलाणं अ सव्वेस्सि पढमं हवइ मंगलं' ॥ इस वचन में 'णमुक्कारे' उकारयुक्त है, अतः आर्षत्वात् अथवा ३५ से अ को उ हो जायगा । 'णमुक्कारो' यही होगा । (तस्करः) तक्करो । (क्ष) (यक्षः) २४ से य को ज आदेश । खादेश, द्वित्वादि पूर्ववत् । जक्खो । (राक्षसः) ५८ से आ को अकार, अन्य कार्य पूर्ववत् । रक्खसो ॥ २९ ॥

अक्ष्यादिषु च्छः ॥ ३० ॥

अक्षि इत्येवमादिषु^१ क्षकारस्य च्छकारो भवति । अच्छी (३-५० छद्वि०,^१ ३-५१ छ् = च्, ५-१८ दीर्घः) । लच्छी (३-२ मूलोपः, शो० पू०) । छुण्णो (५-१ ओ) । छीरं (स्पष्टं) । छुद्धो (३-३ वृलोपः, ३-५० ध्द्वि०, ३-५१ ध् = द्, ५-१ ओ) । उच्छित्तो (३-१ तपयोर्लोपः, ३-५० छद्वि०, ३-५१ चत्वं, ३-५० त्द्वि०, ५-१ ओ) । सरिच्छं (१-२ सू० स्प०) । उच्छू (१-१५ सू० स्प०) । उच्छा (५-४७ आत्मवत् कार्य, शो० पू०) । रिच्छो (१-३ ऋ = रि, ३-५० छद्वि०, ३-५१ छ् = च्, ५-१ ओ) । मच्छिया (२-२ क्लोपः, शो० पू०) । छुअं (२-२ त्लोपः, ५-३० वि०) । छुरं (५-३० वि०) । छेत्तं (३-३ र्लोपः, ३-५० त्द्वि०, ५-३० वि०) । वच्छो (३-५० छद्वि०, ३-५१ छ् = च्, ४-१८ पुं०, ४-६ स्लोपः, ५-१ ओ) । दच्छो (पू०) । कुच्छी (५-१८ दीर्घः, शो० पू०) । अक्षि-लक्ष्मी-क्षुण्ण-क्षीर-क्षुब्ध-उत्क्षिप्त-सदक्ष-इक्षु-उक्षन्-क्षार-ऋक्ष-मक्षिका-क्षुत-क्षुर-^२क्षेत्र-वक्षस्^३-दक्ष-कुक्षि-इत्येवमादयः^४ ॥ ३० ॥

अक्ष्यादिषु छः—एषु छः स्यात् । अच्छीइ । छीरं । छुरं । छारं । मच्छिया । रिच्छो । लच्छी । छुहा । दच्छो ॥ ३० ॥

अक्ष्यादिक शब्दों में च्च को छ् आदेश हो । (अक्षिणी का अक्षीणि) च्च को छ्कार, ६ से द्वित्व, ७ से च आदेश । अच्छीइ । विभक्ति-कार्य पञ्चम-परिच्छेद में कहेंगे । (क्षीरम्) छ् आदेश । आदिस्थ छ्कार है, अतः द्वित्व नहीं होगा । छीरं । (क्षुरम्) छुरं । (क्षारम्) छारं । (मक्षिका) यहाँ आदेशभूत छ् आदिस्थ नहीं है, अतः द्वित्व चकार हो जायगा । २ से कलोप । मच्छिया । (ऋक्षः) १२ से ऋ को रि । छ् आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । रिच्छो । (लक्ष्मीः) ४ से मलोप, अन्य कार्य पूर्ववत् । लच्छी । (क्षुधा) ३३ से ध को ह । छुहा । (दक्षः) दच्छो ।

१. चकाररहितश्चकार आदेशो बोध्यः । तथैव च छुण्णादिषु दृश्यते । २. क्षुरे विकल्पः । छुरो, खुरो इति पठन्ति केचित् । ३. वृक्ष इति केचित् । ४. आर्षं इक्खु, खीर, सारि-क्खमित्याद्यपि दृश्यते । इ० ।

नोट—नं. (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३४) षकस्कृत्
खः । (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२५) नोणः
सर्वत्र । (१८) पो वः (४) अधो मनयाम् । (४२) अत ओत् सोः । (२४) आदेयों
जः । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२३) खवथधमां हः । (२६) शषोः सः ।

क्षमावृक्षक्षणेष्वा वा ॥ ३१ ॥

पतेषु क्षकारस्य छकारो भवति वा । छमा, खमा^१ (३-२९ क्ष् = ख्) ।
वच्छो, रुक्खो (१-३२ सू० स्प०) । छणं, खणं (पक्षे ३-२९ क्ष् = ख्,
५-३० वि०) । 'वृक्ष'शब्दे ऋकारस्याकारे छते, क्षणशब्दे चोत्सवाभिधा-
यिनि छत्वमिष्यते^२ ॥ ३१ ॥

क्षमावृक्षक्षणेष्वा—एषु वा छः स्यात् । पक्षे खः । छमा, खमा । वच्छो,
रुक्खो । छणो, खणो । 'उत्सवार्थे क्षणे छत्वं, मुहूर्त्ते तु खणो भवेत्' । सूत्रे
क्षमेति केचित् ॥ ३१ ॥

क्षमा-वृक्ष-क्षण शब्दों में ख को छ विकल्प से हो । (क्षमा) 'अः क्षमाश्चाधयो'
इससे ख और मकार का विश्लेषण करके मध्य में अकारागम होगा । ख को छकार ।
छमा । पक्ष में ३४ से ख को ख आदेश । खमा । (वृक्षः) ९ से ऋ को
अकार । छकार आदेश । ६ से छकारद्वित्व । ७ से चकार । ओत्व पूर्ववत् । वच्छो,
पक्ष में 'वृक्षे वेन रुक्वा' १।३३ । से वृ को रु आदेश । ३४ से ख को ख आदेश ।
द्वित्व, कादेश पूर्ववत् । रुक्खो । (क्षणः) छादेश । छणो । पक्ष में-खणो । 'उत्सव अर्थ
में छादेश छणो और मुहूर्त्त अर्थ में खणो । कोई 'क्षमा' के स्थान पर 'क्षमा' पढ़ते हैं ।
पूर्ववत् साधुत्व ॥ ३१ ॥

ष्मपक्षमविस्मयेषु म्हः ॥ ३२ ॥

ष्म—इत्येतस्य पक्षमविस्मयशब्दयोश्च युक्तस्य म्हकारो भवति ।
ष्मस्य, गिम्हो (३-३ रेफलोपः, ह्रस्वः संयोगे—ई = इ, ५-१ ओ) ।
उह्मा (५-४७ आत्मवत् कार्थ्यं, शो० पू०) । पम्हो (५-१ ओ, शो० पू०) ।
विम्हो (२-२ यलोपः, शो० पू०) । ग्रीष्म, उष्मन्, पक्षमन्, विस्मयाः ॥
ष्मपक्षमविस्मयेषु म्हः—एषु युक्तवर्णस्य म्हादेशः स्यात् । गिम्हो । पम्हो ।
विम्हो ॥ ३२ ॥

ष्म को और पक्षम-विस्मय शब्दों के युक्त वर्ण को 'म्ह' आदेश हो ।
(ग्रीष्मः) ष्म को म्ह आदेश । ३६ से ईकार को इकार । ५ से रेफलोप ।
गिम्हो । (पक्षम) ष्म को म्ह आदेश । लिङ्गव्यत्यय । नपुंसक-लिङ्ग का पुंलिङ्ग ।
पम्हो । (विस्मयः) स्म को म्ह आदेश । २ से यलोप । विम्हो ॥ ३२ ॥

नोट—नं. (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३) उपरि
लोपः कगडतदपषसाम् । (१) उत ओत् तुण्डसमेष्वा । (५) सर्वत्र लवराम् ।

१. क्षमा पृथिवी, खमा क्षान्तिः । हे० । २. क० पु० छणो । क्षण उत्सव इत्यर्थः ।
अ० पा० । ३. संजीवनीसंमतः पाठोऽयम् ।

(२५) नो णः सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (९) ऋतोऽत् ।
(१८) पो वः । (३५) सन्धौ अजूलोपविशेषा बहुलम् । (२४) आदेशो जः । (५८)
अदातो यथादिषु वा । (२२) ऋ रीति । (४) अधो मनयाम् । (२३) खघथधभां हः ।

ह्रस्वणक्षणां णहः ॥ ३३ ॥

ह्रादीनां णह इत्ययमादेशो भवति । ह्रस्य, वण्ही, जण्हू (५-१८ दीर्घः) । स्नस्य, न्हाणं (५-३० बि०, २-४२ न = ण्) । पण्हुदं (३-३ रूलोपः, १२-३' त् = द्, ५-३० बि०) । णस्य, विण्हू (५-१८ दीर्घः) । कण्हो (३-६१ विप्रकर्षात् ऋ = अ, ५-१ ओ) । क्षणस्य, सण्हं (२-४३ श् = स्, विप्रकर्षात् वाहुलकेन लस्यात्वे, ५-३० बिन्दुः) । तिण्हं (ह्रस्वः संयोगे ती = ति, शो० पू०) । श्नस्य, पण्हो (३-३ रूलोपः, ५-१ ओ) । सिण्हो २-४३ श् = स्, शो० पू०) । वह्निः, जह्नुः, स्नानम्, प्रस्तुतम्, विष्णुः, कृष्णः, श्लक्ष्णं, तीक्ष्णम्, प्रश्नः, शिश्नः ॥ ३३ ॥

ह्रस्वणक्षणां णहः—एषां णहः स्यात् । जण्हू । जाण्हवी । ण्हाणं । जोण्हा । विण्हू । जिण्हू । तिण्हं । 'तीत्रार्थे तीक्ष्णशब्दे ण्हो, निशितार्थे तु खो भवेत्' । निशि-
तार्थे तु-तिक्खं । श्लक्ष्णम् । 'उपरि कापि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य वा' । इति शलोपः । लण्हं । (श्नस्य) पण्हा । अण्हन्तो ॥ ३३ ॥

ह्र-स्व-ण-क्ष-णा इन्को णह आदेश हो । (जह्नुः) ह्र को णह आदेश । कोई 'अधो मनयाम्' से नकारलोप के अनन्तर णह मानते हैं । परन्तु नित्यत्वात् प्रथम ही णह हो जायगा । ५२ से दीर्घ । (जाह्ववी) जाण्हवी । (स्नानम्) ण्हाणं । २५ से न को ण । (ज्योत्स्ना) २ से तलोप । ४ से यलोप । ण्हादेश । जोण्हा । (विष्णुः) ५२ से ऊकार । विण्हू । (जिष्णुः) जिण्हू । (तीक्ष्णम्) ३६ से ह्रस्व इकार । च्ग को णह आदेश । तिण्हं । तीत्र अर्थ में तिण्हं । निशित तीखे अर्थ में तिक्खं । ४ से नलोप । ३४ से ख आदेश । ६ से द्वित्व, ७ से ककार । (श्लक्ष्णम्) 'उपरि कापि' से शलोप । लण्हं । (प्रश्नः) ५ से रेफलोप । पुंलिङ्ग का प्राकृतत्वात् स्त्रीलिङ्ग । पण्हा । (अश्नन्) अण्हन्तो ॥ ३३ ॥

चिह्ने न्धः ॥ ३४ ॥

चिन्हशब्दे युक्तस्य न्ध इत्ययमादेशो भवति । चिन्धं । (१-१२ सू० स्प०) ॥ ३४ ॥

चिह्ने न्धः—अत्र न्धः स्यात् । चिन्धं ॥ ३४ ॥

चिह्न शब्द में ह्र को न्ध आदेश हो । (चिह्नम्) न्धादेश । चिन्धम् ॥ ३४ ॥

ष्पस्य फः ॥ ३५ ॥

ष्प इत्येतस्य फ इत्ययमादेशो भवति । पुष्फं (३-५० फ्त्रि०, ३-५१ फ् = प्, ५-३० बि०) । सष्फं (२-४३ श् = स्, शो० पू०) । णिष्फा-

ओ । (२-३२ न = ण , २-२ प्लोपः, फुद्धित्वं पत्वं च पू०, ५-१ ओ) ।

पुष्पम्, शष्पम्, निष्पापः ॥ ३५ ॥

ष्पस्य फः—ष्प इत्येतस्य फः स्यात् । पुष्कं । सष्कं । णिष्फाओ । णिष्फणं । 'श्लेष्मशब्दे तु फादेशः ष्म इत्यस्य प्रचक्षते' । सेष्फो । सलेसमा इति लोके ॥ ३५ ॥

ष्प को फ आदेश हो । (पुष्पम्) फ आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से पकार । पुष्कं । (शष्पम्) २६ से श को सकार । अन्यकार्यं पूर्ववत् । सष्कं । (निष्पापः) २५ से न को ण । २ से पलोप । फादेशादि पूर्ववत् । णिष्फाओ । अथवा 'प्रायो लोपः' णिष्फाओ । (निष्पन्नम्) णिष्फणं । श्लेष्म-शब्द में भी ष्म को फ आदेश होता है । ५ से लकार का लोप । २६ से श को स । फ आदेशादि पूर्ववत् । सेष्फो । 'सलेस्मा' लोक में होता है । शकार-लकार का वर्ण विश्लेषण करके मध्य में अकारागम । २६ से श ष को सकार । सलेस्मा ॥ ३५ ॥

स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य ॥ ३६ ॥

स्प इत्येतस्य सर्वत्र स्थितस्य फ इत्ययमादेशो भवति । फंसो (४-१५ बिन्दुः, ३-३ र्लोपः, २-४३ श्=स्, ५-१ ओ) । फंदणं (२-४२ न = ण , ५-३० बि०, शो० पू०) स्पर्शाः, स्पन्दनम् ॥ ३६ ॥

स्पस्य—स्पस्य फः स्यात् । फंसो । 'बिन्दुादीद्विपरस्येह द्वित्वं शेषस्य नेष्यते । क्वचित्सस्य क्वचित्स्य लोपः स्याक्षर इष्यते' ॥ परोष्परं । वणस्सई । क्वचित् छादेशोऽपि-छिहा ॥ स्प को फ आदेश हो । (स्पर्शाः) स्प को फ आदेश । ५ से रेफलोप । २६ से श को स । ६१ से अनुस्वारागम । (बिन्दु०) अनुस्वार-आकार-ईकार-ऊकार से पर लोपादि से अवशिष्ट वर्ण को द्वित्व नहीं होता है । अतः सकार को द्वित्व नहीं हुआ । फंसो । 'स्प' अक्षर के कहीं सकार का और कहीं पकार का लोप हो । (परस्परम्) सलोप । ६ से द्वित्व । ३५ से बहुलग्रहण से अकार को ओकार । परोष्परं । (वनस्पतिः) पलोप, सद्वित्व । ५२ से इकार को दीर्घ । २ से तकारलोप । २५ से न को ण । वणस्सई । कहीं स्प को छकारादेश भी होता है । (स्पृहा) १० से ऋकार को इकार । छिहा ॥ ३६ ॥

नोट—नं. (३४) ष्कस्कां खः । (९) ऋतोऽत् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३६) इदीतः पानीयादिषु । (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (४) अधो मनयाम् । (५२) सुभिमुप्सु दीर्घः । (२६) शषोः सः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

सि च ॥ ३७ ॥

स्पस्य क्वचित् सि इत्ययमादेशो भवति । पाडिसिद्धी । (१-२ सू० स्प०) । प्रतिस्पद्धी ॥ ३७ ॥

वाष्पेऽश्रुणि हः ॥ ३८ ॥

वाष्पशब्दे ष्प इत्येतस्य हकारो भवति अश्रुणि वाच्ये । बाहो

(५-१ ओ, ३-५४ ह्रद्वित्वं न) । अश्रुणि किम् ? बष्फो (४-१ वा = ब, ३-३५ ष् = फ, ३-५० फ्रुद्धि०, ३-५१ फ् = प्, ५-१ ओ) । उह्य^१ (५-४७ आत्मवत्) । बाष्पः, ऊष्मा ॥ ३८ ॥

बाष्पेऽश्रुणि हः—अश्रुण्यर्थे वाष्पशब्दस्य ष्यस्य हः स्यात् । बाहो । मण्डूक-
प्लुत्या वेति संबध्यते । तेन—‘वष्फमोक्खं करइस्सं’ इत्यादौ न । ‘क्वचिद् दक्षिण-
शब्देऽपि क्षस्य हादेश इष्यते’ । दाहिणो । क्वचिद्ग्रहणात् न सर्वत्र । दक्खिणो ।
दक्खिणं—इत्यादौ न ॥ ३८ ॥

अश्रु-अर्थ में वाष्पशब्द के ष्य को ह आदेश । (वाष्पः) ह आदेश हो गया ।
बाहो । ‘मण्डूकप्लुति’ से ‘व्मावृत्तणेषु वा’ से वा की अनुवृत्ति लाने से यह
अर्थ होगा कि कहीं ह आदेश नहीं होगा । जैसे—‘वष्फमोक्खं करइस्सं’, ‘ष्यस्य फः’ से
फ आदेश । द्वित्व, पकार पूर्ववत् । ‘वष्फ’ इति । कहीं ‘दक्षिण’शब्द में भी च् को
ह आदेश होता है । (दक्षिणः) च् को हकार । दाहिणो । क्वचित् ग्रहण है, अर्थात्
कहीं किसी स्थलविशेष में होगा, सर्वत्र नहीं । अतः (दक्षिणः) में ह आदेश नहीं
होगा । किन्तु ३४ से च् को ख आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से ककार । दक्खिणो ।
(दाक्षिण्यम्) पूर्ववत् च् को ख आदेश, द्वित्व, ककार । ४ से यलोप । शेष णकार
को ६ से द्वित्व । ५८ से आकार को ह्रस्व अकार । दक्खिणं ॥ ३८ ॥

कार्षापणे ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्दे युक्तस्य हकारो भवति । काहावणो (२-१५ प् =
व्, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) ॥ ३९ ॥

कार्षापणे—अत्र युक्तस्य हः स्यात् । काहावणो ॥ ३९ ॥

कार्षापणशब्द में युक्त ‘ष’ को ह होय । (कार्षापणः) ष को ह आदेश । १८ से
प को वकार । काहावणो ॥ ३९ ॥

श्रत्सप्सां छः ॥ ४० ॥

पतेषां छकारो भवति । श्रस्य, पच्छिमं (३-५० छ्रुद्धि०, ३-५१
छ = च्, ४-१२ वि०) । अच्छेरं (१-५ सू० स्प०) । त्सस्य, वच्छो
(५-१ ओ) । वच्छरो (३-५० छ्रुद्धि०, ३-५१ छ् = च्, ५-१ ओ) ।
प्सस्य, लिच्छा । जुगुच्छा (स्पष्टम्) । पश्चिमम्, आश्चर्यम्, वत्सः,
वत्सरः, लिप्सा, जुगुप्सा ॥ ४० ॥

श्रत्सप्सां छः—एषां छः स्यात् । (श्रस्य) णिच्छञ्चो । पच्छिमो । (त्सस्य)
वच्छो । उच्छाहो । (प्सस्य) लिच्छा । जुउच्छा । ‘छादेशः श्रत्सयोः कापि न मन्यन्ते
मनीषिणः’ । णिच्छलो । इह तु वा-ऊसित्तो । ‘ईदूताविदुतोः स्थाने स्यातां लक्ष्यानु-
रोधतः’ । पक्षे-उच्छित्तो ॥ ४० ॥

श्र + त्स + प्स इनको छकार हो । (निश्चयः) श्र को छ आदेश । ६ से द्वित्व ।

१. क्वचिदयं पाठो न दृश्यते ।

७ से चकार । २५ से न को ण आदेश । २ से यलोप । ४२ से ओकार । णिच्छओ । (पश्चिमः) पूर्ववत् । पच्छिमो । 'स्' का उदाहरण—(वस्सः) वच्छो । (उत्साहः) उच्छाहो । (प्स का)—(लिप्सा) लिच्छा । (जुगुप्सा) २ से गलोप । जुउच्छा । लोप प्रायिक है, अतः जुगुच्छा । 'श्च त्स' को सर्वत्र छकार नहीं होता है । अतः निश्चलः, उत्सिक्तः—इत्यादिक में छादेश नहीं होगा । (निश्चलः) २५ से न को णकार । 'उपरि क्वापि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च' । इससे अथवा पूर्वस्थानिक सकार मानकर ३ से सलोप । ६ से द्वित्व । णिच्छलो । (उत्सिक्तः) यहाँ विकल्प से छकार का निषेध होगा । ३ से तकार और ऋ के ककार का लोप होगा । लक्ष्यानुरोध से उकार को ऊकार होगा । बिन्दु, दीर्घ-आ, ई, ऊ से पर वर्ण को द्वित्व नहीं होता है, अतः उकार से पर सकार को द्वित्व नहीं हुआ । तकार को द्वित्व । असित्तो । पञ्च में-छकार । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । उच्छित्तो ॥ ४० ॥

नोट—नं. (२६) शेषोः सः । (५) सर्वत्र लवराम् । (६१) वक्रादिषु । (६) शेषादेशयोर्द्विवचनादौ । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (५२) सुभिस्सु दीर्घः । (२) ऋगजतदपयवां प्रायो लोपः । (२५) नो णः सर्वत्र । (१०) इहत्यादिषु । (३४) एकस्कन्धां खः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (४) अधो मनयाम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (१८) पो वः । (४२) अत ओत्सोः ।

वृश्चिके ङ्छः ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्दे श्चकारस्य ङ्छ इत्ययमादेशो भवति । विञ्छुओ (शेषं १-१५ सू० स्प०) ॥ ४१ ॥

वृश्चिके ङ्छः—अस्य ङ्छः स्यात् । विञ्छुओ ॥ ४१ ॥

वृश्चिकशब्द में श्च को ङ्छ आदेश हो । (वृश्चिकः) १० से ऋ को इकार । 'उद्विञ्चुवृश्चिकयोः' से श्च-गत इकार को उकार । विञ्छुओ ॥ ४१ ॥

नोत्सुकोत्सवयोः ॥ ४२ ॥

उत्सुक, उत्सव-इत्येतयोः छकारो न भवति । 'श्चत्सप्सां छ' इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । उत्सुओ (२-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । उत्सवो (३-१ तलोपः, ३-५० सू०, २-२ प्रायोग्रहणात् लोपो न, शे० पू०) ॥ ४२ ॥

नोत्सुकोत्सवयोः—एतयोः त्सस्य छादेशो न स्यात् । ऊसुओ । ऊसओ ॥ ४२ ॥

उत्सुक और उत्सव शब्द में 'त्स' को छकार नहीं होगा । (उत्सुकः) ३ से तकारलोप । लक्ष्यानुरोध से उकार को ऊकार । तथा दीर्घ से पर को द्वित्व नहीं होगा । २ से ककार का, उत्सवः में वकार का लोप होगा । ऊसुओ । (उत्सवः) ऊसओ ॥ ४२ ॥

न्मो मः ॥ ४३ ॥

न्म इत्येतस्य म इत्ययमादेशो भवति । अधो लोपे प्राप्ते । जम्मो (३-५० सू०, ५-१ ओ) । वम्महो (२-३९ सू० स्प०) । जन्म, मन्मथः ॥ ४३ ॥

न्मो मः—न्म इत्यस्य मः स्यात् । उम्माओ । सम्मगो । जम्मो ॥ ४३ ॥

न्म इसको म आदेश हो । (उन्मादः) न्म को मकार हो गया । ६ से मकारद्वित्व । २ से द्कारलोप । ४२ से ओकार । उम्माओ । (सन्मार्गः) म आदेश, द्वित्व । ५ से रेफलोप । द्वित्व । ५८ से आ को अकार । ओत्वादि पूर्ववत् । सम्मगो । (जन्म) न्म को मकार । द्वित्व । 'नसन्तप्रावृट्' ४+१८ से पुंलिङ्ग । ओकार पूर्ववत् । जम्मो ॥ ४३ ॥

नोट—नं. (२५) नो णः सर्वत्र । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (१०) इहत्यादिषु । (४२) अत ओत्सोः । (५) सर्वत्र लवसाम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३२) त्यध्यद्यां चङ्गजाः ।

म्रज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशेषु णः ॥ ४४ ॥

म्रज्ञ इत्येतयोः पञ्चाशत्-पञ्चदशशब्दयोश्च युक्तस्य णकारो भवति । मनस्य, पञ्जुणो (३-३ र्लोपः, ३-२७ द् = ज्, ३-५० जणयो-द्वि०, ५-१ ओ) । म्रस्य' जणो (२-३१ य् = ज्, शो० पू०) । विण्णाणं (३-५० णद्वि०, २-४२ न् = ण्, ५-३० विं०) । पण्णासा (२-४३ श् = स, ४-७ त् = आ, शो० पू०) । पण्णरहो (३-५० णद्वि०, २-१४ द् = र्, २-४४ श् = ह्, ५-१ ओ) । प्रद्युम्नः, यज्ञः, विज्ञानम्, पञ्चाशत्, पञ्चदश ॥ ४४ ॥

म्रज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशसु^२ णः—म्रज्ञयोः पञ्चाशत्-पञ्चदश इत्येतयोर्यो युक्तो वर्णरतस्य णः स्यात् । पञ्जुणो । गिण्णाया । अहिण्णाणं । विण्णाणं । पण्णासा । पण्णरह ॥ ४४ ॥

म्र, ज्ञ-इन अक्षरों को और पञ्चाशत्-पञ्चदश शब्दों के युक्त वर्ण को णकार हो । (म्रद्युम्नः) ५ से रलोप । ३२ से द् को जकार । म्र को णकार । द्वित्व, ओकार पूर्ववत् । पञ्जुणो । (निम्रगा) म्र को ण । द्वित्व । २५ से न को ण । २ से गलोप । गिण्णाया । 'गिण्णाया' व्यवहार्य है । (अभिज्ञानम्) ज्ञ को णकार । द्वित्व । २३ से भ को हकार । २५ से न को णकार । अहिण्णाणं । एवम् (विज्ञानम्) विण्णाणं । (पञ्चाशत्) अ को णकार । द्वित्व । २६ से श को स । 'स्त्रियामात्' से आकार । पण्णासा । (पञ्चदश) 'अ' को णकार, द्वित्व । २७ से ह । १७ से रेफ । पण्णरह ॥ ४४ ॥

तालवृन्ते णटः ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते युक्तस्य णट इत्ययमादेशो भवति । तालवेण्टअं (१-१० सू० स्प०) ॥ ४५ ॥

तालवृन्ते णटः—अत्र युक्तस्य णटदेशः स्यात् । तालवेण्टं । वृन्तशब्दस्य प्राधान्येनाभिप्रेतत्वात्तालपदोपपदं विनापि णटदेशः । (वृन्तम्) वेण्टं ॥ ४५ ॥

तालवृन्तशब्द में न्त को णट हो । इससे न्त को णट आदेश । ९ से ऋ को अकार । ३१ से एकार । तालवेण्टं । प्रधान वृन्तशब्द ही विवक्षित है । ताल-

१. शो वः ८।२।८३ । ज्ञः सम्बन्धिनो अस्य लुग् भवति । संज्ञा, सण्णा । क्वचित् भवति, विण्णाणं । हे० । २. संजीवनीस्थः पाठः ।

शब्द के बिना केवल वृन्त-शब्द में भी 'ण्ट' आदेश होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्।
(वृन्तम्) वेण्टं ॥ ४५ ॥

भिन्दिपाले ण्डः ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्दे युक्तस्य ण्ड इत्ययमादेशो भवति । भिण्डिवालो
(२-१५ प = व् , ५-१ ओ) ॥ ४६ ॥

भिन्दिपाले ण्डः—अत्र युक्तस्य ण्डादेशः । भिण्डिवालो ॥ ४६ ॥

भिन्दिपालशब्द में न्द को ण्ड हो । (भिन्दिपालः) भिण्डिवालो ॥ ४६ ॥

विह्वले भहौ वा ॥ ४७ ॥

विह्वलशब्दे युक्तस्य भकारहकारौ भवतो वा । विब्भलो^१ (३-५०
भ्द्वि०, ३-५१ भ् = व् , ५-१ ओ) । विह्वलो (३-५४ ह्द्वित्वं न) ।
विह्वलः ॥ ४७ ॥

विह्वले भो वा^२—अत्र युक्तस्य भो वा स्यात् । भिब्भलो । पञ्च—विह्वलो ।
'ह्वस्य भः क्वचिदन्यत्र गोजिह्वादावपीप्यते' । गोइब्भा ॥ ४७ ॥

(आदेश)

आदेश^३—विह्वलशब्दे आदेशवर्णस्य वा भकारः स्यात् । अत्र चकारग्रहणाद् यत्र
संयुक्तस्य भकारस्तत्रैवादेरपि । भिब्भलो, विह्वलो ॥

विह्वलशब्द में ह्व को भकार हो । इससे ह्व को भकार हो गया । ६ से भकार-
द्वित्व । ७ से पूर्व भ को बकार । अग्रिम 'आदेश' से चकार को भकार हो गया ।
आदि में भकार है, अतः उसे द्वित्व नहीं होगा । ओकार पूर्ववत् । भिब्भलो । पञ्च में-
५ से वलोप । 'न रहोः' से हकार के द्वित्व का निषेध हो जायगा । विह्वलो ।
'विह्वल' शब्द के अतिरिक्त अन्यत्र भी ह्व को म आदेश होता है । (गोजिह्वा) ह्व को
भ आदेश । द्वित्व, बकार पूर्ववत् । २ से जकार लोप । गोइब्भा । पञ्च में—जहाँ ह्व को
भ नहीं होगा वहाँ 'आदेश' से चकार को भकार क्यों नहीं होता है ? समाधान यह
है कि—जहाँ ह्व को भ होता है वहीं आदि को भी भ होगा—यह चकारग्रहण से
सूचित होता है । (विह्वलः) भिब्भलो । विह्वलो ॥ ४७ ॥

नोट—नं. (२५) नो णः सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२३)
खचथधभां हः । (२६) शषोः सः । (२७) दशादिषु हः । (१७) संख्यायां च ।
(९) ऋतोऽत् । (३१) ए शय्यादिषु । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु
युजः पूर्वः । (५) सर्वत्र लवराम् ।

आत्मनि पः ॥ ४८ ॥

१. वा विह्वले वौ वश्च ८।२.५८ । विह्वले ह्वस्य भो वा भवति तत्सक्रियोगे च विशब्दे
वस्य वा भो भवति । भिब्भलो । हे० । २. क्वचिद् वेब्भलो, तत्र पिण्डसमत्वादेत्वं बोध्यम् ।
३. संजीवनीसम्मतः पाठः । ४. इदं सूत्रं नास्ति भामह्वृत्तौ ।

आत्मशब्दे युक्तस्य प्रकारो भवति । अप्पा (३-५० पृष्ठि, ५-४६ राजवत्कार्यम्-आ = अ) ॥ ४८ ॥

आत्मनि पः—अत्र युक्तस्य वा पः स्यात् । अप्पा । अत्ता । अप्पाणो । 'अविकल्पेन पादेशो माहात्म्ये प्रतिपाद्यते' । माहृष्यं ॥ ४८ ॥

आत्मन्-शब्द में संयुक्त त्म को विकल्प से पकार हो । (आत्मा) त्म को प आदेश हो गया । ६ से द्वित्व । अप्पा । पत्त में-४ से मलोप । तकारद्वित्व । ५८ से आकार को ह्रस्व । अत्ता । पत्त में-'आत्मनोऽप्पाणो वा' इससे अप्पाण आदेश । अप्पाणो । माहात्म्यशब्द में नित्य 'त्म्य' को 'प' आदेश हो । (माहात्म्यम्) ४ से यलोप । त्मको पकार । ६ से द्वित्व । माहृष्यं ॥ ४८ ॥

कमस्य ॥ ४९ ॥

कम इत्येतस्य प्रकारो भवति । रूपं (३-५० पृष्ठि० , ५-३० विं०) ।
रुपिणी (पू०) । रुकमं, रुक्मिणी । योगविभागो नित्यार्थः ॥ ४९ ॥

कमस्य—कम इत्यस्य पादेशः स्यात् । रूपं । रुपिणी । 'भवति स्थानिनो डमस्य कुड्मलोऽपि प्रकारता' । कुंपलं । 'त्वस्य स्थाने कचौ कापि ग्धद्धेषु च ङः क्वचित्' । मउक्कं । चच्चरं । विअड्ढो । परिअड्ढी । वुड्ढो । थड्ढो । क्वचिदित्युक्तेर्नेह-गत्तरो । संदिद्धो । गिसिद्धो । लद्धो ॥ ४९ ॥

कम को प आदेश हो । (रुकमम्) प आदेश, पूर्ववत् द्वित्व । रूपं । (रुक्मिणी) रुपिणी । 'कुड्मल' शब्द में भी ड्म के स्थान पर पकार आदेश हो । (कुड्मलम्) ड्म को पकार आदेश । ६१ से अनुस्वारागम । कुंपलं । अनुस्वार से पर को द्वित्व नहीं होता है, यह प्रथम बता आये हैं । त्व के स्थान पर कहीं ककार अथवा चकार होता है, और ग्ध-ङ्-ब्ध को ढकार होता है । जैसे-(मृदुत्वम्) त्व को ककार । ६ से कद्वित्व । ९ से ऋ को अकार । २ से दलोप । मउक्कं । (चत्वरम्) त्व को च आदेश । द्वित्व । चच्चरं । (विद्गधः) ग्ध को ढकार । ६ से द्वित्व । ७ से ड । २ से दलोप । विअड्ढो । (परिवृद्धिः) ङ्ग को ढ । ९ से ऋ को अकार । २ से वलोप । ५२ से इकारदीर्घ । ढ को द्वित्व । ङादेश पूर्ववत् । परिअड्ढी । (वृद्धः) ङ्ग को ढ आदेश । द्वित्व, ङ आदेश ६+७ से । ११ से ऋ को उकार । वुड्ढो । (स्तब्धः) ङ्ग को ढ आदेश । पूर्ववत् द्वित्व, ङ आदेश । २९ से स्त को थ आदेश । थड्ढो । 'क्वचित्' कहीं ये आदेश होते हैं, सर्वत्र नहीं । अतः गत्तरो (गत्वरः) । (संदिग्धः) संदिद्धो । (निषिद्धः) गिसिद्धो । (लब्धः) लद्धो । ३ से व-गलोप । ६+७ द्वित्व, ढकार । २५ से न को ण । २६ से ष को स । गिसिद्धो । २ से नलोप । लद्धो ॥ ४९ ॥

नोऽ-नं. (६) शेषदेशयोर्द्वित्वमनादौ । (४) अधो मनयाम् । (५८) अदातो यथादिषु वा । (६१) वक्रादिषु । (९) ऋतोऽत् । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (११) उह्वादिषु । (२९) स्तस्य थः । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (२५) नो णः सर्वत्र । (२६) शपोः सः ।

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ ॥ ५० ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशभूतौ तयोरनादौ वर्तमानयोर्द्वित्वं भवति । शेषस्य तावत्, भुक्तं (३-१ क्लोपः, ३-५० त्द्वि०, ५-३० बिं०) । मग्नो (३-३ र्लोपः, ३-५० ग्द्वि०, ५-१ ओ) । आदेशस्य, लट्टी (२-३२ सू० स्प०) । दिट्टी (१-१८ सू० स्प०) । हत्थो (३-१२ सू० स्प०) । अनादाविति किम् ? खलिअं (३-१ सू० लोपः, २-२ त्लोपः, ५-३० बिं०) । खंभो (३-१४ सू० स्प०) । थवओ (३-१२ सू० स्प०) । भुक्तम्, मार्गः, यष्टिः, हस्तः, स्वलितम्, स्तम्भः, स्तबकः ॥ ५० ॥

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ—संयुक्तस्य अधः उपरि वा स्थिते व्यञ्जने लुप्ते यदवशिष्टं व्यञ्जनं तच्छेषः । यच्च युक्तस्यैव स्थाने आदिष्टं तदादेशः । तयोः अनादौ वर्तमानयोर्द्वित्वं शेषादेशयोर्द्वित्वम् । पूर्वञ्चोदाहरणानि प्रपञ्चितानि, तत एवागन्तव्यम् । अथापि किञ्चिदुदाह्रियते, शेषस्य तावत्-भुक्तिः-भुक्ती । रश्मयः-रस्सओ । आसक्तः-आसत्तो । तस्करः-तक्करो । लग्नम्-लग्गं । भोज्यम्-भोज्जं । उल्का-उक्का । विप्लवः-विप्पओ । निर्विण्णः-णिविण्णो । आदेशस्य-मर्यादा-मज्जादा । पर्याप्तम्-पक्काणं । कर्तनम्-कट्ठणं । गर्तः-गट्ठा । चेष्टा-चेट्ठा । प्रत्ययः-पच्चओ । आतोद्यम्-आओज्जं । अनादावित्युक्तेर्नेह—स्थविरः-थविरो । च्यवनः-चवणो । ध्वजः-धओ । आदेशस्यादिस्थवाञ्छेह—स्तबकः-थवओ । स्पन्दः-फंदो । ध्यानम्-फाणं । क्षीणः-खीणो । स्थविरा-थविरा । ध्वजः-धओ । युक्तस्येत्यधिकाराद् युक्तयोरेव शेषादेशयोर्द्वित्वम् । तेनेह न तटः-तडो । तडागः-तलाओ । विशेषः-विसेसो । 'बिन्द्वादीद्वत्परस्येह द्वित्वं कस्यापि नेष्यते' । बिन्दोः संख्या-संखा । सन्ध्या-संफा । वक्रः-वंको । प्रस्थिचम-पासिण्णं । निष्पन्दः-णीसन्दो । 'ईदूताविदुतोः स्थाने स्यातां लक्ष्यानुरोधतः' । इतीकारः । उत्सिक्तः-ऊसित्तो । एवमेव लक्ष्यानुसारेण इदुतोरीदूतौ कल्पनीयौ ॥ ५० ॥

इस सूत्र में संयुक्ताक्षर के अधः स्थित अथवा उपरि स्थित वर्ण का लोप करने पर जो अवशिष्ट रहे वह शेष तथा संयुक्त व्यञ्जन के स्थान पर जो हो वह आदेश कहलाता है । क्योंकि यह द्वित्वविधायक सूत्र 'युक्तस्य' ३+९ के अधिकार में पठित है । तो यह अर्थ होगा-आदि में विद्यमान नहीं ऐसे युक्त अक्षर का जो शेष अथवा आदेश-स्वरूप व्यञ्जन हो उसे द्वित्व हो । पूर्व में अनेक उदाहरण आ गये हैं । फिर भी उदाहरण तत्तत् सूत्रों के शेष तथा आदेश के दिये हैं । किस-किस सूत्र के शेष तथा किस-किस सूत्र के आदेश के उदाहरण हैं, अतः उन सूत्रों को दिखाते हैं, उदाहरणों में स्वयं कल्पना कर लेना ।

सूत्र शेष के—(२) कगच्चतदपयवां प्रायो लोपः । (४) अधो मनयाम् । (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम् । (५) सर्वत्र लवराम् ।

आदेशविधायक—(३०) र्यशय्याभिमन्युषु । (३१) पर्यस्तपर्याणसौकुमार्येषु लः ।

(३०) तस्य टः । (२५) गर्ते ङः । (२८) षस्य ठः । (३२) स्वथ्यद्यां चञ्जजाः ।

आदि में लोपशेष—(३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम् । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराम् ।

आदि में आदेश—(२९) स्तस्य थः । (५३) स्पस्य । (३३) ध्यद्ययोर्ज्ञः ।
(३४) ष्कस्कन्तां खः ।

अयुक्त में आदेश—(१९) टो ङः । (२०) ङस्य च । (२६) शषोः सः ।
संख्यादिक शब्दों में भी उक्त ही सूत्र लगते हैं ।

विन्दु तथा ईकार, उकार से परे वर्ण को कभी भी द्वित्व नहीं होता है । जैसे—
संख्या का संखा । वक्रः—वंको इत्यादि । ह्रस्व इकार, उकार के स्थान पर लक्ष्यानुसार
दीर्घ ईकार, उकार होते हैं । जैसे—निष्पन्दः का णीसंदो । उत्सिक्तः का ऊसिक्तो—
इत्यादि ॥ ५० ॥

वर्गेषु युजः पूर्वः ॥ ५१ ॥

युक्तस्य यौ शेषादेशावनादिभूतौ तयोर्द्वित्वेऽपि विहिते अध ऊर्ध्वे^१
च यौ वर्गेषु वर्णौ द्वितीयश्चतुर्थो वा^२ विहितस्तस्य पूर्वः प्रथमस्तृतीयो
वा भवति । वर्गेषु युग्मस्य द्वितीयस्य प्रथमः, चतुर्थस्य तृतीयो द्वित्वेन
विधीयते, अयुग्मयोः प्रथमद्वितीयरूपञ्चमरूपयोः शेषादेशयोस्तु तावेव
भवतः । शेषस्य, वक्खाणं (३-२ उभयत्र य्लोपः, ४-१ ह्रस्वः, ३-५०
खद्वित्वे, पूर्व० ख = क्, २-४२ न् = ण्, ५-३० वि०) । अघो (३-३
र्लोपः, ५-१ ओ) । मुच्छा (४-१ ह्रस्वः) । णिज्झरो । लुद्धो ।
णिब्भरो (पू० इलोपादि) । आदेशस्य, दिट्ठी (१-२८ सूत्रतोऽनुसन्धे-
यम्) । लट्ठी (२-३२ सू० स्प०) । वच्छो (३-३० सू० स्प०, शेषम-
वदातम्) । विष्परिसो (३-३५ स्प = स्फ्, ३-६२ विप्रकर्षः, पूर्वस्व-
रतया रिकारश्च, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) । णित्थारो (२-४२
न् = ण्, ३-१२ स्त् = थ्, शे० स्प०) । जक्खो (१-३१ सू० स्प०) ।
लच्छी (३-३० सू० स्प०) । अट्ठी (३-११ सू० स्प०) । पुष्फं (३-
३५ सू० स्प० । ३-५० सर्वत्र द्वित्वम्) । व्याख्यानम्, अर्घः, मूच्छा,
निर्झरः, लुब्धः, निर्भरः, दृष्टिः, यष्टिः, वक्षः, विस्पर्शः, निस्तारः, यक्षः,
लक्ष्मीः, अस्थि, पुष्पम् ॥ ५१ ॥

वर्गेषु युजः पूर्वः—ऋवर्गादिके पञ्चवर्गमध्ये शेषादेशयोर्द्वित्वे विहिते, युजः =
समाक्षरस्य द्वितीयस्य चतुर्थस्य वा द्वित्वे कृते तस्मादेव पूर्वः-यथाक्रमं स्वाव्यवहितपूर्व-
गतो वर्णः द्वितीयस्य प्रथमः चतुर्थस्य तृतीयो वर्णो भवति । पूर्व बहुषूदाहरणेषु प्रपञ्चि-
तम् । अथापि अभ्यासाय किञ्चिदुदाह्रियते—सौख्यम् = सोक्खं । मोक्षः = मोक्खो ।
विघ्नः = विग्घो । व्याघ्रः = वग्घो । मूर्च्छितः = मुच्छिओ । निर्भरः = णिज्झरो । 'ओत्वं
सह नकारेण स्यादितो निर्भरेऽपि वा' । ओज्झलो । गोष्ठी = गोट्ठी । गुणाढ्यः =
गुणद्धो । पार्थिवः = पत्थिओ । अध्वगः = अद्धओ । गुल्फः = गुप्फो । अभ्यासः =

१. क० पु० ऊर्ध्वे । अ० पा० । २. क० पु० 'अवशिष्टो विहितो यः' अ० पा० ।

३. संज्ञाव्यन्तुसारी पाठ एषः ।

अन्भासो । नक्षत्रम् = णक्खत्तं । लक्ष्मीः = लच्छी । उपाध्यायः = उवज्भाओ । धृष्टः = धिष्टो । वृद्धः = वुड्ढो । विश्वस्तः = वीसत्थो । पुष्पितम् = पुप्फिअं । विह्वलः = वि-
व्मलो । पूर्वोक्तैः सूत्रैः प्रायः सेत्स्यथि ॥ ५१ ॥

कवगादि पाँच वर्गों के वर्ण को द्वित्व करने पर जो सम अक्षर है अर्थात् दूसरा अथवा चौथा अक्षर है उसके द्वित्व करने पर उसका पूर्व अर्थात् द्वितीय का पूर्व प्रथम एवं चतुर्थ का पूर्व तृतीय आदेश हो । ताःपर्य यह कि द्वितीय को द्वित्व करने पर उसके प्रथम द्वित्व वर्ण को उस वर्ण का क-च-ट त-प आदेश होगा एवं चतुर्थ को द्वित्व करने पर उसका ग-ज-ङ-ढ-ब आदेश होगा । एतदनुकूल ही सब उदाहरण हैं ॥ ५१ ॥

नीडादिषु ॥ ५२ ॥

नीड इत्येवमादिषु अनादौ वर्तमानस्य च द्वित्वं भवति^१ । णेड्डं (स्पष्टम्), 'एनीडापीडे' (१-१९) त्यादिना एत्वम् । सोत्तं (३-३ र्लोपः, ४-६ अन्त्यलोपः, ५-३० बिन्दुः) । पेम्मं (३-३ र्लोपः, बाहु-
लकाद् उभयत्र ४-१८ प्रवृत्तिर्न, शेषं पूर्ववत्) । वाहित्तं^२ (२-२ य्लोपः, १-२८ ऋ = इ, ५-३० बिन्दुः) । उज्जुओ^३ (१-२९ ऋ = उ, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । जणओ (२-४२ न् = ण्, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) । जोव्वणं (१-४१ औ = ओ, २-३१ य् = ज्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) । नीडम्, सोत्तः, प्रेम, व्याहृतम्, ऋजुकः, जनकः, यौवनम् ॥ ५२ ॥

नीडादिषु—एषु अनादौ स्थितस्य द्वित्वम् । नेड्डं । जोव्वणं । तुण्हीको । पेम्मो । एक्को । वाहित्तो । उज्जुओ । सोत्तो । चलित्तो । मंडुक्को ॥ ५२ ॥

नीडादिक शब्दों में अनादि-स्थित वर्ण को द्वित्व हो । (नीडम्) णेड्डं । 'एनीडा-
पीडे' से एकार । (यौवनम्) १४ से ओकार । २४ से ज । २५ से ण । जोव्वणं । (तूष्णीकः) 'ह्रस्वण०' ३।३३ से ह्र । ५९ से उकार । तुण्हीको । (प्रेम) ५ से र-
लोप । पुंस्व । पेम्मो । (एकः) एक्को । (व्याहृतः) ४ से यलोप । १० से ऋ को
इकार । वाहित्तो । (ऋजुकः) ११ से उ । २ से कलोप । उज्जुओ । (सोत्तस्) ६० से
सलोप । ५ से रेफलोप । पुंस्व । सोत्तो । (चलितः) २ से तलोप । चलित्तो ।
(मण्डुकः) ५९ से जकार को उकार । मंडुक्को । ये उदाहरण दिखाये हैं । लक्ष्यानुसार
अन्य भी कल्पना कर लेना ॥ ५२ ॥

नोट--नं० (१४) औत् औत् । (२४) आदेश्यो जः । (२५) नो णः सर्वत्र ।
(५९) उदूतो मधुकादिषु । (५) सर्वत्र लवराम् । (४) अधो मनयाम् । (१०)
इहत्यादिषु । (११) उदवादिषु । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (६०)
अन्त्यस्य हलः ।

आम्रताप्रयोर्वः ॥ ५३ ॥

१. अनादेशत्वादप्राप्तं विधिरयम् । २. इत्कपादौ ८।१।१२८ । हेमसूत्रे कृपाद्यन्तर्गतेष्वर्था-
दावस्य पाठात् । ३. ऋणवर्षभत्त्वौ वा ८।१।१४१ । इति हेमानुसारतः-रिजू । उजू ।

आम्र-ताम्र इत्येतयोर्द्वित्वेन वकारो भवति । अव्वं । तव्वं^१ (४-१ ह्रस्वः संयोगे, ३-५० वृद्धि०, ५-३० वि०) ॥ ५३ ॥

आम्रताम्रयोर्वः—अनयोर्द्वित्वे वः स्यात् । स च लक्ष्यवशादेकदेशे एव । अंबो । तंबो ॥ ५३ ॥

आम्र-ताम्र के द्वित्व होने पर लक्ष्यानुसार अन्तिम म को व हो । (आम्रः) ५ से रेफलोप । अंबो । (ताम्रः) तंबो । उभयत्र ५८ से आकार को अकार । फल अर्थ में— (आम्रम्) अंबं । (ताम्रं पात्रम्) तंबं ॥ ५३ ॥

न रहोः ॥ ५४ ॥

रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति । धीरं (१-३९ सू० स्पष्टम्) । तूरं (३-१८ सू० स्पष्टम्) । जीहा (१-१७ सू० द्रष्टव्यम्) । बाहो (३-३८ सू० स्प०) । धैर्यम्, जिह्वा, वाष्पः ॥ ५४ ॥

न रहोः—अनयोर्द्वित्वं न स्यात् । सुंदरं । अच्छेरं । पेरंतो । विहलो । काहायणो ॥ ५४ ॥

रेफ और हकार को द्वित्व न हो । (सौन्दर्यम्) ६५ से औ को उकार । ३१ से एकार । 'तूर्यधैर्यं' से र्य को रकार । उसे द्वित्व प्राप्त था, निषेध हो गया । सुंदरं । (आश्चर्यम्) ५८ से आ को अकार । ६४ से श्र को छकार । द्वित्वादि पूर्ववत् । 'तूर्यधैर्यं' से र्य को रकार । ३१ से एकार । रेफ को द्वित्व नहीं । अच्छेरं । (पर्यन्तः) पूर्ववत् रेफ और निषेध । पेरंतो । (विहलः) ५ से वकारलोप । उक्त सूत्र से ह के द्वित्व का निषेध । विहलो । (कार्षापणः) ५८ से अकार । १८ से प को व । 'कार्षापणे हः' इससे हकार । द्वित्व-निषेध । काहायणो ॥ ५४ ॥

आडो ज्ञस्य ॥ ५५ ॥

आड उत्तरस्य ज्ञ इत्येतस्यादेशस्य द्वित्वं न भवति । आणा (३-४४ ज्ञ = ण) । आणत्ती (पूर्ववत् ज्ञ = ण्, ३-१ प्लोपः, ३-५० तद्धि०, ५-१८ दीर्घः) । आज्ञा, आज्ञप्तिः । आड इति किम् ? सण्णा (३-४४ ज्ञ = ण्, ३-५० ण्द्वित्वम्) । संज्ञा ॥ ५५ ॥

आडो ज्ञादेशस्य^१—आडः परस्य ज्ञादेशस्य द्वित्वं न स्यात् । आणा । आणत्ती । आडः परत्वाभावात् नेह-विष्णाणं । अहिष्णाणं ॥ ५५ ॥

आड् से पर ज्ञादेश को द्वित्व न हो । (आज्ञा) 'ज्ञज्ञं' (३।४३) से णकार आदेश । आणा । (आज्ञप्तिः) ३ से पलोप । पूर्ववत् णकार । आणत्ती । जहाँ आड् नहीं होगा, वहाँ द्वित्व हो जायगा । (विज्ञानम्) २५ से न को ण । 'ज्ञज्ञं' से ज्ञ को ण । ६ से द्वित्व । विष्णाणं । एवम् (अभिज्ञानम्) २३ से भ को ह । अन्य कार्य पूर्ववत् । अहिष्णाणं ॥ ५५ ॥

१. हेमस्तु ताम्रात्रे स्वः' । अनयोः संयुक्तस्य मयुक्तो वो भवति । अम्बं । तम्बं-इत्याह ।
२. संजीवन्थादिसंमत एष पाठः ।

न बिन्दुपरे ॥ ५६ ॥

अनुस्वारे परे द्वित्वं न भवति । संकन्तो (३-३ रेफलोपः, ४-१७ वर्गान्त०, ४-१ ह्रस्वः, ५-१ ओ) । संज्ञा (३-२८ ध्य = झ्, ४-१७ वर्गान्त०) । संकान्तः, सन्ध्या^१ ॥ ५६ ॥

समासे वा ॥ ५७ ॥

समासे शेषादेशयोर्वा द्वित्वं भवति । गङ्गामो, गङ्गामो (२-४२ न = ण्, २-२ ङ्लोपः, ३-३ रलोपः, ४-१ ह्रस्वः; द्वित्वाभावे तु यथाव-
दोकारः ५-१ ओ) । कुसुमप्पअरो (३-३ रलोपे, २-२ क्लोपः, ५-१ ओ) ।
कुसुमपअरो (प्द्वित्वाभावः, शे० पू०) । देवथुई, देवथुई (३-१२ स्त् =
थ्, ३-५१ थ् = त्, २-२ त्लोपः, ५-१८ दीर्घः) । आणालखंभो,
आणालखंभो (४-२९ परिवृत्तौ आनाले जाते, २-४२ न = ण, ३-१४
स्त् = ख्, ३-५१ ख् = क्, ४-१७ वर्गान्त०, ५-१ ओ) । नदीग्रामः,
कुसुमप्रकरः, देवस्तुतिः, आलानस्तम्भः ॥ ५७ ॥

समासे वा—समासवशादनादितामापन्नयोः शेषादेशयोर्वा द्वित्वम् । मरुत्थली,
मरुत्थली । गुणज्जेट्ठो, गुणज्जेट्ठो । घरद्वारं, घरदारं । अत्थगहो, अत्थगहो । घण-
त्थणी, घणत्थणी । विरहक्खमा, विरहक्खमा । अंगप्फंसो, अंगफंसो । 'द्वित्वं कापि समासे
स्याद् अशेषादेशयोरपि' । सप्पिआसो, सपिआसो । बद्धफलो, बद्धफलो । सिहरक्खंडो,
सिहरक्खंडो ॥ ५७ ॥

समास होने पर मध्यगत लोप से शेष अथवा आदेश से जायमान वर्ण को विकल्प
से द्वित्व हो । (मरुत्थली) ३ से सलोप । मरुत्थली, मरुत्थली । सर्वत्र ६ से द्वित्व
होगा । (गुणज्जेष्टः) ४ से यलोप । ष्ट में ३ से षलोप । गुणज्जेट्ठो, गुणज्जेट्ठो । (गृह-
द्वारम्) ४ से वलोप । घरद्वारं, घरदारं । 'गृहस्य घरोऽपतौ' (४३४) घर आदेश ।
(अर्थग्रहः) ४ से दोनों रेफों का लोप । अत्थगहो, अत्थगहो । (घनस्तनी) २९ से
स्त को थ । २५ से न को ण । घणत्थणी, घणत्थणी । (विरहक्खमा) ३४ से क्त को
ख । विरहक्खमा, विरहक्खमा । (अङ्गस्पर्शः) ५ से रेफलोप । २६ से श को स ।
'स्पस्य' (३३६) से फ आदेश । द्वित्वविकल्प । अंगप्फंसो, अंगफंसो । ६१ से अनु-
स्वारागम । कहीं पर समास में, लोप से शेष न होने पर अर्थात् विना लोप के विषय
में एवम् आदेश के विना केवल स्वाभाविक अक्षर को विकल्प से द्वित्व हो । (सपि-
पासः) पूर्व पकार को द्वित्व । २ से दूसरे पकार का लोप । सप्पिआसो । पक्ष में—
सपिआसो । एवम् (बद्धफलः) बद्धफलो, बद्धफलो । (शिखरक्खण्डः) २६ से श को
स । २३ से ख को ह । विकल्प से द्वित्व । ७ से ककार । सिहरक्खंडो, सिहरक्खंडो ॥५७॥

नोट— नं. (५८) अदातो यथादिषु वा । (६५) उत्सौन्दर्यादिषु । (३१) ए
शय्यादिषु । (६४) श्रत्सप्सां छुः । (५) सर्वत्र ल्वराम् (१८) पो वः । (३)
उपरि लोपः कगडतदपषाम् । (२५) नो णः सर्वत्र । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वम-

नादौ । (२३) खयथधभां हः । (४) अधो मनयाम् । (३४) ष्कस्कक्षां खः ।
(२६) शषोः सः । (६१) वक्रादिषु ।

सेवादिषु च ॥ ५८ ॥

सेवा इत्येवमादिषु चानादौ वा द्वित्वं भवति । सेव्वा, सेवा (२-२ प्रायोग्रहणात् वलोपो न, शेषं स्पष्टम्) । एकं, एअं (द्वित्वाभावे २-२ क्लोपः, ५-३० बि०) । णक्खो (२-४२ न् = ण्, द्वित्वपक्षे ३-५१ ख् = क्, ५-१ ओ) । णहो (द्वित्वाभावे २-२७ ख् = ह्, ५-१ ओ) । देव्वं, दइवं (१-३७ सू० स्प०) । असिक्खं, असिवं । तेलोक्कं (१-३५ सू० स्प०), तेलोअं (द्वित्वाभावे, ३-१ क्लोपः, शो० पू०) । णिहित्तो (२-४२ न् = ण्, द्वित्वे, ५-१ ओ) । णिहिओ (द्वित्वाभावे २-२ त्लोपः, शो० पू०) । तुण्हक्को, (३-३३ ण्ण = ळ, ह्रस्वः संयोगे, कस्य द्वित्वे, ५-१ ओ) । तुण्हिओ (द्वित्वाभावे, २-२ क्लोपः, शो० पू०) । कणिण-आरो, कणिआरो (३-३ र्लोपः, २-२ क्लोपः, द्वित्वभावाभावौ च पू०, ५-१ ओ) । दिग्घं (३-३ र्लोपः, ३-५१ घ् = ग्, ह्रस्वः संयोगे इति दी = दि, ५-३० बि०) । दीहं (द्वित्वाभावे रलोपे च असंयोगपरत्वात् ह्रस्वाभावः, २-२७ घ् = ह्, शो० स्पष्टम्) । रत्तो (३-३ रलोपः, ४-१ ह०) । राई (३-१ त्लोपः, ३-३ र्लोपः, ५-१८ दीर्घः) । दुक्खिओ, (खद्वित्वे, ३-५१ ख् = क्, २-२ त्लोपः, ५-१ ओ) । दुहिओ (द्वित्वाभावे २-२७ ख् = ह्, शो० पू०) । अस्सो, असो (१-२ सू० द्रष्टव्यम्) । इस्सरो (३-३ व्लोपः, २-४३ श् = स्, द्वित्वे, ह्रस्वः संयोगे ई = इ, ५-१ ओ) । ईसरो (द्वित्वाभावे ह्रस्वाभावः, शो० पू०) । विस्सासो, वीसासो । णिस्सासो, णीसासो (२-४२ न् = ण्, शो० पू०) । रस्सी, (३-२ म्लोपः, २-४३ श् = स्, स्रद्वित्वे ५-१८ दीर्घः) । रसी (द्वित्वाभावः, शो० पू०) । मित्तो (३-३ र्लोपः, ५-१ ओ) । मिओ^१ (द्वित्वाभावे ३-१ त्लोपः, शो० पू०) । पुस्सो, (३-२ य्लोपः, २-४३ ष् = स्, ५-१ ओ) । पुसो (द्वित्वाभावे, शो० पू०) । सेवा, एकः, नखः, दैवम्, अशिवम्, त्रैलोक्यम्, निहितम्, तूष्णीकः, कर्णिकारः, दीर्घम्, रात्रिः, दुःखितः, अश्वः, ईश्वरः, विश्वासः, निश्वासः, रश्मिः, मित्रम्, पुण्यः । उभयत्र विभाषेयम् । सेवादीनामप्राते^२ दीर्घादीनां च प्राते ॥ ५८ ॥

१. 'तइ इन्दो निच्चिन्दो विहरदु अन्दे उरभि सौ दाव । इन्दस्स तावमित्तं इवेसि महिषा मिआ तुमयं' ॥ इति कुमारपालचरिते ७ सर्गे ९३ तमं पद्यम् । 'त्वया इन्दो निश्चिन्तो विहरतु अन्तःपुरे स तावत् । इन्द्रस्य तावग्मित्रं भवसि महोस्वामिन् त्वम्' ॥—यतदनुसारेण सुहृद्वाचकमित्रशब्दो नपुंसकः, सूर्यवाचकस्तु पुलिङ्गो भवितुमर्हति । २. अनादेशत्वादेशेषाच्चेति शेषः ।

सेवादिषु च—एषु द्वित्वं वा स्यात् । उभमत्र विभाषेयम् । 'सेवा कौतूहलं दैवं निहितं नखजानुनी । इवार्थका निपाताश्च एतदाद्यास्तथापरान्' ॥ एषु द्वित्वस्य अप्राप्तत्वाद् विधिमुखेन विकल्पः । 'त्रैलोक्यं कर्णिकारश्च वेश्या भूर्जश्च दुःखितः । एवं जार्तीयकान् शब्दान् विदुः सेवादिकान् बुधाः' ॥ एषु लोपशेषत्वानित्यप्राप्तस्य द्वित्वस्य निषेधमुखेन विकल्पः । सेव्वा, सेवा । कोउहलं, कोउहलं । देव्वं, दइव्वं । गिहितं, गिहितं । णक्खो, णहो । जण्णुअं, जाणुअं । संखव्व, संखोव । इवार्थे इव-पिव-मिव-विव-व्व-एते निपात्यन्ते । एषु अप्राप्तौ विधानम् । तइलोकं, तइलोअं । कण्णिआरो, कणिआरो । वेस्सा, वेसा । भुज्जा, भुआ । दुक्खिआओ, दुहिआओ । एषु नित्यं प्राप्तं द्वित्वं विकल्पेन निषिध्यते ॥ ५८ ॥

सेवादिक शब्दों में विकल्प से द्वित्व हो । इन सेवादिक शब्दों में कहीं लोप से शेष अथवा आदेश स्वरूप न होने से द्वित्व अप्राप्त था और कहीं लोपशेष अथवा आदेशजन्य होने से नित्य द्वित्व प्राप्त था उसका विधि-निषेध-मुख से विकल्प है । तात्पर्य यह कि सेवादिगणपठित कुछ शब्दों में विकल्प से द्वित्व का विधान है और कुछ शब्दों में नित्य प्राप्त द्वित्व का विकल्प से निषेध है । जैसे—सेवा, कौतूहल, दैव, निहित, नख, जानु और इवार्थक पिव मिवादिक-इनमें द्वित्व अप्राप्त था । त्रैलोक्य, कर्णिकार, वेश्या, भूर्ज, दुःखित-इस प्रकार के शब्दों में शेषाक्षर होने से नित्य द्वित्व प्राप्त था, विकल्प से विधि-निषेध होगा । जैसे—(सेवा) अप्राप्त द्वित्व का विकल्प से विधान । सेव्वा । पच्च में—सेवा । इसी प्रकार अन्यत्र भी जानना । (कौतूहलम्) १४ से औ को ओकार । २ से तलोप । ५९ से उकार । विकल्प से द्वित्व । कोउहलं, कोउहलं । (दैवम्) 'दैवे वा' (१-३८) से ऐ को अह् । विकल्प से वद्वित्व । दइव्वं । १३ से ऐ को एकार । देव्वं । (निहितम्) २५ से न को ण । गिहितं । २ से तलोप । गिहितं । (नखः) न को ण । णक्खो । २३ से ख को हकार । णहो । (जानुकम्) ५८ से अकार । २ से कलोप । २५ से णकार । जण्णुअं, जाणुअं । (संख इव) निपात से इव को व आदेश, विकल्प से वद्वित्व । संखव्व । एवम्—संखपिव । संखमिव । संखविव । पूर्वोक्त सेवादिक तथा पिव आदिक में अप्राप्त द्वित्व विकल्प से हो गया । तथा (त्रैलोक्यम्) ४ से यलोप । 'दैत्यादिष्वह्' (१+३७) इससे ऐकार को 'अह्' आदेश । ५ से रेफलोप । विकल्प से ककार को द्वित्व । यहाँ यकार का लोप करने से शेष ककार था, अतः नित्य द्वित्व प्राप्त था, इसने वैकल्पिक निषेध कर दिया । तइ-लोकं । तइलोअं । २ से कलोप । (कर्णिकारः) २ से कलोप । ५ से रेफलोप, शेष णकार को नित्य द्वित्व प्राप्त था, विकल्प से निषेध कर दिया । कण्णिआरो । कणि-आरो । (वेश्या) ४ से यलोप । २६ से श को स । वेस्सा, वेसा । (भूर्जा) ५ से रेफलोप । ५९ से ऊकार को उकार । द्वित्व । भुज्जा । पच्च में—२ से जलोप । भुआ । (दुःखितः) विसर्ग को सकार मानकर ३ से लोप । २ से तकारलोप । द्वित्व । दुक्खिआओ । पच्च में—२३ से ख को ह । दुहिआओ । उक्त इन उदाहरणों में विकल्प से निषेध होने से द्वित्व विकल्प से होगा ॥ ५८ ॥

नोट—नं. (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२६) शपोः सः । (२३) खघ-

थधभां हः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (१४) औत् ओत् । (५९) उदूतो मधूकादिषु ।
(१३) ऐत् एत् । (२५) नो णः सर्वत्र । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

विप्रकर्षः ॥ ५९ ॥

अधिकारोऽयम् । आपरिच्छेदसमाप्तेर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ॥ ५९ ॥

विकर्षः^१—इत् ऊर्ध्वं युक्तस्य वर्णस्य विकर्षः=विरलेषो विधेयः—इत्यधिक्रियते ॥५९॥

‘विकर्षः’—यह अधिकार सूत्र है अतः इसके उपरान्त परिच्छेद की समाप्ति तक जो कार्य कहेंगे उसमें वर्ण-विरलेष अर्थात् संयुक्त वर्णों का विभाग करना होगा ॥ ५९ ॥

क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रियाशाङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य ॥ ६० ॥

क्लिष्टादिषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति विप्रकृष्टस्य च यः पूर्वो वर्णो निरर्थस्तस्य तत्स्वरता भवति । तेनैव पूर्वेण स्वरेण पूर्वो वर्णः सार्थो भवति-इत्यर्थः । किलिट्टं (छकारविप्रकर्षे लकारेण सह पूर्वस्वरतया च किलिजाते, ३-१० छ = ठ, ३-५० ठद्वि०, ३-५१ पूर्व०, ट् = ट्, ५-३० बिन्दुः) । सिलिट्टं (२-४३ श् = स्, शे० पू०) । रअणं (विप्रकर्षात् रत-जाते, ३-१ तलोपः, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । किरिआ (२-२ यलोपः, विप्रकर्षादिकं पू०) । सारंगो (२-४३ श् = स्, ४-१७ बि०, ५-१ ओ) ॥ ६० ॥

क्लिष्टश्लिष्टरत्नक्रियाशाङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य—एषु युक्तस्य वर्णस्य विकर्षो विधेयः, तस्य युक्तस्य यः स्वरः तद्वत्स्वरो विकर्षे सति पूर्ववर्णस्य भवति । किलिट्टं । सिलिट्टं । अत्र पूर्वं प्राप्तत्वात्, क्लिश्लि-इत्येतयोरेव विकर्षः, न तु छस्य । रअणं । किरिआ । सारंगो ॥ ६० ॥

क्लिष्ट-श्लिष्ट-रत्न-क्रिया-शाङ्गं इन शब्दों में संयुक्त अक्षरों का विभाग अर्थात् पृथक्-पृथक् उनको करना और जो स्वर उनमें है वही स्वर विभक्त पूर्व-वर्ण के साथ भी होगा । जैसे—क्लिष्ट में ककार पृथक् हुआ और ल में इकार स्वर है अतः ककार में भी इकारस्वर हुआ । २८ से छ को ठकार । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । किलिट्टं । छ में विकर्ष क्यों नहीं ? क्रम-प्राप्त क्लि मिल में ही विकर्ष होगा । प्रथम के त्याग में कोई प्रमाण नहीं । एवम् (श्लिष्टम्) विकर्ष तथा तत्स्वरता होने पर २६ से श को सकार । छ को ठकारादि पूर्ववत् । सिलिट्टं । (रत्नम्) तकार-नकार का विकर्ष । २ से तकारलोप । २५ से णकार । रअणं । (क्रिया) ४ से यलोप । इकारयुक्त ककार का विकर्ष । किरिआ । (शाङ्गः) २६ से श को स । अकारस्वरयुक्त रेफ का विकर्ष । सारंगो ॥ ६० ॥

नोट—नं. (४) अधो मनथाम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२६) शषोः सः । (५९) उदूतो मधूकादिषु । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (२३) खघथधभां हः । (२८) छस्य ठः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

कृष्णे वा ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च तत्स्वरता । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन वर्णे नित्यं विप्रकर्षः, विष्णौ तु न भवत्येव । कसणो (१-२७ ऋ = अ, णस्य विप्रकर्षे षण-जाते, २-४३ ष् = स्, २-४२ ङ् = ण्, ५-१ ओ) । कल्लो (३-३३ सू० स्प०) ॥ ६१ ॥

कृष्णे वा—कृष्णशब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षः स्यात्, पूर्वस्य तत्स्वरवत् स्वरवत्ता च स्यात् । कसणो । पक्षे-कण्हो । 'कृष्णशब्दे विकर्षो वा वर्णेऽर्थे न तु नामनि ।' तेन वासुदेवे नाम्नि 'कण्ह' इति ॥ ६१ ॥

कृष्णशब्द में युक्त वर्ण का विकर्ष अर्थात् पृथक् विभाग होगा और उस स्वर के समान विभक्त पूर्व-वर्ण में भी स्वर हो जायगा । (कृष्णः) ९ से ऋ को अकार । विभक्त अकारस्वरयुक्त होने पर कषण हुआ । २६ से ष को स । कसणो । पक्ष में—'ह्रस्वण०' (३ + ३३) से षह आदेश । कण्हो । वर्ण-अर्थ में कृष्णशब्द का विकर्ष होगा, वासुदेवापत्य कृष्ण नाम में नहीं । वहां तो 'कण्हो' यही होगा, साधुत्व पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

इः श्रीहीक्रीतक्लान्तक्लेश्म्लानस्वप्नस्पर्शहर्षार्हगर्हेषु ॥ ६२ ॥

एषु युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य इकारः तत्स्वरता च भवति । सिरी (२-४३ श् = स्, विप्रकर्षत्वे, पूर्वस्य इत्वे, तत्स्वरताया च सिरी इति जातम्) । एवं-हिरी । किरीतो^१ । किलन्तो (विप्रकर्षे पूर्वस्ये-त्वे, ४-१७ वर्गान्तो बिन्दुर्वा, ५-१ ओ) । किलेसो (स्पष्टम्) । मिलानं (पूर्ववत् इत्वं, तत्स्वरता च, २-४२ न् = ण्, ५-३० बि०) । सिविणो (१-३ सू० स्प०) । फरिसो (३-३५ स्प् = फ, इत्वं तत्स्वरता च, २-४३ श् = स्, ५-१ ओ) । एवमुत्तरत्रापि । हरिसो । अरिहो । गरिहो (स्पष्टाः) । श्रीः, हीः, क्रीतः, क्लान्तः, क्लेशः, श्लानम्, स्वप्नः, स्पर्शः, हर्षः, अर्हः, गर्हः ॥ ६२ ॥

इत् श्रीहीक्लान्तक्लेश्म्लानस्वप्नस्पर्शादर्शाहर्षार्हेषु^२—एषु युक्तस्य विकर्षः स्यात् विकृष्टस्य पूर्ववर्णस्य इकारस्वरता च स्यात् । सिरी । हिरी । किलन्तो । किलेसो । मिलानो । सिविणो । अत्र 'स्व' इत्यस्य विकर्षः कथं न ? तथाभूतप्रयोगादर्शनात् । नेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणैः क्रमप्राप्तं व्यतिक्रम्यापि 'प्र' इत्यस्य विकर्षः । नेत्यनुवर्तते । फरिसो, फंसो । दरिसणं, दंसणं । क्वचिन्नित्यम्-आअरिसो । हरिसो । उक्करिसो । अमरिसो । वरिसो । परिसवरो । क्वचिन्नैव-वासारत्तं । वाससअं । हंस्य क्वचिन्नित्यम्-अरिहो । गरिहा । वरिहिणो । क्वचिन्नैव-दसारो । (दशार्हः) । 'रेफस्याधो हकारस्य लोपो भवति कुत्रचित् । प्लोषे प्लुष्टे भवेत् स्यायौ श्लोके विश्लेष इत्था' ॥ पिलेसो । पिलुटो । सिणाऊ । सिलोओ । 'वा विश्लेषो भवेद् वज्रे पूर्वस्य स्वर एव

१. प्रायोग्रहणान्न तलोपः ।

२. संजीवन्यनुसारी पाठ पृषः ।

वा' वहरं । वज्जं । 'पूर्वशब्दे विकर्षो वा पूर्वस्येत्वं च वस्य मः' । पुरिमं, पुव्वं ॥६२॥
 श्री-ही-क्लान्त-क्लेश-म्लान-स्वप्न-स्पर्श-आदर्श-हर्ष-अहं-इन अब्दों में युक्त वर्ण का विकर्ष हो अर्थात् युक्त वर्ण का पृथक्-पृथक् विभाग हो और विभक्त पूर्व वर्ण के साथ इकार स्वर हो । (श्रीः) का श्-री विभाग हो गया और श के साथ इकार स्वर लग गया । २६ से श को स । सिरि । एवम्-(हीः) हिरी । (क्लान्तः) ५८ से आकार को अकार । किलंतो । (क्लेशः) २६ से सकार । किलेसो । (म्लानः) २५ से न को ण । मिलाणो । (स्वप्नः) ५ से वलोप । 'उदीषत्' (१+३) सकार के साथ इकार । पकार-नकार का विकर्ष, इकार । १८ से प को व । २५ से न को णकार । सिविणो । 'स्व' का विकर्ष क्यों नहीं ? वैसा प्रयोग नहीं होता है । अथवा वा की अनुवृत्ति से व्यवस्थित कार्य होगा, अतः पूर्व का त्याग करके द्वितीय अक्षर 'म' में विकर्ष, इकार होगा । पूर्ववत् णकार । सिविणो । वा-पद की अनुवृत्ति करके स्पर्श-आदर्श में विकल्प से विकर्ष, इकार होगा । (स्पर्शः) 'स्पस्य' (३+३६) से स्प को फ । रेफ और शकार का विकर्ष । रेफ के साथ इकार । २६ से श को सकार । फरिसो । पञ्च में -६१ से अनुस्वारागम । ५ से रेफलोप । २६ से सकार । फादेश पूर्ववत् । फंसो । एवम्-(दर्शनम्) विकर्ष पूर्ववत् । २५ से नकार को णकार । दरिसणं । पञ्च में-दंसणं । पूर्ववत् अनुस्वारादि । कहीं पर नित्य विकर्ष और इकार होगा । (आदर्शः) २ से दकार का लोप । रेफ और शकार का विकर्ष, इकार । २६ से श को स । आभरिसो । (हर्षः) हरिसो । हर्ष-पद से रेफ-षकार का विकर्षादि अन्यत्र भी जानना । (उत्कर्षः) ३ से तलोप । ६ से कद्वित्व । रेफ-षकार का विकर्ष । २६ से ष को स । उक्करिसो । एवम्-(अमर्षः) अमरिसो । (वर्षः) वरिसो । (वर्षवरः) वरिसवरो । कहीं पर 'र्ष' का विकर्ष नहीं होगा । (वर्षारात्रः) 'आ समृद्ध्यादिषु वा' (१+२) से आकार । ५ से रेफलोप । २६ से ष को सकार । ५८ से रेफ के आकार को अकार । ६ से तद्वित्व । वासारत्तो । (वर्षशतम्) पूर्ववत् । आकार, रेफलोप, ष-श को सकार । २ से तकार का लोप । वाससअं । 'ह' का कहीं नित्य विकर्ष और इकार, और कहीं नहीं । (अहंः) अरिहो । (गर्हा) गरिहा । (बर्हिणः) बरिहिणो । कहीं नहीं होगा । जैसे (दशार्हः) २६ से श को स । रेफ के अधःस्थित हकार का कहीं लोप होता है—इससे हकार का लोप हो गया । दसारो । 'घोष-प्लुष्ट-ज्ञायु-श्लोक और विशेष शब्दों में युक्त वर्ण का विभाग हो और विभक्त पूर्व वर्ण के साथ इकार हो' । (घोषः) २६ से ष को स । पिलोसो । (प्लुष्टः) २८ से छ को ठ । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । पिळुटो । (ज्ञायुः) सकार का विभाग, इकार । २५ से णकार । २ से यलोप । सिणाऊ । (श्लोकः) २६ से श को स । २ से कलोप । सिलोओ । वज्र-शब्द में विकल्प से युक्त का विकर्ष और पूर्व में इकार हो । (वज्रम्) विकर्ष-इकार होने पर 'वजिरम्' हुआ । २ से जलोप । वहरं । पञ्च में-रेफलोप, द्वित्व । वज्जं । पूर्व-शब्द में युक्त का विकर्ष, इकार-योग और वकार को मकार । (पूर्वम्) ५९ से ऊकार को उकार । विकर्ष, मकारयोग, व को म । पुरिमं । पञ्च में-५ से रेफलोप, २ से द्वित्व । पुव्वं ॥ ६२ ॥

नोट—नं. (९) ऋतोऽत् । (२६) शपोः सः । (५८) अदातो यथादिषु वा । (२५) नो णः सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् । (१८) पो वः । (६१) वक्रादिषु । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (६)

शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२८) छस्य ठः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५९)
उदूतो मधूकादिषु ।

अः क्षमाश्लाघयोः ॥ ६३ ॥

क्षमा-श्लाघा इत्येतयोर्युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य अकारस्तत्स्व-
रता च भवति । खमा (३-३९ क्ष = ख्, शो० स्प०) । सलाहा (२-४३
श = स्, विप्रकर्षः पूर्वस्याऽत्वं, तत्स्वरता च, २-२७ घ् = ह्) ॥ ६३ ॥

अः क्षमाश्लाघयोः—एतयोर्युक्तस्य विकर्षः स्यात्, पूर्वस्य चाकारः । खमा ।
सलाहा । 'वा विकर्षो विपर्यासो दीर्घेऽप्यत्वं च पूर्ववत्' । दिहरो, दीहो ॥ ६३ ॥

क्षमा और श्लाघा-शब्द में विकर्ष और पूर्व में अकार योग । (क्षमा) विकर्ष
अकार का योग । ३४ से ख को ख आदेश । खमा । (श्लाघा) २६ से श को स ।
२३ से घ को हकार । सकार-लकार का विकर्ष, अकार का योग । सलाहा । 'दीर्घः'
शब्द में भी विकल्प से विकर्ष, अकार का योग और वर्णव्यत्यय हो । (दीर्घः)
विकल्प से विकर्ष और अकार का योग होने से 'दीर्घ' हुआ, वर्णव्यत्यय होने से
दीर्घर हुआ । २३ से घ को ह आदेश । वार्तिक में चकारग्रहण से अथवा ३६ से
ईकार को इकार । दिहरो । पक्ष में-५ से रेफलोप । २३ से हकार । दीहो ॥ ६३ ॥

स्नेहे वा ॥ ६४ ॥

स्नेहशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो वा भवति, पूर्वस्य च अकारस्तत्स्वरता
च भवति । सणेहो (पूर्ववत् विप्रकर्षादिकं, २-४२ न् = ण्, ५-१ ओ) ।
णेहो (३-१ सू० स्प०) ॥ ६४ ॥

स्नेहे वा—अत्र युक्तस्य विकर्षो वा भवति, पूर्वस्य च इकारः । सिणेहो । क्वि-
त्पूर्वस्य चाकारः, तदा-सणेहो, रोहो ॥ ६४ ॥

स्नेह-शब्द में विकल्प से विकर्ष और पूर्व को अकार । (स्नेहः) २५ से णकार ।
सणेहो । पक्ष में-३ से सलोप । २५ से ण । णेहो । किसी मत से इकार का पूर्व वर्ण के
साथ योग होता है, तब-सिणेहो होगा । सूत्र में 'स्निग्धः' यहाँ स्निह धातु से क्त प्रत्यय के योग
होने पर भी हो जायगा । (स्निग्धः) ३ से गकार का लोप । ६ से धद्वित्व । ७ से द ।
२५ से णकार । सिणिद्धो । पक्ष में-पूर्ववत् । णिद्धो ॥ ६४ ॥

नोट—नं. (३४) ष्कक्कां खः । (२३) खघथधर्मां हः । (३६) हृदीतः
पानीयादिषु । (५) सर्वत्र लवराम् । (२५) नो णः सर्वत्र । (३) उपरि लोपः
कगडतदपषसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः ।

उः पद्मशब्दे तन्वीसमेषु ॥ ६५ ॥

पद्मशब्दे तन्वी-इत्येवं समेषु च युक्तस्य विप्रकर्षो भवति, पूर्वस्य च
उकारस्तत्स्वरता च भवति । पडमं^१ (३-२ प्लोपः, शो० स्प०) । तणुई

१. ओत्पक्षे ८ । १ । ६१ । तेन, पोम्मं । हे० ।

(२-४२ नू = ण्, उत्वादिपू०, व्लोपश्च) । लहुई (२-२७ घ=ह, शो० पू०) । तन्वी । लघ्वी ॥ ६५ ॥

उः पद्मत्तन्वीसमेषु—पद्मत्तुल्येषु तन्वीसदृशेषु च युक्तस्य विकर्षः स्यात् पूर्वस्य च उकारः । 'पद्मघस्मरकश्मीरवेशमसद्गात्रादयः । समानाः पद्मशब्दस्य प्राकृतज्ञैः प्रकीर्तिताः' ॥ पउमं । घसुमरो । कसुमीरो । वेसुमं । सउमं । अउमरो । 'तन्वी लघ्वी तथाऽशिश्वी मृद्धी पद्मी तथैव च । बह्वी गुर्वी च पृथ्वी च तन्वीतुल्याः स्युरीदृशाः ॥' तणुई । लहुई । असिसुई । मउई । पडुई । बहुई । गरुई । पुहुई ॥ ६५ ॥

पद्म तथा तन्वी के समान शब्दों में युक्त वर्ण का विकर्ष और पूर्व में उकार हो । पद्म, घस्मर-इत्यादिक पद्म-सदृश हैं और तन्वी, लघ्वी, अशिश्वी-इत्यादिक तन्वी-सदृश हैं । (पद्मम्) दकार-मकार का विश्लेष । उकारागम । २ से दलोप । पउमं । (घस्मरः) विकर्ष, उकार । घसुमरो । (कश्मीरः) २६ से श को सकार । कसुमीरो । मतान्तर से स्त्रीलिङ्गप्राकृतत्वात् बहुवचन । कसुमीराः । (वेश्म) वेसुमं । (सघ) विकर्ष, उकारागम । २ से दलोप । सउमं । (अघ्नरः) अउमरो । ये पद्मसदृश दिखाये । तथा प्रचलित प्रयोगानुसार अन्य भी जानना । द्वार शब्द में दकार और वकार का विकल्प से लोप, उकार हो । (द्वारम्) वारं, दारं, दुभारं । तन्वी इत्यादि में विकर्ष, उकार । (तन्वी) २५ से णकार । २ से वलोप । तणुई । (लघ्वी) २३ से घ को ह । लहुई । (अशिश्वी) २६ से दोनों श को स । २ से वलोप । असिसुई । (मृद्धी) ९ से ऋ को अकार । मउई । (पट्वी) पडुई । १९ से ट को ड । (बह्वी) बहुई । (गुर्वी) 'अन्मुकुटादिषु' से अकार । गरुई । (पृथ्वी) १० से ऋ को इकार, पिहुई । मतान्तर से ११ से उ । पुहुई ॥ ६५ ॥

ज्यायामीत् ॥ ६६ ॥

इति वररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे तृतीयः परिच्छेदः ॥

ज्याशब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो भवति पूर्वस्य च ईकारस्तत्स्वरता च । जीआ (२-२ यलोपः)^१ ॥ ६६ ॥

इति भामहविरचिते प्राकृतप्रकाशे युक्तवर्णविधिनाम तृतीयः परिच्छेदः ॥

ज्यायामीत्—ज्याशब्दे विकर्षः, पूर्वस्य चेकारः स्यात् । जीआ । जीवाशब्दादपि जीआ-इत्येव ॥ ६५ ॥

इति श्री म. म. मथुराप्रसादकृतौ चन्द्रिकाख्यव्याख्यायां युक्तवर्णविधितृतीयः परिच्छेदः ।

ज्याशब्द के युक्त वर्ण का विश्लेष करके ईकार हो । (ज्या) विश्लेष, ईकार । २ से य-लोप । जीआ । एवम्—जीवाशब्द का भी जीआ होगा । (जीवा) २ से वलोप । जीआ ॥ ६६ ॥

नोट— नं. (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२६) शषोः सः । (९) ऋ-तोऽत् । (१९) टो ङः । (१०) इहृप्यादिषु । (११) उदृवादिषु ।

इति श्री म. म. मथुराप्रसादकृतौ प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकायां तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ चतुर्थः परिच्छेदः

सन्धावचामज्जलोपविशेषा^१ बहुलम् ॥ १ ॥

अचामिति प्रत्याहारग्रहणम् । अजिति च । सन्धौ वर्तमानानामचां स्थाने अज्विशेषा लोपविशेषाश्च बहुलं भवन्ति । अज्विशेषास्तावत्-जउणअडं, जउणाअडं (२-३ सूत्रे स्पष्टं जउणा, तटमिति २-२ त्लोपः^२, २-२० ट्=ड्, अत्र बहुलग्रहणात् 'णा' इत्यत्र ह्रस्वत्वं विकल्पेन, ५-३० सोर्बिन्दुः) । णइसोत्तो, णईसोत्तो (२-४२ न्=ण्, २-२ द्रलोपः, ह्रस्वविकल्पः पू०, सोत्तो ३-५२ सूत्रे द्रष्टव्यः । अत्र विशेषः ४-१८ पुं^३) । बहुमुहं, बहूमूहं (२-२७ ख्=ह्, ५-३० बि०, शो० पू०) । कण्णउरं, कण्णऊरं (३-३ र्लोपः, ३-५० ण्द्वि०, २-१ प्लोपः, शो० पू०) । सिरोवेअणा, सिरवेअणा (२-४३ श्=स्, ४-६ स्लोपे अज्विशेष ओ=सिरो इति, वेअणा १-३४ सू० स्प०, शो० पू०) । पीआपीअं, पिआपिअं । सीआसीअं, सिआसिअं (२-२ त्लोपः, शेषं ह्रस्वविकल्पादि पूर्व०) । सवोमुओ (३-३ र्लोपः, ओत्वमकारस्य, २-२७ ख्=ह्, ५-१ ओ) । सवोमूओ (३-३ र्लोपः, २-१५ प्=व्, ओत्वमूत्वे बाहुलकात्, शो० पू०) । सरोरुहं, सररुहं (४-६ स्लोपः, ओत्वविकल्पः, शो० स्प०) । लोपविशेषाः-राउलं, राउलं (जलोपे विकल्पेनाऽलोपः, २-२ क्लोपः, ५-३० बि०) । तुहडं, तुहअडं (६-३१ तव=तुह, विकल्पेन बाहुलकादकारलोपे, ३-३ रकारलोपः, ५-३० बि०) । महडं, महअडं (६-५० मम=मह, शो० पू०) । वावडणं, वावअडणं (२-१५ प्=व्, २-२ द्रलोपे बाहुलकाद् विकल्पेन अकारलोपे वापतनमिति जाते, पुनः २-१५ प=व्, वावतन इति जाते, ८-५१ त्=ड्, २-४२ न्=ण्, ५-३० बि०, अलोपाभावे स्पष्टम्) । कुम्भारो, कुम्भआरो (अनादिग्रहणात् २-२ क्लोपो न, ४-१७ वर्गान्त०, २-२ क्लोपे, ४-१ भकारोत्तरवर्त्यकारलोपे, ५-१ ओ, अलोपाभावे स्पष्टम्) । पवणुद्धअं, पवणउद्धअं (प्राय इति वलोपो न, २-४२ न्=ण्, पूर्ववदकारलोपः, पवण् उद्धतमिति जाते, २-२ त्लोपः, ५-३० बि०, अलोपाभावे पूर्व०) । यमुनातटं, नदीस्रोतस्, बहुमुखं, कर्णपूरं, शिरोवेदना,

१. अयं पाठः का० पु० सम्मतः । इतः प्राचीनेषु अज्जलोपविशेषा इति पाठः ।

२. वृत्तावयमनादिरेव गृह्यते । ३. ३-५२ सूत्रे तु व्यत्ययेन नपुंसकत्वम् ।

पीतापीतं, सीतासीतं (शीताशीतं), सर्वमुखः (सर्पमुखः), सरोरुहं, राजकुलं, तवाद्धं, ममाद्धं, पादपतनं, कुम्भकारः, पवनोद्धतम् । संयोगपरे सर्वत्र पूर्वस्याचो लोपः, [ह्रस्वश्च । यथा-णत्थि, सकङ्कन्ती, णिकङ्कन्तो, अत्तो-इत्यादयः] ('स्पष्टाः) । क्वचिन्नित्यं, क्वचिदन्यदेव बहुलप्रहणात् । तेनान्यदपि लाक्षणिकं कार्यं भवति ॥ १ ॥

सन्धावचामङ्ग्लोपविशेषा बहुलम्—अचां सन्धौ कर्तव्ये अच्-विशेषो लोप-विशेषश्च बहुलं स्यात् । बहुलप्रहणात् विभिन्नानि कार्याणि भवन्ति ।

क्वचित्प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद् विभाषा, क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥ १ ॥

तच्च महाकविप्रयोगानुसारेण लोकव्यवहृतशब्दानुसारेण च संस्कृतशब्देषु स्वयं कल्पनीयम् । यतो हि पाणिनीयानां छायावाहीनि खलु प्राकृतसूत्राणि । अचां सन्धौ अच्-विशेषास्तावत्-राएसी, राअइसी । वासेसी, वासइसी । कण्णोरो, कण्णळरो । चक्काओ, चक्काओ । कुंभारो, कुंभआरो । अंधारो, अंधआरो । ममवि, ममावि । केणवि, केणावि । क्वचिद्दीर्घविकल्पः-वारीमई, वारिमई । वईमूलं, वइमूलं । वेणुवणं, वेणुवणं । क्वचिद्वा ह्रस्वः-जउणअळं, जउणाअळं । णइसीत्तो, णईसीत्तो । बहुमुहं, बहु-मुहं । क्वचिद्वा ओकारस्य अत्वम्-सररुहं, सरोरुहं । मणहरं, मणोहरं । सिरविअणा, सिरोविअणा । क्वचिच्चैव ओकारस्य अत्वम्-मणोरहो । मणोहओ । अथ लोपविशेषाः—क्वचित् पूर्वपदान्तस्य अकारस्य वा लोपः । राउलं, राअउलं । पापडणं, पाअपडणं । पापीढं, पाअपीढं । क्वचिद् ह्रस्वपरत्वेऽपि अचो नित्यमादिलोपः-एत्थ, त्थ । तुम्हे त्थ, अम्हे त्थ । बम्हणो त्थ चिट्ठइ । प्रायः एङः परत्वे एव एवं लोपः । नेह-हरी एत्थ चिट्ठइ । अच्परत्वेऽपि क्वचिन्नित्यं लोपः । राईदो । मईदो । उर्विदो । दीवुज्जलो । मअरंदुज्जाणं । पमदुज्जाणं । महुसवो । तुह ति । मह ति । गओ ति । सुओ ति । इओ ति । क्वचिद् यष्टिशब्दस्य वा लकारलोपः । चम्मट्ठी । चम्मलट्ठी । क्वचिन्न-असिलट्ठी । बहुलप्रहणात् क्वचिन्न सन्धिः । मुहअंदो । परिअरो । उवआरो । पईवो । दुराआरो । विआलो-इत्यादि । परोप्परं । अन्तेउरं । तेरह । तेवीस । तेत्तीसा । पुणो, पुणा, पुण-इत्यादि ॥ १ ॥

अचो की सन्धि होने पर कहीं दोनों अच् मिलकर अच्-विशेष अर्थात् तीसरा ही अच् (स्वर) हो जाता है । सूत्र में अङ्ग्लोप० पाठ है, वह 'चर्मयष्टि' में यकारलोप के ग्रहणार्थ है । अट्-प्रत्याहार में अच् आ जाते हैं । विभिन्न प्रकार के आदेश आदि बहुलपदग्रहण से जानना । क्योंकि बहुलपद का अर्थ ही यह है कि 'कहीं सूत्र की उचित प्रकार से प्रवृत्ति हो और कहीं सूत्र प्रवृत्त होते हुए भी अप्रवृत्त रहे, अर्थात् कुछ भी कार्य न करे । कहीं विकल्प और कहीं अन्य ही कार्य कर दे' । इस तरह अनेक कार्यों के करने का प्रकार विचार कर चार प्रकार का बहुल-जन्य कार्य माना

है। इन चार प्रकारों में सबका अन्तर्भाव हो जाता है। वह बहुलजन्य कार्य महा-कवियों के प्रयोग से अथवा लोक-व्यवहृत-शब्दानुसार संस्कृत शब्दों में स्वयं कल्पना कर लेना। क्योंकि प्राकृतसूत्र पाणिनीय प्रयोगों का ही अनुसरण करते हैं।

अच्-विशेष—(राज ऋषिः) २ से जलोप। १० से इकार। २६ से ष को स। अ + इ मिलकर एकार। राप्सी। पञ्च में—राअहसी। (व्यास ऋषिः) ४ से यलोप। वासेसी, वासहसी। (कर्णपूरः) ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। २ से वलोप। अ + ऊ मिल कर एकार। कण्णरो, कण्णउरो। पूर्ववत्—(चक्रवाकः) चक्काओ, प्राथग्रहण से वलोप। नहीं तो चक्रवाओ। एवम्, (कुम्भकारः) कुंभारो, कुंभआरो। (अन्धकारः) अंधारो, अंधआरो। (मम अपि) पूर्व के साथ दीर्घ। ममावि। अकार का लोप, ममवि। १८ से प को व। एवम्—(केन अपि) २५ से न को ण। केणावि, केणवि। कहीं पूर्व स्वर को विकल्प से दीर्घ हो। (वारिमयी) ४ से यलोप, वारीमई। पञ्च में वारिमई। एवम्—(वृत्तिमूलम्) ३ से दोनों तकारों का लोप। ९ से ऋ को अकार। ३५ प्रकृत से विकल्प से इकार को दीर्घ। वर्डमूलं, वडमूलं। अथवा (वृत्तिमूलम्) का पूर्ववत् साधुत्व। (वेणुवनम्) २५ से न को ण। विकल्प से दीर्घ। वेणुवणं, वेणुवणं। कहीं पर विकल्प से ह्रस्व होगा। (यमुनातटम्) २४ से य को ज। 'यमुनायां यस्य' से मकारलोप। २५ से न को ण। २ से तकारलोप। १९ से ट को ड। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। जउणअडं। जउणाअडं। एवम् (नदीस्रोतः) ५ से रेफलोप। ४१ से तद्वित्व। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। णहसोत्तो, णईसोत्तो। (वधूमुखम्) २३ से ध और ख को हकार। ३५ से विकल्प से ह्रस्व। बहुमुहं, बहुमुहं। कहीं ओकार को विकल्प से अकार। (सरोरुहम्) सररुहं, सरोरुहं। (मनोहरम्) मणहरं, मणोहरं। (शिरोवेदना) सकार, दलोप, ण आदेश पूर्ववत्। 'एत इदं' (१+३५) से ए को इकार। प्रकृत सूत्र से ओ को अकार। सिरविअणा, सिरोविअणा। कहीं ओकार को अकारादेश नहीं होगा। (मनोरथः) मणोरहो। (मनोभवः) मणोहओ। उक्त सूत्र से हकार।

लोपविशेष—कहीं पदान्तस्थ पूर्व अकार का विकल्प से लोप हो। (राजकुलम्) २ से ज और क का लोप। प्रकृत से अकार का लोप। राउलं। राअउलं। (पाद-पतनम्) पापडणं, पाअपडणं। (पादपीठम्) 'ठो ढः' से ठ को ड। पापीडं, पाअपीडं। कहीं हल् पर होने पर भी, आदिस्थ अच् का नित्य लोप हो। एत्थ के एकार का लोप होगा। तुम्हे, अम्हे का साधुत्व पञ्चमपरिच्छेद में है। (यूयमत्र) तुम्हे एत्थ, तुम्हेत्थ। अम्हे एत्थ, अम्हेत्थ। (ब्राह्मणः + अत्र) वग्गहोत्थ। प्रायः एङ् से पर अकार का लोप होता है। यहाँ नहीं होगा—(हरिः + अत्र) हरी एत्थ। कहीं अच् पर होने पर भी नित्य अकार का लोप होता है। (गज + इन्द्रः) २ से जलोप। ५ से रेफलोप। नित्य अकार का लोप। गइंदो। (मृग + इन्द्रः) ९ से ऋ को अकार। पूर्ववत् रेफ-गकार का लोप। नित्य अकार का लोप। मइन्दो। (उप + इन्द्रः) १८ से प को व। अलोप। उर्विंदो। (दीप + उज्वलः) ५ से व लोप। ६ से जद्वित्व। प को व। अकारलोप। दीबु-जलो। (मकरंद + उद्यानम्) २ से कलोप। ३२ से छ को ज आदेश। ६ से द्वित्व। अकारलोप। मअरंदुजाणं। (प्रमदा + उद्यानम्) ५ से रेफलोप। अन्य कार्य पूर्ववत्। पमहुजाणं। (महा + उत्सवः) आकारलोप। महुसवो। उत्सवशब्द के

उकार को 'इदूतौ' वार्तिक की दृष्टि से उकार । (तव + इति) तुह इति, प्रकृत सूत्र से इकारलोप । ४१ तकारद्वित्व । तुहत्ति । (मम इति) मह इति । महत्ति । (गतः इति) गओत्ति । (श्रुतः इति) सुओत्ति । (दयितः इति) दइओत्ति । २+५+२६ से रूपसिद्धि हो जायगी । ४२ से सर्वत्र ओकार । कहीं पर यष्टि शब्द के लकार का विकल्प से लोप हो । (चर्मयष्टिः) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । 'यष्ट्यां लः' २+२९ से लकार । २८ से ठ । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । विकल्प से प्रकृत सूत्र से लकार का लोप । चम्मट्टी, चम्मलट्टी । कहीं यष्टि के लकार का लोप नहीं होगा । जैसे— (असियष्टिः) असिलट्टी । कहीं पर बहुल ग्रहण से सन्धि ही न होगी । (मुखचन्द्रः) मुहअंदो । (परिकरः) परिअरो । (उपकारः) उवआरो । (प्रदीपः) पईवो । (दुराचारः) दुराआरो । (विकालः) विआलो । सर्वत्र पूर्वोक्त (२३+२+५+१८) नम्बर के सूत्रों से सिद्धि जानना । (परस्परम्) इत्यादिक शब्दों में कहीं सकार का और कहीं पकार का लोप होता है । तो परस्पर शब्द के सकार का लोप । ६ से पकार-द्वित्व । ३५ प्रकृत सूत्र से ओकार । परोप्परं । (अन्तः पुरम्) २ से पकार का लोप । प्रकृत सूत्र से विसर्गसहित अकार को एकार । अन्तेउरं । (त्रयोदश) तेरह । (२+१४) द्वितीय अध्याय चौदहवें सूत्र में साधुत्व है । (त्रयोविंशतिः) ५ से रफलोप । 'मांसादिषु' (४+१६) सूत्र से अनुस्वार का लोप । 'आदीदूतौ' से ईकार । ३१ से एकार । ३५ प्रकृत सूत्र से ति को आकार । तेवीसा । (त्रयस्त्रिंशत्) ५ से रेफलोप । ३१ से एकार । 'मांसादि' से अनुस्वारलोप । ३५ प्रकृत सूत्र में 'लोपः साचो यकारस्य' से यकार का लोप । 'आदीदूतौ' वार्तिक से ति के इकार को ईकार । ६ से 'त्रिंशत्' के तकार को द्वित्व । 'तेत्तीशत्' इस अवस्था में २६ से श को स आदेश । ६० से तकार का लोप । 'स्त्रियामात्' से आकार । तेत्तीसा । कहीं एक पद में भी भिन्न-भिन्न आदेश होते हैं । (पुनः) २५ से न को ण आदेश । प्रकृत सूत्र से कहीं ओकार, पुणो । कहीं आकार, पुणा । कहीं विसर्ग का लोप, पुण । ये सब आदेश बहुल-ग्रहण से कल्पना कर लेना । तथा महाकविप्रयुक्त अथवा लोकव्यवहृत शब्दों में संस्कृतानुगामी शब्द की कल्पना करके आदेश-विशेष की कल्पना कर लेना । क्योंकि समस्त प्राकृत वाङ्मय के संस्कृत शब्द ही जनक अथवा माता हैं । म्लेच्छादिक देशों में स्वरूप अधिक बिगड़ गया है । परन्तु वे भी संस्कृत शब्द से जन्य हैं । इति ॥१॥

नोट—नं० (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (१०) इहप्यादिषु । (२६) शषोः सः । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (६) दोषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (१८) पो वः । (२५) नो णः सर्वत्र । (९) ऋतोऽत् । (३५) सन्धावचामज्जलोपविशेषा बहुलम् । (२४) आदेश्यो जः । (१९) टो डः । (४१) नीडादिषु । (२३) खचथधर्मां हः । (३२) त्यथ्यथां चछुजाः । (४२) अत ओत् सोः । (२८) ष्टय्य ठः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (३१) ए शय्यादिषु । (६०) अन्त्यस्य हलः ।

उदुम्बरे दोर्लोपः ॥ २ ॥

उदुम्बरशब्दे दु इत्येतस्य लोपो भवति । उम्बरं (४-१७ वर्गान्तः, ५-३० सोर्बिन्दुः) ॥ २ ॥

उदुम्बरे दोर्वा लोपः—उदुम्बरशब्दे दु इत्यस्य वा लोपः स्यात् । उम्बरं ।
उउम्बरं ॥ २ ॥

(उदुम्बर इति) । उदुम्बरशब्द में 'दु' का विकल्प से लोप हो । (उदुम्बरम्)
दु का लोप हो जाने से उम्बरं । पञ्च में-२ से दकार का लोप हो जाने से उउम्बरं ॥२॥

कालायसे यस्य वा ॥ ३ ॥

कालायसशब्दे यस्य वा लोपो भवति । कालासं, कालाअसं ।
(स्प०) ॥ ३ ॥

कालायसे यस्य—कालायसशब्दे साचो यकारस्य वा लोपः स्यात् । कालासं,
कालाअसं । 'लोपः साचो यकारस्य 'क्वचिन्नित्यं क्वचिन्न वा' । तेत्तीसा । सहिअओ,
सहिअओ । किसलं, किसलअं । ओसो, ओआसो (अवश्यायः) । कइवं, कइवअं ।
सुहाइ, सुहाअइ । धूमाइ, धूमाअइ ॥ ३ ॥

(कालायसे इति) । कालायसशब्द में अच्-सहित यकार का लोप हो । (काला-
यसम्) अकारसहित यकार का लोप हो गया । कालासं । पञ्च में-२ से यलोप ।
कालाअसं । कहीं पर अच्सहित यकार का नित्य लोप हो और कहीं नहीं हो अथवा
हो, अर्थात् विकल्प से लोप हो । (त्रयस्त्रिंशत्) ५ से रेफलोप । 'लोपः साचो यका-
रस्य' इससे अकार-विसर्ग-सहित यकारलोप । ३१ से एकार अथवा ३५ से अकार-
विसर्ग-सहित को एकार । त्रिंशत् के रेफ का ५ से लोप, ६ से तद्वित्त्व । ३५ से
अनुस्वार का लोप । २६ से श को स । ६० से अन्त्य हल् का लोप । ३६ से आकार ।
तेत्तीसा । (सहृदयः) विकल्प से यकारलोप । २ से दकारलोप । १० से ऋकार
को इकार । ४२ से ओकार । सहिओ । पञ्च में-सहिअओ । (किसलयम्) यलोप ।
किसलं । पञ्चे—किसलअं । (अवश्यायः) 'ओदवापयोः' (४+२०) से ओकार ।
'लोपः साचो' से यलोप । ४ से श्या-गत यकार का लोप । 'सेवादिषु वा' (५+९)
से ६ से प्राप्त द्वित्व का निषेध । २६ से श को सकार । पूर्ववत् ओकार । ओसो । पञ्च
में-अवसाओ । पूर्ववत् श को स । यकारलोप । (कतिपयम्) १८ से प को वकार ।
२ से-तकारलोप । उक्त से अच्-सहित यकार का लोप । कइवं । पञ्च में-कइवअं ।
(सुखायते) २३ से ख को ह । यलोप । 'ततिपोरिदेतौ' इससे इकार । २ से तलोप ।
सुहाइ । पञ्च में-सुहाअइ । एवम्—(धूमायते) धूमाइ, धूमाअइ ॥ ३ ॥

भाजने जस्य ॥ ४ ॥

भाजनशब्दे जकारस्य लोपो वा भवति । भाणं, भाअणं (२-४२
भू=ण, ५-३० बि०, पक्षे २-२ सूत्रेण केवलजकारलोपो भवति) ॥ ४ ॥

भाजने जस्य—अत्र साचो जकारस्य वा लोपः । भाणं, भाअणं ॥ ४ ॥

(भाजने इति) । भाजनशब्द के जकार का विकल्प से लोप हो । २५ से न
को ण । भाणं । पञ्च में-२ से जकार-लोप । भाअणं ॥ ४ ॥

१. वा-इति नास्ति भामहे ।

२. वा-इत्यधिकं भामहे ।

३. सस्वरस्य लोपो ज्ञेयः । हेमस्तु ८ । १ । २६७ सूत्रे सस्वरस्येति पठत्वैव ।

यावदादिषु वस्य ॥ ५ ॥

यावदित्येवमादिषु वकारस्य वा लोपो भवति । जा, जावता । ता, तावता । (२-३१ य् = ज्, ४-६ तलोपः, पक्षे-स्प०) । पाराओ, पारावओ (२-२ तलोपः, ५-१ ओ, पक्षे-स्प०) । अणुत्तन्त, अणुवत्तन्त (२-४२ न् = ण्, वलोपे, ३-३ रलोपः, ३-५० त्द्वि, ७-१० मान = न्त, वलोपाभावे स्प०) । जीअं, जीविअं (२-२ तलोपः, ५-३० बि०, शे० स्पष्टम्) । एअं, एव्वं (३-५८ वद्वित्वं, ५-३० बि०) । एअ, एव्व (३-५८ व्द्वि०) । कुअलअं, कुवलअं । (विकल्पेन स्वररहितवलोपे २-२ य्लोपः, ५-३० बि०) । यावत्, तावत्, पारावतः, अनुवर्तमानं, जीवितं, एवम्, एव, कुवलयम्-इत्येवमादयः ॥ ५ ॥

यावदादिषु वस्य—एषु साचो वकारस्य वा लोपः स्यात् । एषु सर्वत्र 'कगचजे'-त्यादिना लोपे सिद्धे साचो ग्रहणार्थं सूत्रचतुष्टयम् । या, याव । ता, ताव ।

यावत्तावजीवितदेवकुलावर्तमानशब्दा ये ।

प्रावरक एवमेव स्कन्धावारो यावदादयो ह्येवम् ॥ ५ ॥

यावदादिक-शब्दों में अच्-सहित वकार का लोप हो । ६० से तकारलोप । (यावत्) या । पच्च में-याव । (तावत्) ता, ताव । (जीवितम्) २ से तलोप । जीअं, पच्च में-जीविअं । (देवकुलम्) देउळं, देवउळं । (आवर्तः) वकार का लोप । ५८ से आकार को अकार । ३० से त् को ट । ६ से द्वित्व । अट्टं । पच्च में-आअट्टं । (प्रावारकः) ५ से रेफलोप । यावदादि से वा का लोप । २ से ककार का लोप । पाराओ । पच्च में-पाआराओ । (एवमेव) वलोप । एमेअ । पच्च में-एअमेअ । (स्कन्धावारः) ३४ से 'स्क' को ख । खन्धारो । पच्च में-खन्धाआरो । कई विद्वान् चक्रवाक शब्द को भी यावदादिगण में मानते हैं । (चक्रवाकः) चक्काओ । यह उदाहरण देते हैं । परन्तु चक्रवाक शब्द में आकार-सहित वकार का लोप करने पर 'चक्काओ' होगा । अतः (चक्रवाकः) २ से वलोप । ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । 'सन्धावच्चं' ३५ से अकार को विकल्प से दीर्घ । चक्काओ । पच्च में-चक्काओ ॥ ५ ॥

अन्त्यहलः ॥ ६ ॥

वेति निवृत्तम् । शब्दानां योऽन्त्यो हल् तस्य लोपो भवति । जसो (२-३१ य् = ज्, २-४३ श् = स्, ४-१८ पुंस्त्वं, ५-१ ओ) । णहं (२-४२ न् = ण्, ४-१९ पुंस्त्वाभावः, ५-३० बि०) । सरो (जसो-वत्) । कम्मो (३-३ रलोपः, ३-५० म्द्वि०, शे० पू०) । जाव, ताव (४-५ सू० द्रष्टव्यम्) । यशः, नभः, सरः, कर्म, यावत्, तावत् ॥ ६ ॥

-२-सस्वस्वलोपः, कचिद्वाहुलकात्स्वररहितस्याऽपि । २. क० पु० चक्काओ, चक्काओ । देउळं, देवउळं । अ० पा० ।

अन्त्यस्य हलः—प्रादिपदिकसम्बन्धिनोऽन्त्यस्य, सुप्रत्ययसम्बन्धिनश्च हलो लोपः स्यात् । कम्मो । चम्मो । जसो । णसो । एसो । धणू । रमा । पाणी । धेणू । 'क्वापि लोपानुबन्धस्य बुधा वाञ्छन्त्यदन्तताम्' । सखिखणो । पत्ते-सक्खी ॥ ६ ॥

प्रातिपदिकसंज्ञक शब्द के अन्त्य हल् का तथा प्रातिपदिक से पर सु-प्रत्यय के हल् का लोप हो । (कर्मन्) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । प्रकृत से अन्त्य हल् नकार का लोप । 'नसन्तप्राबुट्' (४ + १८) से पुंलिङ्ग । ४२ से ओकार । कम्मो । एवम्-चम्मो । (यशस्) अन्त्य सकार का लोप । २४ से यकार को जकार । २६ से श को स । पूर्ववत् पुंलिङ्ग । जसो । (नमस्) २५ से न को ण । अन्य कार्यं पूर्ववत् । णसो । (धनुष्) धणू । (एषः) 'तदेतदोः' (५ + ६८) से तकार को सकार । अन्त्य का और सुप्रत्यय का लोप । ४२ से ओकार । एसो । (रमा) प्रातिपदिक से पर सु का लोप । रमा । (पाणिः) पाणी । (धेनुः) प्रातिपदिक से पर सु-प्रत्यय का लोप । ५२ से पाणि में इकार को धेनु में उकार को दीर्घ । धेणू । कहीं लोपानुबन्धी को अर्थात् हलन्त को विकल्प से अदन्त कर देते हैं । जैसे—(साधिन्) नकारान्त का अदन्त हो गया । ३४ से च को ख आदेश । ६ से द्वित्व । ७ से क । २५ से न को ण । ४२ से ओकार । ५८ से ह्रस्व । सखिखणो । पत्ते में-सक्खी । साधुस्व पूर्ववत् ॥ ६ ॥

स्त्रियामात् ॥ ७ ॥

स्त्रियां वर्त्तमानस्यान्त्यहल आकारो भवति । सरिआ (स्पष्टम्) । पडिवआ (१-२ सू० स्प०) । वाआ (स्प०) । सरित्, प्रतिपद्, वाक् ॥७॥

स्त्रियामात्—स्त्रियां प्रातिपदिकस्यान्त्यस्य हल आत्वं स्यात् । संपआ । एआवआ । सरिआ । वाआ । एआवई ॥ ७ ॥

स्त्रीलिङ्ग में हलन्त प्रातिपदिक को आकार हो । (संपत्) त् को आकार हो गया । संपआ । (सरित्) सरिआ । (वाच्) वाआ । एतावत्-शब्द में एतावती के स्थान पर 'एआवआ'-जो वसन्तराज जी ने माना है, वह अव्यवहार्य है । वस्तुतः जिन शब्दों में भागुरि के मत से हलन्त से आप् होता है वहीं आकारयुक्त है । क्या लिह्, गोदुह्, पुंस् आदि में भी आकार होगा ? कभी नहीं, वस्तुतः भागुरि-प्रसिद्ध, काव्यादि म व्यवहृत शब्दों में आप् मानते हैं, अतः एतावती में आकार नहीं होगा, किंतु 'एआवई' होगा ॥ ७ ॥

नोट--नं० (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (५) सर्वत्र लवराम् । (३१) ए शय्यादिषु । (३५) सन्धौ अज्जलोपविशेषा बहुलम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२६) शषोः सः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (३६) स्त्रियामात् । (१०) इहव्यादिषु । (४२) अत भोत् सोः । (४) अधो मनयाम् । (१८) पो वः । (२३) खधथधमां हः । (२५) नो णः सर्वत्र । (६०) अदातो यथादिषु वा । (३०) तस्य टः । (३४) ष्कत्कच्चां खः । (२४) आदेश्यो जः । (५२) सुभिषुप्सु दीर्घः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः ।

रो रा ॥ ८ ॥

स्त्रियामन्त्यस्य हलो रेफस्य रा इत्ययमादेशो भवति । धुरा, गिरा ।
(स्प०) ॥ ८ ॥

रो रा—स्त्रियां वर्तमानस्य रेफान्तस्यान्त्यस्य रा भवति । गिरा । पुरा । धुरा ।
'बहिःशब्दे हलोऽन्त्यस्य रेफादेशो विभाषया' । बाहिरं । बही ॥ ८ ॥

रेफान्त स्त्रीलिङ्ग शब्द के अन्त्य रेफ को रा हो । (गिर) गिरा । (पुर) पुरा ।
(धुर) धुरा । बहिः शब्द में अन्त्य हल् रेफ को सस्वर रेफ विकल्प से हो । (बहिः)
अन्त्य र् को सस्वर रेफ हो गया । ६७ से बकाराकार को आकार हो गया । बाहिरं ।
पद्म में—६० से अन्त्यलोप । ५२ से दीर्घ । बही ॥ ८ ॥

न विद्युति ॥ ९ ॥

विद्युच्छब्दे आकारो न भवति । विज्जू (३-२७ घ् = ज्, ४-६
तलोपः, ३-५० जद्वि०, ५-१८ दीर्घः) । विद्युत् ॥ ९ ॥

न विद्युति—विद्युति अन्त्यस्य हल आकारो न स्यात् । विज्जू ॥ ९ ॥

विद्युत्-शब्द में अन्त्य हल् को आकार न हो । (विद्युत्) ३२ से घ को जकारा-
देश । ६० से तकारलोप । ६ से अकारद्वित्व । ५२ से उकार को दीर्घ । विज्जू ॥ ९ ॥

(क्षुधो हः ।)

क्षुधो हः—क्षुधाशब्देऽन्त्यस्य हः स्यात् । छुहा । 'भागुरिमतेन प्रयोगानुसृत्या
आपि कृते 'कगचजे'ति लोपे, 'खघथघे'ति हकारे, इयं सूत्रचतुष्टयी मन्दप्रयोजना ॥

क्षुध्-शब्द के अन्त्य ध को ह हो । (क्षुध्) ध को ह आदेश । ६८ से छ-
करादेश । छुहा । यदि भागुरिमतानुसार प्रयोगानुकूल हलन्त से आप्-प्रत्यय मान
छें तो ये चारों सूत्र निष्प्रयोजन हैं । आ प्रत्यय करने पर वाचा आदि में २ से, छुहा
में २३ से सर्व प्रयोग सिद्ध हो जायेंगे ॥

शरदो दः ॥ १० ॥

शरच्छब्दस्यान्त्यहलो दो भवति । सरदो^३ (२-४३ श् = स्, ४-१८
पुं०, ५-१ ओ) ॥ १० ॥

शरदोऽत्^४—शरच्छब्देऽन्त्यस्य अः स्यात् । सरओ ॥ १० ॥

शरद् शब्द में अन्त्य द् को आकार हो । (शरद्) द को अकारादेश । 'नसन्त०'
से पुल्लिङ्ग । ४२ से ओकार । २६ से शकार को सकार । सरओ ॥ १० ॥

दिक्प्रावृषोः सः ॥ ११ ॥

दिक्छब्दस्यान्त्यहलः प्रावृट्शब्दस्यापि सकारो भवति । दिसा^५
(स्प०) । पाउसो (१-३० सू० स्प०) ॥ ११ ॥

१. संजीवनीयां प्रथमं 'न विद्युति' इति सूत्रं, ततः 'रो रा' इति । एवं पाठक्रमोऽस्ति ।

२. भामहे सूत्रमिदं नास्ति । ३. 'शरदादेरत्' ८ । १ । १८ सरओ, शरद् । मिषओ, मिषक् ।
'क्षुधो हा' ८ । १ । १७ छुहा, क्षुत् । हे० । ४. संजीवनीसंमतः पाठः । ५. आपि कृते
दिशाशब्दः प्रकृतिः । कचिद् दिशा, प्रावृट् इति संस्कृतदर्शनात् ।

दिक्प्रावृषोः सः—एतयोरन्त्यस्य सः स्यात् । दिसा । पाउसो । 'आयुरप्स-
रसोः सो वा हलोऽन्त्यस्य विधीयते' । दीहाउसो, दीहाऊ । अच्छरसा, अच्छरा ॥११॥

दिश्, प्रावृष् शब्द के अन्त्य हल् को सकारादेश हो । (दिश्) दिसा । (प्रावृष्)
ष को सकारादेश । ५ से रेफ का और वकार का लोप । ११ से ऋ को उकार । 'न-
सन्त प्रावृट्' (४+१८) से पुंलिङ्ग । ४२ से ओकार । पाउसो । 'आयुस् और
अप्सरस् शब्द के अन्त्य हल् को सकारादेश हो । (दीर्घायुष्) ५ से रेफलोप । २३ से
हकारादेश । ४ से यलोप । पूर्ववत् पुंस्त्व, ओत्व । दीहाउसो । पत्त में-६० से अन्त्य-
लोप । ४२ से दीर्घ । दीहाऊ । (अप्सरस्) ६४ से प्स को छकार । ६ से द्वित्व ।
७ से चकार । अच्छरसा । पत्त में-५४ से आकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । अच्छरा ॥११॥

नोट- नं० (३२) त्यथ्यद्यां चञ्ज्याः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्व-
मनादौ । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (६७) आ समुद्रभादिषु वा । (२) कगचजतद-
पयनां प्रायो लोपः । (२३) खघथधभां हः । (६८) अच्यादिषु । (४२) अत ओत्सोः ।
(२६) शपोः सः । (५) सर्वत्र लवराम् । (११) उट्ट्वादिषु । (४) अधो मनयाम् ।
(६४) अत्सप्सां छः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५४) आदीतौ बहुलम् ।

मो बिन्दुः ॥ १२ ॥

अन्त्यस्य हलो मकारस्य बिन्दुर्भवति । अच्छं (४-२० विकल्पेन
पुंसि अमि, ५-३ अमोऽकारस्य लोपः, शो० ३-३० सू० स्प०) । वच्छं
(स्प०) । भहं (३-३ लोपः, ३-५० द्वि०, शो० पू०) । अर्णिं (३-२
नलोपः, ३-५० ग्द्वि०, शो० पू०) । दट्टं (३-१० घृ=ट्ट, ३-५०
ट्ट्वि०, ३-५१ ट्ट=ट्ट, शो० पू०) । वर्णं । धर्णं (२-४३ न=ण, शो०
पू०) ॥ १२ ॥

अचि मश्च ॥ १३ ॥

अचि परतो मो^२ भवति वा । फलमवहरइ, फलं अवहरइ (स्प०)^३ ॥
मो बिन्दुरचि वाऽलोपश्च—चकारग्रहणादत्र त्रिसूत्री कल्प्यते । मो बिन्दुः
(१) । मस्य बिन्दुः स्यात् । किं । एदं । कहं । तुर्णिह । अचि वा (२) । अचि परतः
अन्त्यस्य मस्य वा अनुस्वारः स्यात् । पडमवहरइ, पडं अवहरइ । रसमुबरोइ, रसं उव-
रोइ । अलोपश्च (३) । अन्त्यस्य हलो मस्य लोपो न भवति । किम् इणमो । फलम्
एरिसं । अहम् एसो । सच्चम् इणं ॥ १२-१३ ॥

इस सूत्र में लोपश्च यहाँ चकारग्रहण है, इससे भिन्न-भिन्न तीन कार्यों की कल्पना
होगी । 'मो बिन्दुः' १ । म को बिन्दु हो । (किम्) किं । (एतम्) उक्त से म को
अनुस्वार । एदं । (कथम्) उक्त से बिन्दु । २३ से यं को ह । कहं । (सूणीम्) ५९ से
उकार को उकार । ३६ से ईकार को इकार । 'ह्रस्वण०' (३+३३) से ण को ण्ह । अनु-

१. अक्षः, वत्सः, भद्रम्, अग्निः, दष्टः, वनं, धनम् । २. क० पु० बिन्दुः पा० ।
३. फलमपहरति । ४. संजीवनीसंमतः पाठ एषः । 'मो बिन्दुः', 'अचि मश्च'—इति
सूत्रद्वयमत्र भामहे ।

स्वार । तुर्णिह । 'अचि वा' २ । अच् के परे अन्त्य मकार को अनुस्वार विकल्प से हो । (पटम् अपहरति) १९ से ट को ड । १८ से प को वकार । २ से तकारलोप । पडमवहरह । पच्च में-पडं अवहरह । एवम्- (रसम् उपनयति) २५ से न को ण । रसमुवणेह, रसं उवणेह । जिस पच्च में मकार को अनुस्वार नहीं हुआ, किंतु मकार रहा, वहाँ ६० 'अन्त्यस्य हल्ः' से लोप प्राप्त था, नहीं होगा । किम् इणमो । फलम् एरिसं । अहम् एसो । सच्चम् इणं-इत्यादि ॥ १३ ॥

नजोर्हलि ॥ १४ ॥

नकारञ्कारयोर्हलि परतो विन्दुर्मवति मकारश्च । नस्य-ञ्सो, अम्सो (५-१ ओ, शो० स्प०) । कंसो, कम्सो । अस्य-वंचणीअं, वम्-चणीअं (२-४२ न् = ण्, २-२ य्लोपः, ५-३० बिं०, शो० स्प०) । विंज्ञो, विम्ज्ञो (३-२८ ध्य् = झ्, नकारस्य विन्दौ मकारे च ३-५६ सूत्रेण द्वित्वादिबाधः) ॥ १४ ॥

नजोर्हलि—नकारञ्कारयोर्हलि विन्दुः स्यात् । संझा । वंझा । पंती । संकरो ॥ नकार और ङकार को हल् के परे अनुस्वार हो । (सन्ध्या) ३३ से ध्य को झ आदेश । संझा । (वन्ध्या) वंझा । (पङ्क्तिः) २ से ककारलोप । ५२ से इकारदीर्घ । पंती । (शङ्करः) २६ से श को स । ४२ से ओकार । संकरो ॥ १४ ॥

वक्रादिषु ॥ १५ ॥

वक्रादिषु शब्देषु विन्दुरागमो भवति । वंकं (३-३ र्लोपः, ५-३० बिं०) । तंसं (३-३ रकारयोर्लोपः, ३-२ य्लोपः, शो० स्प०) । हंसो (३-३ रेफलोपः व्लोपश्च, ५-१ ओ) । अंसू (३-३ र्लोपः, २-४३ श् = स्, ५-१८ उदीर्घः) । मंसू (३-६ श्लोपः, २-४३ श् = स् ३-३ र्लोपः, ५-१८ उदीर्घः) । गुंठी (१-२९ ऋ = उ, ३-१० छ् = ठ्, ५-१८ दीर्घः) । मंथं (१-२२ उ = अ, ३-१२ स्त् = थ्, ५-३० बिं०) । मणंसिणो (१-२ सू० स्प०) । वंसणं (३-३ र्लोपः, २-४३ श् = स्, २-४२ न् = ण्, ५-३० बिं०) । फंसो (३-३६ सू० स्प०) । वण्णो (३-३ र्लोपः, ३-५० ण्द्वि०, ५-१ ओ) । पडिसुदं (३-३ र्लोपः, २-८ त् = ड्, २-४३ श् = स्, ३-३ र्लोपः, १२-३ त् = ड्, ५-३० बिं०, २-४२ श् = स्, ५-१ ओ) । अंसो (स्पष्टम्) । अहिमुंको (२-२७ भ् = ह्, ३-१ त्लोपः, ५-१ ओ) । वक्र-ञ्यस्व-ह्रस्व-अश्रु-श्मश्रु-गृष्टि-मुस्त-मनस्विनी-दर्शन-स्पर्श-वर्ण-प्रतिश्रुत-अश्व-अभिमुक्त-इत्यादयः ॥ १५ ॥

१. अंसः, कंसः, वञ्चनीयं, विन्ध्यः । २. संजीवन्यनुसारी पाठः । ३. मुकुटादेराकृति-गणत्वात् । ४. शक्तमुक्तरष्टरुणमृदुत्वे को वा ८ । २ । २ मुक्को-मुक्तोऽको दट्टो लुको लुगो

वक्रादिषु—एषु हलि परे विन्दुरागमः स्यात् । वंको । तंसं । वञ्चसो । इत्यादि ।
वक्रत्र्यस्रवयस्याश्रुसौरभाणि मनस्विनी ।
स्पर्शो निवसनं शुल्कं स्युर्वक्रादय ईदृशाः ॥ १५ ॥

वक्रादिक शब्दों में हल् के परे अनुस्वार का आगम हो । (वक्रः) ५ से रेफ का लोप । वंको । (न्यस्रम्) अनुस्वारागम । पूर्ववत् रेफलोप । ४ से यलोप । तंसं । (वयस्यः) वञ्चसो । (अश्रु) अंसु । (सौरभम्) १४ से औ को ओ । 'खद्यधभां हः' सूत्र में प्रायःपदानुवृत्ति से भ को ह नहीं होगा । अनुस्वारागम । सौरभं । 'नपुंसके सोर्विन्दुः' से अनुस्वारागम सिद्ध ही था फिर वक्रादि में सौरभ शब्द का पाठ मन्द-प्रयोजन है । (मनस्विनी) मणसिणि । (स्पर्शः) 'स्पस्य फः' (३ + ६६) से फादेश । फंसो । (निवसनम्) णिअंसणं । (शुल्कम्) सुंक् ॥ १५ ॥

नोट—नं० (२३) खद्यधभां हः । (५९) उदूतो मधूकादिषु । (३६) हृदीतः पानी-यादिषु । (११) टो डः । (१८) पो वः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२५) नो णः सर्वत्र । (३३) ध्यह्ययोर्झः । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (२३) शपोः सः । (४२) अत ओत्सोः । (५) सर्वत्र लवराम् । (४) अधो मनयाम् । (१४) औत ओत् । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

मांसादिषु वा ॥ १६ ॥

मांसादिषु शब्देषु वा विन्दुः प्रयोक्तव्यः । मंसं, मासं (स्प०) । कहं, कह (२-२७ थ् = ह्, शे० स्प०) । णूणं, णूण (स्प०) । तर्हिं, तर्हि (स्प०) । असुं, असु^१ (स्प०) । तद्यमपठितो मांसादिर्गणः । यत्र कचिद्वृत्तभङ्गभयात् त्यज्यमानः क्रियमाणश्च विन्दुर्भवति, स मांसादिषु द्रष्टव्यः ॥ १६ ॥

मांसादिषु^१—मण्डकप्लुत्या लोप इत्यनुवर्तते । मांसादिशब्देषु विन्दुलोपो वा स्यात् । मासं, मंसं । कह, कहं । णूण, णूणं । दाणि, दाणिं । समुहो, संसुहो । 'संस्कार-संस्कृतादौ तु नित्यं विन्दुर्विलुप्यते' । सक्कारो । सक्कञ्चं ॥ १६ ॥

मण्डकप्लुति से लोप-पद की अनुवृत्ति । मांसादिक शब्दों में अनुस्वार का विकल्प से लोप हो । (मांसम्) अनुस्वार का लोप । मासं । पञ्च में-५८ से आकार को अकार । मंसं । (कथम्) २३ से थ को हकार । कह, कहं । (नूनम्) णूण, णूणं । (इदानीम्) दाणि, दाणिं । (संसुखः) समुहो, संसुहो । संस्कार और संस्कृत शब्द में नित्य अनुस्वार का लोप होगा । (संस्कारः) ३ से सकारलोप । मांसादित्व से नित्य अनुस्वार का लोप । ६ से ककारद्वित्व । सक्कारो । (संस्कृतम्) ९ से ऋ को अकार । २ से तकारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । सक्कञ्चं ॥ १६ ॥

ययि तद्वर्गान्तः ॥ १७ ॥

ययि परतो विन्दुस्तद्वर्गान्तो वा भवति । सङ्का (२-४३ श् = स्,

१. क० पु० मांसं; कथम्, नूनम्, तर्हिं, अद्य अ० पा० । २. संजीवनां सूत्रान्ते 'वा'-इति नास्ति ।

शे० स्प०) । सङ्घो (५-१ ओ, शे० पूर्व०) । अङ्घो । अङ्घं (स्प०) । सञ्चरइ (७-१ ति=इ, शे० स्प०) । सण्डो (२-४३ ष=स्) । सन्तरइ (स्प०) । सम्पत्ती (५-१८ दीर्घः, शे० स्प०) । ययीति किम् ? अंसो (४-१४ सूत्रे स्प०) । वाऽधिकारात् पंकं, विंदू, संका, संखो । (सुगमानि)^१ ॥ १७ ॥

कपि^१ तद्वर्ग्यान्तः—कवर्गादारभ्य पवर्गं व्याप्य कप्-प्रत्याहारग्रहणेन ग्राह्यम् । कादिपञ्चवर्गीयाक्षरे परे यो वर्णः परस्तद्वर्गीयः पञ्चमाक्षरोऽनुस्वारस्य वा भवति । सङ्घरो, संकरो । धणञ्जओ, धणंजओ । सण्ठिओ, संठिओ । चिरन्तणं, चिरंतणं । किम्पि, किंपि । सन्तो, संतो । गुम्फिअं, गुंफिअं । पदान्त एवायमिति केचित् ॥ १७ ॥

कवर्ग से लेकर पवर्ग पर्यन्त अर्थात् क से म पर्यन्त कप्-प्रत्याहार है । इन कवर्गादि पाँच वर्गों के किसी अक्षर के परे अनुस्वार को पञ्चम अक्षर हो, अर्थात् जिस वर्ग का अक्षर पर में होगा उसी वर्ग का पाँचवाँ अक्षर होगा । (शंकरः) श को स । नकार को णकार । यकार-तकार का लोप । पूर्वोक्त २६+२५+४+२ से जानना । अनुस्वार को विकल्प से ककार के परे ङकार हो गया । सङ्घरो । पञ्च में-संकरो । एवम् (धनंजयः) धणञ्जओ, धणंजओ । (संस्थितः) ३ से षकारलोप । सण्ठिओ, संठिओ । (चिरन्तनम्) चिरन्तणं, चिरंतणं । (किम्पि) किम्पि, किंपि । जहाँ पदान्त नहीं है, वहाँ भी विकल्प से अनुस्वार होगा । (शान्तः) सन्तो, संतो । (गुंफितम्) गुम्फिअं, गुंफिअं । कोई आचार्य पदान्त में ही विकल्प से परसवर्ण मानते हैं, परंतु इसमें कोई प्रमाण नहीं है और प्राकृत में दोनों प्रकार के प्रयोग मिलते हैं ॥ १७ ॥

नसान्तप्रावृट्शरदः पुंसि ॥ १८ ॥

नकारान्ताः सकारान्ताश्च प्रावृट्शरदौ च पुंसि प्रयोक्तव्याः । नान्ताः—कम्मो (४-६ अन्त्यनकारलोपः, ३-३ र्लोपः, ३-५० म्द्वि०, ५-१ ओ) । जम्मो (३-४३ सू० स्प०) । वम्मो (३-३ र्लोपः, ३-५० म्द्वि०, ४-६ न्लोपः, ५-१ ओ) । सान्ताः—जसो (२-३१ सू० स्प०) । तमो (४-६ स्लोपे, पुंस्त्वे च, ५-१ ओ) सरो । पाउसो (१-३० सू० स्प०) । सरदो^३ ॥ १८ ॥

नसान्तप्रावृट्शरदः पुंसि—नकारान्तः सकारान्तः प्रावृट्शरदौ च पुंसि भवन्ति । चम्मो । वम्मो । 'नान्तं नपुंसके विद्धि पुंलिङ्गेऽपि प्रशस्यते' । चम्मं । वम्मं । पेम्मं । तमो । महो । पाउसो । सरओ ॥ १८ ॥

१. शङ्का, शङ्कः, कंसः, अङ्कः, अङ्गं, सञ्चरति, षण्डः, सन्तरति, सम्पत्तिः, अंसः, पङ्कः, विन्दुः । २. संजीवनीसंमतः पाठः । ३. कम्मन्, जम्मन्, वम्मन्, यशस्, तमस्, सरस्, प्रावृष्, शरदः । यच्च-सेयं, वयं, सुमणं, सम्मं, चम्ममिति दृश्यते तद् बाहुल्यकाधिकायादृशति हेमः । ४. संजीवन्यादिसंमतोऽयं पाठः ।

नकारान्त, सकारान्त, प्रावृष् और शरद् शब्द का पुंलिङ्ग में प्रयोग हो। (चर्मन्) नपुंसकलिङ्ग प्राप्त था, पुंलिङ्ग हो गया। ४२ से ओकार। ५ से रेफलोप। ६ से द्वित्व। चम्मो। एवम् (वर्मन्) वम्मो। नकारान्त नपुंसकलिङ्ग में तो है और पुंलिङ्ग में भी होता है। तो नपुंसकलिङ्ग में ६० से अन्य हल् नकार का लोप। ६२ से अनुस्वार। चम्मं। वम्मं। (प्रेमन्) पूर्ववत् साधुत्व। पेम्मो, पेम्मं। (तमस्) सान्त होने से पुंलिङ्ग। तमो। (महस्) महो। (प्रावृष्) ५ से रेफलोप। २ से वलोप। ११ से ऋकार को उकार। 'दिक् प्रावृ०' (४+१२) से ष् को सस्वर सकार। प्रकृत से पुंलिङ्ग। पाउसो। (शरद्) २६ से सकार। 'शरदोऽत्' से द् को अकार। सरओ ॥१८॥

नोट—नं० (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (९) ऋतोऽत् । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२६) शषोः सः । (२५) नो णः सर्वत्र । (४) अधो मनयाम् । (४२) अत ओत्सोः । (६०) अन्यस्य हलः । (६२) नपुंसके सोर्विन्दुः । (११) उहृत्वादिषु ।

न शिरोनभसी ॥ १९ ॥

शिरस्, नभस् इत्येतौ न पुंसि प्रयोक्तव्यौ । सिरं (४-६ स्लोपः, ५-३० बि०) । णहं ॥ १९ ॥

न शिरोनभसी—एतौ पुंसि न स्तः । सिरं । णहं ॥ १९ ॥

शिरस्, नभस् को पुंलिङ्ग न हो। सान्तत्वात् पूर्वसूत्र से प्राप्त पुंस्व का निषेधक यह सूत्र है। (शिरः) २६ से श को स। ६० से अन्यलोप। ६२ से अनुस्वार। सिरं। (नभः) २५ से णकार। २३ से भकार को हकार। अन्य कार्य पूर्ववत्। णहं ॥ १९ ॥

पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां वा ॥ २० ॥

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः । पुट्टी, पुट्टं (१-२९ ऋ = उ, ३-१० छ = ठ, ३-५० ट् द्वि०, ३-५१ ट् = ट्, स्त्रीत्वे ई, पक्षे-पूर्ववत्कार्येषु कृतेषु ५-३० बि०) । (एवम्)—अच्छी, अच्छं (३-३० सू० स्प०) । अच्छो पुंस्त्वे तु (५-१ ओ) । पण्हा, पण्हो (३-३ रलोपः, ३-३३ झ = ण्ह, स्त्रीत्वे आत्वं, पुंस्त्वे ५-१ ओ) । पृष्ठम्। अक्षि। प्रश्नः ॥ २० ॥

पृष्ठाक्षिप्रश्नाः स्त्रियां वा—एते स्त्रियां वा स्युः । पट्टी, पट्टं । अच्छी, अच्छि । पण्हा, पण्हो । 'एवं लिङ्गविपर्यासी ज्ञेयः शब्दान्तरेष्वपि' । गुणाहं । बिन्दूहं । लोञ्चना । रस्सीओ ॥ २० ॥

पृष्ठ, अक्षि, प्रश्न ये स्त्रीलिङ्ग में विकल्प से हों। (पृष्ठम्) ९ से ऋ को अकार। ३ से षकार का लोप। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ५४ से ईकार। पट्टी। कोई-कोई आचार्य ऋष्यादि में पाठ मान कर इकार मानते हैं—'पीठ' लोकभाषा। पंजाब में उकार—'पुट्टे तरफ दिट्टा'। पत्त में—पट्टं। (अक्षि) ६८ से च को छ। द्वित्व, चकार, ईकार पूर्ववत्। अच्छी, अच्छि। (प्रश्नः) 'ह्रस्वण०' (३+३३) ञ को ण्ह आदेश। ५४ से स्त्रीलिङ्ग में आकार। पण्हा। पत्त में—पण्हो। इसी प्रकार प्राकृतभाषा में लिङ्गव्यत्यय अन्यत्र भी जानना। (गुणाः) 'इं जशसोर्दीर्घश्च' (५+२६) से जस् को ईकार।

पूर्व को दीर्घ । गुणाद् । एवम् (बिन्दवः) बिन्दूद् । (लोचनम्) लोभणा । (रश्मयः) २६ से श को स । ४ से मलोप । ६ से द्वित्व । 'जसो वा' (५ + २०) से जस् को ओकार । ४८ से दीर्घ । रस्सीओ ॥ २० ॥

ओदवापयोः ॥ २१ ॥

अव, अप इत्येतयोरुपसर्गयोर्वा ओत्वं भवति । ओहासो, अवहासो । ओसारिअं, अवसारिअं (२-२ तलोपः, ५-३० वि०) । अवहासः, अपसारितम् ॥ २१ ॥

ओदवापयोः—अव-अप-इत्येतयोरुपसर्गयोः ओकारादेशो वा स्यात् । ओवासो, अववासो । ओसिअं, अवसिअं । ओपत्तं, अवअत्तं । 'ओत्वं वा स्यान्निरौ माल्ये क्वचिदोत्वमुपस्य वा' । ओमहं । णिम्महं । ओहसिअं, पच्चे-उवहसिअं । 'लुग्वा दुरुपसर्गस्य विसर्गस्य क्वचिद् भवेत्' । दुलहो, दुल्लहो । दूसहो, दुसहो । 'ऊदुतः सविसर्गस्य दुःसहादौ विकल्प्यते' ॥ २१ ॥

अव, अप उपसर्गों को ओकार विकल्प से हो । (अवकाशः) काशको वास आदेश । अव को ओकार । ओवासो । पच्चे में-२ से कलोप । अवभासो । (अपसृतम्) अप को ओकार । १० से इकार । तलोप । ओसिअं । पच्चे में-१८ से प को व । अवसिअं । (अपवृत्तम्) अप को ओकार । ९ से ऋ को अ । २ से वलोप । ओअत्तं । पच्चे-अवअत्तं । निर् उपसर्ग को मात्स्य शब्द के परे विकल्प से ओकार हो और कहीं उप को विकल्प से ओकार हो । (निर्माल्यम्) निर् को ओकार । ४ से यलोप । ६ से द्वित्व । ५८ से आ को अ । ओमहं । पच्चे में-निम्महं । (उपहसितम्) ओहसिअं । पच्चे में—उवहसिअं । कहीं पर दुर् उपसर्ग के विसर्ग का लोप हो । (दुर्लभः) २३ से भ को ह । दुलहो । पच्चे में-दुल्लहो । दुःसहादिक शब्दों में विसर्गसहित उकार को विकल्प से ऊकार हो । दूसहो । पच्चे में-दुसहो ॥ २१ ॥

नोट—नं० (२६) शषोः सः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (६२) नपुंसके सोर्बिन्दुः । (२५) नो णः सर्वत्र । (२३) खघथधभां हः । (९) ऋतोऽत् । (३) उपरि लोपः कगडत-दपषसाम् । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (५३) आदीतौ बहुलम् । (६८) अच्यादिषु छः । (४) अधो मनयाम् । (४८) जश्शस्त्व्याम्सु दीर्घः । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (१०) इड्यादिषु । (१८) पो वः । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

तलत्वयोर्दात्तणौ ॥ २२ ॥

तल्-त्व-इत्येतयोः प्रत्यययोर्यथासंख्यं दा, त्तण इत्येतावादेशौ स्तः । पीणदा (२-४२ न् = ण) । मूढदा (१२-३ त्-द्) । पीणत्तणं । मूढ-त्तणं (५-३० वि०) ॥ २२ ॥

तलत्वयोर्दात्तणौ—एतयोर्यथासंख्यमेतौ वा स्तः । रम्मदा, रम्मत्तणं, रम्मत्तं । तणुदा, तणुत्तणं, तणुत्तं ॥ २२ ॥

तल और त्व प्रत्यय को क्रम से दा और त्तण आदेश होते हैं। अर्थात् तलप्रत्यय को दा और त्वप्रत्यय को त्तण। (रम्यता) तलप्रत्यय को दा आदेश। ४ से यलोप। ७ से द्वित्व। रम्मदा। (रम्यत्वम्) त्तण आदेश। रम्मत्तणं। पञ्च में-५ से वलोप, द्वित्व। रम्मत्तं। एवम्-(तनुता) तणुवा। २५ से न को ण। (तनुत्वम्) तणुत्तणं। तणुत्तं ॥ २२ ॥

क्त्वा ऊर्णः ॥ २३ ॥

क्त्वा-प्रत्ययस्य ऊर्ण इत्ययमादेशो भवति। घेऊर्ण (८-१६ ग्रह = घेत्)। सोऊर्ण (३-३ र्लोपः, २-४३ श् = स्, उ = ओ गुणेन^१)। काऊर्ण (८-१७ कृञ्=का)। दाऊर्ण (स्पष्टम्)। गृहीत्वा, श्रुत्वा, कृत्वा, दत्त्वा ॥ २३ ॥

क्त्व तूर्ण^३—क्त्वा-प्रत्ययस्य तूर्ण इत्ययमादेशः स्यात्। हंतूर्ण। आणित्ऊर्ण। काऊर्ण। घेतूर्ण। 'क्तापि क्त्वाप्रत्ययादेशो उच्चाण इत्यपीष्यते'। घेतुच्चाण। सोउच्चाण। 'उं वाशब्दस्य वादेशः क्त्वास्थितस्य क्वचिद् भवेत्'। ददृहुं। मोत्तुं। होउं। 'असमासे अच्चादेशः क्त्वेत्येतस्य प्रवर्तते'। जाणित्। पडित्। औसरित्। परिहरित् ॥ २३ ॥

क्त्वा प्रत्यय को तूर्ण आदेश हो। (हत्वा) हन् + क्त्वा, क्त्वाप्रत्यय को तूर्ण आदेश। नकार को अनुस्वार। हंतूर्ण। (आनीय) आङ्पूर्वक नीधातु, क्त्वाप्रत्यय। धातु के ईकार को बहुलग्रहण से इस्व इकार। २ से तूर्ण आदेश के तकार का लोप। यह लोप प्रायिक है। अतः प्रयोगानुकूल कहीं होगा और कहीं नहीं। आणित्ऊर्ण। (कृत्वा) कृञ् को 'कृञः का०' (७+१४) से का आदेश। काऊर्ण। (गृहीत्वा) ग्रह + क्त्वा। क्त्वा को तूर्ण। ग्रह को 'घेत्क्त्वातुमुन्०' (७+३३) से घेत् आदेश। घेतूर्ण। कहीं क्त्वाप्रत्यय को उच्चाण आदेश हो। ग्रह को घेत् आदेश। घेतुच्चाण। (श्रुत्वा) २६ से सकार। ५ से रेफलोप। बहुलग्रहण से उकार को ओकार। सो-उच्चाण। क्त्वाप्रत्यय में विद्यमान वा को 'उं' आदेश विकल्प से हो। (दृष्ट्वा) वा को उं आदेश हुआ। २८ से छ को ठ। ६ से द्वित्व। ७ से टकार। ९ से ऋ को अकार। ददृहुं। (मुक्त्वा) १ से उ को ओकार। वा को उं आदेश। ३ से कलोप। ६ से तकारद्वित्व। मोत्तुं। (भूत्वा) भू को हो आदेश हो। २ से तकार का लोप। होउं। क्त्वाप्रत्यय को असमास में इञ् आदेश हो। (ज्ञात्वा) ज्ञा धातु को 'ज्ञो जाणमुणौ' (७+२९) से जाण आदेश। जाणित्। एवं मुणित्। (पत्तिस्त्वा) पडित्। उपसर्ग के साथ समास में भी इञ् होता है। (अपसृत्य) ओसरित्। (परिहृत्य) परिहरित् ॥ २३ ॥

तूर्ण इरः शीले ॥ २४ ॥

शीले यस्तुनप्रत्ययो विहितस्तस्य इर इत्ययमादेशो भवति। अमण-

१. का० पु० पा० 'उण्' पा०। २. 'युवर्णस्य गुणः' ८। ४। २३७। धातोरिवर्णोवर्णस्य क्वचिःपि गुणः। जेऊर्ण, नेऊर्ण, नेइ, नेन्ति, उङ्कुइ, उङ्कुन्ति, मोत्तूर्ण, सोऊर्ण। क्वचिन्न-नीओ उङ्गीणो इति हेमच०। ३. संजीवनीसंमतः पाठः। ४. का० पा० तुन्।

शीलो भ्रमिरो^१ । हसनशीलो हसिरो (५-१ ओ, स्पष्टप्राये) ॥ २४ ॥

तुर्न इर शीत्ते—तच्छीलादिध्वेषु तुन्-प्रत्ययस्य इर इति स्यात् । घोलिरं । जंपिरं । विविरं ॥ २४ ॥

तच्छील, तद्धर्म, तत्सायुकारी अर्थ में तुन्प्रत्यय को इर आदेश हो । (घूर्णितुं) घूर्णितुं शीलमस्य । तुन्प्रत्यय को इर आदेश । 'घूर्णो घोलुष्मौ' (७+५) से घोल आदेश । घोलिरं । जल्पितुं शीलमस्य जंपिरं । वेपितुं शीलमस्य विविरं । १८ से पकार को बकार ॥ २४ ॥

नोट—नं० (४) अधो मनयाम् (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५) सर्वत्र लवराम् । (२५) नो णः सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (२६) शषोः सः । (२८) षस्य ठः । (७) वगेषु युजः पूर्वः । (९) ऋतोऽत् (१) उत ओत्तुण्डसमेषु । (३) उपरि लोपः कगडतदपयसाम् । (१८) पो वः ।

आल्लिङ्गोल्लालवन्तेन्तः मतुपः ॥ २५ ॥

आल्लु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त, इत्येत आदेशा मतुपः स्थाने भवन्ति । आल्लुस्तावत्-ईसाल्लू (३-३ रलोपः, २-४३ ष=स्, आल्लुकृते, ५-१८ दीर्घः) । णिहाल्लू (२-४२ न्=ण्, ३-३ रलोपः, ३-५० द्वि०, शो० पू०) । इल्लः-विआरिल्लो^३ (२-२ अलोपः, इल्ले कृते, ५-१ ओ) । मालाल्लो (५-१ ओ, शो० स्प०) । उल्लः-विआरुल्लो (२-२ कलोपः, शो० स्प०) । आल्लः^४-धणाल्लो (२-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । सहाल्लो (३-३ वलोपः, ३-५० द्वि०, ५-१ ओ) । वन्तः-धणवन्तो (स्प०) । जोवणवन्तो (२-३१ य्=ज्, प्राय इति वलेपो न, २-४२ न्=ण्, ५-१ ओ) । इन्तः^५-रोसाइन्तो^६ (२-४३ ष=स्, ५-१ ओ) । पाणा-इन्तो (३-३ रलोपः, शो० पू०^७) । यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्याः, न सर्वे सर्वत्र । इर्ष्यावत्, निद्रावत्, विकारवत्, मालावत्, धनवत्, शब्दवत्, यौवनवत्, रोषवत्, प्राणवत्, ।

'क्वचिदा मतुपोऽन्त्यस्य मन्तो वा दृश्यते क्वचित् ।'

हणुमा, हणुमन्तो (२-४३ न्=ण्, मतुपोऽन्त्यस्यात्वपक्षे, मन्ता-देशः, ५-१ ओ) ।

'इल्लोलावपरे प्रायः शैषिकेषु प्रयुज्जते' ।

पौरस्त्यं=पुरोभवं, पुरिल्लं (पुरस्-अत्र ४-५ सलोपे च, शैषिक इल्ल-प्रत्यये, ४-१ अलोपे, ५-३० बि०) । आत्मीयम्=अप्पुल्लं (३-४८ त्म्=प्, ३-५० षद्वि०, ४-६ नलोपः, ४-१ अलोपः, उल्लप्रत्ययः, ५-३० बि०) ।

१. क्वचिद् भमिरो पा० । २. संजीवनीसंमतः पाठः । ३. का० पा० विआरइल्लः । ४. का० पा० अल्लः । ५. का० पा० इतः । ६. का० पा० रोसः । ७. एषु सर्वत्र औगादि-कमञ्चिशेषकार्यं ४-१ सूत्रेण बोध्यम् ।

‘परिमाणे किमादिभ्यो भवन्ति केद्वादयः ।’

केद्दहं, केत्तिअं । जेद्दहं, जेत्तिअं । तेद्दहं, तेत्तिअं । एद्दहं, एत्तिअं ।
(किमः केद्दह, केत्तिअ । यदो जेद्दह, जेत्तिअ । तदः तेद्दह, तेत्तिअ ।
एतद् एद्दह, एत्तिअ-इत्यादेशाः भवन्तीत्यर्थः, ५-३० विन्दुः सर्वत्र) ।

‘कृत्वसो हुत्तमित्यन्ये देशीशब्दः स इष्यते’ ।

सअहुत्तं (२-४३ श् = स्, २-२ तलोपे, कृत्वसो हुत्तादेशे, ५-३०
विं०) । सहस्सहुत्तं (३-३ रलोपः, ३-५० सूत्रि०, शे० पू०) ।

‘जातौ वा स्वार्थिकः कः’ ।

[जातौ स्वार्थे ककारः प्रयोक्तव्यः]^२ ।

(पद्मं = पद्ममअं, पक्षे-पद्मम^३)^४ ॥ २५ ॥

आल्विल्लोल्लालवन्तेन्ता मतुपः—तदस्यास्त्यस्मिन्नर्थे विहितानां मतुबादीनां
प्रत्ययानां स्थाने यथादर्शनम्—आलु, इल्ल, उल्ल, आल, वन्त, इन्त इत्येते आदेशा
भवन्ति । ईसालू । रोहालू । गहिल्लो । सरोहिल्लो । विआरुल्लं । विहारुल्लं । वणालं ।
चोरालं । जसवन्तो । धणवन्तो । घरइन्तो । पुत्तइन्ता । ‘अर्थे तस्येदमित्यस्मिन्नल्ल, इल्लस्तु
तद्भवे’ । अण्पुल्लं । गामेल्लिअ । पुरिल्लं । ‘भवेतां मतुपोऽन्त्यस्य न्त आकारस्तथा
कचिद्’ । हनुमन्तो, हनुमा । ‘संख्यायाः कृत्वसो हुत्तं आभिमुख्येऽपि दृश्यते’ । पञ्चहुत्तं ।
छहुत्तं । सअहुत्तं । पिअहुत्तं । घरहुत्तं । ‘इष्टौ कियत्तदेतेभ्यः परिमाणे त्तिअ-इहौ’ ।
केत्तिअं, केद्दहं । जेत्तिअं, जेद्दहं । तेत्तिअं, तेद्दहं । एत्तिअं, एद्दहं ॥ २५ ॥

अस्य, अस्ति, अस्मिन् अर्थों में विहित मतुबादिक प्रत्ययों को प्रयोगानुकूल जैसा
प्रयोग कविसंप्रदाय में मिले, तदनुकूल, आलु-इल्ल-उल्ल-आल-वन्त-इन्त आदेश
होते हैं । क्रम से उदाहरण । आलु-(ईर्ष्यावान्) ईर्ष्या अस्य अस्ति, इस अर्थ में आलु-
प्रत्यय । २६ से ष को स । ४ से य का, ५ से रेफ का लोप । सर्वत्र ३५ से अकार आकार
का लोप जानना । ईसालू । ‘ईर्ष्यालुः’ इस संस्कृत शब्द से भी ईसालू हो सकता है ।
(स्नेहवान्) ३ से सकारलोप । २५ से न को ण । णेहालू । इल्ल-(ग्रहवान्) इल्ल
आदेश । ५ से रेफलोप । गहिल्लो । (स्नेहवान्) इल्ल आदेश । ‘स्नेहे वा’ (३+६२) से
‘ख’ का विप्रकर्ष, अकार-स्वर । पूर्ववत् नकार को णकार । हकाराकार का लोप ।
सणेहिल्लो । उल्ल-(विकारवत्) उल्ल आदेश । २ से ककार का लोप । विआरुल्लं ।
(विहारवत्-विहारिन्) उल्ल आदेश । विहारुल्लं । आल-(वनवान्) २५ से न को
ण । वणालो । (चौरवत्) १४ से औकार को ओकार । चोरालं । वन्त-(यशस्वी)
२४ से य को जकार । २६ से श को स । ६० से सकारलोप । जसवन्तो । (धनी-धनवान्)
धणवन्तो । इन्त-(गृही-गृहवान्) ‘गृहस्य घरोऽपतौ’ (४+३५) से गृह को घर

१. केचित् मूत्ररूपेण पठन्ति । २. क० पु० न दृश्यते [ ] कौष्ठकान्तर्गतः पाठः ।

३. ( ) कौष्ठकान्तर्गतः पाठः प्रायस्त्वुत्तित एव । ४. अतोऽँत्तुलः ८ । ४ । ४३५ । अपभ्रंशे
इदं कियत्तदेतद्भवः परस्य अतोः प्रत्ययस्य डेत्तुल इत्यादेशो भवति । एत्तुलो, केत्तुलो,
जेत्तुलो, तेत्तुलो, एत्तुलो । इति हेमः ।

आदेश । धरइन्तो । (पुत्रवती) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । पुत्तइन्ता । 'तस्येदम्' इस अर्थ में उल्ल और तदुत्पन्न इस अर्थ में इल्ल होते हैं । (आत्मीयम्) 'आत्मनि पः' से त्म को पकार । ६ से पकारद्वित्व । ५८ से आ को अकार । ६० से नू का लोप । पूर्ववत् ३५ से अकारलोप । अप्पुल्लं । (ग्रामीणाः) तद्भव अर्थ में इल्ल आदेश । पूर्ववत् रेफलोप । गाम-इल्ल होने पर ३५ से अ-इ को एकार । एकवचन में गामेल्लो । कप्रत्यय में ३५ से लकाराकार को इकार । गामेल्लिओ । बहुवचन में गामेल्लिआ । पुरो भवम्- (पौरस्त्यम्) पुरस् से इल्ल । पूर्ववत् ६० से सलोप । पुरिल्लं । कहीं पर मतुप्-प्रत्यय के अन्त को न्त आदेश तथा कहीं आकार हो । (हनुमान्) त् को न्त आदेश । हनुमन्तो । एवम् (बलवान्) बलवन्तो । जहाँ आकार होगा वहाँ हनुमा । संख्यावाचक शब्द से पर कृत्वस्प्रत्यय को और आभिमुख्य अर्थ में हुत्त आदेश हो । (पञ्चकृत्वः) पंचहुत्तं । (षट्कृत्वः) 'षट्शावकं' (२+३७) से छ आदेश । छहुत्तं । (शतकृत्वः) सअहुत्तं । (प्रियाभिमुखम्) पिअहुत्तं । (गृहाभिमुखम्) घरहुत्तं । अभिमत अर्थ में किम्-यद्-तद्-एतद् शब्दों से परिमाण-अर्थ में विद्यमान प्रत्यय को तिअ इह आदेश हो । कियत् परिमाणस्य (कियत्) किम् को कादेश । ३१ से एकार । केत्तिअं, केइहं । (यावत्) सर्वत्र ६० से अन्त्य द का लोप । ३१ से एकार । २४ से यकार को जकार । जेत्तिअं, जेइहं । (तावत्) तेत्तिअं, तेइहं । (एतावत्) एत्तिअं, एइहं । 'तत्थयो०' (५+७५) से तकारलोप ॥ २५ ॥

नोट—नं. (२६) शपोः सः । (४) अधो मनयाम् । (५) सर्वत्र लवराम् । (३५) सन्धौ अजलोपविशेषा बहुलम् । (३) उपरि लोपः कगडतदपषसाम् । (२५) नो णः सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (१४) औत ओत् । (२४) आदेशो जः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (५८) अदातो यथादिषु वा । (३१) ए शय्यादिषु ।

(स्वार्थे को वा ।)

स्वार्थे को वा—प्रातिपदिकात् स्वार्थे कप्रत्ययो वा स्यात् । भमरओ, भमरो । कसणओ, कसणो । चन्दओ, चन्दो । 'विष्यते स्वार्थे इल्लोल्लौ, आभ्यां कः स्वार्थे एव वा' । सच्चं, सच्चिल्लं, सच्चिल्लअं । करहो, करहुल्लो, करहुल्लओ । भमरो, भमरुल्लो, भमरुल्लओ । 'स्वार्थे कः स्यात् डकारोऽपि को वा तस्मादपि स्मृतः' । पुत्तो, पुत्तडो, पुत्तडओ । वच्छो, वच्छडो, वच्छडओ । हत्था, हत्थडा, हत्थडआ । 'द्वित्वापञ्चो लकारोऽपि क्वचि-त्स्वार्थे इतीष्यते' । एकल्लो, एकको, एकाकी, एको । णवल्लो, णवो । एते प्रत्ययाः पाणि-नीयप्रपञ्चिते सर्वत्रैव कप्रत्ययार्थे द्रष्टव्याः । तेन—

अज्ञाते कुत्सिते चाल्पे तथा हस्वानुकम्पयोः ।

संज्ञायामपि विद्वद्भिः प्रत्ययोऽयं विधीयते ॥

प्रातिपदिक से स्वार्थ में क-प्रत्यय विकल्प से हो । (भ्रमरकः) ५ से रेफलोप । २ से कलोप । ४२ से ओकार । भमरओ । पञ्च में-भमरो । साधुत्व पूर्ववत् । (कृष्णकः)

९ से ऋ को अकार । 'कृष्णे वा' (१ + ६०) षकार-णकार का विप्रकर्ष, षकार में तस्वरता । कसणओ । पच्चे-कसणो । एवम् (चन्द्रकः) रेफ-ककार का पूर्ववत् लोप । चन्द्रओ । पत्त में-चन्द्रो । स्वार्थ में विकल्प से इह्ल उह्ल हों, और उससे क-प्रत्यय विकल्प से हो । (सत्यम्) ३२ से त्य को चकार । ६ से द्वित्व । सच्चं । इह्ल-प्रत्यय होने पर सच्चुह्लं । लोकव्यवहार की बोलचाल में 'सच्चुला' प्रयोग होता है । अतः उह्ल-प्रत्यय होने पर सच्चुह्लं । कप्रत्यय होने पर सच्चिल्लअं । पुंल्लिङ्ग में सच्चो, सच्चुह्लो । एवम् (करभः) २३ से भ को हकार । करहो । उह्लप्रत्यय होने पर करहुह्लो । कप्रत्यय होने पर करहुह्लओ । एवम् (भ्रमरः) भमरो, भमरुह्लो, भमरुह्लओ । रेफ-ककार का लोप । ओकार पूर्ववत् जानना । ३५ से इह्ल, उह्ल प्रत्यय होने पर प्रातिपदिक के अकार का लोप सर्वत्र जानना । स्वार्थ में कप्रत्यय होता है और ङ-प्रत्यय भी होता है और उस ङ-प्रत्ययान्त से कप्रत्यय विकल्प से होता है । (पुत्रः) ५ से रेफलोप । ६ से द्वित्व । पुत्तो, पुत्तडो, पुत्तडओ । (वत्सः) ६४ से त्स को छ । ६ से द्वित्व । ७ से चकार । वच्छो, वच्छडो, वच्छडओ । (हस्तौ) २९ से स्त को थकार । द्वित्व, तकार ६ + ७ से । द्विवचन को बहुवचन । हत्था, हत्थडा, हत्थडा । 'कहीं पर स्वार्थ में द्वित्वापन्न लकार भी होता है ।' (एकः) ४१ से विकल्प से ककारद्वित्व । एको, एक्को, एक्कडो, एक्को, एक्काकी । (नवः) २५ से न को ण । णवो, णवह्लो । उक्त इत्यादिक प्रत्यय पाणिनि ने जिन-जिन अर्थों में क-प्रत्यय कहा है उन-उन अर्थों में होते हैं । जैसे—अज्ञात, कुत्सित, अल्प, ह्रस्व, अनुकम्पा और संज्ञा अर्थ में होते हैं ॥

नोट-नं. (५) सर्वत्र लवराम् । (२) कगचजतदपयत्रां प्रायो लोपः । (६२) अत ओत्सोः । (९) ऋतोऽत् । (३२) त्यथ्यद्यां चछजाः । (६) शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ । (२३) खघथधमां हः । (३५) सन्धौ अजूलोपविशेषा बहुलम् । (६४) श्रत्सप्सां छः । (७) वर्गेषु युजः पूर्वः । (२९) स्तस्य थः । (२५) नो णः सर्वत्र ।

विद्युत्पीताभ्यां वा^१ लः ॥ २६ ॥

विद्युत्पीतशब्दाभ्यां परतः स्वार्थे लप्रत्ययो भवति । विज्जू (३-२७ घ् = ल्, ३-५० जद्वि०, ५-१८ दीर्घः) । विज्जुली (ईबन्तः स्त्रियां, शे० पू०) । पीअं (२-२ तलोपः, ५-३० बि०) । पीअलं^२ (स्प०) ॥ २६ ॥
विद्युत्पीतयोर्लः^३—एतयोः स्वार्थे लप्रत्ययो वा स्यात् । विज्जुली, विज्जू । पीअलं, पीअं ॥ २६ ॥

विद्युत् और पीत शब्द से स्वार्थ में ल-प्रत्यय विकल्प से हो । (विद्युत्) ३२ से घ को जकार । ६० से अन्य त् का लोप । ६ से जकारद्वित्व । विज्जुली । ५२ से उकार-दीर्घ । विज्जू । (पीतम्) २ से तलोप, ल-प्रत्यय । पीअलं, पीअं ॥ २६ ॥

वृन्दे वो रः ॥ २७ ॥

वृन्दशब्दे वकारात्परः स्वार्थे रेफो वा प्रयोक्तव्यः । वृन्दं (१-२७

१. वेति सार्वत्रिको न । २. क० पु० विद्युत्, पीतवर्ण इत्यर्थः । अ० पा० ।

३. संजीवन्यादिसंमतोऽयं पाठः ।

ऋ = अ, वकारात्परे रेफे कृते, ४-१७ वर्गान्तः, ५-३० वि०) । वंदं^१
(१-२७ ऋ = अ, शो० स्प०) ॥ २७ ॥

वृन्दे दो वः—वृन्दशब्दे दकारादनन्तरम् ऋकारात्पूर्वमित्यर्थः, वप्रत्ययः स्यात् ।
वन्दं । 'वृन्दे रः' । २८ । इति केचित् । वन्दं ॥ २७ ॥

वृन्दशब्द में दकार के अनन्तर अकार के पूर्व व-प्रत्यय हो । ९ से ऋकार को
अकार । वन्दं । कोई र-प्रत्यय को मानते हैं । उनके मत से-वन्दं होगा ॥ २७ ॥

करेण्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥ २८ ॥

करेणुशब्दे रेफणकारयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति । कणेरु । पुंसि न
भवति,^३ करेणू (५-१८ दीर्घः) ॥ २८ ॥

करेण्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः—करेणुशब्दे रेफणकारयोः स्थानव्यत्ययः
स्यात् । एसा कणेरु । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंसि न । एसा करेणू । (हस्ती) ॥ २८ ॥

करेणुशब्द में रेफ और णकार की स्थितिपरिवृत्ति हो अर्थात् रेफ के स्थान पर
णकार और णकार के स्थान पर रेफ हो । (करेणुः) परिवृत्ति होने पर । कणेरु ।
हस्तिनी । 'करेण्वाम्' यह स्त्रीलिङ्ग का निर्देश है, अतः पुंलिङ्ग में नहीं होगा । एसा
करेणू = एष करेणुः । हस्ती ॥ २८ ॥

आलाने नलोः ॥ २९ ॥

आलानशब्दे लकारनकारयोर्ह्रस्वमात्रयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ।
आणालखम्भो (३-५७ सू० स्प०) ॥ २९ ॥

आलाने लानोः—आलानशब्दे लकारनकारयोः स्थानव्यत्ययः स्यात् । आ-
णालं । 'स्थितयोः परिवृत्तिर्वा, हरिताले लरेफयोः' । हरिआलो, हलिआरो ॥ २९ ॥

आलानशब्द में लकार और नकार की परिवृत्ति हो । (आलानम्) ल के स्थान
पर न और न के स्थान पर ल हो गया । २५ से न को ण । आणालं । 'हरिताल' शब्द
में रेफ और लकार का विकल्प से व्यत्यय होगा । (हरितालम्) २ से तलोप ।
हरिआलो, हलिआरो ॥ २९ ॥

(महाराष्ट्रे हरोः ।)

महाराष्ट्रे हरोः^४—अत्र हकाररेफयोर्व्यत्ययः स्यात् । मरहट्टो ॥

महाराष्ट्रशब्द में हकार-रेफ का व्यत्यय हो । ५ से रेफलोप । २८ से छ को
ठकार । ६ से द्वित्व । ७ से टकार । ५८ से दोनों आकारों को अकार । हकार-रेफ का
व्यत्यय । मरहट्टो ॥

वृहस्पतौ बहोर्भौ ॥ ३० ॥

वृहस्पतिशब्दे बकारहकारयोर्यथासंख्यं भकाराकारौ भवतः । भअ-
प्फई^५ (१-१७ ऋ = अ, वह-इत्यस्य भअकृते, ३-३५ स्प = फ्, ३-५१
द्वि०, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) ॥ ३० ॥

१. 'वृन्दं पिन्दं' कचित्पाठः । २. एष पाठः सजीवन्यद्यनुसारी । ३. कचित्
करेण्वाभिति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् । अ० पा० । ४. नेदं सूत्रं मामहे । ५. का० पा०
भअप्फई । सूत्रे ह्यौ इति पाठे ह्यपई इत्युदाहार्यम् ।

बृहस्पतौ बहोर्भपौ^१—अत्र वकारहकारयोर्भपौ स्तः। भपप्फई । 'केचित्तु वकार-हकारयोर्यथासंख्यं भकाराकारौ इच्छन्ति ।' ततश्च 'भअप्फई' इति वदन्ति । केचित्- 'क्वचित्स्य क्वचित्पस्य लोपः शब्दस्य इष्यते' । ततश्च 'भपस्सई' इतीच्छन्ति ॥ ३० ॥

बृहस्पतिशब्द में वकार-हकार के स्थान पर भकार-पकार हों । ९ से ऋकार को अकार । वकार के स्थान पर भकार, हकार के स्थान पर पकार । ६६ से स्प को फ । ६ से द्वित्व । ७ से फ को पकार । २ से तलोप । भपप्फई । कोई आचार्य व को भ और हकार को अकार मानते हैं । उनके मत से 'भअप्फई' होगा, परन्तु पकारादेश करने पर यदि २ से पकार का लोप मान लें, तब भअप्फई, भपप्फई हो सकते हैं । अस्तु, कहीं स्प के स का और कहीं पकार का लोप होता है । तो जब पकार का लोप होगा तब ६ से सूद्वित्व । भपस्सई होगा ॥ ३० ॥

नोट—नं. (३२) त्यथ्यद्यां चछुजाः । (६०) अन्त्यस्य हलः । (६) शेषादेश-योर्द्वित्वमनादौ । (५२) सुभिसुप्सु दीर्घः । (९) ऋतोऽत् । (२५) नो णः सर्वत्र । (२) कगचजतदपयवां प्रायो लोपः । (५) सर्वत्र लवरांम् । (२८) ष्टस्य ठः । वर्गेषु युजः पूर्वः । (६६) स्पस्य फः । (५८) अदातो यथादिषु वा ।

मलिने लिनोरिलौ वा ॥ ३१ ॥

मलिनशब्दे लिकारनकारयोर्यथासंख्यभिकारलकारौ वा भवतः ।
मइलं, मलिणं (पक्षे-२-४२ नू = ण्, ५-३० बि०) ॥ ३१ ॥

मलिने लिनोरिलौ वा—मलिनशब्दे लि-इत्येतस्य नकारस्य च यथासंख्यम्
इकारलकारौ भवतः । मइलं, मलिणं ॥ ३१ ॥

मलिनशब्द में लि और नकार को क्रम से इकार लकार हों अर्थात् 'लि' इस इकार-स्वर-सहित लकार को 'इ' और नकार को 'ल' हो । (मलिनम्) लकार को इकार, नकार को लकार । मइलं । पक्ष में-२५ से न को ण । मलिणं ॥ ३१ ॥

गृहे घरोऽपतौ ॥ ३२ ॥

गृहशब्दे घर इत्ययमादेशो भवति, पतिशब्दे परतो न भवति ।
घरं (५-३० बि०) = भवनम् । अपताधिति किम् ? गहवई^२ (१-१८ ऋ = अ, २-१५ प्—व्, २-३ तलोपः, ५-१८ दीर्घः) ॥ ३२ ॥

गृहस्यै घरोऽपतौ—गृहशब्दस्य घरादेशः स्यात्, न तु पतौ । घरं । राअ-घरं । घरसामी । पतौ तु-गहवई ॥ ३२ ॥

गृहशब्द को घर आदेश हो, पतिशब्द के परे न हो । (गृहम्) घर आदेश हो गया । घरं । (गृहस्वामी) ५ से वलोप । समास में द्वित्व न भी हो । घरसामी । 'स्वामी' यह पत्यर्थक है, परन्तु पतिशब्द नहीं है । पतिशब्द के परे आदेश नहीं होगा—(गृहपतिः) ९ से ऋ को अकार । १८ से पकार को वकार । २ से तलोप । गहवई ॥ ३२ ॥

१. संजीवनीसंमतः पाठः । २. गृहपतिः । ३. जीवन्मुसारी पाठः ।

नो—नं. (२५) नो णः सर्वत्र । (५) सर्वत्र लवराम् । (९) ऋतोऽत् ।
(१८) पो वः । (२) कर्गञ्जतदपयवां प्रायो लोपः ।

दाढादयो बहुलम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीवररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे चतुर्थः परिच्छेदः ।

दाढा—इत्येवमादयः शब्दा बहुलं निपात्यन्ते दंष्ट्रादिषु । दंष्ट्रा = दाढा ।
इदानीं—एण्ह । दुहिता = धीआ, धूदा^१ । चातुर्यं = चातुलिअं । मण्डूकः=
मण्डूरो । गृहेनिहितं = घरेणिहितं । उत्पलं = कन्दोदो । गोदावरी=गोला ।
ललाटं = णिडालं । भूः = भुमआ^२ । वैदूर्यं = वेदुरिअं । उभयपार्श्वं=अव-
होवासं । चूतः = माइंदो, माअंदो । दंष्ट्रादिषु दाढादयो निपातसिद्धाः
शब्दाः संस्कृतशब्दानुसारेण देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दानुसारेण च यथा-
यथं लिङ्गेषु प्रयोज्याः, स्पष्टाश्चैतेऽतोऽलं विस्तरेण । आदिशब्दोऽयं प्रकारे,
तेन सर्व एव देशसंकेतप्रवृत्तभाषाशब्दाः परिगृहीताः ॥ ३३ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशव्याख्याने संकीर्णविधिर्नाम चतुर्थः परिच्छेदः ।

दाढादयो बहुलम्—‘श्रुतानुमित्यध्याहारैर्वाक्यार्थपरिकल्पन’मिति सिद्धान्ता-
दयमर्थः—दंष्ट्रादीनां स्थाने दाढाद्याः शब्दा निपात्यन्ते । बहुलप्रहणाद् यथायथं प्रत्यय-
लोपागमवर्णविकाराः कल्पनीयाः । तथा च—

दंष्ट्रा-ललाट-पत्तीनां स्युर्भुवो व्याकुलस्य च ।
दाढा-णिडाल-पाइक्क-भुमआ-वावलाः क्रमात् ॥ १ ॥
अधो-वैदूर्य-शुक्तीनां वधू-अमितशब्दयोः ।
हेट्ठं वेरुलिअं सुप्पी अउज्झा चाथ भामिअं ॥ २ ॥
दुहित्राकृष्टयोस्तद्वत् स्यात् श्वध्रूलेलिहानयोः ।
धूआ आअट्ठिअं चैव अत्ता लल्लक्कमेव च ॥ ३ ॥
मण्डलीसमयेदानींनिलयानां भवन्त्यमी ।
विचिल्लिअं च अच्छुक्कं एण्ह चाथ निहेलणं ॥ ४ ॥
कडसी अवहो आसं श्मशानोभयपार्श्वयोः ।
उत्पलस्य तु कंदोदं कौड्डं कौतूहलस्य च ॥ ५ ॥
स्यात् लज्जालुइणी चेति लज्जावत्या निपातनम् ।
शालिवाहनशब्दस्य हालो शालाहणो तथा ॥ ६ ॥

गोदावर्याश्च गोला स्यादित्याद्याः पाक्षिकाः पुनः ।

अहो वेदुञ्जं सुत्ती ब्रह्माद्या एवमादयः ॥ ७ ॥

नाट्टवम्पिट्टस्वत्तोरत इवं सलुक् ततः ।

पत्ने च स्वसृशब्दस्य छा-इत्येतन्निपात्यते ॥ ८ ॥

माउसी, माउच्छा-इत्यादि ।

दादादयः इत्यत्र आदिशब्दग्रहात् एवंविधा ये शब्दा लोकव्यवहारप्रसिद्धाः महा-
कविप्रयुक्तास्तेऽपि प्रत्ययलोपागमवर्णविकाररूपतया कल्पनीयाः । एवं च—त्रिविधं प्राकृत-
मवगन्तव्यम्, अनुकारि-विकारि-देशीभेदात् । ते अनुकारिणः, ये संस्कृतप्राकृतयोः
समाः, केवलं विभक्तिभेदतो भिन्नाः । यथा—

इह हि नववसन्ते मञ्जरीपुञ्जरंणु-

च्छुरितधवलदेहा बद्धवेला वसन्ति ।

तरलमणिमयूरा हारिहुंकारकण्ठाः

बहलपरिमलालीसुन्दराः सिन्धुवाराः ॥

अत्र विभक्तिमात्रकृतो भेदः । शब्दास्तु संस्कृतसमा एव । अपरे संस्कृतशब्देषु
वर्णविकाराद् भिन्नाः । यथा—जह, जहा इत्यादि । तदुभयभिन्ना देशीशब्दाः इति ।

प्राकृतेऽयं साधारणो नियमः—

ए-ऐ-स्फ-ष्य-ऋ-ॠ-लृ-लृ-प्लुतशषा बिन्दुश्चतुर्थी क्वचित्

प्रान्ते हल्ङ्जनाः पृथग् द्विवचनं नाष्टादश प्राकृते ।

रूपं चापि यदात्मनेपदकृतं यद्वा परस्मैपदे

भेदो नैव तयोश्च लिङ्गनियमस्तादृग् यथा संस्कृते ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसाददीक्षितकृतायां चन्द्रिकाख्य-

व्याख्यायां सङ्कीर्णविधिश्चतुर्थः परिच्छेदः ।

दाढादिक आदेश हों । परं तु यहाँ स्थानी का निर्देश नहीं है, अर्थात् किसके स्थान पर हों, अतः श्रुत = लोकव्यवहार से तथा शब्दानुपूर्वी से एवम् अनुमान और अध्याहार से वाक्यार्थ की कल्पना कर लेना—इस सिद्धान्त से तो यह अर्थ होता है कि दंष्ट्रा आदि शब्दों को निपात से दाढा आदि शब्द होते हैं । बहुलग्रहण से प्रयोगानुकूल प्रत्यय, लोप, आगम, वर्णविकार आदि की कल्पना कर लेना । किसके स्थान पर क्या हुआ ? दंष्ट्रा को दाढा । ललाट को णिडाल । पत्ति को पाइक्क । भू को भुमभा । व्याकुल को वावला; आदेश होते हैं । तथा अधो को-हेट्टं । वैदूर्य को-वेरुल्लिअं । शुक्ति को-

१. सुखाद्याः—इति सुबोधिन्याम्, चन्द्रिकाकारैरपि सुबोधिनीस्थः पाठो मूले स्थापित आसीत्, परं विचारेण संजीवनीपाठ उचितः प्रतिभाति ।

२. 'ऐ औ'—इति संजीवनीसुबोधिन्योः 'ए ऐ'—इत्यस्य स्थाने पाठो दृश्यते ।

सुप्पी । वधू को-आउञ्जा । भ्रमित को-भामिअ होते हैं । एवम्-दुहितु को-धूआ । आकृष्ट को-आभट्टिअं । श्वश्रू को-अत्ता । लेलिहान को-लल्लङ्क होगा । मण्डली को-विचिल्लिय, समय को-अच्छुक्क, इदानीं को एण्हि, निलय को-निहेलण-आदेश होते हैं । श्मशानशब्द को-कड्डी, उभय को अवहो, पार्श्व को आस होता है । लोक में पार्श्व के अर्थ में 'आस-पास' का प्रयोग होता है । उत्पल को कंदोट्ट, कौतूहल को कोड्डु होता है । लज्जावती को लज्जालुङ्गी तथा शालिवाहन को हाल और शालाहण दो आदेश होते हैं । गोदावरी को गोला आदेश होता है । ये नित्य होते हैं । और पूर्वोक्त पाचिक भी हैं । जैसे-अधः का हेट्टं होगा और ध को ह करने से अहो भी होगा, एवम् वैदूर्य का वेरुल्लिअं होगा और 'र्य' को जकारादेश, द्वित्व, दू को ह्रस्व उकार, ऐ को ए करने से वेदुज्जअं भी होगा । एवं श्रुक्ति का सुप्पी और कलोप, द्वित्व, त और सकार करने पर सुत्ती भी होगा । इस प्रकार यथानुकूल प्रयोग कर सकते हैं । मातृत्वस्य और पितृत्वस्य शब्द के अकार को इकार हो और इकार से पर सकार का लोप हो । (मातृत्वस्य) 'कगचज०' से तलोप । 'उद्धवादिषु' से उकार । 'सर्वत्र लवराम्' से वलोप । उक्त निपात से स्व के अकार को इकार । उससे पर 'सु'गत सकार का लोप । माउसिआ, एवम् पिउसिआ । 'अदातो यथा०' से ह्रस्व करने से स्त्रीलिङ्ग में ई-प्रत्यय अन्त में करने से मउसी, इति । पत्त में-स्वस्य को छु आदेश निपात से होता है । माउञ्जा, पिउञ्जा । 'दाढादयः' इसमें आदिपद के ग्रहण से लोकव्यवहार में प्रसिद्ध, महाकविप्रयुक्त उनको भी प्रत्यय, लोप, आगम, वर्णविकार आदि की कल्पना से साधु बना लेना ।

इस प्रकार तीन स्वरूप में प्राकृत विभक्त होता है । (१) अनुकारी । (२) विकारी । (३) देशी ।

(१) जो शब्द संस्कृतशब्द के समान है, केवल सुप्-तिङादि-प्रत्यय-कृत भेद है, वह अनुकारी है । क्योंकि संस्कृतशब्द के समान है । उसमें ऐसे अक्षर नहीं होते हैं, जिनका आदेशादिजन्य परिवर्तन होता हो । वे शब्द संस्कृताभिज्ञ विद्वानों को सुगम हैं ।

(२) दूसरे विकारी होते हैं, जिनके अक्षरों में आदेशजन्य विकार हो जाने से साधारणतया शब्दस्वरूप की प्रतीति नहीं होती है । परन्तु वाक्य में अनेक प्रातिपदिक-शब्दगत वर्ण रहते हैं, अतः उनमें विकार हो जाने से प्रातिपदिक शब्द का ज्ञान दुरुह हो जाता है । जैसे-रश्मयः का रस्सओ । विक्कवः का विक्कओ इत्यादि । और वाक्य में तिङन्त क्रियावाचक शब्द एक ही रहता है, उसकी प्रतीति प्रकरण से तथा अन्य शब्दों की सन्निधि से हो जायगी । अतः प्रातिपदिक शब्द किन्-किन् विकारों में होकर किस प्रकार के प्राकृत शब्दस्वरूप में परिवर्तित हुआ है यह जानना परमावश्यक है । यह प्राकृत शब्द देखने से शीघ्र साधारणतया नहीं प्रतीत होता है । इसके जानने के लिये मैंने केवल अट्टाईस सूत्र प्राकृतप्रकाश से निकाले हैं, जिनसे जैनों के प्राकृत में कहे हुये समस्त आगम-ग्रन्थ और नाटकों में कहा हुआ अधमपात्रगत तथा स्त्रीपात्रादिगत प्राकृत का परिज्ञान हो जाता है । ये अट्टाईस सूत्र व्यापकरूप से और बार्डस सूत्र और हैं जो कि असाधारण प्रयोगों का भी परिज्ञान कराते हैं । इस प्राकृत-

प्रकाश की टीका करते हुए जो प्रयोग आया उसका साधुत्व उक्त सूत्रों से मैंने दिखाया है। और जिस सूत्र का उपयोग प्राकृतप्रकाशान्तर्गत उदाहरणों में आया है उसकी संख्या सूत्र के साथ दे दी है तथा तत्संख्यानुरूप ही सूत्रक्रम है। स्वरूप परिश्रम से मेरे बनाये हुये 'प्राच्यकरण' से पाली और प्राकृत में उत्तम ज्ञान प्राप्त कर सकते हैं। उसमें दोनों भाषाओं के लिये केवल उपयुक्त सूत्र हैं और उदाहरण सैकड़ों हैं, जिससे परिपक्व बोध तत्तद्भाषा का हो जायगा। अस्तु।

(३) तीसरा देशी शब्द स्वरूप में है। उन देशी शब्दों का प्रयोग, जैसे-अन्त-लॉपिका, बहिलॉपिका, गुप्ताशुद्धि आदि का क्वाचित्क प्रयोग होता है वैसे ही देशी शब्दों का प्रयोग होता है। उनका जैन-बौद्धागमों में प्रयोग नहीं के समान ही है।

प्राकृत में यह साधारण नियम है कि—एकार १ ऐकार २ स्फ ३ व्य ४ ऋ ५ ऋ ६ लृ ७ लृ ८ प्लुत ९ श १० ष ११ अन्त में विसर्ग १२ चतुर्थी विभक्ति १३, चतुर्थी के प्रयोग में षष्ठी होती है, जैसे—'णमोऽथु देवाहिदेवाणं' देवाधिदेवेभ्यः नमोऽस्तु। अन्त में हल् १४ अलग अपने वर्ग के संयोग से अतिरिक्त डकार १५ जकार १६ नकार १७ और द्विवचन १८ ये अठारह प्राकृत में नहीं होते हैं। आत्मनेपद और परस्मैपद का भेद नहीं अर्थात् आत्मनेपदी धातु का परस्मैपद में भी प्रयोग होता है, तथा परस्मैपदी धातु का आत्मनेपद में भी प्रयोग होता है। प्राकृत में आत्मनेपद परस्मैपद का कोई भेद नहीं है और पुलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग का कोई भेद नहीं है, जैसा संस्कृत में भेद है। जैसे—कुलशब्द नपुंसकलिङ्ग ही होगा पुलिङ्ग नहीं होगा। परन्तु प्राकृत में यह नियम नहीं है। इत्यादि ॥ ३३ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतौ प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपनामक-

हिन्दीव्याख्यायां चतुर्थः परिच्छेदः ।

अथ पञ्चमः परिच्छेदः

अत ओत् सोः ॥ १ ॥

अकारान्ताच्छब्दात्परस्य सोः स्थाने ओत्वं भवति । वच्छो (१-३२ । ३-३० । ३-३१ सूत्रेषु स्पष्टम्) । वसहो (१-२७ । २-४३ सू० स्प०) । पुरिसो (१-२३ सू० स्प०) । वृक्षः, वृषभः, पुरुषः ॥ १ ॥

अत ओत् सोः—अकारान्तात्प्रातिपदिकात् परस्य प्रथमैकवचनस्य सुप्रत्ययस्य ओकारादेशः स्यात् । इंदो । चंदो । कण्हो । भत्तारो । कत्तारो । वच्छो । वसहो । पुरिसो । 'परस्य क्वचिदीकारात् सोराकारः प्रवर्तते' । भणन्तीआ, हसन्तीआ ॥ १ ॥

पूर्वाङ्ग के ये चार परिच्छेद अत्यन्त उपयोगी हैं, क्योंकि स्वर-व्यञ्जनों के आदेश कहे हैं । अतः शब्दस्वरूप के ज्ञान होने में साधक हैं और सुसिद्धज्ञान तो वाक्य से स्वतः प्रतीत हो जायगा । उत्तरार्द्ध के (५) पञ्चम परिच्छेद में सुबिधि है । (६) षष्ठ में तिङ्बिधि । (७) सप्तम में धातुबिधि । (८) अष्टम में निपात । अतः इनका ज्ञान अतिसरल है । किन्तु पूर्वाङ्ग के प्रयोगों का ज्ञान स्वरूपपरिवर्तन के कारण दुर्बोध होता है । अत एव सर्व-साधारण को सरलतया बोध होने के लिये मैंने अनुगम करके प्राकृतबोध के लिये केवल (२८) अट्टाईस, तथा व्यापक बोध के लिये (२२) बाईस और, एवं पचास सूत्रों से उत्तम प्राकृत, तथा उससे किञ्चिन्मात्र विभिन्न पाली का बोध होने का उपाय निकाला है । यह मेरा पन्द्रह वर्ष का 'अभिधान-राजेन्द्र' (जैनइन्साइक्लोपीडिया) बनाते समय प्राकृत जैनागमों के देखने का अनुभव है । उन सूत्रों का अनुगम करके उदाहरणों पर मैंने दिखा दिया है । और कौन कौन सूत्र पूर्वाङ्ग के (४) परिच्छेदों में कितनी बार प्रयोगों में उपयुक्त हुआ है यह संख्या भी दे दी है । अस्तु—

अकारान्त प्रातिपदिक से पर सु को ओकार आदेश हो । (चन्द्रः) सु को ओकार । चंदो । २+७+४+२८+२३+१२+५+९ से सब प्रयोग सिद्ध होते हैं । (कृष्णः) कण्हो । (भर्ता) ऋत भारः सुपि' इससे भार आदेश । प्रकृत सूत्र से ओकार । भत्तारो । (कर्ता) कत्तारो । (वत्सः) वच्छो । (वृषभः) वसहो । (पुरुषः) 'हृत्पुरुषे रोः' से इकार । पुरिसो । कहीं पर ईकार से पर सु को आकार आदेश होता है । (भणन्ती) भणन्तीआ (हसन्ती) हसन्तीआ ॥ १ ॥

जशशसोर्लोपः ॥ २ ॥

अत इत्यनुवर्तते । अकारान्तस्यानन्तरं यौ जशशसौ तयोर्लोपो भवति । वच्छा सोहंति । 'जशशसुडस्यांसु दीर्घ' इति दीर्घे कृते पश्चा-ल्लोपो जसः (१-२७ ऋ = अ, ३-३१ छत्वविकल्प^१, ३-५० द्वि०, ३-५१

छ् = च्, ५-११ जसि दीर्घे कृते लोपः, सोहंति इति २-४३ श् = स्, २-२७ भ् = ह्, ७-४ न्ति) । वृक्षाः शोभन्ते । वच्छे णिअच्छह । 'ए च सुपी'त्येत्वे कृते शसो लोपः । (पूर्ववत् वृक्ष = वच्छ, ५-१२ एत्वे कृते शसो लोपः, णिअच्छह इति २-४२ न्=ण्, २-२ यलोपः, ७-१८ त्=ह) । वृक्षान्त्रियच्छत ॥ २ ॥

जशशसोर्लोपः—अकारात्परयोर्जशशसोर्लोपः स्यात् । देवा । असुरा । माणसा । पिअरा । मादरा । वच्छा सोहंति । 'अदन्ताद् यो विधिः प्रोक्तः, शेषादित्यतिदेशतः । आदन्तादिदुदन्तात् स ईदूदन्तादपीष्यते' ॥ (आ) माला, साला । (इत्) अग्नी । (उत्) वाऊ । (ईदूत्) णई । बहू । इत्यादि ॥ २ ॥

जशशसोरिति । अकार से पर जस्-शस् का लोप हो । (देवाः) देव + जस् । इस सूत्र से जस् का लोप । 'जस्शसूडस्यांसु दीर्घः' से दीर्घ । देवा । (असुराः) असुरा (मनुष्याः) माणसा (४ + ५ + ६ + २४ + अं० द्वि० २) से सिद्ध होता है । (पितरः) ऋकार को अर आदेश । जस् का लोप । अकार को दीर्घ । पिअरा । (आतरः) भादरा । इत्यादि । (वत्साः) वच्छा । उक्त अङ्कित सूत्रों से सब प्रयोग सिद्ध हैं । अकारान्त से जो लोपादि विधि कही है, वह अन्य स्वरान्त से भी होती है अर्थात् आकार-इ-ई-उ-ऊ और ऋ जिन शब्दों के अन्त पर हों उनमें भी लोपादि तथा वक्ष्यमाण अम् का लोप, टा-आम् को णकार आदेशादि जानना । (मालाः) जस् का लोप, माला । (शालाः) साला । (५ + ३ + १ + ६ + ९ + ४ + २३ । २ + 'न्मो मः' । ३।४२) से सब उदाहरण सिद्ध हैं । (अग्नेयः) अग्नी । (वायवः) वाऊ । (नद्यः) णई । (वध्वः) वहु । सर्वत्र जस् का लोप, अकारातिदेश मानकर दीर्घ होगा ॥ २ ॥

अतोऽमः ॥ ३ ॥

अकारान्तस्यानन्तरं योऽम् द्वितीयैकवचनं तदकारस्य लोपो भवति । वच्छं पेक्खइ । 'मो विन्दुः' (४-१२) इति विन्दुः । वृक्षं पश्यति ॥ ३ ॥

अमोऽमः—अकारात्परस्य अम्-प्रत्ययस्याकारस्य लोपः स्यात् । गामं । णामं । शेषादित्यतिदेशात् आकारान्तादिष्वपि । हेलं । लीलं । अग्निं । वाउं । णईं । बहुं । वच्छं ॥ अमो-इति । अकार से पर अम्-प्रत्यय के अकार का लोप हो । (ग्रामम्) गामं । (नाम) णामं । अकारातिदेश से स्त्रीलिङ्ग दीर्घ में-(हेलाम्) हेलं । 'अमि ह्रस्वः' से ह्रस्व । (लीलाम्) लीलं । (अग्निम्) अग्निं । (वायुम्) वाउं । (नदीम्) णईं । (वधूम्) बहुं । वृक्ष-वत्स का वच्छं ॥ ३ ॥

टामोर्णः ॥ ४ ॥

अतोऽनन्तरं टामोस्तृतीयैकवचनषष्ठीबहुवचनयोर्णकारो भवति । वच्छेण । 'ए च सुपी'त्येत्वम् । (५-१२ एत्वे कृते, टा = ण) । वच्छाण 'जशशसूडस्यांसु दीर्घः' इति दीर्घः । वृक्षेण । वृक्षाणाम् ॥ ४ ॥

टामोर्णः—अकारात्परयोः 'टा-आम्' इत्येतयोर्णः स्यात् । धम्मेण । जम्मेण । वच्छेण । क्तारेण । धम्माण । जम्माण । वच्छाण । क्ताराण । 'अदन्तात् यो विधि'-रित्यतिदेशात् आदीदूदादिष्वपि । अग्णाण । ऋणाण । वुद्धीण । धेराण । रमणीण । कंडूण । 'बिन्दु'ष्टामोर्ण' इत्यादौ सन्नसन्नपि वा क्वचित्' । धम्मेण । जम्मेण । क्तारेण । धम्माण । जम्माण । क्ताराण ॥ ४ ॥

टामोरिति । अकार से पर टा-आम् को ण आदेश हो । (धर्मेण) धम्मेण । 'ए च सुप्यडिडसोः' से एकार । जम्मना-जम्मेण । वस्सेन-वच्छेण । कर्त्रा ऋ को आर । क्तारेण । आम् के परे 'जश्शसूडस्या०' से दीर्घ । धर्माणाम्-धम्माण । जम्मानाम्-जम्माण । वत्सानाम्-वच्छाण । कर्तृणाम्-क्ताराण । अदन्तातिदेश से आ-ई-ऊ में भी णादेश होगा । अन्यासाम्-अग्णाण । कन्यानाम्-कणाण । वुद्धीनाम्-वुद्धीण । धेनुनाम्-धेणूः । रमणीनाम्-रमणीण । कण्डूनाम्-कंडूण । टा-आम् के णादेश में विन्दु भी होता है । धम्मेण । जम्मेण । क्तारेण । एवम्-धम्माण । जम्माण । क्ताराण इत्यादि ॥

भिसो हिं ॥ ५ ॥

अतोऽनन्तरस्य भिसो हिं भवति । वच्छेहिं । 'ए च सुपी'त्येतवम् , (५-१२ एत्वं, शो० स्प०) वृक्षैः ॥ ५ ॥

भिसो हिं—अकारात्परस्य भिसो हिं-इत्ययमादेशः स्यात् । धम्मेहिं । कम्मेहिं । वच्छेहिं । 'अदन्ताद्यो विधि'रित्यतिदेशात् बालाहिं । लोलाहिं । पाणीहिं । जाणूहिं । णईहिं । तणूहिं ॥ ५ ॥

भिसो-इति । अकार से पर भिस् को हिं आदेश हो । 'ए च सुप्य०' से एकार । धमः-धम्मेहिं । कर्मभिः-कम्मेहिं । वस्सैः-वच्छेहिं । अतिदेश के कारण आकारान्तादिक से भी पर भिस् को हिं होगा । बालाभिः-बालाहिं । लोलाभिः-लोलाहिं । पाणिभिः-पाणीहिं । जानुभिः-जाणूहिं । नदीभिः-णईहिं । तनूभिः-तणूहिं ॥ ५ ॥

डसेरादोदुहयः ॥ ६ ॥

अतोऽनन्तरस्य डसेः पञ्चम्येकत्रचनस्य स्थाने आ, दो, दु, हि-इत्येत आदेशा भवन्ति । वच्छा, वच्छादो, वच्छादु, वच्छाहि । जश्शस्-डस्यांसुं दीर्घत्वम् (स्पष्टाः) । वृक्षात् ॥ ६ ॥

डसेरादोदुहयः—अकारात्परस्य डसेः स्थाने आ-ओ-उ-दि-इत्येते आदेशा भवन्ति । गामा, 'क्वचिदपि लोप' इत्यल्लोपः । गामाओ, गामाउ, गामाहि । सर्वत्र 'जश्शस्डस्यां'मित्यादिना दीर्घः । एवम्-वच्छा, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि । सप्पा, सप्पाओ, सप्पाउ, सप्पाहि । 'डसेरतः परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते' । सप्पा-हिन्तो । अदन्तातिदेशात् आतः-गंगाओ, गंगाउ, गंगाहि, गंगाहिन्तो । 'डसेर्दोऽऽ-हिरादेशौ नादन्तवदुतो विधिः' । गिरीओ, गिरीउ, गिरीहिन्तो । साणूओ, साणूउ, साणूहिन्तो । ईदूद्भ्याम्-तरुणीओ, तरुणीउ, तरुणीहिन्तो । बहूओ, बहूउ, बहूहिन्तो ॥ ६ ॥

इसेरिति । अकार से पर डसि को आ-ओ-उ-हि, ये आदेश हों । ग्रामात्-गामा । 'क्वचिदपि लोपः' से अकारलोप । ओकारादि आदेश के परे 'जस्शस्' इससे दीर्घ । गामाओ, गामाउ, गामाहि । पूर्वोक्त (४ + २३ + ६ + ९ + २ + ७ + ८ + १८ + १) से प्रातिपदिक के स्वरूप सिद्ध हैं । एवम्-वत्सात् का-वच्छा, वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि । सर्पात् का-सप्पा, सप्पाओ, सप्पाउ, सप्पाहि । अकार से पर डसि को 'हिन्तो' भी होता है । सप्पाहिन्तो । गामाहिन्तो, इत्यादि । अदन्त उपलक्षण है, अतः आदन्त, इ-उ-ईकार-उकार-ऋकार में भी ये आदेश होते हैं । परन्तु आकारान्त में आ और इकारान्तादिकों में आ, हि ये नहीं होते हैं । गङ्गायाः-गंगाओ, गंगाउ, गंगाहि, गंगाहिन्तो । गिरेः-का गिरीओ, गिरीउ, गिरीहिन्तो । सानोः-का साणूओ, साणूउ, साणूहिन्तो । दीर्घ-ई-ऊ में-तरुण्याः का तरुणीओ, तरुणीउ, तरुणीहिन्तो । वध्वाः-का वहुओ, वहुउ, वहुहिन्तो ॥ ६ ॥

भ्यसो हिन्तो सुन्तो ॥ ७ ॥

अतोऽनन्तरस्य भ्यसो हिन्तो, सुन्तो, इत्येतावादेशौ भवतः । वच्छा-हिन्तो, वच्छासुन्तो । 'ए च सुपी'(५-१२)ति चकारेण दीर्घत्वम् । (स्पष्टम्) । वृक्षेभ्यः ॥ ७ ॥

भ्यसो हिन्तो सुन्तो—अकारात्परस्य भ्यसो हिन्तो सुन्तो इत्येतौ भवतः । चतुर्थ्याः षष्ठीविधानाद् तद्भवसो न ग्रहणम् । पंचाहिन्तो, पंचासुन्तो । सत्ताहिन्तो, सत्तासुन्तो । वच्छाहिन्तो, वच्छासुन्तो । अदन्तातिदेशात् आतः—रामाहिन्तो, रामासुन्तो । इदुद्भवाम्-अच्छीहिन्तो, अच्छीसुन्तो । ऊरुहिन्तो, ऊरुसुन्तो । ईदूतः-जणणीहिन्तो, जणणीसुन्तो । चमूहिन्तो, चमूसुन्तो ॥ ७ ॥

भ्यसो-इति । अकार से पर भ्यस् को हिन्तो, सुन्तो हों । प्राकृत में चतुर्थी के स्थान पर षष्ठी होती है, अतः पञ्चमी का ही भ्यस् लेना । पञ्चभ्यः-पञ्चाहिन्तो, पंचासुन्तो । 'जस्शस्डस्या०' से अकारदीर्घ । एवम्-सप्तन् तथा वत्स में भी जानना । अदन्त यह आकारादि का भी उपलक्षण है । अत एव रामाभ्यः का रामाहिन्तो, रामासुन्तो । अकार यह इकारादि का भी उपलक्षण है, अतः अक्षिभ्यः का अच्छी-हिन्तो, अच्छीसुन्तो । ऊरुभ्यः का ऊरुहिन्तो, ऊरुसुन्तो । दीर्घ ईकार-उकार में-जननीभ्यः का जणणीहिन्तो, जणणीसुन्तो । चमूभ्यः का चमूहिन्तो, चमूसुन्तो ॥ ७ ॥

स्सो डसः ॥ ८ ॥

अतोऽनन्तरस्य डसः स्स इत्यादेशो भवति । वच्छस्स (स्प०) । वृक्षस्य ॥ ८ ॥

स्सो डसः—अकारात्परस्य डसः स्स इत्यादेशः स्यात् । णरस्स । तेअस्स । तमस्स । अदन्तातिदेशात्-मउलिस्स । हगुस्स ॥ ८ ॥

स्सो डस-इति । अकार से पर डस् को 'स्स' आदेश हो । नरस्य का णरस्स । तेजस्शब्द के सकार का 'अन्त्यस्य हलः' से लोप करने पर स्स आदेश हो जायगा । तेअस्स । अकार इकारादि का उपलक्षण है, अतः-मौलेः का मउलिस्स । हनोः का हगुस्स ॥ ८ ॥

डेरेम्मी ॥ ९ ॥

अतोऽनन्तरस्य डेः ए, मिम इत्यादेशौ भवतः । वच्छे, वच्छमिमि ।
'कचिन्डसिङ्ग्योल्लोपः' (५-१३) इत्यकारलोपः (स्प०) । वृक्षे ॥ ९ ॥

डेरेम्मी—अकारात्परस्य डि इत्येतस्य ए मिम-इत्यादेशौ भवतः । सरे, सरमिमि ।
चम्मे, चम्ममिमि । इकारान्तादिषु 'न डिङ्स्यो'रित्येत्वप्रतिषेधात्, गिरिमिमि । तरुमिमि ।
पितरमिमि । कत्तारमिमि ॥ ९ ॥

डेरेम्मी—इति । अकार से पर डि को ए, मिम आदेश हों । शरे अथवा सरसि का सरे,
सरमिमि । एकार होने पर अकारलोप । चर्मणि का चम्मे, चम्ममिमि । (द्वि० २२ तथा
५ + ६ + ४ + २ + २ + २३ + १९ से) सभी प्रातिपदिक सिद्ध होते हैं । गिरौ । इकारान्ता-
दिकों में डि ङसि के परे एकार नहीं होता है । गिरिमिमि । तरौ का तरुमिमि । ऋकार
को अर आर कहेंगे । पितरि का पितरमिमि । कर्तरि का कत्तारमिमि ॥ ९ ॥

सुपः सुः ॥ १० ॥

अतोऽनन्तरस्य सुपः सु इत्यादेशो भवति । वच्छेसु = वृक्षेषु । (एवं
वत्सशब्दरूपाण्यपि बोध्यानि) । 'ए च सुपी' (५-१२) त्येत्वम् ॥ १० ॥

सुपः सुः—अकारात्परस्य सुप इत्येतस्य सुः स्यात् । सरेसु । कमलेसु । ङसः
स्स-विधानं, सुपः सु-विधानं मन्दप्रयोजनमिति केचित् ॥ १० ॥

सुप इति । अकार से पर सुप को सु आदेश हो । सरःसु का सरेसु । कमलेषु का
कमलेसु । कोई लोग ङस् को स्स-विधान, सुप् को सु-विधान निष्प्रयोजन कहते हैं ।
तात्पर्य यह कि-यलोप, सकारद्वित्व करने पर णरस्स सिद्ध हो ही जायगा ? उत्तर-
हरिस्स, मउलिस्स, हणुस्स के लिये स्स-विधान आवश्यक है । परन्तु सु-विधान
चिन्त्यप्रयोजन ही है ॥ १० ॥

जशसुङ्स्यांसु दीर्घः ॥ ११ ॥

जसादिषु परतोऽतो दीर्घो भवति । वच्छा सोहन्ति । 'जशसोल्लोप'
इति जसो लोपः (५-२ सू० स्पष्टम्) । वत्साः शोभन्ते । वच्छादो,
वच्छाद्दु, वच्छाहि आगदो । वत्सात् । 'ङसेरादोदुहयः' (५-६) ।
वच्छाण = वत्सेन । 'टामोर्णः' (५-४) ॥ ११ ॥

जसुङ्स्यांसु दीर्घः—एषु परेषु अकारस्य दीर्घः स्यात् । जसि-देवा । माणसा ।
ङसि-देवाओ, देवाउ, देवाहि, देवाहिन्तो । एवम्—वच्छाओ, वच्छाउ, वच्छाहि,
वच्छाहिन्तो । आमि-देवाणं । रक्खसाणं । देवाण । रक्खसाण वा । 'सर्वाद्विदमो
दीर्घो, नत्वन्येषां कदाचन' । इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमाहिन्तो । इदम एव
दीर्घः, तेनेह न-सव्वतो, सव्वदो । एवम्-तओ, ततो, तदो इत्यादि । अदन्तवदि-
काराद्विधितदेशात् जसि-गिरी । तरु । त्रियामपि-बुद्धी । धेणू । बसौ-गिरीओ ।
तरुओ । बुद्धीओ । धेणूओ । आमि-गिरीणं । तरुणं । बुद्धीणं । 'शसुटाङ्सिषु

दीर्घत्वं वक्तव्यमिदतोः स्त्रियाम्' । शसि-बुद्धीओ । धेणूओ । टा-डस्-डिषु बुद्धीए । बुद्ध्या, बुद्धेः, बुद्धौ । एवं-धेणूए । धेन्वा, धेनोः, धेनौ ॥ ११ ॥

जसिति । जस्-डसि-आम् के परे अकार को दीर्घ हो । देवाः-जस् का लोप । अकार को इससे दीर्घ । देवा । एवं मनुष्याः का माणुसा । डसि के परे अकार को दीर्घ होने से-देवाओ एवं वच्छाओ इत्यादिक सिद्ध होते हैं । एवम्-आम् के परे 'ण' तथा णं, फिर दीर्घ, देवाणं-इत्यादि । सर्वादिकों में इदम्शब्द को जसादिक ३ प्रत्ययों के परे दीर्घ होता है, अन्य सर्वादि शब्दों को नहीं । इमाओ, इमाउ, इमाहि, इमाहिन्तो । 'इदम् इमः' से इम आदेश । डसि के स्थान पर ओ, हि इत्यादि आदेश । दीर्घ । अन्य सर्वादिकों को दीर्घ न होगा । सव्वतो, सव्वदो । तत्-शब्द का तत्तो, तदो इत्यादि में दीर्घ नहीं होगा । अतः यह इकारादि का भी उपलक्षक है । अत एव-गिरि + जस् । जस् का लोप । गिरी-गिरियः । तरवः-तरू । साधुत्व पूर्ववत् । स्त्रीलिङ्ग में दीर्घ होता है, अतः बुद्धयः का बुद्धी । धेनवः का धेणू । पञ्चमी एकवचन डसि में ओकारादि पूर्ववत् । दीर्घ-गिरीओ । तरूओ । स्त्रीलिङ्ग में पूर्ववत् ओकार डसि के स्थान पर । दीर्घ । बुद्धीओ । धेणूओ । पृथिवहुवचन आम् को णं । इकार को दीर्घ । गिरीणं । तरूणं । स्त्रीलिङ्ग में बुद्धीणं । धेणूणं । शस्-टा-डस्-डि के परे स्त्रीलिङ्ग में इकार-उकार को दीर्घ होता है । बुद्धि-शस् । 'शस् उदोतौ' से शस् को ओकार, दीर्घ । बुद्धीओ एवं धेणूओ । टा-डस्-डि को एकार आदेश । इससे दीर्घ । तो तीनों विभक्तियों में बुद्धीए एवम्-धेनु का धेणूए रूप होगा । बुद्ध्या, बुद्धेः, बुद्धौ के स्थान में बुद्धीए । एवम्-धेन्वा, धेनोः, धेनौ के स्थान पर धेणूए होगा ॥ ११ ॥

ए च सुप्यडिडसोः ॥ १२ ॥

अतोऽकारस्यैत्वं भवति सुपि परतो डिडसौ वर्जयित्वा, चकारादीर्घश्च । वच्छे (वत्सान्) पेक्खह । 'जशसोर्लोपः' (५-२) । (१२-१८ इश् = पेक्ख, ८-१९ थ् = ह, = पश्यत) । वच्छेण । 'टामोर्णः' । वत्सेन । वच्छेहि = वत्सैः । वच्छेसु = वत्सेषु । चकारादीर्घश्चेति । वच्छाहितो, वच्छासुतो = वत्सेभ्यः । भ्यसो हितो सुन्तो । अडिड-सोरिति किम् ? वच्छम्मि = वत्से । वच्छस्स = वत्सस्य ॥ १२ ॥

ए सुप्यडिडसोः—अकारस्य एत्वं स्यात्, नतु डिडसोः । जणो । जणेण । जणेहि । जणेषु । 'ए सुप्यडिडसोः सूत्रे नेष्टं शेषाददन्तवत्' । इति अदःतवद्वावाभावात् इह न । शमि-रामाओ । सहीओ । बहूओ । 'स्त्रियां शसि उदोतौ' इत्योकारः । 'जसि दीर्घः शसि त्वेत्वं ष्णान्तां संख्यां विना भवेत्' । पंच, छ, सत्त ॥ १२ ॥

ए सुप्य-इति । डि डस् को छोड़ कर अन्यत्र अकार को एकार हो । जन + शस् । 'जशसोर्लोपः' इससे शस् का लोप । प्रकृत से एकार । ६ से णकार । जणे । जनेन का जणेणं । जनैः-जणेहि । 'ए सुप्यडिडसोः' इस सूत्र में इकारादि का अतिदेश नहीं है । अतः रामा । स्त्रीलिङ्ग में एकार नहीं होगा । शस् को ओकार । रामाओ । सखीन् का सहीओ । वधूः का वहूओ । 'स्त्रियां शसि उदोतौ' से ओकार । षकारान्त-नकारान्त

संख्यावाचक शब्दों को जस् के परे दीर्घ और शस् के परे एकार नहीं होगा । पञ्च का पंच । षट् का छ । सप्त का सप्त । साधुत्व पूर्व में गया है ॥ १२ ॥

क्वचिद् ङसिङ्योर्लोपः ॥ १३ ॥

अतो ङसि, ङि-इत्येतयोः परतः क्वचिल्लोपो भवति । वच्छा आग-
दो । 'ङसेरादोदुहय' इति आ । (आगदो इति आङ्पूर्वकगमेः क्तान्तस्य
१२-३ त = द् , ५-१ ओ) । वच्छे टिअं = वत्से स्थितम् । 'ङ्गेम्मी'
(५-९) इत्येत्वम् , (टिअं० स्था = ष्टा = ठ, शेषं संस्कृतवद्) ॥ १३ ॥

क्वचिदपि लोपः—अजादौ सुपि परे अकारस्य लोपः स्यात् । जम्भो । सप्पा ।
णहे । क्वचिदित्युक्तेर्नेह-सप्पाउ, सप्पाओ ॥ १३ ॥

क्वचिदिति । अजादि सुप् के परे कहीं लक्ष्यानुरोध से अकार का लोप हो । जन्मन् +
सु । सु को ओकार । अन्त्य हल्-नकार का लोप करने के अनन्तर इससे 'न्म' के
अकार का लोप हो गया । जम्भो । सर्पात् का सप्पा । नभसि का णहे । ङि को एकार
होने के अनन्तर भकाराकार का लोप होगा । 'कहीं लोप हो' इससे सर्पशब्द से
पञ्चमी में उ-ओ आदेश के परे लोप नहीं होगा । सप्पाउ, सप्पाओ । सर्पात् के रूप हैं ॥

इदुतोः शसो णो ॥ १४ ॥

इदुदन्तयोः शसो णो भवति । अग्निणो पेक्खह (४-१२ सूत्रे अग्नि
इत्यत्र निष्पादितात् शसो णो । अग्नीन् । वाउणो पेक्ख (२-२३
यत्लोपः, शे० पू०) वायून् । ('पेक्ख' इति शौरसेन्यां दशोः पेक्खादेशो
भवति, तस्याश्च 'प्रकृतिः संस्कृतम्' इति संस्कृतवद् हेर्लुक् भवति) ॥ १४ ॥

इदुतोः शसो णो—पञ्चम्यर्थे षष्ठी । इकारान्तादुकारान्ताच्च प्रातिपदिकात्
परस्य शस्प्रत्ययस्य णो-इत्ययमादेशः स्यात् । सहिणो । अग्निणो । भाणुणो । बाहुणो ।
'इदुद्भ्यामुत्तरस्येष्टो वा णो इति ङसेरपि' । जलहिणो, जलहीओ । मेरुणो, मेरुओ ॥ १४ ॥

इदुतोः-इति । इकारान्त उकारान्त प्रातिपदिकों से पर शस्प्रत्यय को 'णो'
आदेश हो । सहिणो सखीन् का । अपनीन् का अग्निणो । भानून् का भाणुणो । बाहून्
का बाहुणो । इकार-उकार से पर ङसि-पञ्चमी के एकवचन में णो विकल्प से हो ।
जलधेः का जलहिणो । पञ्च में-जलहीउ, जलहीओ इत्यादि । उकारान्त में मेरोः का
मेरुणो । पञ्च में-मेरुओ इत्यादि ॥ १४ ॥

ङसो वा ॥ १५ ॥

इदुदन्तयोर्ङसो वा णो भवति । अग्निणो, अग्निस्स (स्पष्टे) ।
वाउणो, वाउस्स (२-२ यत्लोपे कृते, ङसो णो, पक्षे ५-८=स्स) । अग्नेः,
वायोः ॥ १५ ॥

ङसो वा—इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङसो वा णो इत्ययमादेशः स्यात् । हरिणो, हरिस्स ।

भाणुणो, भाणुस्स । इंदुणो, इंदुस्स । अग्गिणो, अग्गिस्स । वाउणो, वाउस्स ॥ १५ ॥
 ङसो-इति । इकार उकार से पर ङस् को णो विकल्प से हो । हरेः का हरिणो ।
 पञ्च में-हरिस्स । अग्नेः का अग्गिणो, अग्गिस्स । उकारान्त, भानोः का भाणुणो,
 भाणुस्स । इन्दोः का इंदुणो, इंदुस्स । वायोः का वाउणो, वाउस्स ॥ १५ ॥

जसश्च ओ यूत्वम् ॥ १६ ॥

इदुदन्तयोर्जस ओकारादेशो भवति, इदुतोश्च ईत्वम्, ऊत्वं वा;
 चकाराद् णो च । अग्गीओ । वाऊओ । अग्गिणो । वाउणो (स्पष्टानि) ।
 अग्नयः । वायवः ॥ १६ ॥

जस ओ वो वाऽत्वं च—इदुद्भ्यामुत्तरस्य जसः ओ-वो-णो इति विकल्पेन
 आदेशाः स्युः । यत्र ओकारस्तत्रैव सह निर्दिष्टत्वात् इदुतोरकारः । रासओ, रासिवो,
 रासिणो । पञ्चे-रासी । वेणओ, वेणुवो, वेणुणो, वेणू । ओत्वे दीर्घम् । अग्गीओ ।
 वाऊओ—इति भामहः ॥ १६ ॥

जस-इति । इकार उकार से पर जस् को ओ, वो, णो विकल्प से आदेश हों और इ-
 उ को अकार हो । सूत्र में अनिर्दिष्ट णो का अनुवृत्ति से ग्रहण करना । जहाँ ओकार
 होगा वहीं साथ में निर्देश के कारण इ उ को अकार होगा । राशि + जस् । जस् को
 ओकार । इ को अकार । रासओ, रासिवो, रासिणो । पञ्च में-जस् का लोप । दीर्घरासी ।
 उकारान्त-वेणओ, वेणुवो, वेणुणो । पञ्च में-वेणू । भामह-'जसश्च ओ यूत्वम्' ऐसा सूत्र
 मानकर इकार उकार को ई ऊ मानते हैं, तब-अग्गीओ, वाऊओ रूप होंगे ॥ १६ ॥

टा णा ॥ १७ ॥

इदुदन्तयोश्चाविभक्तेः णा इत्ययमादेशो भवति । अग्गिणा । वाउणा
 (स्पष्टे) । अग्निना । वायुना ॥ १७ ॥

टा णा—इदुद्भ्यां परस्य टा इत्यस्य णा स्यात् । अग्गिणा । वाउणा ॥ १७ ॥
 टा णा-इति । इकार उकार से पर टा को णा हो । अग्निना का अग्गिणा । वायुना
 का वाउणा ॥ १७ ॥

सुभिस्सुप्सु दीर्घः ॥ १८ ॥

इदुदन्तयोः सु, भिस्, सुप् इत्येतेषु दीर्घो भवति । सु, अग्गी (३-
 २ नलोपः, ३-५० गद्वि०, ४-६ सोर्लोपः, शो० स्प०) । अग्निः । वाऊ (२-
 २ यलोपः, शो० स्प०) । वायुः । भिस्, अग्गीहिं (४-६ सोर्लोपः, ५-५
 भिस् = हिं,) । अग्निभिः । वाऊहिं (२-२ यलोपः, शो० पू०) । वायुभिः ।
 सुप्, अग्गीसु (३-२ नलोपः, ३-५० गद्वि०, दीर्घः, २-४३ ष् = स्) ।
 अग्निषु । वाऊसु (२-२ यलोपः, दीर्घः, २-४३ ष् = स्) । वायुषु ॥ १८ ॥

१. जस ओ वो वाऽत्वं च । इदुदन्तयोः शब्दयोर्जस ओ वो इत्यादेशो भवतः ।
 अत्वम्, ईत्वम्, ऊत्वं च विकल्पेन । चकाराद् णोऽपि । पञ्चे-अदन्तवत् । अग्गीओ, अग्गीवो,
 अग्गी । वाऊओ । जसश्च ओ यूत्वम् । का० पा० । २. संजीवन्यादिषु पाठोऽयम् ।

सुभिस्सुप्सु दीर्घः—एषु इतुतोर्दीर्घः स्यात् । पंती । तणू । पंतीहिं । तणूहिं । पंतीसु । तणूसु । कचिदिन्युक्तेः भूमिसु-इत्यादौ न ॥ १८ ॥

सुभीति । सु-भिस्-सुप् के परे इकार-उकार को दीर्घ हो । पङ्क्तिः-पंती । तनुः-तणू । पङ्क्तिभिः का पंतीहिं । तनुभिः का तणूहिं । पङ्क्तिषु का पंतीसु । तनुषु का तणूसु । कहीं पर दीर्घ न हो । तो भूमिशब्द में दीर्घ नहीं होगा । भूमिसु । (प्रतिपादित स्वरूप पूर्वोक्त (८ + ६ + २० + १ + ९ + ४) से सिद्ध होते हैं ॥ १८ ॥

स्त्रियां शस उदोतौ ॥ १९ ॥

स्त्रियां वर्तमानस्य शस उत् ओत् इत्येतावादेशौ भवतः । मालाउ, मालाओ । (स्पष्टे) । मालाः । णईउ, णईओ (२-३८ न्=ण्, २-२ दलोपः, शो० स्प०) । नदीः । बहूउ, बहूओ (२-२७ ध्=ह्, शो० स्प०) । वधूः ॥

स्त्रियां शस उदोतौ—स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य शस उत्त्वमोत्वं च स्याताम् । रामाउ-रामाओ । जुवईउ-जुवईओ । बहूउ, बहूओ ॥ १९ ॥

स्त्रियाम्-इति । स्त्रीलिङ्ग में वर्तमान प्रातिपदिक से पर शस् को उकार ओकार हों । रामाः का रामाउ, रामाओ । युवतीः का जुवईउ, जुवईओ । वधूः का बहूउ, बहूओ ॥ १९ ॥

जसो वा ॥ २० ॥

जसः स्त्रियाम् उत् ओत् इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे-अदन्त-वत् । मालाउ, मालाओ । माला (स्प०, अदन्ते ५-२ जसो लोपः) । मालाः ॥ २० ॥

जसो वा—स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् परस्य जस इत्येतस्य उ ओ इत्येतौ वा स्याताम् । रेहाउ, रेहाओ । मईउ, मईओ । धेणूउ, धेणूओ । देईउ, देईओ । बहूउ, बहूओ ॥ २० ॥

जसो-इति । स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक से पर जस् को उ, ओ विकल्प से हों । रेखाः का रेहाउ, रेहाओ । पक्ष में-यथाप्राप्त । रेहा । मतीः का मईउ, मईओ । धेनुः का धेणूउ, धेणूओ । देवीः का देईउ, देईओ । वधूः का बहूउ, बहूओ ॥ २० ॥

अमि ह्रस्वः ॥ २१ ॥

अमि परतः स्त्रियां ह्रस्वो भवति । मालं (ह्रस्वे जाते, ५-३ अकार-लोपः, ४-१२ मकारबिन्दुः) । मालाम् । णईं (२-४२ न्=ण्, २-२ दलोपः, ४-१ अमोऽकारलोपः, ४-१२ बिं०) । नदीम् । बहूं (२-२७ ध्=ह्, शो० पूर्व०) वधूम् ॥ २१ ॥

अमि ह्रस्वः—अमि परे दीर्घस्य ह्रस्वः स्मात् । धारं । णईं । वहुं ॥ २१ ॥

अमीति । स्त्रीलिङ्ग में अम् के परे दीर्घ को ह्रस्व हो । धाराम् का धारं । नदीम् का णईं । वधूम् का वहुं ॥ २१ ॥

टाङ्सूडीनामिदेददातः ॥ २२ ॥

टा, ङस्, डि, इत्येतेषां स्त्रियाम् इत्, एत्, अत्, आत् इत्येत आदेशा भवन्ति । टा, णईइ, णईए, णईअ, णईआ कअं । (५-२१ सूत्रे नकारस्य णः, दलोपश्च दर्शितः, शो० स्प०) । नद्या । कअं इति (१-२७ सू० स्प०) कृतम् । ङस्, णईइ, णईए, णईअ, णईआ, वणं । (णई पूर्ववत्, अन्यत्सपष्टम्) । नद्याः । (वणं इति ४-१२ सू० स्प०) । डि, णईइ, णईए, णईअ, णईआ, ठिअं (पूर्ववत् णईशब्दः, शो० सुगमम्) नद्याम् । (ठिअं इति ५-१३ सू० स्पष्टम् ।) स्थितम् ॥ २२ ॥

टाङ्सूडीनामिदेददातः—स्त्रीलिङ्गात् प्रातिपदिकात्परिषां टा-ङस्-ङि-इत्येतेषाम्, इत्, एत्, अत्, आत्, इत्येते एकैकस्य चत्वार आदेशा भवन्ति । बुद्धीइ, बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ । धेणूइ, धेणूए, धेणूअ, धेणूआ ॥ २२ ॥

टाङ्सिति । स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक से पर टा-ङस्-ङि इनमें प्रत्येक को इकार, एकार, अकार, आकार ये चारों आदेश होंगे । जैसे-बुद्ध्या तृतीया एकवचन में-बुद्धीइ, बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ । इन चारों आदेशों से चार रूप होंगे । एवम्-बुद्ध्याः षष्ठी में, बुद्धौ सप्तमी में भी पूर्वोक्त बुद्धीइ, बुद्धीए, बुद्धीअ, बुद्धीआ-रूप होंगे । धेनु के भी धेन्वा, धेन्वाः, धेनौ में धेणूइ, धेणूए, धेणूअ, धेणूआ होंगे ॥ २२ ॥

नातोऽदातौ ॥ २३ ॥

आत् आकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्यानन्तरं टा-ङस्-ङिनाम् अत्, आत्, इत्येतावादेशौ न भवतः । पूर्वेण प्रातौ निषिध्येते । मालाइ, मालाए कअं, वणं, ठिअं । (५-२२ सूत्रादिदेतावेव भवतः, अ० स्प०) मालया ॥ २३ ॥

नातोऽदातौ—आकारान्तात्स्त्रीलिङ्गात्परिषां टादीनामदातौ न स्तः । किन्तु इत् एतौ एव भवतः । मालाइ, मालाए । रमाइ, रमाए ॥ २३ ॥

नातो-इति । आकारान्त स्त्रीलिङ्ग से पर टा-ङस्-ङि इनको अत् आत् नहीं होंगे । परिशेषात्-इकार, एकार होंगे । मालया का मालाइ, मालाए । एवं षष्ठी-सप्तमी में भी ये ही रूप होंगे । एवम्-रमाशब्द का तृतीया, षष्ठी, सप्तमी के एकवचन में रमाइ, रमाए होंगे ॥ २३ ॥

आदीतौ बहुलम् ॥ २४ ॥

स्त्रियामाकारान्तादातः स्थाने आत्, ईत् इत्येतौ बहुलं प्रयोक्तव्यौ । सहमाणा, सहमाणी (२-४२ न् = ण्, शो० स्प०) । हलहा, हलही (१-१३ सूत्रे द्रष्टव्ये) । सुष्पणहा, सुष्पणही (३-३ रलोपः, ३-५० पठि०,

४-१ ह्रस्वः, २-४२ न् = ण्, २-२७ ख् = ह्, शो० स्प०) । छाहा, छाही ।
(२-११ सू० द्रष्टव्यं, शो० स्प०^१) ॥ २४ ॥

आदीतौ बहुलम्—स्त्रीलिङ्गे वर्तमानात्प्रातिपदिकात् आ ई एत्येतौ भवतः । काइ, कीअ । जाइ, जीअ, जीआ, जीइ, जीए । इत्यादि । ताइ ताए । तीइ, तीए, तीअ, तीआ । एवं हलिहा, हलिही । सुप्पणहा, सुप्पणही । बहुलग्रहणात् क्वचिदाकार एव—असहणा । कोवणा । क्वचिदीकार एव—माणिणी । मणंसिणी ॥ २४ ॥

आदीतौ इति । स्त्रीलिङ्ग में विद्यमान प्रातिपदिक से पर आ ई ये दो प्रत्यय 'टाप् ङीप्' के समान टादिक के परे होते हैं । काइ, एवं काए । 'नातोऽदातौ' से निषेध होने से अकार आकार टादिक को नहीं होंगे । ईकार में चारों होंगे । जैसे—कीइ, कीए, कीअ, कीआ इत्यादि । एवं यद्-शब्द को और तद्-शब्द को भी जानना । कथा, कस्याः कस्याम्-इत्यादि में समान रूप होंगे । हरिद्रादिशब्दों में (२० + २५ + ६ + ९ + १५ + ४ + (द्वि० २०) । १ + २६ + ३ + १८ + ५ + २ + १६ + १२ । ११) से सभी प्रयोग सिद्ध होते हैं । आकार में हलिहा, ईकार में हलिही । बहुलग्रहण से कहीं आकार ही होगा असहना, कोपना । कहीं ईकार ही होगा । मानिनी, मनस्विनी । प्रायः पाणिनीय व्याकरणानुसार आ-ई की व्यवस्था जानना ॥ २४ ॥

न नपुंसके ॥ २५ ॥

प्रथमैकवचने नपुंसके दीर्घत्वं न भवति । 'सौ दीर्घः पूर्वस्ये'त्यनेन इदुदन्तयोः प्राप्तं पूर्वस्य दीर्घत्वं 'न नपुंसके' इत्यनेन बाध्यते । दिहं (५-३० सोर्विन्दुः, शो० स्प०) । महुं (२-२७ ध् = ह्, शो० स्प०) । हविं (४-६ ष्लोपः, २-२ प्रायो-ग्रहणात् वलोपो न, शो० पू०) । दधि, मधु, हविः ॥ २५ ॥

इज्जशसोर्दीर्घश्च ॥ २६ ॥

नपुंसके वर्तमानयोर्जशसोः स्थान इदादेशो भवति, पूर्वस्य च दीर्घः । वणाइ (२-४२ न्-ण्, जशसोरिदादेशः पूर्वस्य दीर्घः) । वनानि । दहीइ । महुइ (पू०) ॥ २६ ॥

इ^३ जशसोर्दीर्घः—नपुंसके जस्-शसोः इ इत्यादेशः स्यात्, पूर्वस्य च दीर्घः । पुण्णाइं, रण्णाइं । जाइं । ताइं । दहीइं । महुइं । क्वचित् निकारोऽपि । अचछीणि ॥ इं जशसोरिति । नपुंसकलिङ्ग में जस् और शस् को इं आदेश हो और पूर्व को दीर्घ हो । पुण्यानि = पुण्णाइं । जस् को इं, पूर्व को दीर्घ । अन्य साधुत्व उक्त नंबरों

१. यत्तत्किमः । बहुलमित्यनुवर्तते । यत्तत्किमित्यनुवर्तते । यत्तत्किमित्येतेषु परतः आतः स्थाने ईत्ययमादेशो भवति । स्त्रियामित्यनुवर्तते । प्रथमैकवचनवर्ज ए आदेशश्च, बहुल वचनात् । जीए, तीए, कीए । जीहिं, तीहिं, कीहिं । पक्षे-जाए, ताए, जाहिं, काहिं । यस्याः, तस्याः, कस्याः । याभिः, ताभिः, काभिः । इति क्वचिदधिकः पाठः । का० पा० । २. नेदं सूत्रं संजीवन्यादौ, अतो नास्य चन्द्रिकाप्रदीपाख्ये सं० हि० टीके । ३. एष संजीवनीसंमतः पाठः ।

से कर लेना। एवम्-अरण्यानि का रणाङ्। 'लोपोऽरण्ये' से अकारलोप। यानि-जाई। तानि-ताई। दधीनि-दहीई। मधूनि-महुई। कहीं निकार भी हो। अक्षीणि का अर्च्छीनि ॥ २६ ॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः ॥ २७ ॥

आमन्त्रणे गम्यमाने सौ परत ओत्वदीर्घबिन्दवो न भवन्ति। 'अत ओत् सो'रित्योत्वं प्राप्तम्। 'सुभिस्सुप्सु दीर्घः' इति दीर्घः। 'सोर्बिन्दु-र्नपुंसके' इति बिन्दुः प्राप्तः। हे वच्छ, हे अग्नि, हे वाउ, हे वण, हे दहि, हे महु (व्याख्यातप्रायाः पूर्वमेव, विशेषकृत्यं सुस्पष्टम्) ॥ २७ ॥

नामन्त्रणे सावोत्वदीर्घबिन्दवः—संबोधने सुप्रत्यये ओत्वादय आदेशा न स्युः। (ओ) हे वल्लह ! (दीर्घः) हे ससि। अरे धन। क्वचिदीर्घत्वमपि। हे-पहु। रे गिन्धणा ॥ २७ ॥

नामन्त्रणे इति। आमन्त्रण-संबोधन में सुप्रत्यय के परे ओत्वादिक आदेश नहीं होते हैं। जैसे-हे वल्लह ! यहाँ ओकार नहीं होगा। हे वल्लह ! हे ससि ! अरे धन ! यहाँ दीर्घ, अनुस्वार नहीं होगा। कहीं दीर्घ भी हो जायगा। जैसे—हे प्रभो का हे पहु। रे गिन्धणा ॥ २७ ॥

स्त्रियामात एत् ॥ २८ ॥

स्त्रियामामन्त्रणे आतः स्थाने एत्वं भवति सौ परतः। हे माले, हे साले। (स्पष्टे) 'अन्त्यस्य हल' इति सोर्लोपः ॥ २८ ॥

आत ए—आमन्त्रणे सौ स्त्रियामाकारस्य एकारः स्यात्। हे बाले। आमन्त्रणे क्वचिदेत्वं न। हे माउच्छा। हे पिउच्छा। हे अत्ता ॥ २८ ॥

आत इति। स्त्रीलिङ्ग में संबुद्धिःसु के परे आकार को एकार हो। हे बाले। हे गंगे इत्यादि। कहीं आमन्त्रण में एकार न हो। जैसे मातृष्वसा का माउच्छा, संबोधन में भी ऐसा रहेगा। एवं हे पितृष्वसः का हे पिउच्छा, हे स्वश्रूः का हे अत्ता ॥ २८ ॥

ईदूतोर्ह्रस्वः ॥ २९ ॥

आमन्त्रणे ईदूतोर्ह्रस्वो भवति। हे गइ, हे बहु ॥ २९ ॥

ईदूतोर्ह्रस्वः—आमन्त्रणे सौ परे स्त्रियामीकारस्थोकारस्य च ह्रस्वः स्यात्। अयि माणिणि। हे बहु ॥ २९ ॥

ईदूतोरिति। संबोधन अर्थ में सु के परे स्त्रीलिङ्ग प्रातिपदिक के ईकार उकार को ह्रस्व हो। हे मानिनि का हे माणिणि। एवं हे बहु। हे गदि इत्यादि ॥ २९ ॥

सोर्बिन्दुर्नपुंसके ॥ ३० ॥

नपुंसके वर्तमानस्य सोर्बिन्दुर्भवति। वणं, दहिं, महुं। (स्प०) ॥३०॥

नपुंसके सोर्बिन्दुः—नपुंसके प्रातिपदिकात् सोर्बिन्दुरादेशः स्यात्। वअणं, रअणं, दहिं, महुं, धयुं ॥ ३० ॥

नपुंसके इति । नपुंसकलिङ्ग प्रातिपदिक से पर सो को बिन्दु हो । वचनम् का वअणं । रत्नम् का रअणं । दहिं । महुं । धणुं । स्पष्ट हैं ॥ ३० ॥

ऋत आरः सुपि^१ ॥ ३१ ॥

ऋकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति । भत्तारो सोहृइ (३-३ रलो०, ३-५० तद्वि, ५-१ ओ) भर्ता । (२-४३ श् = स्, युवर्णस्य गुणः, २-२७ भ् = ह्, ७-१ त = इ) शोभते । भत्तारं पेक्खमु (५-३ अमोऽकार-लोपः, ४-१२ मर्बि०, शे० पू०) भर्तारम् । (१२-१८ दृश = पेक्ख, ७-४ मु) पश्यामः । भत्तारेण कअं (५-१२ एत्वं, ५ = ४ टा = ण) ॥ ३१ ॥

ऋत आरः सुपि । स्वादौ विभक्तौ ऋकारस्य आरः स्यात् । भत्तारो । अदन्तवत् ॥ ऋत इति । स्वादिकविभक्ति के परे ऋकार को आर हो । भर्तृशब्द के ऋकार को आर हने के बाद अकारान्त शब्द की तरह 'अत ओत्सोः' से ओ । भत्तारो ॥ ३१ ॥

मातुरात् ॥ ३२ ॥

मातृसम्बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । माआ (२-२ तलोपः) । सोहृइ (२-४३ श् = स्, सोहृन्तिवत् गुणः, ७-१ इ) शोभते । माअं पेक्खसु (३-३ तलोपः, ह्रस्वः, ५-३ अमोऽकारलोपः ४-१२ विं० । अ० स्प०) । माआइ, माआए (२-२ तलोपः, ५-२२ अत्वे कृते) कअं ॥ ३२ ॥

मातुरा^१ । मातृशब्दे ऋकारस्य आ स्यात् । माआ । नणंदा । अत्र मण्डूकप्लुत्या पूर्वकारस्य न णकारः ॥ ३२ ॥

मातुरिति । मातृशब्द के ऋकार को सब विभक्तियों के परे आकार हो । (१) माआ, माआओ । (२) माअं, माआओ । (३) माआइ, माआहिं । (४) चतुर्थी प्राकृत में नहीं होती । (५) माआउ, माआहिन्तो । (६) माआइ, माआणं । (७) माआए, माआसु । (संबुद्धौ) हे माए, हे माआओ—इत्यादि । मातृशब्द के समान ननान्द—शब्द को भी जानना । पूर्व नकार को णकार नहीं होगा । नणंदा, नणंदाओ इत्यादि मातृ के समान ॥ ३२ ॥

उर्जशसुटाडस्सुप्सु वा^३ ॥ ३३ ॥

जशसुटाडस्सुप्सु परत ऋकारस्य स्थाने उकारादेशो भवति वा । जस्, भत्तुणो (३-३ रलोपः, ३-५० तद्वि०, ५-१६ णो) । भत्तारा (५-३१ ऋ = आर, णो, शे० पू०) । भत्तारे (५-३१ आर, ५-१२ एत्वं, ५-२ शसो लोपः, शे० पू०) । टा, भत्तुणा (५-१७ टा = णा, शे० पू०) । भत्तारेण (पू० व० रलोपादिकं, ५-३१ आर, ५-१२ एत्वं, ५-४ टा-ण) । डस्, भत्तुणो (५-१५ णो, शे० पू०) । भत्तारस्य (रलोपे तद्वित्वे च

१. सौ । का० पा० ।

२. एष पाठः संज्ञिवन्यादी ।

३. उण जशसुटाडसिडस्सु

कृते ५-३१ आर, ५-८ डसः स्तः) सुप्, भत्सु (५-११ दीर्घः, शो० स्प०) । भत्तारेसु (५-२२ एत्वं, शो० पू०) ॥ ३३ ॥

उ जस्शस्टाडस्सु^१ वा—जस्-शस्-टा-डस्-सु परतः ऋत उत्वं वा स्यात् । भत्सु, भत्तारो । भत्तुणो, भत्तारे । भत्तुणा, भत्तारेण । भत्तुणो, भत्तारस्स ॥ ३३ ॥

उ जसिति । जस्-शस्-टा-डस् के परे ऋकार को उकार विकल्प से हो । पञ्च में-आर । (१) भत्ता, भत्सु, भत्तारा । (२) भत्तारं, भत्तुणो, भत्तारे । (३) भत्तुणा, भत्तारेण, भत्तारेहिं । (५) भत्ताराउ, भत्ताराओ, भत्तारेहिन्तो । (६) भत्तुणो, भत्तारस्स, भत्ताराणं । भत्तारे, भत्तारम्मि, भत्तारेसु । आर आदेश करने पर अकारान्त ग्रामशब्द के समान रूप होंगे और तत्तद्धिभक्ति में उकार करने पर पूर्वोक्त सूत्रों से तथाकथित रूप होंगे ॥ ३३ ॥

पितृभ्रातृजामातृणामरः ॥ ३४ ॥

पित्रादीनां सुपि परत ऋतोऽरो भवति । आरापवादः । पिअरं (२-२ तलोपः, ५-३ अमोऽकारस्य लोपः, ४-१२ मो बिन्दुः) । पिअरेण (५-१२ एत्वं, ५-४ टा = ण, शो० पू०) । भाअरं, भाअरेण । जामाअरं, जामाअरेण (पूर्ववत्) ॥ ३४ ॥

पितृभ्रातृजामातृणामरः—एषां सुपि अरः स्यात् । सौ, पिअ्रा । वक्ष्यमाणेन (३४) आकारः । जसि-पिअरा । जामाअरा । जस्शस्टाडस्सु पूर्वसूत्रानुवृत्तिः वा उकारः । पिऊ । भाऊ । जामाऊ । शसि, पिउणो । भाउणो । जामाउणो । पन्ने-पिअरे । भाअरे । जामाअरे । टाप्रत्यये, पिउणा । भाउणा । जामाउणा । पन्ने-पिअरेण । भाअरेण । जामाअरेण । डसि, पिउस्स । भाउस्स । जामाउस्स । पन्ने-पिअरस्स । भाअरस्स । जामाअरस्स ॥ ३४ ॥

पितृ-इति । पितृभ्रातृजामातृ-शब्द के ऋकार को अर हो, सुप्-प्रत्याहार के परे । पिअ्रा, वक्ष्यमाण ३४ सूत्र से आकार आदेश । जस् के परे अर आदेश । पिअरा । भ्रातृ का भाअरा, जामातृ का जामाअरा । इन शब्दों को जस्-शस्-टा-डस् के परे उकार भी हो । पितृ + जस् । ऋ को उकार, 'कगचजतद०' से तलोप । उकार होने पर भदन्तभाव मानकर जस् का लोप, उकार को दीर्घ । पिऊ । इसी तरह भ्रातृ, जामातृ का जानना । शस् के परे उकार । पञ्च में-'इदुतोः शसो णो' से णो । पिउणो । पञ्च में-अर, शस् का लोप, 'पु सुप्यडि०' से एकार । टा-पिउणा, पञ्च में-पिअरेण इत्यादि । इसीतरह भ्रातृ, जामातृ का जानना ॥ ३४ ॥

आ च सौ ॥ ३५ ॥

पित्रादीनामाकारो भवति सौ परतः । चकारादरश्च । पिअ्रा (स्पष्टम्) । पिअरो (५-१ ओ, शो० स्प०) । भाअ्रा, भाअरो । जामाअ्रा, जामाअरो ॥ ३५ ॥

आ च सौ—एषाम् ऋत आकारः स्यात्सौ परे । चकारादरक्ष । पिआ, पिअरो । भाआ, भाअरो । जामाआ, जामाअरो । आमन्त्रणोऽप्येवम् । हे पिआ । हे भाआ । हे जामाआ । 'पित्रादिभ्यः परस्यापि सावाकार ऋतो मतः' । भत्ता । कत्ता । पोत्ता ॥ ३५ ॥

आ च—इति । पितृ-आतृ-जामातृ-शब्द के ऋ को आ हो, चकार से अर भी हो सु के परे । पिआ । अर होने पर अदन्त ग्रामशब्द की तरह 'अत ओत्सोः' से ओ । पिअरो । संबोधन में भी आकार होगा । हे पिआ, पञ्च में—हे पिअर । पित्रादिक के अतिरिक्त अन्य ऋकारान्त शब्द के भी ऋ को सु के परे आ होगा । भक्तं-भत्ता । कर्तृ-कत्ता ॥ ३५ ॥

राज्ञश्च ॥ ३६ ॥

राजन्-शब्दस्य आ इत्ययमादेशो भवति सौ परतः । राआ (स्पष्टम्) ॥

राज्ञः^१—राजन्-शब्दस्य सौ परे आकार आदेशः स्यात् । राआ ॥ ३६ ॥

राज्ञ इति । राजन्-शब्द को सु के परे आकार आदेश हो । राआ । हल् सू का लोप ॥ ३६ ॥

आमन्त्रणे वा विन्दुः ॥ ३७ ॥

राजन्-शब्दस्य आमन्त्रणे वा विन्दुः स्यात् । हे राअं (४-६ नलोपः, २-२ जलोपः, शेषमदन्तवत्) । हे राअ (५-२७ विन्दुर्न) ॥ ३७ ॥

आमन्त्रणे । विन्दुर्वा^१—राजन् परम्य आमन्त्रणोऽर्थे सुप्रत्ययस्य वा विन्दुः स्यात् । हेराअं, हेराआ, हेराअ । 'वि दुदीर्घीं विनाऽह्वाने राज्ञो हेराअ इत्यपि' । 'भवद्भगवतोर्बि दुः सावनामन्त्रणोऽपि च' । चकारादामन्त्रणोऽपि । भवं । भगवं । हेभवं । हेभगवं ॥ ३७ ॥

आमन्त्रणे इति । संबोधन में राजन्-शब्द से पर सुप्रत्यय को अनुस्वार विकल्प से हो । 'ऋगचज्' से जकारलोप । सु को अनुस्वार । हे राअं । पञ्च में—हे राआ । संबोधन में विन्दु और दीर्घ के बिना भी जब राजन्-शब्द होगा, तब हे राअ—यह प्रयोग होगा । 'भवत्' और भगवत् शब्द को अनामन्त्रण में और चकार से आमन्त्रण में भी सु को विन्दु हो । भवान्-भवं । भगवान्-भगवं । इसी तरह संबोधन में—हे भवं । हे भगवं ॥ ३७ ॥

जइशसूडसां णो ॥ ३८ ॥

राज्ञ उत्तरेषां जस्-शस्-डस् इत्येतेषां णो इत्ययमादेशो भवति । राआणो (पूर्ववत् नलोपे कृते, ५-४४ ज = आ, शो० स्प०) । पेक्खन्ति (पूर्ववत् ढशोः पेक्ख आदेशो, झिस्थाने ७-४ न्तिः) राजानः पश्यन्ति । राआणो पेक्ख (शसि रूपमेतत्, स्पष्टं पूर्ववत्), राज्ञः पश्य । राइणो धणं (४-६ नलोपः, २-२ जलोपः, ५-४३ इः) । राज्ञः । (रणो धणं २-

१. संजीवनीस्थः पाठः ।

२. किञ्चिद्वैपरीत्येनायं पाठः संजीवत्याधनुसारा ।

२ जलोपः, ५-४२ गान्ठि०, अन्त्यलोपश्च, अलोपो, ह्रस्वश्च संयोगे ४-१ सूत्रे द्रष्टव्यम्) ॥ ३८ ॥

जश्शस्ङसां णो- राजन्शब्दात्परेषामेषां णो इत्ययमादेशः स्यात् जश्शसोः । जसि-रात्राणो होहिस्सन्ति । शसि-रात्राणो पेच्छ । ङसि-रात्राणो पुत्तो ॥ ३८ ॥

जसिति । राजन्-शब्द से पर जस्-शस्-ङस् इनको णो आदेश हो और आकार आदेश हो । राजन् + जस् । जस् को णो आदेश और अकार को आकार । रात्राणो । एवं शस् और ङस् के परे भी रात्राणो होगा । केवल वाक्य में विभक्तिभेद मालूम होगा । जैसे, जस् में-राजानो भविष्यन्ति, रात्राणो होहिस्सन्ति । शस् में-रात्रः पश्य, रात्राणो पेच्छ । ङस् में-रात्रः पुत्रः, रात्राणो पुत्तो । परंतु प्राकृत में रात्राणो यही होगा ॥ ३८ ॥

शस एत् ॥ ३९ ॥

रात्रः परस्य शस ए इत्ययमादेशो भवति । राए पेक्ख (नजयोः पूर्वबल्लोपः, ४-१ आलोपः) रात्रः । (पूर्ववत् पेक्खादेशः) पश्य । रात्राणो पेक्ख (पूर्वसूत्रे स्पष्टम्) ॥ ३९ ॥

शस एच्च^१—राजन्-शब्दात्परस्य शस एकारः स्यात् । चकारात् णो अपि । राए । रात्राणो । अनेनैव आदेशद्वयसिद्धे पूर्वसूत्रे शस्ग्रहणमपार्थम् ॥ ३९ ॥

शस इति । राजन्-शब्द से पर शस्प्रत्यय को एकार हो । चकारग्रहण से ओकार भी हो । राए, रात्राणो । इसीसे णो आदेश भी सिद्ध था फिर पूर्वसूत्र में शस् का ग्रहण निरर्थक है ॥ ३९ ॥

आमो णं ॥ ४० ॥

रात्रः उत्तरस्यामः षष्ठीबहुवचनस्य णं इत्ययमादेशो भवति । रात्राणं (४-६ नलोपः, ५-४४ ज = आ) । रात्राम् ॥ ४० ॥

अमो^२ णं—राजन्-शब्दात्परस्य अमो णं इत्यादेशः स्यात् । रात्राणं । राजानम् ॥ ४० ॥

अमो-इति । राजन्शब्द से पर अम् को णं आदेश हो । इससे अम् को णं । वक्ष्यमाण-‘आ णोणमो’ ४३ से आकार । रात्राणं ॥ ४० ॥

टा णा ॥ ४१ ॥

रात्र उत्तरस्याः टाविभक्ते णा इत्ययमादेशः स्यात् । रात्राणा (४-६ नलोपे, ५-४३ ज = इ, शे० स्प०) रात्रा ॥ ४१ ॥

टा णा—राजन्-शब्दात् परस्य टा इत्यस्य णा स्यात् । रात्राणा ॥ ४१ ॥
टा णा इति । राजन्-शब्द से पर टा को णा हो । इससे णा । इदद्वित्रे ४२ से इकार । रात्राणा ॥ ४१ ॥

१. सुबोधिनीसमतः पाठः ।

२. सुबोधिनीस्थः पाठः ।

डसश्च द्वित्वं वान्त्यलोपश्च^१ ॥ ४२ ॥

राज्ञ उत्तरस्य डसादेशस्य टादेशस्य च वा विकल्पेन द्वित्वं भवति, अन्त्यस्य च लोपः । रण्णो (५-३८ सूत्रे स्पष्टम्) । राइणो धर्णं । (५-४१ सूत्रे स्प०) । रण्णा, राइणा कअं (४-६ नलोपः, ५-४१ टा = णा, द्वित्वे, अन्त्यजलोपे ह्रस्वे च) ॥ ४२ ॥

डसश्च द्वित्वं वा जलोपश्च^२—राजनशब्दात्परस्य डसादेशस्य णो इत्यस्य द्वित्वं वा स्यात्, जलोपश्च । सहपठितत्वात् यत्र द्वित्वं तत्रैव जलोपः । 'कगचजे'ति-जलोपे सिद्धे सस्वरलोपार्थमयमारम्भः । चकारात् 'णा' इत्यस्यापि परिग्रहः । रण्णो, पच्चे-राइणो । टा-रण्णा, राइणा । डसि-‘णो ष्सेर्णत्वद्वित्वं स्यात्, राज्ञो लोपश्च जस्य वा’ । रण्णो, राइणो, राअ्या, राअ्याओ, राअ्याँ, राअ्याहिन्तो ॥ ४२ ॥

डस इति । राजन्-शब्द से पर डसादेशसम्बन्धी णो को विकल्प से द्वित्व हो और जकार का लोप हो । जहाँ द्वित्व होगा वहीं जकार का लोप होगा । 'कगचजे' से जलोप सिद्ध था फिर जलोप का विधान सस्वरजकार-ग्रहणार्थ है । 'जस्-शस्-डसां०' से णो आदेश, इससे द्वित्व, जकारलोप । रण्णो । पच्चे में-‘इद्वद्वित्वे’ से इकार । राइणो । चकार से टा के णा को भी द्वित्व, जलोप । रण्णा । पच्चे में-राइणा । ‘डसि’-पञ्चमी के एकवचन डसि को णो आदेश, णद्वित्व, जकार का लोप हो । रण्णो, पच्चे में-राइणो । ‘डसेरादो०’ से राआ, राआओ, इत्यादि होंगे । रण्णो इत्यादि में न० ११ से ह्रस्व है ॥ ४२ ॥

इदद्वित्वे ॥ ४३ ॥

वेति निवृत्तम् । डसादेशस्य टादेशस्य च अकृते द्वित्वे राज्ञ इत्वं भवति । राइणा, राइणो (स्प०) । कृते द्वित्वे त्वित्वं न भवति । रण्णा, रण्णो (५-४२ सू०, ५-२८ सूत्रे च स्पष्टम्) ॥ ४३ ॥

इदद्वित्वे—राजनशब्दस्य इत्वं स्यात्, नतु द्वित्वे । जसि शसि-राइणो । डौ-राइम्मि, राअम्मि । अद्वित्वे सर्वत्रैकारे सिद्धे ‘भिस्रभ्यसोः आम्सुपोरित्वं राज्ञोऽकारस्य चेष्यते’ । इति मन्दप्रयोजनम् । भिसि-राइहिं, राएहिं । इत्यादि ज्ञेयम् । ‘डसिड्यो-र्जशसो राज्ञ इवाऽऽदेशोऽनजादिके’ । जसि-राइणो । पच्चे-राअ्याणो । एवं शसि अपि । डसि-राइणो । पच्चे-रण्णो । डौ-राइम्मि । पच्चे-राअम्मि ॥ ४३ ॥

इद्-इति । राजन्-शब्द के अकार को इकार हो द्वित्वविषय को छोड़ कर अर्थात् जहाँ णकार को द्वित्व हुआ होगा वहाँ इकार नहीं होगा । राइणा, राइणो इत्यादि । भिस्रभ्यस्० इत्यादि के परे ‘इदद्वित्वे’ से इकार सिद्ध है फिर यह वार्तिक निरर्थक है ।

१. डस्-डसि-टां णोणौ डण् २-२५९ । राजन् शब्दस्य अना सहितस्य जस्य डस्, डसि, टावचनानां णो, णा, इत्यादेशौ, तयोः परयोर्ङ्ण् इत्यादेशो वा भवति । टिलोपः । रण्णा, राजन् णा कृते ‘अन्त्यह्रल’ इति नकारलोपे जस्य डण् राकारस्याकारस्य टिलोपे च कृते रण्णा इति रूपं भवति । इति वार्त्मीकिः । २. सुबोधिनोस्थः पाठ एषः ।

जस्-शस्-इसि-डि के परे राजन्-शब्द के अकार को इकार हो । जस्-शस् में, राइणो । पञ्च में-राआणो । इसि में, राइणो । पञ्च में-रण्णो, राआ इत्यादि कह दिये हैं । डि में, राइम्मि । पञ्च में-राअम्मि ॥ ४३ ॥

आ णोणमोरडसि ॥ ४४ ॥

णोणमोः परयो राज्ञो जकारस्य आकारादेशः स्यात्, अडसि षष्ठ्येकवचने न भवति । राआणो पेक्खन्ति । राआणो पेक्ख (५-३८ सूत्रे व्याख्याताः) । राआणं धणं (५-४० सू० स्प०) । अडसीति किम् ? राइणां, रण्णो धणं । शेषमदन्तवत् । राअं, राएहिं । राआ, राआदो, राआदु, राआहि (५-६ सूत्रेण आ-दो-दु-हयः डसेः स्थाने प्रयुज्यन्ते, शे० स्प०) । राआहितां राआसुंतो (५-७ भ्यसः हितो सुंतो-आदेशौ) । राअम्मि, राए (५-२ डेः ए-म्मि) । राएसु (५-१२ एत्वे, शे० स्प०) । राजानं, राजभिः, राज्ञः, राजभ्यः, राक्षि, राजसु ॥ ४४ ॥

आ णोणमोरडसि—राजन्शब्दस्य आत्वं स्यात्, णो णं-इत्येतयोः परयोः । जस् शसो-राआणो । अम्मि-राआणं । अडसीति किम् ? राइणो पुत्तो ॥ ४४ ॥

आ णो-इति । णो, णं के परे राजन्शब्द को आकार हो, डस् को छोड़ कर । अर्थात् डस् के परे नहीं होगा । 'जस्शस्' से णो आदेश, इससे आकार । राआणो । अस् के परे राआणं । डस् के परे आकार नहीं होगा, 'इदद्वित्वे' से इकार । राइणो ॥ ४४ ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्पाण इत्यादेशो भवति वा । अप्पा, अप्पाणो (४-६ नृलोप०, शे० स्प०) ॥ ४५ ॥

आत्मनोऽप्पाणो वा—आत्मन्शब्दस्य सुपि परे अप्पाण इति वा निपात्यते । अप्पाणो । पञ्चे-अप्पा ॥ ४५ ॥

आत्मन इति । आत्मन्-शब्द को सुप् के परे अप्पाण यह निपातरूप आदेश विकल्प से हो । अप्पाणो । पञ्च में-अप्पा ॥ ४५ ॥

इद्वद्वित्ववर्ज राजवदनादेशे ॥ ४६ ॥

आत्मनोऽनादेशे राजवत्कार्यं स्यादित्वद्वित्वे वर्जयित्वा । अप्पा, अप्पाणो, अप्पाणा, अप्पाणो । (५-३८ सूत्रानुसारतः जसादीनां णोत्वादिकं सर्वं राजवत्) । आत्मा, आत्मनः, आत्मना, आत्मन ॥ ४६ ॥

इद्वद्वित्ववर्ज राजवदनादेशे—आत्मन्शब्दस्य राजवत् कार्यं स्यात्, इद्वद्वित्वे वर्जयित्वा । 'इदद्वित्वे' 'डसश्च द्वित्वं वे'त्यादि वर्जयित्वा अन्यासु विभक्तिषु राजवत्कार्यं स्यात्, नतु आदेशे । (१) 'अप्पाणो, अप्पाणा (२) अप्पाणं, अप्पाणो (३)

अप्याणेण, अप्याणेहि' इत्यादि अकारान्तवत् । पक्षे-अप्या, अप्याणो इत्यादि राजन्-शब्दवत् ॥ ४६ ॥

इदिति । आत्मन्-शब्द को राजन्-शब्द के समान कार्य हो, इद्, द्वित्व को छोड़ कर । अर्थात् 'इद्द्वित्वे' 'इसश्च द्वित्वं वा' इत्यादि को छोड़कर अन्य विभक्तियों में राजन् के समान कार्य हो, आदेश में नहीं । 'अत ओत्सोः' इत्यादि सब कार्य अकारान्तशब्द की तरह होंगे । (१) अप्याणो, अप्याणा । (२) अप्याणं, अप्याणा-इत्यादि । साधुत्व अकारान्त ग्रामशब्द के समान है । पक्ष में-जहाँ अप्याण आदेश नहीं होगा, वहाँ 'आत्मनि पः' से पकार । 'शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ' से पकारद्वित्व । 'राज्ञः' से आकार, 'अदातो यथादिषु वा' (१०) से ह्रस्व । अप्या । जस् के परे एम को पूर्ववत् पकारद्वित्व । राजवत् होने से 'जस्-शस्-इसां णो' से जस् को णो आदेश । 'आ णोणमोरङ्सि' से आकार । अप्याणो । अस् के परे अप्याणं । शस् के परे अप्याणो । इसी प्रकार राजन्-शब्द के समान सब सूत्रों से सब कार्य होंगे, परन्तु इकारादेश और द्वित्व को छोड़ कर होंगे और जहाँ अप्याण आदेश होगा, वहाँ भी राजवत् कार्य नहीं होगा । प्रथम उदाहरणों में दिखा दिया है ॥ ४६ ॥

ब्रह्माद्या आत्मवत् ॥ ४७ ॥

इति श्रीवररुचिविरचिते प्राकृतप्रकाशे पञ्चमः परिच्छेदः ।

ब्रह्माद्याः शब्दा लक्ष्यानुसारेणात्मवत् साधवो भवन्ति । ब्रह्मा, ब्रह्माणो (३-३ रलोपः, ४-६ नलोपः, शेष लक्ष्यानुसारेणात्मनो राजवत्कार्यं भवत्यतः ५-३६ सू० आत्वम्) । ब्रह्मा । (एवमुत्तरत्रापि) जुवा, जुवाणो (२-३१ य् = ज्, ४-५ नलोपः, शेषमात्मवत्) । अद्धा, अद्धाणो । (३-३ वलोपः, २-५० घ्द्वि०, ३-५१ ध = द्, ४-६ नलोपः, शेषमात्मवत्) । ब्रह्मन्, युवन्, अध्वन्, एवमादयो लक्ष्यानुसारेणावगन्तव्याः ॥ ४७ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशव्याख्याने लिङ्गविभक्त्यादेशः पञ्चमः परिच्छेदः ।

ब्रह्मादयोऽप्येवम्^१—आत्मन्-शब्दस्य अप्याण इति निपातवत् ब्रह्मन्शब्दादीनामपि 'ब्रह्माण' इत्यादयो निपाता बोध्याः । ब्रह्माणो, ब्रह्माणा, इत्यादयोऽकारान्तशब्दवत् । पक्षे-ब्रह्मा, ब्रह्माणो—इत्यादयो राजन्शब्दवत् इद्द्वित्ववर्जमुदाहरणीयाः ॥

१. पुंस्त्वन आणो राजवच्च ८।३।१६ । पुल्लिङ्गं वर्तमानस्यान्नन्तस्य आण इत्यादेशो वा भवति । पक्षे यथादर्शनं राजवत् कार्यं भवति । हे० । २. संजीवन्यनुसारी पाठः ।

ब्रह्माणो ब्रह्माणो वा स्याद् यूनो जूआण इत्यपि ।
 राज्ञो राआण आदेशो ग्राव्णो गावाण इत्यपि ॥
 १अर्थमणस्त्वज्जमाणो वा पूष्णः पूसाण इत्यपि ।
 अद्वाणो त्वध्वनः स्थाने ब्रह्माद्या एवमादयः ॥

सर्वेष्वपि आदेशेषु अकारान्तत्वात् ग्रामशब्दवद् रूपाणि ज्ञेयानि । तत एव तेषां साधुत्वं कल्पनीयम् । अनादेशपक्षे तु इदद्वित्वे आत्मन्शब्दवत्, अन्यविभक्तिषु राजन्-शब्दवदविशेषेण साधनीयानि ॥ ४७ ॥

इति 'चन्द्रिका' व्याख्यायां पञ्चमः परिच्छेदः ।

ब्रह्मेति । आत्मन्-शब्द की तरह ब्रह्मादिकों को भी जानना, अर्थात् जैसे आत्मन्-शब्द को अप्पाण यह निपात आदेश होता है, ऐसे ही ब्रह्मन्-शब्द को भी बग्हाण आदेश होगा और बग्हाण-शब्द के रूप तत्साधुत्व अकारान्त ग्रामशब्द के समान जानना । (१) बग्हाणो, बग्हाणा । (२) बग्हाणं, बग्हाणा । बग्हाणेण, बग्हाणेहि । इत्यादि । और जहाँ बग्हाण आदेश नहीं होगा, वहाँ राजन्-शब्द के समान इकारादेश और णकारद्वित्व के अतिरिक्त सब प्रक्रिया और रूप जानना । ब्रह्मादिक कौन-कौन हैं और किसको क्या आदेश होता है यह बताते हैं—बग्हाणो इति । ब्रह्मन्-शब्द को बग्हाण, युवन्-शब्द को जूआण, राजन् को राआण, प्रावन् को गावाण, अर्थमन् को अज्जमाण, पूष्ण को पूसाण और अध्वन् को अद्वाण आदेश होते हैं । ये ब्रह्मादिक बताये हैं । महाकवि-प्रयोगानुकूल तथा लोकव्यवहारानुकूल यह परिगणन कहा है । इन आदेशों में अकारान्त पर है, अकारान्त शब्द के समान रूपसाधुत्व करना, जैसे प्रथम बता आये हैं । और जहाँ आदेश नहीं होगा वहाँ राजन्-शब्द के समान साधुत्व है । इति ॥ ४७ ॥

टिप्पणी—भामह-व्याख्यानुकूल पञ्चम परिच्छेद समाप्त है । सर्वादिविभक्ति-सम्बन्धी कार्यविधायक षष्ठ परिच्छेद मानते हैं, परन्तु वस्तुतः सुबिधि-सम्बन्धी यह परिच्छेद है, अतः चाहे सर्वादिविगण के कार्यविधायक सूत्र हों चाहे इतर असर्वादिके सुबिधिसम्बन्धी कार्य-विधायक सूत्र हों सब का सुबिधि में परिगणन होगा । अतः अभी पञ्चम ही परिच्छेद है । उसकी समाप्ति भामह के षष्ठ परिच्छेद की समाप्ति के साथ है । अस्तु ।

इति 'प्रदीप' नामकहिन्दीव्याख्यायां पञ्चमः परिच्छेदः ।

अथ षष्ठः परिच्छेदः

सर्वादेर्जस एत्वम् ॥ १ ॥

सर्वादेरुत्तरस्य जस एत्वं भवति^१। सव्वे (३-३ रलोपः, ३-५० वद्धि०)। जे (२-२१ य = ज)। एवमग्रेऽपि ज्ञेयम्। ते (४-६ दलोपः)। के (६-१३ किम् = क)। कदरे (१२-३ त = द)। सर्वे। ये। ते। के। कतरे ॥ १ ॥

^२सर्वादेः—अधिकारोऽयम्, 'द्वेदो' इति यावत्। अतः परं यत् कार्यं तत्सर्वा-देरधिकृतं वेदितव्यम्। सर्व इत्यादिकाः सर्वादयः पञ्चत्रिंशत्प्रसिद्धाः ॥

जस एत्—सर्वादेः परस्य जस एत् स्यात्। 'क्वचिदपि लोप' इत्यल्लोपः। सव्वे। किमः कः। के। ये। ते। इमे। इतरे-इत्यादयः ॥

सर्वादेः—इति। 'सर्वादेः' यह अधिकार सूत्र है। इसके अनन्तर 'द्वेदो' इस सूत्र तक जितने कार्य होंगे वे सर्वादिकों को होंगे। सर्व, विश्व इत्यादि सर्वादिक ३५ पैंतीस प्रसिद्ध हैं।

जस इति। सर्वादिक से पर जस को एकार हो। इससे एकार। 'क्वचिदपि लोपः' से अल्लोप। सव्वे। 'किमः कः' से क आदेश। के। यद् का ये। एवं ते, इमे, अण्णे, इतरे इत्यादिक जानना। व्यापक प्रातिपदिक रूप में (२+२०+३+४+ द्वि० २१) से सिद्ध होंगे।

डेः सिंसम्मिन्त्थाः^३ ॥ २ ॥

डेः सप्तम्येकवचनस्य सर्वादिपरस्थितस्य स्थाने सिंस, म्मि, त्थ इत्येत आदेशा भवन्ति। सव्वसिंस, सव्वम्मि, सव्वत्थ (पूर्ववत् रलोपो वद्धित्वं च, शे० स्प०)। इअरसिंस, इअरम्मि, इअरत्थ (२-२ त्लोपः, शे० स्प०)। सर्वस्मिन्, इतरस्मिन् ॥ २ ॥

डेः सिंसम्मिन्त्थाः—सर्वादेः परस्य डिप्रत्ययस्य सिंस-म्मि-त्थ इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति। सव्वसिंस, सव्वम्मि, सव्वत्थ। एवं-जसिंस, जम्मि, जत्थ। तसिंस, तम्मि, तत्थ। डौ स्मिन्प्रयोगे-सिंस, म्मि प्रयोज्यौ। त्रलि-यत्र तत्रादिषु त्थ इति। यत्र=जत्थ, तत्र=तत्थ। इति विवेकः ॥ २ ॥

डेरिति। सर्वादिक से पर डिप्रत्यय को सिंस, म्मि, त्थ ये तीन आदेश होते हैं। सर्वस्मिन् में सव्वसिंस, सव्वम्मि, सव्वत्थ। इसी प्रकार सभी सर्वादिकों में जानना।

१. अकारान्ताद्भवति। तथा च हेमः—अतः सर्वादेर्जसः । ८।३।५८। अतः किम् ? सव्वाओ रिद्धीओ इति। २. मामहे तु सूत्रद्वयमिदं मिलित्वा सूत्रमेकं वृश्यते। ३. डेः सिंस-म्मि-त्थाः, डेः स्सं। का० पा०।

परंतु डि को रिस, भिम होंगे। जैसे यस्मिन् में जरिस, जस्मि होंगे और ब्रल् के विषय में थ्य होगा। जैसे सर्वत्र का सव्वत्थ। यत्र का जत्थ इत्यादि ॥ २ ॥

इदमेतत्कियत्तद्भ्यष्टा इणा वा ॥ ३ ॥

इद्म्, एतद्, किम्, यद्, तद् इत्येतेभ्यः टा इत्यस्य इणादेशो भवति वा। इमिणा (६-१४ इद्म् = इम, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। एदिणा (४-६ दलोपः, १२-३ त् = द्, ४-१ अलोपः)। किणा (६-१३ किम् = कः, ४-१ अलोपः)। जिणा, तिणा (२-३१ य् = ज्, ४-६ दलोपः)। पक्षे-इमेण, एदेण, केण, जेण, तेण। (६-१४ इद्म् = इद्, ५-४ सूत्रोदाहृत-
(वच्छेण)वद्दन्तकार्याणि पक्षान्तरे ह्येयानि)। एवमुत्तरत्रापि। अनेन, एतेन, केन, येन, तेन ॥ ३ ॥

इदमेतत्कियत्तद्भ्यष्टा इणा वा—एभ्यः परस्य टा-इत्यस्य इणा वा स्यात्। इमिणा, इमेण। एदिणा, एदेण। विकल्पेन 'कगचजे'ति लोप इत्येके। ततः-एइणा, एएण। किणा, केण। जिणा, जेण। तिणा, तेण ॥ ३ ॥

इदमिति। इद्म्-एतद्-किम्-यद्-तद् इन शब्दों से पर टा को इणा आदेश विकल्प से हो। इससे इणा आदेश। 'अन्यस्य हलः' से हल-लोप। 'कचिदपि लोपः' से अलोप। इमिणा। पक्ष में 'टामोर्णः'। 'ए च सुप्यङ्ङित्सोः'। इमेण। एतद्-शब्द में (२४ से) त को द। एदिणा, एदेण। यदि (१ से) तलोप कर देंगे तो एइणा, एण्णा होंगे। एवं किम्, यद्, तद् के जानना ॥ ३ ॥

आम एसि ॥ ४ ॥

इदमादिभ्य उत्तरस्य आम एसि इत्ययमादेशो वा भवति। इमेसि (पूर्ववद्दन्तत्वं, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। इमाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घः, शो० स्प०)। एदेसि (४-६ दलोपः, एत इति जाते १२-३ त् = द्, शो० स्प०)। एदाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घः)। केसि (६-१३ किम् = क, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। काण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घः)। जेसि (२-३१ य-ज, ४-६ दलोपः, ४-१ अलोपः, शो० स्प०)। जाण (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घः)। तेसि (पूर्ववद्दन्तत्वमकारलोपश्च, शो० स्प०)। ताण^१ (५-४ आम = ण, ५-११ दीर्घः, शो० पू०)। एषाम्-आसाम्। एतेषाम्-एतासाम्, केषाम्-कासाम्, येषाम्-यासाम्, तेषाम्-तासाम् ॥ ४ ॥

आम एसि—इदमादिभ्यः परस्य आम इत्यस्य एसि वा स्यात्। इमेसि, इमाण। एदेसि, एदाण। केसि, काण। जेसि, जाण। तेसि, ताण ॥ ४ ॥

१. खील्लिङ्गेऽप्येतानि रूपाणि। इमांसि। एदांसि। कांसि। जांसि। तांसि। तथा च वारुमीकिः—कियत्तदोऽस्वमाभि सुपि० ७-७-३० सु, अम्, भाम्-वर्जिते सुपि परे कियत्तद्भ्यो जीद् वा स्यात्। पक्षे यद्। तेनैतानि रूपाणि सिद्धयन्ति। वा०।

आम इति । इदमादिक से पर आम को एसि आदेश विकल्प से हो । पूर्व की तरह लोप । इमेसि । पञ्च में-‘टामोर्णः’ से ण, ‘जसृङ्स्यांसु’ से दीर्घ । इमाण । इसी प्रकार यत् किम्, यद्, तद् के रूप लिख होंगे ॥ ४ ॥

क्रियत्तद्भ्यो ङस आसः ॥ ५ ॥

किम्, यद्, तद्, एभ्य उत्तरस्य ङस आस इत्ययमादेशो भवति वा । कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स^१ । (५-८ स्स, एवमुत्तर-त्रापि, अदन्तत्वमकारलोपादिकं च पूर्ववत्कार्यम्) ॥ ५ ॥

क्रियत्तद्भ्यो ङस आसं—एभ्यः परस्य ङस इत्यस्य आस इति वा स्यात् । कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स ॥ ५ ॥

किम्—इति । किमादिक से पर ङस् को आस हो । कास, पञ्च में—कस्स । यद् का जास । ‘अन्त्यस्य हलः’ से हल्-लोप । ‘क्वदिपि०’ से अङ्गोप । पञ्च में—जस्स । तद् का तास, तस्स ॥ ५ ॥

ईद्भ्यः स्सासे^३ ॥ ६ ॥

ईकारान्तेभ्यः किमादिभ्यः उत्तरस्य ङसः स्सा से इत्येतावादेशौ भवतः । किस्सा, कीसे, कीआ, कीए, कीअ, कीइ । जिस्सा, जीसे, जीआ, जीए, जीअ, जीइ । तिस्सा, तीसे, तीआ, तीए, तीअ, तीइ । (स्त्रियां ४-६ किम् = कः, स्त्रीप्रत्यये आपि जाते, ५-२४ बाहुलकात् आत्वे ईत्वे च कृते, ङसः स्सा, संयोगे ह्रस्वः, एवमेव यत्तद्भ्यामपि, पक्षे-५-२२ सूत्रेण ङसः स्थाने इदादयो यथायथं प्रत्येकं योज्याः) । कस्याः, यस्याः, तस्याः ॥ ६ ॥

ईद्भ्यः स्सासे—ईप्रत्ययान्तेभ्यः क्रियत्तद्भ्यः परस्य ङसः स्सा-से इत्यादेशौ वा स्तः । किस्सा, कीसे । ‘आदीतौ बहुल’मिति ईप्रत्ययः । पञ्चे—कीइ, कीए, कीअ, कीआ । एवं यत्तदोरपि । जिस्सा, जीसे । जीइ, जीए, जीअ, जीआ । तिस्सा, तीसे । तीइ, तीए, तीअ, तीआ । आकारान्तेभ्यः—‘क्रियत्तद्भ्यो भवत्याद्भ्यः सँ इत्येव तु वा ङसः ।’ कास, काइ, काए । जास, जाइ, जाए । तास, ताइ, ताए ॥ ६ ॥

ईद्भ्य इति । ईप्रत्ययान्त किं-यत्-तत् शब्दों से पर जो ङस् है, उसको स्सा से विकल्प से आदेश हों । ‘आदीतौ बहुलम्’ से ईप्रत्यय, स्सादेश में (द्वि० ३ ‘इदीतः पानी०’ से) इकार । किस्सा, कीसे । पञ्च में—कीइ, कीए इत्यादि पूर्वप्रक्रिया । इसी प्रकार यद् तद् के जानना । ‘आद्भ्यः = आकारान्तेभ्यः’ आकारान्त किं-यद्-तद् शब्द से स आदेश ङस् को विकल्प से हो । कास, जास, तास इत्यादि । पञ्च में—

२. क्रियत्तदोऽस्यमामि ८ । ३ । ३३-सिन्-अम्-आम्-वर्जिते स्यादौ परे एभ्यः स्त्रियां ङीर्वा भवति । हे० । २. आसः—इति भामहानुसारी पाठः । ३. ङसः स्सा सो स्त्रियाम् । इकारान्तेभ्यश्चाकारान्तेभ्यश्च स्त्रियां किमादिभ्य उत्तरस्य ङसः स्सा सो इत्यादि । ङसग्रहणेन ङसि-ङि-ग्रहणम् । का० अ० पा० । ४. ‘स इ ए वा ङसस्तथा’—इति मुबोधिनीत्यः पाठः ।

‘नातोऽदातौ’ के निषेध से आ और अ नहीं होगा, किंतु इ-ए होगा। अतः काइ, काए। कोई आचार्य, स इ ए तीन आदेश मानते हैं, परन्तु उनके मत से पक्ष में क्या होगा ? यह चिन्त्य है ॥ ६ ॥

डेहिं ॥ ७ ॥

किमादिभ्य उत्तरस्य डेः हिं इत्ययमादेशो भवति वा । कहिं, कस्सि, कम्मि, कत्थ, । जहिं, जस्सि, जम्मि, जत्थ । तहिं, तस्सि, तम्मि, तत्थ (६-२ डि = स्सि, म्मि, त्थ) । कस्मिन्, यस्मिन्, तस्मिन् ॥ ७ ॥

डेहिं—किमादिभ्यः परस्य डेरित्यस्य हिं वा स्यात् । कहिं । जहिं । तहिं । पक्षे—कस्सि, कम्मि, कत्थ । यत्तदोरप्येवम् । ‘अन्यशब्दात्परस्यापि हिंकारो डैर्विकल्प्यते’ । अणोहिं । पक्षे—अणस्सि, अणम्मि, अणत्थ ॥ ७ ॥

डेरिति । किमादिक से पर डि को हिं आदेश विकल्प से हो । कहिं, जहिं, तहिं । पक्ष में स्सि-म्मि-त्थ होंगे । कस्सि, कम्मि, कत्थ । इसी तरह यत् तत् के होंगे । अन्य-शब्द से पर डि को हिं होगा । अणोहिं । पक्ष में—अणस्सि-इत्यादि होंगे ॥ ७ ॥

आहे इआ काले ॥ ८ ॥

क्रियत्तद्भ्यो डेः काले आहे, इआ इत्यादेशौ वा भवतः । काहे, जाहे, ताहे, । कइआ, जइआ, तइआ (पूर्ववदन्तत्वं, ४-१ अकारलोपः, शे० स्प०) । कहिं-इत्यादयोऽपि । कदा, यदा, तदा ॥ ८ ॥

आहे इआ काले—क्रियत्तद्भ्यः परस्य डिप्रत्ययस्य कालेऽर्थे आहे, इआ, इत्यादेशौ वा स्तः । काहे, कइआ । पक्षे—कहिं, कस्सि, कम्मि, कत्थ । एवं यत्तदोरप्यु-ह्यम् । ‘आला इत्यपि यत्तद्भ्यां काले वाच्ये वदन्ति ते’ । जाला, ताला । ‘काले डेरेतदस्याहे एकशब्दादिया तु वा ।’ एत्ताहे । एतस्मिन् काले । पक्षे—यथाप्राप्तम् एतस्सि इत्यादयः । एकइआ । पक्षे—एकम्मि इत्यादिकाः । ‘आदेशः सर्वशब्दस्य काले डेराइ इध्यते’ । सव्वाइ । पक्षे—पूर्ववत् ॥ ८ ॥

आहे इति । समय अर्थ में किं-यद्-तद् शब्दों से आहे इआ आदेश विकल्प से होते हैं । काहे, कइआ । पक्ष में—कहिं, कस्सि, कम्मि, कत्थ । इसी तरह यद्-तद्-शब्दों के जानना । यद्-तद्-शब्दों से काल अर्थ में विकल्प से ‘आला’ प्रत्यय भी होगा । जाला, ताला । काल अर्थ में डि को एतत् शब्द से आहे और एक शब्द से इया विकल्प से होगा । पूर्ववत् अन्यहल् का और ‘क्वचिदपि लोपः’ से अल्लोप होगा । नीडादित्व से तकार-ककार को द्वित्व । एत्ताहे । एकइआ । पक्ष में—स्सि म्मि इत्यादि होंगे । सर्व-शब्द से काल अर्थ में डि को विकल्प से आइ आदेश हो । सव्वाइ । पक्ष में—सव्वम्मि इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

तो दो डसेः ॥ ९ ॥

१. डसेर्हा ८ । ३ । ६६ । क्रियत्तद्भ्यः परस्य डसेः स्थाने ण्हा इत्यादेशो वा भवति । कम्हा । जम्हा । पक्षे—काओ, जाओ, ताओ । हेमः ।

किंयत्तद्ग्रथो ङसेः चो, दो इत्येतावादेशौ भवतः । कत्तो, कदो । जत्तो, जदो । तत्तो, तदो । स्पष्टान्येतानि पदानि । (६-७ । ६-२) सूत्र-विहिताः प्रत्यया अपि काले प्रयोक्तव्याः, यथा=कस्मिन् काले कदा, कर्हि, कस्मिन्-इत्यादि ज्ञेयम् ॥ ९ ॥

ओत्तोदो ङसेरनिदमः^१—इदम्-शब्दरहितात्सर्वादेः परस्य ङसिप्रत्यय ओ-त्तो-दो इति त्रय आदेशा भवन्ति । 'ङसेरादोदुहयः' इत्यस्यापवादः । सव्वओ, सव्वत्तो, सव्वदो । अण्णओ, अण्णत्तो, अण्णदो । तओ, तत्तो, तदो । अनिदम इति किम् ? इमाओ, इमाउ, इमाहि । अस्मादित्यर्थः । 'सर्वादिष्विदमो दीर्घो नत्वन्वेषां ङसौ भवेत्' । इमाहिन्तो । 'ङसेरतः परस्येह हिन्तो इत्यपि दृश्यते' । इति ङसेहिन्तो आदेशः । 'तो इत्यपि तदः प्राहुरादेशं ङसिना सह' । तो । तस्मादिति ॥ ६ ॥

ओ चो दो-इति । इदम्-शब्द से रहित अन्य सर्वादिक से पर ङसिप्रत्यय को ओ-त्तो-दो ये तीन आदेश हैं । 'ङसेरादोदुहयः' का वाधक है । सर्व-शब्द का सव्वओ, सव्वत्तो, सव्वदो । इसी प्रकार अन्य-शब्द का भी । अण्णओ, अण्णत्तो, अण्णदो । तत् का तओ, तत्तो, तदो । इदम्शब्द को ये आदेश नहीं होंगे किन्तु 'ङसेरादो' से ओ उ हि ये होंगे । इमाओ, इमाउ, इमाहि । 'सर्वादिगण में ङसि के परे इदम्शब्द को दीर्घ हो और सर्वादि को नहीं । इमाहिन्तो । अकारान्त इदम्-शब्द से पर ङसि को हिन्तो आदेश हो । इससे हिन्तो आदेश । पूर्वोक्त से दीर्घ । ङसि-प्रत्ययसहित तद्-शब्द को 'तो' आदेश हो । तो । तस्मात् का तो हो गया ॥ ९ ॥

तद् ओश्च ॥ १० ॥

तद् उत्तरस्य ङसेरोकारादेशो भवति वा । तो (अदन्तत्वे त इति जाते, ४-१ अलोपः, ततो ङसेः ओत्वे) तो । तत्तो, तदो (६-२ ङसेः चो, दो) ॥ १० ॥

ङसा से ॥ ११ ॥

वेति वर्तते । तदो ङसा सह से इत्ययमादेशो भवति । पक्षे यथा-प्राप्तम् । से^२ (स्प०) । तास (६-५ ङस आसादेशः, ४-१ त इत्यस्या-कारलोपः) ॥ ११ ॥

तदो ङसा से वा स्त्रियामपि^३—अपि शब्दात्पुंनपुंसकयोः परिग्रहः । ङसा सह तच्छब्दस्य से वा स्यात् । से । तस्य, तस्याः वा । पक्षे-तस्स, ताइ, तीए-इत्यादयः । 'एतदोऽपि ङसा से वा त्रिलिङ्ग्यामिष्यते बुधैः' । से । पक्षे-एश्चस्स । एश्चाइ ॥ १०-११ ॥

तदो इति । तीनों लिङ्गों में ङस्-प्रत्ययसहित तत्-शब्द को से आदेश विकल्प

१. संजीवनीस्थः पाठ षष्ठः । २. तस्य तस्याः । स्त्रियामपि से, तिस्सा । ङस्यग्रहणे ङसिग्रहण-से, तत्तो । का० पा० । ३. संजीवग्यादिसंमतः पाठः । भामदे तु तत्र सूत्रद्वयम् ।

से हो। तस्य तस्याः को 'से' हो गया। से सुहं। तस्य, तस्या वा मुखम्। पञ्च में-तस्स। स्त्रीलिङ्ग में ताइ, तीए इत्यादि होंगे। छस् के सहित एतत्-शब्द को भी तीनों लिङ्गों में 'से' आदेश हो। एतस्य, एतस्याः को 'से' होगा। पञ्च में-एअस्स, एआइ। इत्यादि ॥ १०-११ ॥

आमा सिं ॥ १२ ॥

तद् आमा सह सिं इत्ययमादेशो वा भवति। सिं (स्प०)। ताणं (६-४ सू० स्प०)। तेषाम्, तासाम् ॥ १२ ॥

आमः सिं^३—आम्-प्रत्ययेन सह तच्छब्दस्य सिं वा स्यात् स्त्रियां पुत्रपुंसक-योश्च। सिं। पच्चे-ताण। 'अम्टाभिस्सु तदः स्थाने ण इत्येष स्त्रियामपि'। णं तम्। शेण। शेहिं। 'स्त्रियामपि सहैवामा स्याच्च सिं इदमोऽपि वा'। सिं। आसाम्, एषां वा ॥ १२ ॥

आम इति। आम-प्रत्यय के सहित तद् को सिं आदेश विकल्प से हो। सिं। पञ्च में-ताणं। तेषां, तासाम् का रूप सिं यह होगा। सिं-तासामित्यर्थः। अम्-टा-भिस् में भी विभक्तिसहित तद् शब्द के तीनों लिङ्गों में णं आदेश हो। णं पेच्छ (तं पश्य)। शेण-तेन। शेहिं-तैः। स्त्रीलिङ्ग में आम् के सहित इदम्-शब्द को विकल्प से सिं हो। सिं। पञ्च में यथाप्राप्त। एवाम्, आसां वा ॥ १२ ॥

किमः कः ॥ १२ ॥

किंशब्दस्य सुपि परतः क इत्ययमादेशो भवति। को (४-१ अलोपः, ५-१ ओ)। के (४-१ अलोपः, ३-१ एत्वम्)। केण (५-१२ एत्वं, ५-४ टा=ण)। केहिं (५-१२ ए, ५-५ भिस्=हिं)। कः, के, केन, कैः ॥ १३ ॥

किमः कः—सुपि परे किमः कः स्यात्। को, के। स्त्रियाम्-काइ, कीए। कया, कस्याः, कस्यामित्यर्थे। 'नपुंसके स्वमोः कत्वं न किमः स्यादलुप्तयोः'। किं, काइ इत्यादि ॥ १३ ॥

किम इति। सुप् के परे किम् को क आदेश हो। को, के। सर्वशब्द के समान रूप हैं 'नपुंसकलिङ्ग में किम्-शब्द को सु, अम् के परे क आदेश न हो और सु अम् का लोप न हो'। किं। काइ। स्त्रीलिङ्ग में काइ, कीए ॥ १३ ॥

इदम इमः ॥ १४ ॥

सुपि परत इदम इम इत्ययमादेशो भवति। इमो (४-१ अलोपे, ५-१ ओ)। इमे (६-१ जस्=ए, शे० पू०)। इमं (५-३ अमोऽकार-लोपः, ४-१२ बिं, शे० स्प०)। इमेण (४-१२ अ=ए, ५-४ टा=ण)। इमेहिं (५-५ भिस्=हिं, शे० पू०) ॥ १४ ॥

१. वेदं तदेतदोः छसाम्भ्यां से-सिमौ ८।४।८१। इति हेमस्तु इतमेतदोरपीच्छति।
२. ताण। सिसताणा। सिसताण, तसिं। हेमचं० सिं इत्येव। का० पा०। ३. संजीवनीस्थः पाठः।
४. किमः किम् ८।३।८० किमः स्त्रीबे वर्तमानस्य स्यम्भ्यां सह कि भवति। किं कुलं तुइ। हेमः।

इदम इमः—सौ परतः इदम इमः स्यात् । इमो । ख्रियाम्-इमा । 'आदेशा-
विदमश्चान्यौ सौ पुंस्यञ्मिञ् ख्रियाम्' । अञ् । ख्रियाम्-इञ् ॥ १४ ॥

इदम इति । इदम्-शब्द को इम आदेश हो । इमो, इमे । सर्वशब्द की तरह
जानना । इदम्-शब्द को सु के परे पुलिङ्ग में अञ् आदेश हो और स्त्रीलिङ्ग में इञ्
आदेश हो । अञ् रामो । स्त्रीलिङ्ग में-इञ् कला = इयं कला ॥ १४ ॥

स्सस्सिमोरद्वा ॥ १५ ॥

स्स-स्सिमोः परत इदमोऽदादेशो वा भवति । अस्स । इमस्स ।
(५-८ ङस्=स्स, शो० स्प०) । अस्सिस्स । इमस्सिस्स (६-२ स्सिस्स, शो० स्प०) ॥ १५ ॥

अं स्सिस्सस्सयोर्वा^१—डिब्सादेशयोः स्सिस्सयोः परयोरिदमः अ इति वा
स्यात् । अस्सिस्स, इमस्सिस्स । इमम्मि, इमत्थ-इत्याद्यपि । अस्स, इमस्स । 'स्यात्प्रत्य-
यान्तरेऽप्यत्वं ख्रियामन्यत्र चेदमः' । एहिं, इमेहिं । एसु, इमेसु । ख्रियाम्-आहिं,
इमाहिं । आसु, इमासु । 'इदमोऽत्वं ख्रियामात्वं सह स्सा च ङस्सु वा' । अस्ता ।
पच्चे-इमाइ, इमाए ॥ १५ ॥

अं स्सिस्स-इति । डि-ङस्प्रत्यय के आदेश स्सि और स्स के परे 'अ' आदेश विकल्प
से हो । अस्सिस्स, पच्चे में-इमस्सिस्स । इमम्मि, इमत्थ-इत्यादि भी होंगे । षष्ठी में-अस्स,
इमस्स । स्त्रीलिङ्ग से अन्य प्रत्यय के परे अर्थात् षष्ठी सप्तमी के बिना इदम्-शब्द को
विकल्प से अकार हो । 'ए सुप्य०' से एकार, एहिं, इमेहिं । एसु, इमेसु । स्त्रीलिङ्ग में
आहिं, इमाहिं । आसु, इमासु । इदम्-शब्द के अकार को आकार हो और वहाँ ङस्
को विकल्प से 'स्सा' आदेश हो । अस्ता । पच्चे में-इमाइ, इमाए (५+२२) से
इकार, एकार ॥ १५ ॥

डेर्देन हः ॥ १६ ॥

इदमा दकारेण सह डेः स्थाने हकारादेशो वा भवति । इह (स्प०) ।
पक्षे-अस्सिस्स, इमस्सिस्स, इमस्मि (पूर्वचद्) ॥ १६ ॥

डेर्देन हः^२—इदमो मकारेण सह डिप्रत्ययस्य ह इत्यादेशः स्यात् । इह ।
पच्चे-अस्सिस्स, इमस्सिस्स, इमम्मि ॥ १६ ॥

डेरिति । इदम्-शब्द के मकार के सहित डिप्रत्यय को 'ह' आदेश हो । इह ।
पच्चे में-अस्सिस्स, इमस्सिस्स, इमम्मि ॥ १६ ॥

न त्थः ॥ १७ ॥

इदमः परस्य डेः त्थ इत्ययमादेशो न भवति । 'डेः स्सिस्सिम्मित्था'
इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते । इह, अस्सिस्स, इमस्सिस्स, इमस्मि, (शो० ६-१६ सू०
द्रष्टव्यानि) ॥ १७ ॥

न त्थः—इदमः परस्य डेः त्थ आदेशो न स्यात् । इमस्सिस्स, इमम्मि-इत्येव ॥ १७ ॥
न त्थः । इदम्-शब्द से पर डि को त्थ आदेश न हो । तो इमस्सिस्स, इमम्मि ही होंगे ॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो ॥ १८ ॥

नपुंसकलिङ्गे इदमः स्वमोः परतः सविभक्तिकस्य इदं, इणं, इदमो-इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । इदं, इणं, इणमो धर्णं (स्पष्टानि) । इदं धनम् ॥१८॥

नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो—नपुंसके स्थितस्य इदमशब्दस्य स्वमोः परयोः इदं, इणं, इणमो इति त्रय आदेशा भवन्ति । इदं वणं । एवम्—इणं, इणमो वणं । 'नपुंसक इमश्च स्यात् चतुर्थ इदमः स्वमोः' । इमं वणं ॥ १८ ॥

नपुंसेति । नपुंसकलिङ्ग में सु भम् के परे इदम्-शब्द को इदं-इमं-इणमो ये तीन आदेश हों । इदं वणं । एवम्-इणं, इणमो भी होगा । इदम् को नपुंसकलिङ्ग में सु भम् के परे 'इम' आदेश भी होगा । इमं वणं ॥ १८ ॥

एतदः सावोत्वं वा ॥ १९ ॥

एतच्छब्दस्य सौ परतः ओत्वं वा भवति । नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । एस । एसो (४-६ दसोपः, ६-२२ त् = स्) एषः ॥ १९ ॥

एतदः सोरोत्वं वा—एतच्छब्दात्परस्य सुप्रत्ययस्य ओत्वं वा स्यात् । एसो । पक्षे-एस ॥ १९ ॥

एतद् इति । एतद्-शब्द के सुप्रत्यय को ओकार विकल्प से होगा । एसो पुरिसो । पक्ष में-एस, होगा ॥ १९ ॥

त्तो^२ ङसेः ॥ २० ॥

एतदः परस्य ङसेः त्तो इत्ययमादेशो भवति । एत्तो (संस्कृतानुसारं, ४-६ सूत्राद्वा दलोपे, एत इति जाते, ६-२० ङसि = त्तो, ६-२१ तलोपः) । एदादो, एदादु, एदाहि (४-६ दलोपः, १२-३ त् = द्, ५-११ दीर्घः, ५-६ ङसि = दो, दु, हि) । एतस्मात् ॥ २० ॥

त्तो ङसेः—'ओत्तोदो' इति सिद्धत्वाश्रियमार्थम् । एतच्छब्दात्परस्य ङसेः त्तो इत्येवादेशः स्यात् । एत्तो । सामान्यतस्तु प्राप्ता न बाध्यन्ते । तेन एसा, एसाओ, एसाउ, एसाहि, एसाहिन्तो-भवन्त्येव ॥ २० ॥

त्तो इति । 'ओत्तोदो' से त्तो आदेश सिद्ध था फिर 'त्तो' आदेश नियम करता है कि एतद्-शब्द से पर ङसिप्रत्यय को 'त्तो' यही आदेश हो । अतः 'ओ दो' ये दो आदेश नहीं होंगे । एत्तो । यह साथ में पठितों का ही निषेध करेगा, अतः सामान्यतः प्राप्त 'ङसेरादो' (५+६) से आकारादि होंगे । एसा-एसाओ-एसाउ-एसाहि-एसाहिन्तो-इनका बाध नहीं करेगा ॥ २० ॥

त्तथ्योस्तस्य लोपः—तोत्थयोः परयोरेतदस्तकारस्य लोपः स्यात् । एत्तो । एत्थ ॥
त्तथ्योरिति । तोत्थ के परे एतद्-शब्द के तकार का लोप हो । एत्तो, एतस्मात् ।
एत्थ, एतस्मिन् ॥ २१ ॥

तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ २२ ॥

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य च यस्तकारस्तस्य सकारादेशो भवति,
अनपुंसके सौ परतः । सो पुरिसो । सो माहिला^१ । एस, एसो । एसा
(४-६ दलोपे, ६-१९ ओत्वविकल्पः, स्त्रीत्वे-५-२४ आत्वं, महिला-
शब्दस्तत्समः) । साविति किम् ? एदे । ते (४-६ दलोपः, १२-३ त=द,
६-१ जस्=ए) एते । ते । एदं । तं (४-६ दलोपः, ५-३ अमोऽकारलोपः,
४-१२ वि०) । एतम्, एनम् । तम् । अनपुंसक इति किम् ? तं एदं घणं
(नपुंसकत्वान्न तकारस्य सकारः, ५-३० सोर्विन्दुः, पूर्ववदन्यत्)
तदेतद्धनम् ॥ २२ ॥

तदेतदोः सः सावनपुंसके—तदेतच्छब्दयोस्तकारस्य अनपुंसकलिङ्गे सौ परे
सकारः स्यात् । सो । एसो । स्त्रियाम्-सा, एसा । 'एस इत्येव सावाहुः स्त्रियामप्येतदः
परे' । एस कला ॥ २२ ॥

तदे-इति । नपुंसकलिङ्ग के अतिरिक्त अर्थात् पुलिङ्ग और स्त्रीलिङ्ग में सु के परे
तद्-एतद्-शब्द के तकार को सकार हो । सो एसो देवो । स्त्रीलिङ्ग में । सा, एसा ।
कोई आचार्य एतद्-शब्द का स्त्रीलिङ्ग में भी 'एस' यही कहते हैं । एस कला । इति ॥

अदसो दो मुः ॥ २३ ॥

अदसो दकारस्य सुपि परतो मु इत्ययमादेशो भवति । अमू पुरिसो ।
अमू महिला^२ (४-६ स्लोपे, अमु जाते, ५-१८ दीर्घः, ४-६ सोर्लोपः) ।
अमूओ पुरिसा । अमूओ महिलाओ^३ (५-१६ जस्=ओ, स्त्रियाम्
५-२० जस् ओत्वं, पूर्ववत् दीर्घादि) । अमुं वणं, अमूइ वणाइ (५-३
अमोऽकारस्य लोपः, ४-१२ वि०, ५-२६ जस्=इ, पूर्वस्य दीर्घः) ।
अदो वनम् । अमूनि वनानि ॥ २३ ॥

अदसो दो मुः—अदस्-शब्दसम्बन्धिनो दकारस्य मु इत्ययमादेशः स्यात् ।
अमू । अमूओ । अमूइं । अमी, अमूः, अमूनि ॥ २३ ॥

अदस् इति । अदस्-शब्द के दकार को 'मु' आदेश हो । अमू । भानुशब्द की
तरह, जस् का लोप, दीर्घ । अमू-देवा । स्त्रीलिङ्ग में 'जसो वा' से ओकार । अमूओ ।
नपुंसकलिङ्ग में 'इं जस्-शसोर्दीर्घश्च' से इकार, दीर्घ । अमूइं । इत्यादि ॥ २३ ॥

१. संजीवन्यादिसंमतः पाठः । २. सः पुरुषः । सा महिला । ३. असौ पुरुषः ।
असौ महिला । ४. अमी पुरुषाः । अमूर्महिलाः ।

हश्च सौ^१ ॥ २४ ॥

अदसो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति । अह पुरिसो । अह महिला । अह वणं^२ । (४-६ अदसः सलोपः) । हादेशोऽयमोत्वात्वविन्दुन् त्रिष्वपि लिङ्गेषु परत्वाद् बाधते ॥ २४ ॥

हश्च सौ—अदसो दकारस्य सौ परे वा हकारः स्यात् । पक्षे-यथाप्राप्तम् । अह पुरिसो । पक्षे-अमू । स्त्रियाम्-अह, अमू । नपुंसके-अह, अमुं ॥ २४ ॥
हश्चेति । अदस्-शब्द के दकार को विकल्प से हकार हो सु के परे । पक्ष में यथा-प्राप्त । अह पुरिसो । पक्ष में-अमू । स्त्रीलिङ्ग में अह, अमू । नपुंसक लिङ्ग में अह, अमुं ॥

पदस्य ॥ २५ ॥

अधिकारोऽयम् आशब्दविधानात्^३ । यदित ऊर्ध्वमनुक्तमिष्यामः, पदस्य तद्भवतीत्येवं वेदितव्यम् । तच्च^४ तत्रैवोदाहरिष्यामः ॥ २५ ॥

पदस्य—अधिकारोऽयम् । 'द्वेदो' इत्यतः प्राक् यत्कार्यं तत्सुबन्तस्य पदस्य स्थाने भविष्यतीत्यधिकृतं वेदितव्यम् ॥ २५ ॥

पदस्येति । 'पदस्य' यह अधिकार सूत्र है, 'द्वेदो' इस सूत्र पर्यन्त जितने कार्य होंगे, वे सिद्ध पद को होंगे ॥ २५ ॥

युष्मदस्तं तुमं^५ ॥ २६ ॥

सावित्येव । युष्मदः पदस्य सौ^६ परतः तं तुमं इत्येतावादेशौ भवतः । तं आगदो । तुमं आगदो^७ (आङ्पूर्वककान्तस्य गमेः १२-३ त् = द्, शौरसेन्यां २-२ सूत्रवाधेन न लोपः, ५-१ ओ) ॥ २६ ॥

युष्मदस्तं तुमं—सुप्रत्यये सिद्धस्य युष्मदः त्वमित्यस्य स्थाने तं तुमं इत्यादेशौ भवतः । तं, तुमं ॥ २६ ॥

युष्मेति । सुप्रत्यय के परे सिद्ध युष्मद्-शब्द को अर्थात् त्वं को 'तं, तुमं' ये दो आदेश हों । तं आगओ, तुमं आगओ । त्वम् आगतः ॥ २६ ॥

तुं चामि ॥ २७ ॥

युष्मदः पदस्य अमि परतः तुं इत्यादेशो वा भवति, तुमं च । तुं

१. म्मावेषेओ वा ८।३।८९। अदसोऽन्यव्यञ्जनलुकि दवारात्तस्य स्थाने ह्यादेशे म्मौ परत अय-इअ इत्य देशौ वा भवनः । अयम्मि, इअम्मि । पक्षे-अमुम्मि । हे० । अमुष्मिन् । अन्यत्र ६।२३ मुकृते यथाप्राप्तं विभक्त्यादेशाः । २. असौ पुरुषः । असौ महिला । अदो वनम् । ३. 'द्वेदो' ५४ सूत्राप्रगित्यर्थः । तदुक्तम्—'पदस्येत्यधिकारोऽयं द्विशब्दस्य विधेयः' । ४. तत्र तत्र विधिसूत्रेषूदाहरणानि द्रष्टव्यानीत्यर्थः । ५. युष्मदस्तं, तुं, तुवं, तुह, तुम सिना ८।३।९० । सिना सह एते पञ्च आदेशा भवन्ति । हे० । ६. 'सौ' इति सप्तम्यन्तनिर्देशस्तु विषयविभागायम् । एवमुच्चरन्नापि । ७. त्वम् आगतः ।

पेक्खामि, तुमं पेक्खामि^१ (१२-२ दृश = पेक्ख, ७-३० आन्वम्) ॥२७॥

तुं चामि—अभि परे सिद्धस्य युष्मदस्त्वामित्यस्य तुं स्यात् । चकारात् तं तुमं अपि । तुं, तं, तुमं । 'युष्मदोऽमि पदस्य स्याच्चतुर्थस्तु तुमे इति' । तुमे । त्वामित्यर्थः ॥

तुमिति । अस् के परे सिद्ध युष्मद् को अर्थात् 'त्वाम्' के स्थान पर 'तुं' आदेश हो और चकार से तं, तुमं ये भी होंगे । जणो तुं-तं-तुमं पेक्खइ = जनस्त्वां प्रेक्षते । युष्मद्-शब्द को तीन आदेशों के अतिरिक्त चौथा 'तुमे' आदेश भी होगा अर्थात् बाध्य-बाधक भाव नहीं होगा । तुमे पासइ । त्वां पश्यति ॥ २७ ॥

तुज्जे तुह्मे जसि ॥ २८ ॥

युष्मदः पदस्य जसि परतः तुज्जे, तुह्मे इत्येतावादेशौ भवतः । तुज्जे आगदा, तुह्मे आगदा^२ ॥ २८ ॥

तुज्जे तुज्ज् तुम्हे जसि^३—जसि यूयमित्यस्य उक्तात्रय आदेशा भवन्ति । तुज्जे, तुज्ज्, तुम्हे पंडिआ । 'तज्जे तव्वे तम्हे चैव त्रयोऽन्ये युष्मदो ङसि' । तज्जे, तव्वे, तम्हे गुरु ॥ २८ ॥

तुज्जे इति । युष्मद्-शब्द के जस् के परे सिद्ध 'यूयम्' इसको तुज्जे, तुज्ज्, तुम्हे ये तीन आदेश हों । 'तुज्जे पंडिआ' = यूयं पण्डिताः । युष्मद् को ङस् के परे सिद्ध तव को तज्जे, तव्वे, तम्हे ये आदेश हों । तज्जे गुरु = तव गुरुः ॥ २८ ॥

वो च शसि ॥ २९ ॥

शसि युष्मदः पदस्य वो इत्यादेशो भवति, चकारात् तुज्जे तुह्मे च । वो पेक्खामि । तुज्जे, तुह्मे पेक्खामि^४ (पेक्खामि ६-२७ सू० स्प०) ॥ २९ ॥

वो च शसि—शसि युष्मानित्यस्य वो स्यात् । चकारात् पूर्वोक्ताः षडपि । वो, तुज्जे, तुज्ज्, तुम्हे, तज्जे, तव्वे, तम्हे कहेइ । युष्मान कथयति ॥ २९ ॥

वो च इति । शस् के परे सिद्ध युष्मान् को 'वो' आदेश हो । चकार से पूर्वोक्त भी छ आदेश होंगे । तम्हे कहेइ । युष्मान् कथयति ॥ २९ ॥

टाङ्ग्योस्तइ तए तुमए तुमे ॥ ३० ॥

युष्मदुत्तरयोः टा, ङि-इत्येतयोः तइ, तए, तुमए, तुमे इत्येत आदेशा भवन्ति । टा-तइ, तए, तुमए, तुमे कअं^५ । ङि-तइ, तए, तुमए, तुमे ङिअं^६ । पूर्ववत् स्पष्टानि ॥ ३० ॥

टाङ्ग्योस्तइ तए तुमइ तुमए तुमे^७—टाप्रत्यये ङौ च सिद्धयोस्त्वया-त्वयी-त्येतयोः तइ, तए, तुमइ, तुमए, तुमे इति पञ्च आदेशा भवन्ति । तइ, तए, तुमइ, तुमए, तुमे जुज्ज्इ । त्वया, त्वयि च युध्यते ॥ ३० ॥

टाङ्ग्योः-इति । टा के परे सिद्ध त्वया और ङि के परे सिद्ध त्वयि को तइ-तए

१. त्वां पश्यामि । २. यूयम् आगताः । ३. एष पाठः संजीवनीसंमतः । ४. युष्मान् पश्यामि । ५. त्वया कृतम् । ६. त्वयि स्थितम् । ७. संजीवन्यनुसारी पाठ एषः ।

इत्यादि पाँच आदेश होते हैं। त्वया में भी पाँचों और त्वयि में भी पाँचों होंगे ॥ ३० ॥

इसि तुमो तुह तुज्झ तुह्ण तुम्माः ॥ ३१ ॥

युष्मदः पदस्य इसि तुमो, तुह, तुज्झ, तुह्ण, तुम्म इत्येत आदेशा भवन्ति । तुमो पदं । तुह, तुज्झ, तुह्ण, तुम्म पदं^१ ॥ ३१ ॥

इसि तुमो-तुह-तुज्झ-तुव-तुम्हाः^२—इसि सिद्धस्य युष्मदः पदस्य त्वेत्यस्य पञ्चादेशाः स्युः । तुमो धणं । तुज्झ पित्रा । तव धनम् । तव पिता । इत्यादि ।

तज्झ, तम्बे, दिए, तुज्झ, तुमाइ, तु, तुमे, तुमाः ।

युष्मदो इसि सिद्धस्य स्युरष्टावपरेऽप्यमी ॥

तज्झेत्यादयः । तव ॥ ३१ ॥

इसीति । युष्मद्-शब्द का इस् के परे सिद्ध तव इस पद को तुमो इत्यादि पाँच आदेश हों । उदाहरण स्वयं बना लेना । 'इस् के परे सिद्ध' तव को, तज्झ-तम्बे-दिए इत्यादि आठ आदेश और होंगे । तज्झ-तम्बे-दिए-तुज्झ (इत्यादि) धणं । तव धनमिति ॥ ३१ ॥

आळि च ते दे ॥ ३२ ॥

आळि तृतीयैकवचने चकाराद् इसि च परतो युष्मदः पदस्य ते, दे इत्येतावादेशौ भवतः । ते कअं । दे कअं^३ । ते धणं, दे धणं^४ ॥ ३२ ॥

आळि च ते दे—आळि टाप्रत्यये सिद्धस्य त्वेत्यस्य, इसि सिद्धस्य त्वेत्यस्य च ते, दे इत्यादेशौ भवतः । ते, दे किअं । त्वया कृतम् । ते, दे धणं । तव धनम् ॥ ३२ ॥

आळीति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध त्वया इसको तथा इस् के परे सिद्ध तव इसको ते-दे ये आदेश हों । ते-दे-किअं । त्वया कृतम् । त्वया को ते, दे आदेश हुये । एवम् ते-दे-धणं । तव धनम् । तव को ते, दे आदेश हो गये ॥ ३२ ॥

तुमाइ च ॥ ३३ ॥

आळि युष्मदः पदस्य तुमाइ इत्ययमादेशो भवति । तुमाइ कअं^५ ॥ ३३ ॥

तुमाइ च—टाप्रत्यये सिद्धस्य त्वेत्यस्य तुमाइ इति स्यात् । तुमाइ । 'आहुः ए-दि-तु-इत्यन्यानादेशानाळि युष्मदः' । ए, दि, तु पठिअं । त्वया पठितम् ॥ ३३ ॥

तुमाइ इति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध त्वया इसको तुमाइ आदेश हो । 'युष्मद् शब्द के आळ् अर्थात् टा के परे सिद्ध त्वया इसको ए-दि-तु ये तीन आदेश और हों । तुमाइ ए दि तु पठिअं । त्वया पठितम् । त्वया को उक्त आदेश हुये ॥ ३३ ॥

तुज्झेहिं तुह्णेहिं तुम्मेहिं भिसि ॥ ३४ ॥

भिसि परतो युष्मदः पदस्य तुज्झेहिं, तुह्णेहिं, तुम्मेहिं इत्येत आदेशा भवन्ति । तुज्झेहिं, तुह्णेहिं, तुम्मेहिं कअं^६ ॥ ३४ ॥

१. तव पदम् । पदशब्दः 'स्कृतसमो विकाराभाववान् महिला-शब्दवत् 'तत्समास्ते येषु न विकारः' इति प्राकृतव्याकरणनियमः । २. संजीवनीसंमतः पाठः । ३. त्वया कृतम् । ४. तव धनम् । ५. त्वया कृतम् । ६. युष्माभिः कृतम् ।

तुज्झेहि तुब्भेहि तुम्हेहि भिसिं—भिसि सिद्धस्य युष्माभिरित्यस्य त्रय आदेशा भवन्ति । तुज्झेहि, तुब्भेहि, तुम्हेहि । 'तज्झेहि, तब्भेहि, तम्हेहि त्रयोऽन्ये युष्मदो भिसि' । तुज्झेहि, तब्भेहि तम्हेहि । युष्माभिरिति ॥ ३४ ॥

तुज्झेहीति । भिस् के परे सिद्ध 'युष्माभिः' को तुज्झेहि तुब्भेहि तुम्हेहि ये तीन आदेश होते हैं । युष्माभिः को तज्झेहि, तब्भेहि, तम्हेहि, ये तीन आदेश और होंगे । युष्माभिरिति ॥ ३४ ॥

इसौ तत्तो तइत्तो तुमादो तुमादु तुमाहि ॥ ३५ ॥

इसौ परतो युष्मद् पदस्य तत्तो, तइत्तो, तुमादो, तुमादु, तुमाहि इत्येत आदेशा भवन्ति । तत्तो आगदो । तइत्तो, तुमादो, तुमादु, तुमाहि आगदो । त्वदागतः^१ ॥ ३५ ॥

इसौ तत्तो तइत्तो तुमाओ तुमाइ तुमाहि वीं—इसि सिद्धस्य त्वदित्यस्य तत्तो, तइत्तो इत्यादयः पञ्च आदेशाः स्युः । तत्तो=त्वत् । 'तुम्हाहिन्तो तम्हाहिन्तो तुहिन्तो युष्मदो इसौ । अमी अपि त्रयः प्रोक्ताः पृथगादेशपञ्चकात्' ॥ एवम्-अष्ट रूपाणि भवन्ति । तुम्हाहिन्तो, तम्हाहिन्तो तुहिन्तो, तुडिओ । त्वत् त्रुदितः ॥ ३५ ॥

इसाविति । इसि के परे सिद्ध 'त्वत्' इस पद को तत्तो, तइत्तो, तुमाओ, तुमाइ, तुमाहि ये पाँच आदेश हों । त्वत् इति । युष्मद् के इसि के परे तुम्हाहिन्तो, तम्हाहिन्तो, तुहिन्तो, ये तीन आदेश और होंगे । इस प्रकार त्वत् के स्थान पर आठ रूप होंगे । तत्तो तुडिओ । त्वत् त्रुदित इति ॥ ३५ ॥

तुम्हाहिन्तो तुम्हासुन्तो भ्यसि ॥ ३६ ॥

युष्मद् पदस्य पञ्चमीबहुवचने भ्यसि तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो इत्येतावादेशौ भवतः । तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो आगदो^२ ॥ ३६ ॥

तुम्हाहिन्तो तुम्हासुन्तो भ्यसि^३—पञ्चमीबहुवचने भ्यसि सिद्धस्य युष्मद् इत्यस्य एतावादेशौ स्तः । तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो अण्णो देवो । युष्मद् अन्यो देवः । तुज्झेहिन्तो, तुम्हेहिन्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेत्तो, तुम्हाहिन्तो, तुम्हन्तो, तुम्हेहि, तुम्हेहि, तुम्हासुन्तो इति दशान्ये युष्मदो भ्यसि प्रख्याताः ॥ ३६ ॥

तुज्झेति । पञ्चमीबहुवचन भ्यस् के परे सिद्ध 'युष्मद्' को तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो ये आदेश हों । तुम्हाहिन्तो, तुम्हासुन्तो अण्णो देवो । युष्मद् अन्यो देवः । युष्मद् शब्द के भ्यस् के परे 'युष्मद्' इस सिद्ध पद को, तुम्हेहिन्तो तुम्हेहिन्तो, तुम्हासुन्तो, तुम्हेत्तो, तुम्हाहिन्तो, तुम्हन्तो, तुम्हेहि, तुम्हेहि, तुम्हेहि, तुम्हासुन्तो ये दश आदेश और होते हैं । उदाहरण पूर्व के समान कल्पना कर लेना । युष्मद् इति ॥ ३६ ॥

वो भे तुज्झाणं तुम्हाणमामि ॥ ३७ ॥

१. संजीवनीसंमतः पाठः । २. त्वत्-आगतः । ३. संजीवनीस्थः पाठः ।
४. युष्मदागतः । ५. संजीवनीसंमतः पाठः ।

आमि परतो युष्मदः पदस्य वो, भे, तुज्ज्ञाणं, तुह्याणं इत्येत आदेशा भवन्ति । वो धणं । भे धणं । तुज्ज्ञाणं, तुह्याणं धर्णं^१ ॥ ३७ ॥

वो ते तुज्ज्ञाणं तुम्हाणं आमि^२—आमि सिद्धस्य युष्माकमित्यस्य एते चत्वार आदेशाः स्युः । तुम्हाणं, वो, ते, तुज्ज्ञाणं वा गामो । युष्माकं ग्रामः । 'तुज्ज्ञ, तुज्भ, तुम्भ इति त्रयोऽन्ये चापि युष्मदः' । युष्माकमित्यस्य एतेऽपि त्रयो भवन्ति ॥ ३७ ॥

वो ते इति । आम् के परे सिद्ध युष्मद्-शब्द के 'युष्माकम्' को वो, ते, तुज्ज्ञाणं, तुम्हाणं ये चार आदेश हों । तुज्ज्ञाणं गामो । युष्माकं ग्रामः । अन्य उदाहरण भी ऐसे ही होंगे । युष्माकं को तुज्ज्ञ, तुज्भ, तुम्ह ये तीन आदेश और होंगे । सब में युष्माकम् यह जानना ॥ ३७ ॥

डौ तुमम्मि ॥ ३८ ॥

युष्मदः पदस्य डौ परतः तुमम्मि इत्यादेशो भवति । तुमम्मि ठिअं^३ । पूर्वोक्ताश्च तद्-प्रभृतयश्चत्वारोऽप्यादेशा भवन्ति ॥ ३८ ॥

तुमम्मि च डौ^४—डौ सिद्धस्य त्वयीत्यस्य पदस्य तुमम्मि इत्यादेशः स्यात् । तुमम्मि । त्वयि ॥ ३८ ॥

तुमम्मीति । डि के पर सिद्ध त्वयि को तुमम्मि होगा । स्पष्ट उदाहरण है ॥ ३८ ॥

तुज्ज्ञेसु तुह्येसु सुपि ॥ ३९ ॥

युष्मदः पदस्य सप्तमीबहुवचने तुज्ज्ञेसु, तुह्येसु इत्येतावादेशौ भवतः । तुज्ज्ञेसु ठिअं । तुह्येसु ठिअं^५ ॥ ३९ ॥

तुज्ज्ञेसु तुह्येसु तुम्हेसु सुपि^६—सुपि सिद्धस्य युष्मासु इत्यस्य एते त्रय आदेशाः स्युः । तुज्ज्ञेसु ठिअं । युष्मासु स्थितम् ॥ ३९ ॥

तुज्ज्ञेसु इति । युष्मद्-शब्द के सुप् के परे सिद्ध 'युष्मासु' पद को तुज्ज्ञेसु, तुह्येसु, तुम्हेसु ये तीन आदेश हों । तुज्ज्ञेसु ठिअं । युष्मासु स्थितम् ॥ ३९ ॥

अस्मदो हं अहं अहञं सौ ॥ ४० ॥

अस्मदः पदस्य सौ परतो हं, अहं, अहञं इत्येत आदेशा भवन्ति । हं, अहं, अहञं करोमि^७ (१२-१५ कृञ् = कर, ७-३ मि, ७-३४ एत्वम्) ॥

अस्मदो हं अहं अहञं सौ—सुप्रत्यये सिद्धस्य अस्मदः अहमित्यस्य हं, अहं, अहञं एते त्रय आदेशा भवन्ति । हं जाणामि । अहं जानामि ॥ ४० ॥

अस्मदो—इति । सुप्रत्यय के परे सिद्ध-अस्मद्-शब्द के अहं पद को हं, अहं, अहञं ये तीन आदेश हों । हं जाणामि । अहं जानामि ॥ ४० ॥

अहम्मिरमि च ॥ ४१ ॥

१. युष्माकं धनम् । २. संजीवनीसंमतः पाठः । ३. त्वयि स्थितम् । ४. संजीवनीसंमतः पाठोऽयम् । क्रमेऽपि भेदः । ५. युष्मासु स्थितम् । ६. पाठः संजीवनीत्यः, क्रमस्तु न तथा । ७. अहं करोमि ।

अमि परतोऽस्मदः पदस्य अहम्मि इत्ययमादेशो भवति, सौ च ।
अहम्मि पेक्ख । अहम्मि करेमि । मां प्रेक्षस्व । अहं करोमि ॥ ४१ ॥

अम्मिरमि च^१—अम्मि सुप्रत्यये च सिद्धस्य अस्मदः पदस्य 'माम्, अह'-
मित्येतयोः अम्मि इत्यादेशः स्यात् । अम्मि पाससि । मां पश्यसि । अम्मि कहेमि ।
अहं कथयामि । 'सावस्मदो भवत्यत्र 'म्मि' इत्येष च पञ्चमः' । म्मि = अहम् ॥ ४१ ॥
अस्मीति । अम् और सुप्रत्यय के परे सिद्ध अस्मद्-शब्द के 'माम्' और 'अहम्' को
अम्मि आदेश हो । उदाहरण स्पष्ट है । अस्मद्-शब्द के सु के परे सिद्ध 'अहं' पद को
'म्मि' आदेश हो । इस प्रकार अहं को पाँच आदेश होंगे ॥ ४१ ॥

मं ममं ॥ ४२ ॥

अमीति वर्तते । अस्मदः पदस्य अमि परतो मं ममं—इत्येतावादेशौ
भवतः । मं, ममं पेक्ख^२ ॥ ४२ ॥

मं ममं च^३—अमि सिद्धस्य 'मा'मित्यस्य एतावादेशौ स्तः । मं, ममं = मामि-
त्यर्थः । 'चत्वारोऽन्येऽस्मदोऽमि स्युर्मिमं णो अम अम्ह च' । मिमं, णो, अम, अम्ह
रक्खड । मां रक्षतु ॥ ४२ ॥

मं—इति । अम् के परे सिद्ध 'मां' पद को मं, ममं ये आदेश हों । अस्मद्-शब्द को
अम् के परे और चार मिमं, णो, अम, अम्ह आदेश हों । अम्ह रक्खेड । मां रक्षतु ॥ ४२ ॥

अह्णे जश्शसोः ॥ ४३ ॥

अस्मदः पदस्य जश्शसोः परतः अह्णे इत्ययमादेशो भवति । अह्णे
आगदा^४ । अह्णे पेक्ख^५ ॥ ४३ ॥

अम्हे जश्शसोः—जसि शसि सिद्धस्य अस्मदः पदस्य वयमित्यस्य अस्मा-
नित्यस्य च अम्हे इत्यादेशो भवति । अम्हे=वयम्, अस्मानिति वा । 'अम्हो, अम्ह
तथैवैतौ जश्शसोरस्मदो मतौ' । अम्हो, अम्ह = वयम्, अस्मानिति वा ॥ ४३ ॥

अम्हे इति । अस्मद्-शब्द के जस् के परे सिद्ध 'वयं' पद को और शस् के परे सिद्ध
'अस्मान्' पद को अम्हे आदेश हो । अम्हे । वयं के स्थान में और अस्मान् में भी होगा ।
और वयम्, अस्मान् को अम्हो, अम्ह ये भी होंगे । अम्हो, अम्ह=वयम्, अस्मान् वा ।
वयं को दोनों एवम् अस्मान् को भी दोनों होंगे ॥ ४३ ॥

णो शसि ॥ ४४ ॥

अस्मदः पदस्य शसि परतो णो इत्ययमादेशो भवति । णो पेक्ख =
अस्मान् प्रेक्षस्व ॥ ४४ ॥

णो च शसि^६—शष्प्रत्यये अस्मदः पदस्य णो इति स्यात् । णो ह्सइ =
अस्मान् हसति ॥ ४४ ॥

१. संजीवनीसंमतः पाठः । २. मां प्रेक्षस्व । ३. संजीवनीसंमतः पाठः । ४. वयमागताः ।

५. अस्मान् प्रेक्षस्व, पश्य वा । ६. संजीवनीसंमतः पाठः ।

णो चेति । शस् के परे सिद्ध अस्मद्-शब्द को अर्थात् 'अस्मान्' पद को णो आदेश हो । णो हसइ । अस्मान् हसति ॥ ४४ ॥

आङि मे ममाइ ॥ ४५ ॥

अस्मद्ः पदस्य आङि परतो मे, ममाइ इत्येतावादेशौ भवतः । मे कअं, ममाइ कअं^१ ॥ ४५ ॥

आङि मे ममाइ—टाप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य मे, ममाइ इत्यादेशौ स्तः । मे, ममाइ किअं । मया कृतमित्यर्थः ॥ ४५ ॥

आङीति । अस्मद्-शब्द के टाप्रत्यय के परे सिद्ध 'मया' इसको मे, ममाइ ये आदेश हों । मे किअं । मया कृतम् । अथवा-ममाइ किअं । मया कृतम् । इति ॥ ४५ ॥

डौ च मइ मए ॥ ४६ ॥

अस्मद्ः पदस्य डौ परतो मइ, मए इत्येतावादेशौ भवतः । चकारा-त्तृतीयैकवचने च । मइ, मए ठिअं^२ । मइ, मए कअं^३ ॥ ४६ ॥

डौ च मइ मए—टाप्रत्यये ङिप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य एतौ स्तः । मइ, मए । मया, मयि वा । 'टा प्रत्ययेऽस्मदो णे, मि स्यातां द्वावपरावपि' । णे, मि=मया ॥

डौ चेति । टाप्रत्यय के परे सिद्ध 'मया'पद को और ङि के परे सिद्ध 'मयि'पद को मइ, मए ये आदेश हों । मया, मयि दोनों में मइ, मए दोनों होंगे । टाप्रत्यय में सिद्ध 'मया' को णे, मि ये दो और भी होंगे । णे, मि । मया के स्थान में ॥ ४६ ॥

अहोहिं भिसि ॥ ४७ ॥

अस्मद्ः पदस्य भिसि अहोहिं इत्ययमादेशो भवति । अहोहिं कअं^४ ॥

अहोहिं भिसि—भिसि सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य अहोहिं इत्यादेशः स्यात् । अहोहिं । 'णे, अहो, अह, अह्णाण नत्वारोऽन्येऽस्मदो भिसि' । णे, अहो, अह, अह्णाण इति । अस्माभिरिति ॥ ४७ ॥

अहो-इति । अस्मद्-शब्द के भिस् के परे सिद्ध 'अस्माभिः' को अहोहिं आदेश हो । एवं णे, अहो, अह, अह्णाण ये चार और होंगे । अहोहिं, णे, अहो, अह, अह्णाण = अस्माभिः को होंगे ॥ ४७ ॥

मत्तो मइत्तो ममादो ममाडु ममाहि डसौ ॥ ४८ ॥

अस्मद्ः पदस्य डसौ परत एत आदेशा भवन्ति । मत्तो गदो । मइत्तो, ममादो, ममाडु, ममाहि गदो^५ । (स्पष्टानि, क्तान्तस्य गमेः १२=३ त्-ड्, ५-१ ओ) ॥ ४८ ॥

मत्तो मइत्तो ममाओ ममाउ^६ ममाहि डसौ—डसौ सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य एते पञ्च स्युः । मत्तो, मइत्तो-इत्यादयः । मद् इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

१. मया कृतम् । २. मयि स्थितम् । ३. मया कृतम् । ४. अस्माभिः कृतम् । ५. मत्त गतः । ६. संजीवनीसंमतः पाठः ।

मत्तो इति । अस्मद्शब्द के ङसि के परे सिद्ध 'मत्' को मत्तो, महत्तो, ममाओ, ममाउ, ममाहि ये पाँच आदेश हों । 'मत्' के स्थान पर पाँचों होंगे ॥ ४८ ॥

अह्नाहिन्तो अह्नासुन्तो भ्यसि ॥ ४९ ॥

अस्मद्ः पदस्य भ्यसि परतो अह्नाहिन्तो, अह्नासुन्तो इत्येतावादेशौ भवतः । अह्नाहिन्तो, अह्नासुन्तो गदो^१ ॥ ४९ ॥

अह्नाहिन्तो अह्नासुन्तो भ्यसि—'अस्मभ्य'मित्यस्य एतौ स्तः । अह्नाहिन्तो अह्नासुन्तो अणो । 'अह्नेहिन्तो च अह्नेहि अह्नेन्तो वाऽस्मदो भ्यसि' । अस्मादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

अह्ना०—इति । अस्मद्शब्द के भ्यस् के परे सिद्ध 'अस्मभ्यम्' पद को अह्नाहिन्तो, अह्नासुन्तो ये आदेश हों । 'अस्मद्' को, अह्नेहिन्तो, अह्नेहि, अह्नेन्तो ये तीन आदेश और हों । अस्मद् के स्थान पर पूर्वोक्त पाँचों का प्रयोग होगा ॥ ४९ ॥

मे मम मह मज्झ ङसि ॥ ५० ॥

अस्मद्ः पदस्य ङसि परत एत आदेशा भवन्ति । मे धणं । मम, मह, मज्झ धणं^२ ॥ ५० ॥

मे मम मह मज्झ ङसि—ङसि अस्मद्ः सिद्धस्य 'ममे'त्यस्य एते स्युः । मे, मम, मह, मज्झ पुत्तो । मम पुत्रः ॥ ५० ॥

मे इति । अस्मद्शब्द के ङस् के पर सिद्ध 'मम' पद को मे, मम, मह, मज्झ ये आदेश हों । मम को चारो आदेश यथाप्रयोग में होंगे । मज्झ पुत्तो=मम पुत्रः ॥ ५० ॥

मज्झणो अह्ना अह्नाणमह्ने आमि ॥ ५१ ॥

अस्मद्ः पदस्य आमि परत एत आदेशा भवन्ति । मज्झणो, अह्ना, अह्नाणं, अह्ने धणं । अस्माकं धनम् ॥ ५१ ॥

णो अह्ना अह्नाण अह्ने आमि—आमि अस्मद्ः सिद्धस्य 'अस्माक'मित्यस्य एते स्युः । णो, अह्ना, अह्नाण, अह्ने वल्लहो । अस्माकं वल्लभः ॥ ५१ ॥

णो इति । अस्मद्-शब्द के आम् के परे सिद्ध 'अस्माकम्' को णो, अह्ना, अह्नाण, अह्ने ये आदेश हों । अह्ने वल्लहो=अस्माकं वल्लभः । इसीप्रकार णो, अह्ना, अह्नाण भी 'अस्माकं' के स्थान पर होंगे ॥ ५१ ॥

ममम्मि डौ ॥ ५२ ॥

अस्मद्ः पदस्य डौ परतौ ममम्मि इत्यादेशो भवति । ममम्मि ठिअं^३ । पूर्वोक्तौ मइ, मए इत्येतौ च ॥ ५२ ॥

ममम्मि च^४—ङिप्रत्यये सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य मयीत्यस्य ममम्मि इति स्यात्, चकारात् पूर्वोक्तावपि । मइ, मए, ममम्मि । मयि इति ॥ ५२ ॥

१. अह्नेहिन्तो अह्नेसुन्तो । का० पा० २. अस्मद् गतः । ३. मम धनम् । ४. मज्झाणो । का० पा० । ५. संजीवनीसंमतः पाठः । ६. मयि स्थितम् । ७. संजीवनीसंमतः पाठः ।

अह्नेसु सुपि ॥ ५३ ॥

अस्मद्ः पदस्य सप्तमीबहुवचने सुपि परतः अह्नेसु इत्ययमादेशो भवति । अह्नेसु ठिअं ॥ ५३ ॥

अह्नेसु सुपि—सुपि सिद्धस्य अस्मद्ः पदस्य अह्नेसु इति स्यात् । अह्नेसु मई ठिआ । 'अह्नासु इति चादेशो द्वितीयोऽप्यस्मद्ः सुपि' । अह्नासु सद्वा । युष्मद्स्मदव्ययमलिङ्गम् । त्रिष्वपि लिङ्गेषु साम्यम् । 'बिन्दुघामोर्ण' इत्यादौ सन्नसन्नपि वा क्वचित् । धम्मेणं, धम्मेण । जम्माणं, जम्माण । कम्मेहिं, कम्मेहि । गामाउं, गामाउ । सरेसुं, सरेसु । तुज्फं, तुज्फ । अह्नेहिं, अह्नेहि । महं, मह । इत्यादौ लक्ष्यानुसारेण अबिन्दुष्वपि बिन्दुसद्भावोऽवगन्तव्यः ॥ ५३ ॥

अह्नेसु इति । अस्मद्शब्द के सप्तमीबहुवचन में सिद्ध 'अस्मासु' को अह्नेसु आदेश हो । अह्नेसु मई ठिआ । अस्मासु मतिः स्थिता । अस्मासु को दूसरा अह्नासु भी आदेश होता है। अह्नासु सद्वा = अस्मासु श्रद्धा । युष्मद्, अस्मद् और अव्यय अलिङ्ग हैं, अर्थात् पुलिङ्ग-स्त्रीलिङ्ग-नपुंसकलिङ्गादिकृत इनके रूपों के आदेश में किसी प्रकार का भेद नहीं है । अत एव तीनों लिङ्गों में समान रूप होंगे । टा, आम् के परे वैकल्पिक सिद्ध अनुस्वार, वृतीयाबहुवचन, षष्ठी, सप्तमी, पञ्चमी आदि विभक्तियों में असिद्ध अनुस्वार लक्ष्यानुरोध से कहीं-कहीं विकल्प से होगा । धम्मेणं, धम्मेण । गामाउं, गामाउ । महं, मह । इत्यादि ॥ ५३ ॥

द्वेदो ॥ ५४ ॥

पदस्येति निवृत्तम् । सुपीति वर्तते । द्विशब्दस्य दो इत्ययमादेशो भवति सुपि परतः । दोहि (प्राकृते द्विवचनं नास्तीति नियमात् 'द्विशब्दात् भिसः स्थाने ५-५ हिं, शे० स्प०) । दोसु । द्वाभ्याम्, द्वयोः ॥ ५४ ॥

द्वेदो—द्विशब्दस्य सुपि परे दो इत्यादेशः स्यात् । दोहिं, दोसु ॥ ५४ ॥

द्वेदो इति । द्विशब्द को सुप् के परे दो आदेश हो । वृतीयाबहुवचन में दोहिं हि आदेश ॥ ५४ ॥

त्रेस्ति ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दस्य सुपि परतः ति इत्यादेशो भवति । तीहिं । तीसु (५-१८ दीर्घः, ५-५ भिसु = हिं) । त्रिभिः । त्रिषु ॥ ५५ ॥

त्रेस्ती^३—त्रिशब्दस्य सुपि परे ती इत्यादेशः स्यात् । तीहिं, तीसु ॥ ५५ ॥

त्रेरिति । त्रिशब्द को सुप् के परे ती आदेश हो । तीहिं = त्रिभिः । सप्तमी में तीसु = त्रिषु ॥ ५५ ॥

तिणिणं जश्शसुभ्याम् ॥ ५६ ॥

१. अस्मासु स्थितम् । २. एवं सर्वत्रबोधयम् । ३. संज्ञीवन्यादिसंमताः पाठाः । ४. तिस्मि तिणा-तिणि-तिस्मि-तिणि । का० पा० ।

त्रिशब्दस्य जश्शस्भ्याम् सह तिणिण इत्यादेशो भवति । तिणिण आगदा । तिणिण पेक्ख (स्पष्टानि) । त्रय आगताः । त्रीन् प्रेक्षस्व ॥ ५६ ॥

तिणि^१ जश्शस्भ्याम्—जसा शसा च सह त्रिशब्दस्य तिणि स्यात् । तिणि २, त्रयः, त्रीन् वा ॥ ५६ ॥

तिणीति । जस्-शस् के सहित त्रिशब्द को तिणि आदेश हो । त्रयः का और त्रीन् का तिणि होगा ॥ ५६ ॥

द्वेर्दुवे दोणि वा ॥ ५७ ॥

द्विशब्दस्य जस्शस्भ्यां सह दुवे, दोणि इत्येतावादेशौ वा भवतः । दुवे कुणन्ति । दोणि कुणन्ति । पक्षे-दो कुणन्ति । द्वौ कुरुतः । दुवे पेक्ख । दोणि पेक्ख । दो पेक्ख । (८-१३ कृञ् = कुण, द्विवचनाभाव-नियमात् ४७-४ द्वि = न्ति, कुणन्ति, शे० स्प०) । द्वौ प्रेक्षस्व ॥ ५७ ॥

द्वेर्दुवे दोणि^२—जसा शसा च सह द्विशब्दस्य दुवे, दोणि इत्यादेशौ भवतः । द्वैर्जश्शस्भ्यां सह स्यातां द्वावन्यौ वेणि, वे इति^३ । दुवे, दोणि, वेणि, वे । द्वौ इति ॥

द्वेरिति । जस्-शस् के सहित द्विशब्द को दुवे, दोणि ये दो आदेश हों । प्राकृत में द्विवचन नहीं होता है, अतः द्विशब्द के साथ जस्-शस् का ग्रहण है । एवं जस् के सहित द्विशब्द को 'वेणि, वे' ये दो आदेश और भी होंगे । चारों प्राकृतप्रयोगों में संस्कृत के द्वौ २, द्वे २ को होंगे ॥ ५७ ॥

चतुरश्चत्तारो चत्तारि ॥ ५८ ॥

चतुश्शब्दस्य जश्शस्भ्यां सह चत्तारो, चत्तारि इत्येतावादेशौ भवतः । चत्तारो, चत्तारि पुरिसा कुणन्ति^३ (१-२३ रु = रि, ५-११ दीर्घः, ५-२ जसो लोपः) । चत्तारो पुरिसे पेक्ख^४ (५-१२ अ-ए, ५-२ शसो लोपः, अन्यत् पूर्ववत्) ॥ ५८ ॥

चतुरश्चत्तारो चत्तारि—चतुर्-शब्दस्य जश्शस्भ्यां सह एतौ स्तः । स्पष्टम् ॥ चतुरिति । जस्-शस् के सहित चतुर्-शब्द को चत्तारो, चत्तारि ये होंगे । चत्वारः, चतुरः । चत्तः २, चत्वारि २ ॥ ५८ ॥

एषामामो ण्हं ॥ ५९ ॥

एषां द्वित्रिचतुःशब्दानामामः स्थाने ण्हं इत्ययमादेशो भवति । दोण्हं धणं (६-५४ द्वि = दो, शे० स्प०) । तिण्हं धणं (६-५५ त्रि = ति, शे० स्प०) । चतुण्हं^५ धणं (४-६ रलोपः, शे० स्प०) ॥ ५९ ॥

एषामामो ण्हं—द्वि, त्रि, चतुर्-शब्दानाम् आमप्रत्ययस्य ण्हं स्यात् । दोण्हं ।

१. संजीवनीसंमतः पाठः । २. संजीवनीसंमतः पाठः । ३. चत्वारः पुरुषाः कुर्वन्ति । भिसादौ रेफतकारयोर्लोपः । तेन-चऊर्हि । का० पा० । ४. चतुरः पुरुषान् पश्य ।

५. चतुण्हं-चउण्हं । का० पा० ।

तिण्हं । चउण्हं । 'कतिपञ्चादिशब्दानाम् आसो ण्हं नैव दीर्घता' । कइण्हं, पंचण्हं, छण्हं, सत्तण्हं । इत्यादि ॥ ५९ ॥

एषामिति । द्वि, त्रि, चतुर्-शब्द से पर आम् को ण्हं हो । उक्त सूत्रों से दो, ति आदेश इनको होंगे । दोण्हं । तिण्हं । चउण्हं । कतिशब्द एवं पञ्चन् आदि शब्दों से पर आम् को ण्हं होगा । कइण्हं, पंचण्हं-इत्यादि ॥ ५९ ॥

शेषोऽदन्तवद् ॥ ६० ॥

शेषः^१ सुब्विधिरदन्तवद्भवति । अकारान्ताद् 'भिसो हिं' इत्ययमादेश उक्त इकारोकारान्तादपि भवति । अग्गीहिं । वाऊहिं (५-१८ सू० स्प०) । एवं मालाहिं । णईहिं । बहूहिं । अग्गिस्स (३-२ नलोपः, ३-५० गद्वि०, ५-८ डस्=स्स) । वाउस्स (२-२ यलोपः, शो० पू०) । अग्गीदो । वाऊदो (५-६ डस्=दो) । अग्गीसु । वाऊसु (पूर्ववत् यलोपदीर्घो) । एवं दोहिं (६-५४ द्वि = दो, ५-५ भिस् = हिं) । तीहिं (६-५५ त्रि=ति, ५-१८ दीर्घः) । चऊहिं (४-६ रलोपः, २-२ तलोपः, ५-१८ दीर्घः, शो० पू०) ॥६०॥

शेषाददन्तवत्^२—अदन्ताद् यो विधिः प्रोक्तः स शेषात् अदन्तातिरिक्तशब्दादपि स्यात् । तेन अदन्तात् विहितः शसो लोप आदन्तादिदुदन्ताच्च भवति । बाला, बालाओ । गिरीओ, गिरीउ । साणूओ, साणूउ । 'ए सुप्यडिडसोः-सूत्रे नेष्टं शेषाददन्तवत्' । रामाओ । सालिणो । पीलुणो । सहीओ । बहूओ । 'अकारलोपसूत्रेऽपि नेष्टं शेषाददन्तवत्' । सव्वाओ । बुद्धीओ । धेणूओ । सहीओ । बहूओ ॥ ६० ॥

शेषादिति । अदन्त से जो कार्य कहे गये हैं वे आदन्त से तथा इदन्त, उदन्त से भी होंगे । जैसे 'जश्शसोर्लोपः' से लोप । बाला, गिरि, सानु शब्दों से भी होगा । परन्तु 'ए सुप्यडिडसोः' सूत्र में 'शेषाददन्तवत्' अभिमत नहीं है, अतः रामा, शालि, पीलु, सखी, वधू शब्दों में एकार नहीं होगा । किन्तु रामाओ में 'जसो वा' से जस् को ओकार । सालिणो, पीलुणो में 'इदुतोः शसो णो' से णो आदेश । सहीओ, बहूओ में 'त्रियां शस उदोतौ' से ओकार होगा । एवं अकारलोपविधायक सूत्र में भी अदन्तवद्भाव नहीं होगा । इससे सव्वाओ, बुद्धीओ, धेणूओ, सहीओ, बहूओ, इत्यादिकों में 'कचिदपि लोपः' से लोप नहीं होगा, किन्तु अदन्तवद्भाव होने से 'जस्-डस्याम्सु दीर्घः' से दीर्घ होगा ॥ ६० ॥

न डिडस्योरेदातौ ॥ ६१ ॥

इकारोकारान्तानां डिडस्योरदन्तवद् एकाराकारौ न भवतः । अग्गिम्मि (६-५२ डि = म्मि, शो० अग्गिस्सेतिवत्) । वाउम्मि (२-२ यलोपः, शो० स्प०) । अग्गीदो, वाऊदो । अग्गीदु, वाऊदु । अग्गीहि, वाऊहि (५-६ डस्=दो, दु, हि, शो० पू० स्प०) ॥ ६१ ॥

१. शेषेषु विधि । का० पा० ।

२. पाठ एष संजीवन्यादिसंमतः ।

न डिङ्स्योरेदातौ—अकारान्तरहितात् प्रातिपदिकात्परयोः डिङ्सिप्रत्यययो-
रेत् आच्च न स्तः । गिरिम्मि, गिरीड, गिरीओ ॥ ६१ ॥

न डिङ्स्योरिति । अकारान्त से रहित प्रतिपदिक से पर डिङ्सि-प्रत्ययों को
एकार और आकार न हों । गिरिम्मि, गिरीड, गिरीओ । डि में मि और ङ्सि
में ड, ओ ॥ ६१ ॥

ए भ्यसि ॥ ६२ ॥

नेत्यनुवर्तते । भ्यसि परत इकारोकारान्तयोरदन्तवदेत्वं न भवति ।
अग्गीहिन्यो, वाऊहिन्यो, अग्गीसुन्तो वाऊसुन्तो (५-६, १२ सूत्रयोर्बाधः,
५-११ दीर्घः, ५-७ भ्यस्=हिन्यो, सुन्तो, शो० पू०) ॥ ६२ ॥

ए भ्यसि—भ्यसि नकारान्तस्य एकारो न स्यात् । पञ्चाहिन्यो, पञ्चासुन्तो ।
अग्गीहिन्यो । वाऊहिन्यो ॥ ६२ ॥

ए भ्यसिति । भ्यस् के परे नकारान्त को एकार नहीं होगा । पञ्चाहिन्यो इत्यादि ।
परन्तु वस्तुतः नकारान्त के नकार का लोप होने पर अदन्त प्रातिपदिक नहीं है, और 'ए
भ्यसि' में नकारान्त इस अर्थ का बोधक पद भी नहीं है और अदन्तादिदेश सजातीय
अच् में होगा, नकारान्तादि में नहीं । अतः इसके उदाहरण अग्गीसुन्तो, वाऊसुन्तो
होंगे । सदानन्द तथा वसन्तराज दोनों भ्रम खागये हैं ॥ ६२ ॥

द्विवचनस्य बहुवचनम् ॥ ६३ ॥

सर्वासां विभक्तीनां सुपां तिङां च द्विवचनस्य बहुवचनं प्रयोक्तव्यम् ।
वृक्षौ, वच्छा । वृक्षाभ्याम्, वच्छेहिं, वच्छाहिन्यो । वृक्षयोः, वच्छेसु,
वच्छाण । (स्पष्टं, पञ्चमपरिच्छेदे व्याख्याताः) । तिङां यथा—तिष्ठतः,
चिद्वृन्ति (१२-१६ स्था = चिद्वृ, ७-४ झि = न्ति) ॥ ६३ ॥

द्विवचनस्य बहुवचनम्—सुप्तिङ्सम्बन्धिनो द्विवचनस्य नित्यं बहुवचनं स्यात् ।
दो हत्था । दो होन्ति ॥ ६३ ॥

द्विवचनेति । सुप्तिङ् के द्विवचन को बहुवचन हो । प्राकृत में द्विवचन नहीं होता ।
दो हत्था = द्वौ हस्तौ । दो हौति = द्वौ भवतः ॥ ६३ ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ ६४ ॥

इति प्राकृतसूत्रेषु षष्ठः परिच्छेदः ॥

चतुर्थीविभक्तेः स्थाने षष्ठीविभक्तिर्भवति^१ । बह्वणस्स देहि (३-३

१. तादर्थ्येर्त्नां ८।३।१३२ तादर्थ्यविहितस्य ङेश्चतुर्थ्येकवचनस्य स्थाने षष्ठी वा भवति ।
देवस्स देवाय । देवार्थमित्यर्थः । डेरिति किम् ? देवाण ।

वधाड्वाइश्च वा ८।३।१३३ वधश्चादात्परस्य तादर्थ्येङ्ङिद् आइः षष्ठी च भा भवति ।
वहाइ, नहरस्म, वहाय । वधार्थमित्यर्थः ।

रलोपः, ५-१० ङस् = स्स, देहीति संस्कृतसमः) । बह्व्यणानं देहि ।
ब्राह्मणाय देहि । ब्राह्मणेभ्यो देहि (५-११ आभि दीर्घः, ५-४० आङ् = णं,
शे० स्प०) ॥ ६४ ॥

इति प्राकृतप्रकाशे सर्वनामविधिनाम षष्ठः परिच्छेदः ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी—चतुर्थ्या विभक्तेः स्थाने षष्ठी विभक्तिः स्यात् । बम्हणस्स देसु,
ब्राह्मणाय देहि ॥ ६४ ॥

चतुर्थ्या इति । चतुर्थी विभक्ति के स्थान में षष्ठी होगी । जैसे ब्राह्मणाय का
बम्हणस्स—इति ॥ ६४ ॥

(क्वचिन्न तादर्थ्ये ॥)

क्वचिन्न तादर्थ्ये^१—तादर्थ्ये विहितायाश्चतुर्थ्याः क्वचित् षष्ठीविभक्तिर्न स्यात् ।
षरात्र दासु । क्वचिद्-ग्रहणान्न सर्वत्र । तेन-देवाणं बली=देवेभ्यो बलिः, इत्यादौ
षष्ठयेव । 'व्यत्ययोऽप्यासाम्' । अच्छीसु पिञ्जसि । अक्षिभ्यां पीयसे । अत्र तृतीया-
स्थाने सप्तमी । रत्तिं दिट्ठो । रात्रौ दृष्टः । अत्र सप्तमीस्थाने द्वितीया । 'अन्यादृश्यपि
वीप्सायां द्विरुक्तिः कापि दृश्यते' । अंगमगाइं । अज्ञानि अज्ञानि । अंगमंगाणं । अज्ञान-
नामज्ञानाम् । अंगमंगेसु । अंगेषु २ । वच्च, वच्चह । व्रजत २ । होहोह । भवति भवति-
इत्यादिषु बोध्यम् ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतौ चन्द्रिकाव्याख्यायां षष्ठः परिच्छेदः ।

क्वचिद् द्वितीयादेः ८।३।१३४। द्वितीयादीनां विभक्तीनां स्थाने षष्ठी भवति क्वचिद् ।
सीमाधरस्स वन्दे । तिस्सा मुहस्स भरिमो । अत्र द्वितीयायाः षष्ठी । धणस्स लद्धो, धनेन लब्ध
इत्यर्थः । चिरस्स मुक्का । चिरेण मुक्तेत्यर्थः । अत्र तृतीयायाः । चोरस्स वीहइ । चोराद्विभेती-
त्यर्थः । अत्र पञ्चम्याः । पिट्ठोए केसमारो । अत्र सप्तम्याः ॥

पञ्चम्यास्तृतीया च ८।३।१३६। पञ्चम्याः स्थाने क्वचिद् तृतीयासप्तम्यौ भवतः । चोरेण
वीहइ । चोराद्विभेतीत्यर्थः । अन्तेउरे रमिउमागओ राया । अन्तःपुराद् रन्त्वागतो राजा-इत्यर्थः ॥
द्वितीयातृतीययोः सप्तमी ८।३।१३५। द्वितीयातृतीययोः स्थाने क्वचित्सप्तमी भवति । नयरे
न जामि । अत्र द्वितीयायाः । तिसु तेसु अलं किआ पुहवी । अत्र तृतीयायाः ॥

सप्तम्या द्वितीया-८।३।१३७। सप्तम्याः स्थाने क्वचिद् द्वितीया भवति । विज्जोयं भरइ रत्ति ॥
आषे तृतीयाऽपि दृश्यते । तेणं कालेणं, तेणं समयेणं । तस्मिन् काले, तस्मिन् समय इत्यर्थः ।
मथमाया अपि द्वितीया दृश्यते । चउवीसं पि जिणवरा । चतुर्विंशतिरपि जिणवरा इत्यर्थः ।
इति हेमः ।

१. नेदं सूत्रं भामहवृत्तौ ।

कश्चिदिति । तादर्थ्य में विहित चतुर्थी को षष्ठी नहीं होगी । जैसे 'घराभ दारु' यहाँ 'गृहस्य घरोऽपतौ' (४+३४) से घर आदेश, 'कगचज०' (नं. १) से यलोप, घराभ होगा । षष्ठी नहीं हुई । 'कश्चित् प्रहय से बहुते के तादर्थ्य में निषेध नहीं होगा, किन्तु षष्ठी ही होगी । जैसे देवाणं बली । देवेभ्यः बलिः प्राप्त था । वस्तुतः प्रकृति-विकृतिभाव में ही तादर्थ्य यहाँ माना गया है, अत एव पाणिनि ने 'चतुर्थी तदर्थार्थ' सूत्र में बलिहित-इत्यादि पृथक् पढ़े हैं, और जहाँ प्रकृति की विकृति नहीं है, वहाँ षष्ठी ही होगी । जैसे 'अश्वस्य घासः' यही होगा, 'अश्वाय घासः' नहीं होगा । क्योंकि यहाँ प्रकृति-विकृतिभाव नहीं है । परन्तु अनुभूतिस्वरूपाचार्यादि जो तदर्थमात्र में तादर्थ्य मानते हैं उनके यहाँ अश्वेभ्यः, अथवा अश्वाय घासः वही होगा । उसी व्यापक तादर्थ्य को लेकर यह सूत्र है । अस्तु, 'व्यत्ययोऽप्यासात्' इन विभक्तियों का व्यत्यय भी होता है अर्थात् अन्य विभक्ति के अर्थ में अन्य विभक्ति । जैसे 'अच्छीसु पिञ्जसि' अक्षिभ्यां यह करण पीने का है, अतः तृतीया प्राप्त थी, सप्तमी हो गई । रत्तिं दिष्टो । यहाँ रात्रौ इस सप्तमी के स्थान में द्वितीया हो गई । एवं वीप्साद्विरुक्ति में भी पूरे पद को द्वित्व न होकर केवल पदांश को ही द्वित्व हो जायगा । जैसे अज्ञानि का अगाइ होता है, वीप्सा में अंगाइ को द्वित्व प्राप्त था, परन्तु अंग-पद को द्वित्व और अनुस्वार । अंगमंगाइ । एवम् अज्ञानाम्-अज्ञानाम् का अंगमंगाणं । अङ्गेषु-अङ्गेषु का अंगमंगेसु होगा । एवं धातुओं में भी कहीं अवयवमात्र को द्वित्व होगा । जैसे 'ब्रजत' को द्वित्व प्राप्त था । ब्रज को वच्च आदेश । त को हकार । वच्च को द्वित्व प्राप्त था, किन्तु केवल वच्च को द्वित्व हुआ । 'वच्च वच्च' हुआ । एवं भवति का होइ सिद्ध होता है । भवति को वीप्सा में द्वित्व होने पर जैसे भवति भवति होता है वैसे ही होइ को भी द्वित्व प्राप्त था, किन्तु हो मात्र को द्वित्व हुआ, अतः हो-होइ सिद्ध होगा । परन्तु यह काचित्क नियम है, सार्वत्रिक नहीं । अतः 'चिनोतु' का वीप्सा में चिणउ-चिणउ होगा । इति ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृते लोकभाषानुवादे षष्ठः परिच्छेदः ।

अथ सप्तमः परिच्छेदः

ततिपोरिदेतौ ॥ १ ॥

त, तिप्-इत्येतयोरेकस्य स्थाने इत्, एत् इत्येतावादेशौ भवतः । पढइ (२-२४ ट् = ढ, शे० स्प०), पढए । सहइ, सहए । (यथाक्रमं तिप इः, तस्य ए) पठति । पठतः । सहति । सहते ॥ १ ॥

ततिपोरिदेतौ—आत्मनेपदपरस्मैपदयोः प्रथमपुरुषैकवचनयोः ततिबित्येतयोः प्रत्येकम् इ, ए इत्येतावादेशौ स्तः । तकारोऽसंदेहार्थं । रमइ, रमए । विरमइ, विरमए । ततिपोर्न्यत्येन ग्रहणाद् यथासंख्यं न । 'शौरसेन्यां विभाषासु भवेद् दिरपि तिप्तयोः' । यथा—'चित्ते विहुद्विदि न तुद्विदि सा गुणोसु' इत्यादि । सिद्धावस्थायां साध्यावस्थायां वा लक्ष्यवशात् परिभाषेयम् । ततिपोरिदेतावित्यादिना 'एकचो हीञ्' इत्येवमन्येन प्रकारेण ये न तिबादीनामादेशा विद्यास्यन्ते ते सिद्धावस्थायां भूतकाले साध्यावस्थायां वर्तमानकाले लक्ष्यवशाद् भवन्तीति परिभाष्यते । भूते-हसइ, हसए । अहसत्, अहसीत्, जहास । वर्तमानेऽपि-हसइ, हसए । हसति । पेच्छइ, पेच्छए । प्रैक्षत्, प्रैक्षिष्ट, प्रैक्षांचक्रे ॥ १ ॥

ततिपोरिति । आत्मनेपद तथा परस्मैपद के प्रथमपुरुष एकवचन के त, तिप् को ह, ए ये आदेश हों । इत्-एत् में तकार असंदेहार्थ है । रम्-ति । 'शेषाणामदन्तता' (७+७८) से अदन्तता । रमइ, रमए । विपूर्वक परस्मैपदी है । विरमइ, विरमए । 'शौरसेनी में तिप् त को दि भी होता है' । छुट परिवर्तने (९ से) व को ह । सिद्धावस्था में अथवा साध्यावस्था में लक्ष्यानुरोध से यह नियामक सूत्र है, अर्थात् भूतकाल के प्रत्ययों की सिद्धावस्था में और वर्तमानकाल के प्रत्ययों की साध्यावस्था में । 'ततिपो०' इससे और 'एकचो हीञ्' इससे या अहसीत्, जहास भूतकाल में, एवं हसति वर्तमानकाल में । तथा ईञ्-आत्मनेपदी-पेच्छइ, पेच्छए-प्रैक्षत्, प्रैक्षिष्ट, प्रैक्षांचक्रे भूतकाल में । एवं प्रेक्षते वर्तमानकाल में होंगे ॥ १ ॥

थास्सिपोः सि से ॥ २ ॥

थास्, सिप्-इत्येतयोरेकस्य स्थाने सि, से इत्येतावादेशौ भवतः । पढसि । पढसे । सहसि । सहसे । (पूर्ववत् ट्=ढ, अन्यत्सुगमम्) ॥२॥

सिपथासोः^१ सि से—सिपथासोः सि, से इत्येतौ स्तः । जाणासि, जाणासे । जानासि । वेवसि, वेवसे । वेपसे ॥ २ ॥

सिबिति । सिप् को सि-से, एवं थास् को सि-से होते हैं । उदाहरणों में स्पष्ट है ॥ २ ॥

(सं० ६ से णकार । १५ से प को व । १८ से क्ष को छकार । ४ से रेफलोप)

इड्मिपोर्मिः ॥ ३ ॥

इट्, मिप्-इत्येतयोः स्थाने मिर्भवति । पढामि । हसामि । सहामि (७-३० आत्वम्) ॥ ३ ॥

इण्^१मिपोर्मिः- इट्-मिप् इत्येतयोर्मिरेव स्यात् । उत्तमपुरुषे परस्मैपदमेव । जंपामि, जाणामि, वदामि । मिपो मि-विधानं भरोमि करेमीत्यादाँ लादेशे वेति एत्वार्थम् ॥

इट् इति । इट् मिप् इनको मि हो अर्थात् उत्तमपुरुष मँ परस्मैपद ही हो । जंपामि, जाणामि, वदामि इत्यादि उदाहरणों से स्पष्ट है । मिप् को मि-विधान 'लादेशे वा' इससे एत्व के लिये ॥ ३ ॥

न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु ॥ ४ ॥

बहुषु वर्तमानानां तिङां स्थाने न्ति, ह, इत्था, मा, मु, म इत्येत आदेशा भवन्ति । प्रथमपुरुषस्य, रमंति । पढंति । हसंति (२-२४ ठ्=ढ, झि = न्ति कृते, ४-१७ वि०, अ० स्प०) । मध्यमस्य-रमह, पढह, हसह, पढित्था^२ (मध्य० थ=ह, इत्थ इति द्वावादेशौ, शो० स्प०) । उत्तमस्य—पढामो, पढमु पढम (उत्तमस्य मो, मु, म इत्येत आदेशाः, ७-३० आत्व-विकल्पः, शो० स्प०) ॥ ४ ॥

न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु—बहुष्वर्थेषु विहितानां परस्मैपदात्मनेपदसम्बन्धिनां फिक्कयोः न्तिः स्यात्, न्ते इत्यपिः थध्वमोः ह इत्था च, मस्-महिङ्कोश्च मो, मु, म इति त्रय आदेशाः स्युः । लहन्ति, लहन्ते = लभन्ते । भवह, भवित्था = भवथ । जुज्झह, जुज्झित्था = युध्यध्वम् । वीहामो, वीहामु, वीहाम = विभीमः, विभिमो वा । वड्ढामो, वड्ढामु, वड्ढाम = वर्धामहे । 'इरे इत्यपि वाऽऽदेशस्तिपो झेर्मस्य च स्मृतः' । सुसइरे सुहं । शुष्यति सुखम् । 'इवे' इत्यादेश इति सदानन्दः । यथा-सुसइवे, शुष्यति । पहुष्विवे, प्रभवन्ति । दूसइवे, दूष्यन्ते । 'भुवः प्रादेः परस्य स्यादादेशो हुव्व इत्यपि' । पहुष्विवे रिउणो । प्रभवन्ति रिपवः ॥ ४ ॥

न्तिहेत्था इत्यादि । परस्मैपद आत्मनेपद सम्बन्धी बहुवचन के प्रत्ययों को ये हों अर्थात् झि-झ को न्ति और न्त, एवं थ-ध्वम् को ह-इत्था, मस्-महिङ् को मो-मु-म ये तीन आदेश हों । तिप्, झि-झ को 'इव' भी आदेश हो । लभते के ते को न्ति-न्त आदेश हो गये । लहन्ति-लहन्ते । (९ से ह) थ-ध्वम् को ह-इत्था । मस्-

१. अदन्ताद्वातोर्मौ परे अत आत्वं वा भवति ५।५। प्राकृतव्याकरणम्, तथाच तत्रैव अकारान्ताद्वातोर्मौऽमुपे परेषु अत इत्वन् आत्वञ्च भवति, कचिदेत्वमपि ५।६। इत्सिमो, हसामो, इसेमो, इत्सिमु, हसेमु, इत्यादि । इनि अत्वम्, इत्वम्, आत्वम्, एत्वं च प्रतिपादित-मककारान्तधातोः । २. संजीवनीसंमतः पाठोऽयम् । ३. प्रथमपुरुषस्य न्ति, मध्यमस्य ह, इत्था, उत्तमस्य मो, मु, म, इति विवेकः । तथाच हेमः—बहुष्वायस्य न्ति, न्ते, इरे ८।२।१४२। मध्यमस्येत्था, हचौ ८।३।१४३। तृतीयस्य मो, मु, माः । ८।३।१४४ इति । ४. पढित्था, पढित्थ । का० पा० ।

महिङ् को मो-मु-म उदाहरणों में स्पष्ट है। तिप्-झि-झ को इरे यह भी आदेश होगा। शुष्-सुसइरे। सदानन्दने इरे के स्थान में 'ह्वे' आदेश माना है। वह प्रतीत नहीं होता है। प्रादि उपसर्ग से पर भूधातु को हुव्व आदेश हो। पहुव्विरे। प्रभवन्ति ॥

अत ए से ॥ ५ ॥

नित्यार्थं वचनं यतो विशेषणम्। ततिपोः सिप्यासोः ए से इत्यादेशावत एव परौ^१ भवतो, नान्यस्मात्। ततिपोः, रमए, पढए। सिप्यासोः रमसे, पढसे (रम्-त = ए—रमए। २-२४ ठ् = ढ, पढ-ति = ए पढए। रम्-थाम् = से = रमसे। पढ-सिप् = से = पढसे)। अत इति किम् ? होइ (८-१ भू-हो, ७-१ ति = इ)। भवति ॥ ५ ॥

अत ए से—तितयोर्य ए इत्यादेशः, सिप्यासोर्यः से इत्यादेशस्तौ च अदन्तादेव स्तः। करए। गिण्हसे। अत इति किम् ? होइ, होसि। 'अकारान्तानियम्येते न्तमाणौ कापि पण्डितैः'। हुवन्ते-भवन्ति। हुवमाणो-भवन् ॥ ५ ॥

अत इति। तिप् त को जो ए आदेश हो और सिप्-थास् को जो से हो वह अकारान्त से ही होगा। जैसे-करए, गिण्हसे। जहाँ अकारान्त नहीं होगा वहाँ नहीं होगा। जैसे-होइ, होसि। न्त और माण भी अकारान्त से कहीं होते हैं। जैसे हुवन्ते, हुवमाणो। भवन् के अर्थ में न्त और माण हैं ॥ ५ ॥

^२अस्तेर्लोपः ॥ ६ ॥

अस्तेर्धातोः थास्सिपोरादेशयोः परतो^३ लोपो भवति। सुत्तो सि (७-२ सिप् = सि, शे० ३-१ सू० स्प०)। पुरिसो सि (१-२३ सू० स्प०)। सुप्तोऽसि। पुरुषोऽसि ॥ ६ ॥

अस्तेर्लोपः—तिवाद्दौ अस्धातोर्लोपः स्यात्, तुमं सि। पुत्तो सि। लक्ष्यानुसारी लोपः। तेनेह न-अस्थि। संति। प्रायः कर्त्रादिपूर्वपदे लोप इति भावः ॥ ६ ॥

अस्तेरिति। तिवादिक प्रत्ययों के परे अस् धातु का लोप हो। त्वम्-असि। तुमं सि। लक्ष्यानुकूल लोप है, अतः कहीं न भी होगा। अस्थि। संति। प्रायः कर्त्रादिक के पूर्वपद हो लेने पर ही लोप होगा—यही व्यवस्था है ॥ ६ ॥

मिमोमुमानामधो हश्च ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामस्तेः परेषामधो हकारः प्रयोक्तव्यः। अस्तेश्च लोपः। गओ म्हि, गअ म्हो। गअ म्हु, गअ म्ह (२-२ तलोपः, ५-१ ओ), (७-२ मिप् = मि, ७-३ मस् = मा, सु, म, ५-२ जसो लोपः) गतोऽस्मि। गताः स्मः ॥ ७ ॥

मिमोमुमानामधो हश्च—अस्तेः सम्बन्धिनामेषामधः हकारः प्रयोज्यः। चकारा-

१. नित्यं भवतः। का० पा०। २. अस्तेर्लोपः। का० पा०। ३. परयोः। अस्तेर्धातोः परतः थास्सिपोर्लोपः। का० पा०।

दुक्तधातुलोपश्च । आणत्त म्हि, आणत्तोऽस्मि । आणत्त म्ही, आणत्त म्हु, आणत्त म्हु, आणत्ताः स्मः ॥ ७ ॥

मिमो इति । अस्-धातु से पर मि-मो-सु-म इनके अधोभाग में हकार का योग होता है । आणत्तः अस्मि । अस् का लोपः 'मिमोमुमा०' इससे हकार का योग । म्हि । एवं बहुवचन में आणत्त म्ही । आणत्त म्हु । आणत्त म्हु । आणत्ताः स्मः । 'सन्धावज्जलोप०' इससे आणत्ता के आकार को ह्रस्व ॥ ७ ॥

यक ईअइज्जौ ॥ ८ ॥

यकः स्थाने ईअ इज्ज इत्यादेशौ भवतः । पढीअइ । पढिज्जइ । सहीअइ । सहिज्जइ । (स्प०) पठ्यते । सह्यते ॥ ८ ॥

यक इअइज्जौ^१—भावे कर्मणि च विहितस्य यकः इअ इज्ज इत्यादेशौ भवतः । अकर्मकात् धातोर्भावे, सकर्मकात्कर्मणि । भावे तावत्-णञ्चिअइ, णञ्चिअए । णञ्चिज्जइ, णञ्चिज्जए-इत्यादि । कर्मणि-अग्हेर्हि गीअं, गाइअइ, गाइअए, गाइज्जइ, गाइज्जए ॥८॥

यक इति । अकर्मक धातु से भाव में और सकर्मक धातु से कर्म में विहित यक् के स्थान में इअ इज्ज ये आदेश हों । णञ्चिअइ, णञ्चिअए । 'ततिपोरिदेतौ ६।१ से त-प्रत्यय को इ-ए होगा । 'ञो व्रजिनृत्योः' ७।५१ इससे तकार को च आदेश । 'सन्धावज्जलोप०' ४।१ से च के अकार का लोप । णञ्चिअइ, णञ्चिअए । एवस्-णञ्चिज्जइ, णञ्चिज्जए-नुत्यते । कर्म में—गाइअइ, गाइअए, गाइज्जइ, गाइज्जए । मया गीयते ॥८॥

नान्त्यद्वित्वे ॥ ९ ॥

धातोरन्त्यद्वित्वे सति यक ईअ इज्ज इत्यादेशौ न भवतः । ह्रस्सइ । गम्मइ^२ (८-५८ गमादीनां द्वित्वम्) । ह्रस्यते । गम्यते । गमादीनां विकल्पेन [द्वित्वविधानात्^३,] द्वित्वविधाने उक्तावादेशौ न भवतः, द्वित्वाविधाने तु भवत एव । गमीअइ, गमिज्जइ (पक्षे-७-८ ईअ इज्ज-आदेशौ, शे० पू० स्प०) ॥ ९ ॥

नान्त्यद्वित्वे—भावे कर्मणि च धातेरन्त्यवर्णद्वित्वे इअ-इज्जौ एतौ न स्तः । भावे-सकइ, सकए । सुप्पइ, सुप्पए । कर्मणि-गम्मइ, गम्मए । अयं योगो विभज्यते । तेन, अन्यत्रापि यकोऽभावः । हीरइ, कीरइ, तीरइ । हियते, क्रियते, तीर्यते ॥ ९ ॥

नान्त्येति । भाव अथवा कर्म में धातु के अन्त्य वर्ण द्वित्व से पर इअ इज्ज आदेश नहीं होते हैं । भाव में-सकइ मए । 'शकादीनाम्०' ७।५६ इससे ककारद्वित्व । 'ततिपो०' ६।१ इससे इकार, एकार । 'शषोः सः' २।३९ से सकार । 'शेषाणामदन्तता' ७।७८ इससे धातु को अदन्तत्व । एवस्-सकइ, सकए । मया कर्तुं शक्यते । एवस्-सुप्पइ, सुप्पए । मया सुप्यते । कर्म में—गम्मइ, गम्मए-गमादीनाम्०' ७।६२ इससे मकार को द्वित्व । अन्य कार्य पूर्ववत् । गम्यते ग्रामः । एवस् लब्भइ, लब्भए ।

१. संजीवनीसंमतः पाठः । २. 'त्यादेः' ८।१। १ तिवादीनां स्वरस्य स्वरे परे सन्धिर्न । हेम० । एवं सर्वत्र सन्ध्यभावो बोध्यः । ३. [ ] अयं पाठो न सार्वत्रिकः ।

गमादित्वाद् द्वित्व । 'वर्गेषु युजः०' ३।५१ से बकार । लढभइ, लढभए । देवः लभ्यते । 'नान्यद्वित्वे' का विभाग करें । 'न' यह पृथक् सूत्र है । इसका यह अर्थ होगा कि अन्यत्र भी कहीं भाव अथवा कर्म में प्रत्यय होने पर यक् नहीं होता । जैसे हियते-हीरइ । क्रियते-कीरइ । तीर्यते-तीरइ ॥ ९ ॥

न्तमाणौ शतृशानचोः ॥ १० ॥

शतृ—शानच् इत्येतयोरेकैकस्य न्त, माण इत्येतावादेशौ भवतः । पढन्तो । पढमाणो । हसन्तो । हसमाणो (पूर्ववत् पढ, शतृ = न्तजाते ५-१ ओ, एवं शानचोऽपि माण आदेशः, ५-१ ओत्वं च) ॥ १० ॥

न्तमाणौ शतृशानचोः—एतयोः न्त-माण एतौ स्तः । कुप्पन्तो, कुप्पमाणो । खमन्तो, खममाणो । 'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च क्वचित्' । जइ पढन्तो पंडिओ होन्तो । जइ पढमाणो पंडिओ होमाणो । पचे-पढेज् पंडिओ होज् ॥ १० ॥

न्तमाणौ—इति । शतृ-शानच् प्रत्ययों को न्त, माण आदेश होते हैं । कुप्यत्-कुप्पन्तो अथवा कुप्पमाणो । कुप क्रोधे । शतृप्रत्यय को न्त अथवा माण आदेश । 'शेषाणामदन्तता' ७।७८ से धातु को अदन्तत्व, 'शकादीनां द्वित्वम्' ७।५७ से पकार-द्वित्व । 'अत ओत् सोः' ५।१ से सु को ओकार । कुप्पन्तो, एवम् कुप्पमाणो । कुप्य-तीति कुप्यन् । चमते—इति चममाणः । चमूष् सहने । उक्त सूत्र से शानच् को न्त, माण आदेश होंगे । 'कृस्कर्त्ता खः' ३।२९ से च को ख आदेश । धातु को अदन्तता, सु को ओकार पूर्ववत् होंगे । क्रिया के द्वारा क्रिया की सिद्धि में 'ल' के स्थान में कहीं-कहीं न्त, माण आदेश होते हैं । उदाहरण—जइ इति । यदि अपठिष्यत् तदा पण्डितः अभविष्यत् । पठ् धातु । ल के स्थान में न्त एवं माण आदेश । 'ओ हः' २।२२ से ढकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । जइ पढन्तो, एवं पढमाणो पंडिओ होमाणो । पचे—'क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज-ज्जा वेति न्तमाणवत्' । इससे दो में से कोई भी एक आदेश होगा । तो पच में-पढेज्, पढेजा होगा । 'लादेशे वा' ६।३४ से एकार होगा ॥१०॥

ई च स्त्रियाम् ॥ ११ ॥

स्त्रियां वर्तमानयोः शतृशानचोरीकारादेशो भवति, न्तमाणौ च । हसई, हसन्ती, हसमाणा । वेवई, वेवन्ती, वेवमाणा (वेप० २-१५ प = व, शे० स्प०, ई, न्ती, माणा) ॥ ११ ॥

ई च स्त्रियाम्—स्त्रीलिंगे वाच्ये शतृशानचोरीकारादेशः स्यात्, चकारात् न्तमाणावपि । कुणई । पचे-कुणन्ती, कुणमाणा ॥ ११ ॥

ई चेति । स्त्रीलिंग वाच्य रहते शतृ-शानच् को ईकार आदेश हो । चकारग्रहण से न्त माण भी होंगे । कृ धातु, शतृ अथवा शानच् । 'कृञः कुण च' ७।१० से कुण आदेश । शतृ या शानच् को ईकार । कुणई । कुर्वन्ती कुर्वाणा वा । ह धातु का हरई हरन्ती, हरमाणा । पच में कुणन्ती, कुणमाणा ॥ ११ ॥

धातोर्भविष्यति हिः ॥ १२ ॥

भविष्यति काले धातोः परो द्विशब्दः प्रयोक्तव्यः । होहिइ^१ (८-१ भू = हो, ७-१ ति = इ) । हसिहिइ (७-३३ अ = इ, शो० पूर्ववत्) । होहिन्ति । हसिहिन्ति (७-४ झि = न्ति, ४ = २७ वि०, शो० पूर्व०) । भविष्यति । हसिष्यति । भविष्यन्ति । हसिष्यन्ति ॥ १२ ॥

धातोर्भविष्यति हिः—भविष्यत्काले विहितेषु लकारेषु धातोर्हिविकरणः स्यात् । काहिइ । लृट्-लुट्-लिङ्गे भविष्यन्ति । करिष्यति, कर्ता, क्रियाद् । करिष्यते, कर्ता, कृषीष्ट वा ॥ १२ ॥

धातोरिति । भविष्यत्काल में विहित लकार के परे 'हि'विकरण का आगम हो । प्रकृति-प्रत्यय के मध्य में जो आगम होता है, उसे विकरण कहते हैं । कृधातु 'कृञः का भूतभविष्यतोश्च' ७।१४ से का आदेश । 'ततिपोरिदेतौ' ६।१ से तिप् को इकार आदेश । हि विकरणआगम । काहिइ । यह भविष्यत् काल लृट् के विषय में, आशिष अर्थ में लिङ् के विषय में एवम् अनद्यतनार्थक लुट् में होगा । काहिइ-करिष्यति, कर्ता, क्रियात् । आत्मनेपद में भी पूर्ववत् साधुत्व । काहिइ = करिष्यते, कर्ता, कृषीष्ट ॥

उत्तमे स्सा हा च ॥ १३ ॥

भविष्यत्युत्तमे स्सा हा इत्येतौ प्रयोक्तव्यौ चकाराद् हिश्च । होस्सामि, होहामि, होहिमि । होस्सामो, होहामो, होहिमो^१ (७-३ मिप् = मि, मस् = मो, शो० स्सा, हा, हि आदेशाः, ७-३० इ, आ, शो० सुगमम्) इत्यादि । भविष्यामि, भविष्यामः ॥ १३ ॥

उत्तमे स्सा हा च—भविष्यत्काले लृट्-लिङ्-लुटां सम्बन्धिनि उत्तमपुरुषे धातोः स्सा हा इत्येतौ विकरणौ स्तः । चकाराद् हिरपि । जाणिस्सामो, जाणिहामो, जाणिहिमो । जाणिस्सामु, जाणिहामु, जाणिहिमु । जाणिस्साम, जाणिहाम, जाणिहिम । लृट्-ज्ञास्यामः, ज्ञास्यामहे । लुट्-ज्ञातास्मः, ज्ञातास्महे । लिङ्-ज्ञेयास्म, ज्ञातास्महे । 'ज्ञो जाणमुणौ' ७।१९ इति वक्ष्यमाणेन जाणादेशे 'न्तिहेत्ये०'^१ ४।६ त्यादिना मस्-महिबोरन्यतरस्य मो-मु-म इति त्रय आदेशाः । 'ए च क्त्वे०' इति भविष्यति काले इत्वे जाणिस्सामो इत्यादयः सिद्धयन्ति ॥ १३ ॥

उत्तमे इति । भविष्यत्-काल में विहित लृट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धी उत्तमपुरुष के प्रत्यय के परे धातु से स्सा हा ये विकरण विकल्प से होते हैं । पक्ष में हि-विकरण भी होगा । ज्ञा अवबोधने । 'ज्ञो जाणमुणौ' से जाण, 'ए च क्त्वा०' ६।३३ से इकार आदेश, 'न्तिहेत्ये' ४।६ सूत्र से परस्मैपद में मस्प्रत्यय को और आत्मनेपद में महिङ्प्रत्यय को विकल्प से मो, मु, म ये तीन आदेश होंगे । इस प्रकार मो प्रत्यय के परे स्सा हा, हि-विकरण होने पर जाणिस्सामो, जाणिहामो, जाणिहिमो । ज्ञास्यामः, ज्ञेयास्मः, ज्ञातास्मः । एवम्-सु आदेश के परे तीनों विकरण होने पर जाणिस्सामु, जाणिहामु, जाणिहिमु । साधुत्व पूर्ववत् जानना । और म-प्रत्यय के परे जाणिस्साम, जाणिहाम,

जाणिहिम् । आत्मनेपद में भी ज्ञास्यामहे, ज्ञासीमहि, ज्ञातास्महे को होंगे । पूर्ववत् सब कार्य होंगे ॥ १३ ॥

मिना स्सं वा ॥ १४ ॥

भविष्यत्युत्तमे मिना सह धातोः परः स्संशब्दः प्रयोक्तव्यो वा । होस्सं । पक्षे-होस्सामि, होहामि, होहिमि' (८-१ भू = हो धातोः मिना सह स्सं, पक्षे-धातोः उत्तमे परे ७-१४ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

मिना स्सं वा—भविष्यति काले विहितानां लृट्-लिङ्-लुट् सम्बन्धिनोः इण्-मिपोः स्थाने यो मिस्तेन सह स्सं इति वा विकरणागमः स्यात् । पक्षे यथाप्राप्तम् । 'धातोर्भविष्यति हिः' इति हिः । उत्तमे-स्सा, हा, स्सं इति त्रयोऽपि भविष्यन्ति । अहं चेष्यामि, चीयासम्, चेतास्मि । त्रिष्वपि-अहं चिणिस्सं । चिण् चयने, 'चिञ्चिणः' ७।३२ इति चिणादेशः । 'इण्मिपोर्मिः' ६।३ इति मिः, तेन सह तस्य स्थाने स्सं आदेशः । चिणिस्सं ॥ १४ ॥

मिनेति । भविष्यत्-काल में विहित लृट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धी इण्-मिप् के स्थान में जायमान जो मि आदेश उसको विकरण के साथ स्सं यह विकरण विकल्प से हो । पक्ष में यथाप्राप्त विकरण होंगे । अतः भविष्यत्काल के उत्तमपुरुष में स्सा हा हि ये भी तीनों होंगे । लृट् में चेष्यामि के स्थान में, लिङ् चीयासम् में, लुट् चेतास्मि में अहं चिणिस्सं होगा । चिण् धातु को 'चिञ्चिणः' ७।३२ से चिण आदेश, 'इण्मिपोर्मिः' ६।३ इससे आत्मनेपद परस्मैपद दोनों में मि आदेश होगा । 'ए च क्त्वा०' ६।३३ से धातु के अकार को इकारादेश । अहं चिणिस्सं ॥ १४ ॥

मोमुमैर्हिस्सा हित्था ॥ १५ ॥

भविष्यति काल उत्तमे बहुवचनादेशस्य मो, मु, म-इत्येतैः सह हिस्सा, हित्था, इत्येतावादेशौ वा भवतः । होहिस्सा, होहित्था । हसिहि-स्सा, हसिहित्था । एवं मुमयोरपि, इत्यादि (७-४ सूत्रविहितैर्मोमुमैः सह, शो०स्प०) । भविष्यामः, हसिष्यामः । पक्षे-होहिमो, होस्सामो', होहामो । हसिहिमो, हसिस्सामो, हसिहामो । (पक्षे-७-१३ सूत्रविहितरूपणि द्रष्टव्यानि । सेट्हुस्धातोरपि तथैव हि, स्सा, हा इत्येते प्रयोक्तव्याः । एवं ७-४ सूत्रे शिष्टयोर्मुमयोरपि प्रयोगः । यथा-होहिमु, होहिम इत्यादयः) ॥

मोमुमैर्हिस्सा हित्था—वैत्यनुवर्तते । भविष्यत्कालविहितयोर्लृट्-लिङ्-लुट्-सम्बन्धिनोः उत्तमपुरुषबहुवचनयोर्मस्-महिषौयै मो-मु-म इत्येते त्रय आदेशा उक्तास्तैः सह धातोः परतः हिस्सा, हित्था, इत्येतौ विकरणौ स्तः । अस्महे किणिहिस्स । अस्महे किणिहित्था । वयं केष्यामः, केष्यास्मः, केतास्मः । आत्मनेपदे-वयं केष्यामहे, केषीमहि । केतास्महे । 'लुटो यन्मध्यमैकत्वं हित्था तेन समं कृञः' । कृधातोः सिप्

थास् वा प्रत्ययौ । 'सिपथासोः सि से' इति सिः । तेन सह हिस्था इति विकरणः ।
त्वं करिष्यसि = तुमं काहिस्था । आत्मनेपदेषु करिष्यसे = काहिस्था ॥ १२ ॥

मोमुमेति । भविष्यत्काल में विहित लृट्-लिट्-लृट्-सम्बन्धी आत्मनेपद एवं परस्मै-
पद के उत्तमपुरुष बहुवचन में विद्यमान मस्-महिङ्-प्रत्यय के स्थान में जो मो, मु, म
ये तीन आदेश होते हैं, उनके सहित प्रत्यय के स्थान में हिस्सा, हिस्था ये आदेश होते
हैं । अग्ने किणिहिस्सा, आत्मनेपद-परस्मैपद दोनों में समानरूप होगा । एवम् अग्ने
किणिहिस्था । वयं क्रेष्यामः, क्रेष्यामहे । क्रेष्यास्मः, क्रेषीमहि । क्रेष्यास्मः, क्रेष्यास्महे ।
जहाँ हिस्सा, हिस्था आदेश नहीं होंगे, वहाँ पक्ष में मो-मु-म होंगे । अग्ने किणिस्सामो,
किणिहामो । किणिस्सामु, किणिहामु । किणिस्साम, किणिहाम—इत्यादि होंगे ।
साधुत्व पूर्ववत् जानना । 'लृटो' इति । कृधातु के लृट्लकार में मध्यमपुरुष के एक-
वचन में प्रत्यय के साथ हिस्था विकरण होगा । कृ धातु । सिप् अथवा थास् प्रत्यय ।
'सिपथासोः सि से' इससे अन्यतर को सि आदेश । 'कृजः का भूतभविष्यतोश्च'
७१४ से का आदेश । सिप्रत्ययसहित को हिस्था आदेश । तुमं काहिस्था = करिष्यसि,
करिष्यसे वा ॥ १५ ॥

कृदाश्रुवचिगमिरुदिदृशिविदिरूपाणां काहं दाहं सोच्छं वोच्छं
गच्छं रोच्छं दच्छं वेच्छं ॥ १६ ॥

भविष्यति काल उत्तमैकवचने कृजादीनां स्थाने यथासंख्यं काहं
प्रभृतय आदेशा भवन्ति । काहं, करिष्यामि । दाहं, दास्यामि । सोच्छं,
श्रोष्यामि । वोच्छं, वक्ष्यामि । गच्छं, गमिष्यामि । रोच्छं, रुदिष्यामि ।
दच्छं, द्रक्ष्यामि । वेच्छं, वेत्स्यामि । इत्यादि^१ ॥ १६ ॥

कृदाश्रुवचिगमिरुदिदृशिविदिरूपाणां काहं दाहं सोच्छं वोच्छं गच्छं रोच्छं
दच्छं—उत्तमे इति श्रुवर्तते । निपातसामर्थ्यात् एकवचनं लभ्यते । अत्र कृप्रभृतयो
ये उक्तास्तत्सदृशानां भविष्यदुत्तमपुरुषे स्थितानां पदस्य यथासंख्येन काहं इत्यादय
आदेशा निपात्यन्ते । डुकृञ् करणे । काहं, करिष्यामि । दाहं, दास्यामि । सोच्छं,
श्रोष्यामि । वोच्छं, वक्ष्यामि । गच्छं, गमिष्यामि । रोच्छं, रुदिष्यामि । दच्छं,
द्रक्ष्यामि । 'रूपशब्दस्य सादृश्यादन्येऽन्येषां निपातिताः' । यथा—मोच्छं, मोक्ष्यामि ।
छेच्छं, छेत्स्यामि । भोच्छं, भोक्ष्ये, भोक्ष्यामि वा । विच्छं, वेदिष्यामि । इत्यादि ॥ १६ ॥

कृदेति । भविष्यत्काल में उत्तमपुरुष के एकवचन में कृ इत्यादि धातुओं के
सिद्ध पद के स्थान में क्रम से काहं, दाहं इत्यादिक आदेश होते हैं, अर्थात् करिष्यामि
का काहं । दास्यामि का दाहं । श्रोष्यामि का सोच्छं । वक्ष्यामि का वोच्छं । गमिष्यामि
का गच्छं । रुदिष्यामि का रोच्छं । द्रक्ष्यामि का दच्छं आदेश होंगे । 'दृशिरूपाणाम्'
यहाँ रूपग्रहण से पूर्वोक्त धातुओं के सदृश अन्य धातु को भी तत्सदृश निपातस्वरूप
आदेश जानना । जैसे मोक्ष्यामि का मोच्छं । छेत्स्यामि का छेच्छं । भोक्ष्ये, भोक्ष्यामि

१. रूपग्रहणादन्यत्रापि । यथा—मोच्छं, पेच्छं । मोक्ष्यामि, प्रेक्ष्यामि । का० पा० ।

२. संजीवन्यादिमतः पाठः ।

का भोच्छं। वेदिष्यामि का विच्छं-इत्यादिक आदेश जानना। यद्यपि पूर्वोक्त क्रमानुसार वेदिष्यामि का वेच्छं होना चाहिये परन्तु काव्यानुसार पूर्वाचार्यो के आदेशानुसार विच्छं होगा ॥ १६ ॥

श्रवादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा ॥ १७ ॥

श्रु-इत्येवमादीनां प्रथममध्यमोत्तमेषु त्रिष्वपि पुरुषेषु परतो भविष्यति काले सोच्छं इत्याद्य आदेशा भवन्ति, अनुस्वारं विहाय हिलोपश्च वा। सोच्छिह, सोच्छिहिह। श्रोष्यति। सोच्छिति, सोच्छिंहिति। श्रोष्यन्ति (सोच्छादेशे ७-३३ अ = इ, ७-१ ति, त = इ, पक्षे ७-१२ हि, ७-४ झि = न्ति, ४-७ बि०, शे० पू०)। सोच्छिसि, सोच्छिहिसि। श्रोष्यसि (७-२ सिप्, थास् = सि, शे० पू०)। सोच्छित्था, सोच्छिहित्था। श्रोष्यथ (७-४ थ = इत्था, पूर्ववत् हि)। सोच्छिमि, सोच्छिहिमि। श्रोष्यामि (७-३ मिप् = मि, शे० पू०)। सोच्छिमो, सोच्छिहिमो, सोच्छिमु, सोच्छिहिमु, सोच्छिम, सोच्छिहिम, सोच्छिसामो, सोच्छिस्सामु, सोच्छिस्साम्। श्रोष्यामः (७-४ मस = मा, मु, म, एवं ७-१२ हि प्रयोगः, ७-१३ स्साप्रयोगे, मोमुमानां प्रयोगश्चाऽन्ते कार्यः)। एवं वोच्छादिरपि ॥ १७ ॥

श्रवादीनां त्रिष्वनुस्वारवर्जं हिलोपश्च वा—अनुस्वारवर्जमिति क्रियाविशेषणम्। पूर्वोक्तेषु श्रवादिषु श्रु-वचि-गमि-रुदि-दृशीनां पञ्चानां त्रिषु प्रथममध्यमोत्तमेषु यथाक्रमं पूर्वसूत्रोक्ता एवादेशा अनुस्वारवर्जं भवन्ति, हिलोपश्च वा। धातोर्भविष्यति विकरणो यो हिः विहितः तस्य विकल्पेन लोपो भवति। श्रोष्यति, श्रु श्रवणे लृट्-प्रथमपुरुषैकवचनम्-तिप्। ऋक्तसूत्रेण अनुस्वाररहितः सोच्छ आदेशः। 'तति-पोरिदेता'वितीकारः। 'ए च क्त्वा' ६।३३ इति प्रकृतेः धातोः इकारः। सोच्छिह, सोच्छिहिह। प्रथमपुरुषबहुवचने 'न्तिहित्ये'त्यादिना न्तिः। सोच्छिन्ति, सोच्छिहिन्ति। मध्यमपुरुषैकवचने 'सिपथासोः सि से' ६।३। इति सिः। 'अत ए से' इति नियमात् अत्र से इत्यादेशो न भवति। सोच्छिसि, सोच्छिहिसि। बहुवचने मस्य 'न्तिहेत्या०' ६।४। इत्यादिना ह इत्या इत्यादेशौ। 'सन्धावज्जलोप०' इति इत्या इत्यस्य इकार-लोपः। सोच्छिह, सोच्छिहिह। सोच्छित्था, सोच्छिहित्था। उत्तमपुरुषबहुवचने मस्, तस्य 'न्तिहेत्या०' इति मो-मु-मा इत्यादेशाः। सोच्छिमो, सोच्छिहिमो। एवं वचने-च्छादेशो, गमेर्गच्छादेशो, रुदेः रोच्छादेशो, दृशोर्दच्छादेशो, विदेर्विच्छादेशोऽपि ऊह्यम्। लिङ्लोटोरप्येवमेव बोध्यम् ॥ १७ ॥

श्रवादीनामिति। 'अनुस्वारवर्जं' यह क्रियाविशेषण है। पूर्वोक्त श्रु इत्यादिक

१. सोच्छिहामो, मु, म, सोच्छिस्सा सोच्छिहित्था, बोच्छिहिस्सा। का० पा०।

२. संजीवनीसुबोधिनिसंमतः पाठः।

धातुओं में अर्थात् कृ, दा को छोड़ कर श्रु, वच्, गम्, रुद्, इश्-धातुओं को भविष्यत्-काल में प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष तीनों में अनुस्वार-रहित सोच्छ्, वोच्छ्, गच्छ्, रोच्छ्, दच्छ् इत्यादिक आदेश होते हैं। और हि-विकरण का विकल्प से लोप होता है। श्रु धातु सुनने के अर्थ में है। श्रु धातु से भविष्यत्काल में तिप्-प्रत्यय। पकार इत्। उक्त सूत्र से सोच्छ् आदेश, विकल्प से हि विकरण का लोप, 'ततिपोरिदेतौ' से तिप को इकार, 'ए च क्त्वा-' इससे धातु के अकार को इकार आदेश। सोच्छ्इ। पच में—जहाँ हि-विकरण का लोप नहीं होगा, वहाँ सोच्छ्हिइ। माधुत्व पूर्ववत्। प्रथमपुरुष बहुवचन में 'न्तिहेत्थ०' इससे न्ति आदेश। सोच्छ्न्ति, सोच्छ्हिन्ति। मध्यमपुरुष एकवचन में सिप्, 'सिप्थासोः सि से' इससे उभयत्र = आत्मनेपद—परस्मैपद में सि आदेश होगा। अकारान्त से ही सि आदेश होता है, अतः यहाँ 'से' आदेश नहीं होगा। सोच्छ्सि, सोच्छ्हिसि। मध्यम-पुरुष बहुवचन में 'थ' प्रत्यय होगा। उसको न्ति 'स्मृतो न्ति शिक्षयोः स्थाने, हृत्था वेति थध्वमोः'। 'न्तिहेत्था०' इससे ह और इत्था आदेश। 'सन्धौ अज्जोपविशेषा बहुलम्' से इत्थाप्रत्यय के इकार का लोप। एवं श्रोष्यथ का सोच्छ्ह, सोच्छ्हिह, सोच्छ्हिथा, सोच्छ्हिह्था ये रूप होंगे। उत्तमपुरुष के एकवचन में सोच्छ्, वोच्छ् इत्यादिक होते हैं यह प्रथम कह आये हैं। उत्तमपुरुष बहुवचन में मस् को 'न्तिहेत्था' से मो, मु, म आदेश होंगे। सोच्छ्मो, सोच्छ्हिमो। श्रोण्यामः। एवं जहाँ मु आदेश होगा, वहाँ सोच्छ्मु, सोच्छ्हिमु। जहाँ म आदेश होगा, वहाँ सोच्छ्म, सोच्छ्हिम रूप होंगे। ये छ रूप श्रोण्यामः इस लुट्-लकार के कहे। इसी प्रकार विध्यादिक अर्थों में लिङ्, लोट् के भी तीनों वचनों में रूप जानना ॥ १७ ॥

उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन् ॥ १८ ॥

विध्यादिष्वेकस्मिन्नुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यम् उ, सु, मु इत्येत आदेशा भवन्ति । हसउ । हससु । हसमु (स्पष्टं, ७-१ सूत्रस्य बाधः) । हसतु । हस । हसानि ॥ १८ ॥

उ सु मु विध्यादिष्वेकस्मिन्—विध्यादिष्वर्थेषु वर्तमानस्य लिङ् एकवचनस्य उ सु मु इति त्रय आदेशा भवन्ति । 'लोट् चे'ति निर्देशात् लिङ्-लोटोर्ग्रहणम्, विधिनि-मन्त्रणामन्त्रणाभीष्टसंप्रश्नप्रार्थनाः विध्यादयो ग्राह्याः । लोटो लिङ्श्च एकवचने ततिपोः उः, थाससिपोः सुः, इङ्मिपोः मुः । 'ततिपोरिदेतौ' इत्यस्य, 'सिप्थासोः सिसे' इत्यस्य, 'इष्मिपोमिः' इत्यस्य च बाधः । करोतु, कुरुताम् इत्यत्र, कुर्यात्, कुर्वीत इत्यत्र च कुणउ इति । इङ्कृच् करणे । 'कृचः कुण च' ७।१० इति कुण आदेशः, लिङ्लोटोस्त-तिपोरन्यतरस्य उ इत्यादेशः । सो कुणउ । मध्यमपुरुषस्य लिङ्लोटोरुभयत्र एकवचने सिप्थासोः अन्यतरस्य सु इत्यादेशः, कुणादेशः पूर्ववत् । तुमं कुणसु । त्वं कुर्याः, कुरुथाः । लोटि-कुरु, कुरुष्व वा । उत्तमपुरुषैकवचने इष्मिपोरन्यतरस्य मु इत्यादेशः । ई कुणसु । अहं करवाणि, करवै । कुर्याम्, कुर्वीय वा । 'विध्याद्यर्थेषु सिप्थासोरश्वा-देशो विधीयते' । 'भिदिच्छिदोरन्यस्य न्दः' ७।४२ । इति भिदिच्छिदोरन्यतरस्य

दकारस्य न्दः । तुमं भिन्द । तुमं छिन्द । त्वं भिन्धि, भिन्ध्याः वा । त्वं छिन्धि, छिन्ध्याः वा । विध्याद्यर्थेषु विहितस्य अकारादेशस्य वैकल्पिकत्वात् पद्मे-भिन्दसु, छिन्दसु इत्यपि बोध्यम् । एवं लभधातोः 'खद्यधभां हः' इति भकारस्य हः । तुमं लह, लहसु वा । लभस्व, लभेधाः-इत्यर्थः । 'विध्यादौ प्रथमैकत्वे शौरसेन्यां दुरिष्यते' । एदु एदु पिअसही । इणधातोः लोटि लिङि च ततिपोः 'अडादेशा बहुलम्' ७।८० इति इकारस्य एकारः । एतु, इयाद् वा प्रियसखी । एवं पअट्टदु अज्जो । प्रवर्तताम्, प्रवर्तेत वा आर्यः । 'सर्वत्र लवराम्' इति प्रोपसर्गस्य रस्यलोपः, 'र्तस्य टः' इति टः । 'शेषादेश-योर्द्वित्वमनादौ' इति टकारस्य द्वित्वम्, 'कगचजे०'त्यादिना वकारलोपः । पअट्टदु इति ॥ १८ ॥

विध्यादिक के एकवचन में विशेष है, वह कहते हैं—

उ सु मु इति । विध्यादिक अर्थों में विद्यमान लिङ् लकार के एकवचन को उ, सु, मु ये तीन आदेश होते हैं । 'लोट् च' लोट् लकार भी विध्यादिक अर्थों में होता है । इस कथन से लिङ्-लोट् दोनों का ग्रहण होगा । विधि-प्रेरणा = आज्ञा देना, 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत' प्रतिदिन सन्धयोपासन अथवा सायं-प्रातः इष्टदेव की उपासना करे इस विधिवाक्य में क्यों का प्रश्न नहीं होता । निमन्त्रण-भोजन के लिये बुलाना, आमन्त्रण-साधारण बुलाना, यदि अत्यावश्यक प्रतिबन्धक कार्य न हो तो अवश्य आना, अभीष्ट-सत्कारपूर्वक कहना, संप्रश्न-पूछना, प्रार्थना-सत्कारपूर्वक किसी कार्य के लिये कहना । ये विध्यादिक जानना । कृधातु से लोट् अथवा लिङ् लकार के आत्मनेपद त-प्रत्यय अथवा परस्मैपद में ति-प्रत्यय । उक्त 'उसुमु' इससे उभयत्र लोट्-लिङ् में और आत्मनेपद-परस्मैपद में उ आदेश होगा । 'ततिपोः०' इत्यादिकों का बाधक है । 'कृजः कुण च' इससे कुण आदेश । कुणउ । करोतु, कुरुताम्, कुर्यात्, कुर्वीत में कुणउ होगा । मध्यमपुरुष में सु आदेश, साधुत्व पूर्ववत् । तुमं कुणसु । कुर्याः, कुरुयाः, कुरु, कुरुष्व के स्थान पर कुणसु होगा । उत्तमपुरुष के एकवचन में सु आदेश होगा । हं कुणमु । करवाणि, करवै, कुर्याम्, कुर्वीथ के स्थान पर कुणमु । विध्यादिक अर्थों में मध्यमपुरुष के एकवचन में अकारादेश भी विकल्प से होगा । छिद् अथवा भिद् धातु से सिप् या थास् करने पर 'भिदिच्छिदोः' से द् को 'न्द' आदेश । सिप्, थास् को अकारादेश । तुमं भिन्द, छिन्द । भिन्धि, भिन्ध्याः । छिन्धि, छिन्ध्याः । पद्मे-भिन्दसु, छिन्दसु इत्यादि । लभ् धातु के 'खद्यध०' इससे भकार को हकारादेश । तुमं लह, लहसु । त्वं लभस्व अथवा लभेधाः इति । विध्यादिक अर्थों में शौरसेनी भाषा के प्रयोग में प्रथमा के एकवचन में हु आदेश । एदु पियसही । इण धातु । णकार इत् । लोट्-लिङ् में त अथवा तिप् के स्थान में हु आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से अट् । ट् इत् । 'सन्धौ०' इससे अकार इकार मिलकर एकार । एदु । एतु, इयात् प्रियसखी । एवम्-पअट्टदु अज्जो । पअट्टदु का साधुत्व मूल में स्पष्ट है । अज्जो इति । आर्यः । 'यंशय्याभिमन्युषु जः' इससे 'यं' को जकार । 'शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ' इससे आदेशज-जकार को द्वित्व, 'अदातो यथादिषु वा' इससे अथवा पाली-प्राकृत-व्याकरणस्थ 'युक्ते ओत उत् आदीदूतां हस्वश्चे'ति से हस्व । 'अत ओत् सोः' से ओकार । अज्जो ॥ १८ ॥

न्तु ह मो बहुषु ॥ १६ ॥

विध्यादिषु बहुवृत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं न्तु ह मो इत्येतद्भादेशा भवन्ति । हसन्तु, हसह, हसमो (७-४ सूत्रस्य बाधः, शो० स्प०) ॥ १९ ॥

न्तु ह मो बहुषु—विध्यादिष्वर्थेषु त्रयाणां प्रथममध्यमोत्तमानां बहुवचनेषु लिङ्-लोटोः सम्बन्धिनां भिन्नमसां भ्रुवमहिष्वां च यथासंख्यं न्तु-ह-म इत्यादेशा भवन्ति । तूस्न्तु । तुष् तुष्टौ । 'शपोः सः' इति सः । 'शेषाणामदन्तता' इत्यदन्तता । 'रुपादीनां दीर्घः' इति दीर्घः । लिङो लोटो वा परस्मैपदे फि इत्यस्य उक्तसूत्रेण न्तु इत्यादेशो तूस्न्तु । तुष्येयुः, तुष्यन्तु वा । मध्यमपुरुषे बहुवचने ह-इत्यादेशो-तुम्हे तूसह । दूरं तुष्येत, तुष्यत वा । उत्तमपुरुषे म-आदेशो अम्हे तूसामो । वयं तुष्येम, तुष्याम वा । आत्मनेपदे-प्रसु अदने, उकार इत्, 'प्रसेर्विसः' । ७।२० इति विस् । विसन्तु । प्रसेरन्, प्रसन्तां वा । तुम्हे विसह । यूयं प्रसेष्वम्, प्रसध्वं वा । अम्हे विसिमो । 'इच्च बहुषु' ७।३१ इतीकारः, पक्षे-आकारः, विसामो । वयं प्रसेमहिः प्रसामहे लोटि ॥ १९ ॥

न्तु ह मो इति । विध्यादिक अर्थों में विद्यमान तीनों पुरुषों के अर्थात् प्रथमपुरुष के बहुवचन को एवं मध्यमपुरुष के और उत्तमपुरुष के बहुवचन को लोट्-लिङ् लकार के परस्मैपदसम्बन्धी शिथ-मस् को एवम् आत्मनेपदसम्बन्धी श्रु-ध्वं-महिष् को क्रम से न्तु ह म ये आदेश होते हैं । अर्थात् शि-श्रु को न्तु । श्रु-ध्वं को ह । मस्-महिष् को म आदेश । तूस्न्तु, तूसह, तूसम । मूल में साधुत्व स्पष्ट है । प्रसु धातु, उकार इत् है । 'प्रसेर्विसः' से विस् आदेश । विसन्तु । यूयं प्रसेष्वम् लिङ्-प्रसध्वम् लोट् । विसिमो विसामः । लिङ् में प्रसेमहि के स्थान में, 'इच्च बहुषु' से इकार । अम्हे विसिमो इकारादेश में । पक्ष में-विसामो । एवम्-लोट्-लकार के बहुवचन में विसिमो, विसामो । उक्त साधुत्व से दोनों रूप होंगे ॥ १९ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोज्जं ज्जा वा ॥ २० ॥

वर्तमाने भविष्यदनद्यतने विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य ज्ज, ज्जा इत्येतावादेशौ वा भवतः । पक्षे-यथाप्राप्तम् । वर्तमाने तावत्, होज्ज, होज्जा । हसेज्ज, हसेज्जा । पक्षे-होइ, हसइ-इत्यादि (८-१ भू = हो, पक्षे ७-१ ति = इ, एवं हस्धातोरपि ज्ञेयम्) । भविष्यदनद्यतने, होज्ज, होज्जा । पक्षे-होहिइ इत्यादि । विध्यादिष्वेवम्^१ । (भविष्यत्यपि होज्जे-त्यादि पूर्व०, पक्षे ७-१२ सू० स्प०, विध्यादिष्वपि होज्ज, होज्जा । पक्षे-हो उ, सु, मु इत्या०) ॥ २० ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च^२ ज्ज ज्जा वा—वर्तमानं च भविष्यदनद्यतनं चेति द्वन्द्वः, वर्तमाने उत्पन्नस्य लटः, भविष्यदनद्यतने चोत्पन्नस्य लुटः, विध्यादिषु

१. पुरुषत्रयेऽपि एकवचनबहुवचनरूपाणि बोध्यानि । का० पा० ।

२. संजीवन्यादिसंमतः पाठः ।

लोट्लिङेश्च सर्वत्र तिबादीनां ज्, जा वा । पक्षे-एसो मुणइ । ज्ञा अत्रबोधने, ज्ञा-
धातोर्लटि, तिपि 'ज्ञो जागमुणौ' इति मुणादेशः, 'लादेशे वा' इति अकारस्य एकारः ।
मुरोज्ज एवं मुरोज्जा । पक्षे- 'ततिपोरिदेतौ' इति इकारः, मुणादेशः । एसो मुणइ । एष
जानाति । एदे मुरोज्ज, मुरोज्जा मुणन्ति । एते जानन्ति । तुमं मुरोज्ज, मुरोज्जा, मुणसि ।
त्वं जानासि । तुम्हे मुरोज्ज, मुरोज्जा, मुणह । यूयं जानीथ । आत्मनेपदेऽपि एवमेव
बोध्यम् । एसो णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा । पक्षे-णच्चावेहिइ, एष नर्तयिता । नृती गात्रविच्छेपे,
'ऋतोऽट्' इत्यकारः । 'नो णः' इति णः । 'ञ्चो वृजिनृत्योः' इति तकारस्य च् इत्यादेशः ।
'णिच आवे च' इति आवे इत्यादेशः, उक्तसूत्रेण ज् अथवा जा इत्यादेशः । पक्षे-
'धातोर्भविष्यति हिः' इति हिविकरणम् । णच्चावेहिइ । बहुवचने, एह णच्चावेज्ज, णच्चा-
वेज्जा, पक्षे णच्चावेहिन्ति । 'न्तिहेत्थ०' इति किम्भयोरन्यतरस्य न्ति इत्यादेशः । एते
नर्तयितारः । तुमं णच्चावेज्ज, णच्चावेज्जा, णच्चावेहिसि । त्वं नर्तयितासि । यूयं नर्तयि-
यितास्य, नर्तयिताथ्व । ज् जा-आदेशौ सर्वत्र पूर्ववत्, पक्षे- 'न्तिहेत्थे'ति इत्यादेशः ।
'सन्धावज्ज्लोप०' इतीकारलोपः-णच्चावेहिःथा । प्राकृते आत्मनेपदे परस्मैपदे च
समानम् । पक्षे- 'इण्मिपोर्मिः' इति मिः । 'मिना स्सं वे'ति स्सं-णच्चावेस्सं । 'स्सं'-
इत्यादेशपक्षे 'धातोर्भविष्यति हिः' इति हिः । 'उत्तमे स्सा हा' इति स्सा हा
इत्यादेशौ । एवं त्रयोऽप्येत आदेशा भवन्ति । कृञ् धातोः-कुरोज्ज, कुरोज्जा, कुणउ ।
करोतु, कुरुताम् । कुर्यात्, कुर्वीत । एवं सर्वत्र बोध्यम् । 'क्रियातिपत्तिकालेऽपि
ज्जावेति न्तमाणावत्' जह भुज्ज, भुज्जेज्जा वा । न्त-धिप्पेज्ज, धिप्पेज्जा वा । यदाऽभो-
ह्यत् तदाऽतृप्यत् । भुज् धातोः भुज्ज आदेशः । तस्य 'लादेशे वे'ति एत्वम्-भुज्जेज्ज जा वा
एवं तृप् धातोर्पि धिप्प आदेशः । एत्वम् । धिप्पेज्जा । पक्षे-जह भुज्जन्तो ता धिप्पन्तो ।
'लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि वा क्वचित् ।' इति भुज्जन्तो भुज्जमाणो वेत्यपि । 'ज्जहि
ज्जो चैव दृश्येते विध्यादिष्वपि वा क्वचित्' । कुरोज्जहि, कुरोज्जा । करोतु, कुरुतां वा ।
कुर्यात्, कुर्वीत वा । 'कृञः कुण चे'ति कुणादेशः, 'ततिपोरिदेतौ' इति एत्वम् । सर्वत्र
पूर्वलकारेषु सर्ववचनेषु सर्वपुरुषेषु एतौ एव । पक्षे-कुणउ, कुणन्तु एवमादयः ।
'पक्षे हिश्च सह स्यातां धातूनां लुटि कर्मणि' । मए सो सुमरिज्जिहिइ । 'स्मरतेर्भरसुमारौ'
इति सुमरः । एवं तुमं सुमरिज्जिहिसि । 'सिप्थासोः सिसे' इति सिपः सिरैव । एवम्-
तुए हं सुमरिज्जिहिमि । त्वया अहं स्मरिष्ये । एवं बहुवचनेषु । सुमरिज्जिहिन्ति ।
सुमरिज्जिहिह । सुमरिज्जिहिमो-इत्यादयो वोध्याः ॥ २० ॥

वर्तमानेति । प्रथम भविष्यत्-शब्द का और अनद्यतन-शब्द का कर्मधारय समास,
तदनन्तर वर्तमान और भविष्यदनद्यतन शब्द का द्वन्द्व करना । इस प्रकार
'अनद्यतनयोः' का द्विवचन उपपन्न होता है । तो यह अर्थ होता है-वर्तमान अर्थ में
उत्पन्न लट् के स्थान में और भविष्यदनद्यतन अर्थ में उत्पन्न लुट् के स्थान में एवं लोट्-
लिङ् में सर्वत्र तिबादिकों को विकल्प से ज् और जा आदेश होते हैं । पक्ष में यथाप्राप्त
जो जहाँ प्राप्त होगा वह होगा । एसो मुणेज्ज, मुणेज्जा, मुणइ । एष जानाति । एवं

बहुवचन में एते जानन्ति । त्वं जानासि, यूयं जानीथ के स्थान में भी जानना । साधुत्व मूल में सबका प्रदर्शित है । आत्मनेपद में भी इसी प्रकार आदेश और साधुत्व जानना । एसो णञ्चावेज्ज, णञ्चावेजा । पञ्च में-णञ्चावेहिइ होगा । अनद्यतन-भविष्यत्-काल में उक्त ज्, जा आदेश पञ्च में हि-विकरण है । एष नर्तयिता । वह कल नचावेगा । साधुत्व प्रयोगों का मूल में स्फुट है । क्रियातिपत्तीति । क्रिया के अतिपत्तिकाल में अर्थात् यदि यह कार्य हो तो यह भी कार्य (क्रिया) हां जायगा । जैसे यदि भोजन करेगा तो तृप्त हो जायगा । यहाँ भोजन के साथ तृप्ति का हेतुहेतुमद्भाव है । भुज यालनाभ्यवहारयोः । भुजधातु को भुज् आदेश । 'लादेशे वा' ६३३ इससे एकार । भुज्जेज् । इस प्रकार से जहाँ जा आदेश, वहाँ भुज्जेजा होगा । तृप् प्रीणने । प्रीणन का अर्थ तृप्त होना । 'तृपः थिप्पः' ७१८ इससे थिप्प आदेश । अन्य कार्य पूर्ववत् जानना । लस्य क्रियेति । लकार की क्रियातिपत्ति में अर्थात् पूर्वोक्त लृडादिक के विषय में ल के स्थान पर न्त-माण ये भी आदेश होते हैं । जैसे-जह् भुज्जन्तो भुज्जमाणो वा, ता तिप्पन्तो तिप्पमाणो वा । साधुत्व पूर्ववत् जानना । 'अत् ओत् सोः' ५११ से ओकार । जहि जो इति । विध्यादिक अर्थों में अर्थात् लोट्लिडादिक के विषय में लकार के स्थान में कहीं-कहीं जहि, ज् आदेश विकल्प से होते हैं । जैसे कृधातु । 'कृजः कुण च' ७१० इससे कुण आदेश । अकार को एकार । कुणेज्जहि । कुणेज्ज । पञ्च में-कुणउ-करोतु । सभी लोट-लिङ् इत्यादिक लकारों में सभा वचनों में अर्थात् एकवचन, बहुवचन में और सभी पुरुषों में प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष, उत्तमपुरुष में समानरूप होंगे, क्योंकि लकार को ही जहि ज् आदेश हो जाते हैं । पच्चे-हिश्चेति । धातुओं को लृट् लकार में कर्म में प्रत्यय करने पर जहि ज् के साथ अर्थात् पञ्च में 'हि' भी होता है । मए सो सुमरिज्जिहिइ । स्मृधातु 'स्मरतेभ्रसुमरौ' ७१५ इससे सुमर आदेश । 'ततिपोरिदेवौ' से इकारादेश । 'यक् इअइज्जी' ६१८ से यक्विकरण को इज्ज आदेश । 'सन्धौ अज्जलोप०' ४१९ से धात्वादेश के अकार का लोप । इज्ज के अकार को 'ए च क्त्वा०' ६१३ से इकारादेश । सुमरिज्जिहिइ । मया स स्मरिष्यते । एवम्-मए तुमं सुमरि-ज्जिहिसि । 'सिपथासोः सिसे' ६१२ से सि आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । मया त्वं स्मरिष्यसे । तुए हं सुमरिज्जिहिमि । 'इण्मिपोर्मिः' ६१३ से मि आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । त्वया अहं स्मरिष्ये । बहुवचन में भी साधुत्व पूर्ववत् जानना ॥ २० ॥

मध्ये च ॥ २१ ॥

वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु च धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज् जा इत्येतावादेशौ वा भवतः । वर्तमाने-होज्जइ, होज्जाइ । पक्षे-यथाप्राप्तम् । विध्यादिषु-होज्जउ, होज्जाउ (विकरणस्थाने अत्रादेशौ बोध्यौ, शे० स्पष्टम्) । भवेदित्यादि ॥ २१ ॥

मध्ये च—तिबादीनां धातूनां च मध्ये ज् जा इति विकरणौ वा स्तः । पूर्व-सूत्रेण तिबादीनां ज् जा इति विधीयते । इह तु विकरणौ इति भेदः । पच्चे यथा-प्राप्तम् । देज्जइ, देज्जाइ, देज्ज, देजा, देइ । ददाति, दत्ते इति । 'एकाचां भिभयोर्मध्ये ज् लक्ष्यवशाद् भवेत् ।' तत्र प्रायः ज् एव । ते देज्जन्ति । ददति, ददते वा । भूधातोः

लुटि-होज्इ, होजाइ, होज्, होजा, होहिइ । भविता इति । लाधातोर्लोटिलिङि । लेज्ज
लेजाइ, लेज्, लेजा, लेउ । लातु लायाद् वा । एवमन्यत्राप्युहाम् ॥ २२ ॥

मध्ये इति । तिबादिक प्रत्ययों के और धातु के मध्य में ज् जा ये विकरण होते हैं । पूर्व सूत्र से तिबादिक प्रत्ययों को ज् जा होते हैं, इससे प्रकृति = धातु के और प्रत्यय के मध्य में होते हैं । पच् में- तिबादिक के स्थान में होंगे । दोनों के पच् में-देइ । एकाचामिति । बहुवचन में लक्ष्यानुरोध से ज् यह ह्रस्व ही विकरणागम होता है । जैसे ददति, ददते के स्थान में देजन्ति । भूधातु, लुट् लकार । 'भुवो होहुवौ' इससे भूधातु को हो आदेश । 'मध्ये च' इससे ज्, जा विकरण । पच् में 'वर्तमान०' ६१२० से तिबादिकों को ज् जा आदेश । दोनों के पच् में हि-विकरणागम । इस प्रकार पूर्वोक्त पाँच रूप होंगे । ला आदाने, दाने च । 'ए च क्त्वा०' ६१४३ से एकार । पूर्वोक्त प्रक्रिया से ज् जा विकरण आदेश । 'उ सु सु' ६१२६ से उकारादेश ॥ २१ ॥

नानेकाचः ॥ २२ ॥

वर्तमानभविध्यदनद्यतनयोर्विध्यादिषु चानेकाचो धातोः प्रत्यये परे मध्ये ज् जा इत्येतावादेशौ न भवतः, किन्त्वन्त एव भवतः । ह्रस्व (७-१ सूत्रे स्प०) । तुवरइ (८-४ अित्वरा = तुवर, ७-१ त = इ) । अन्ते यथा-ह्रसेज् । ह्रसेजा । तुवरेज् । तुवरेजा (७-३४ अ, ए, ह्र, से, एवमेव भविष्यद्विध्यादिषु ज्ञेयम्) । एवमन्येऽप्युदाहर्तव्याः ॥ २२ ॥

नानेकाचः—लटो लुटो लिङो वा प्रत्ययस्य अनेकस्वरस्य धातोर्मध्ये ज् जा इति विकरणौ न स्तः । पूर्वसूत्रेण अविशेषात् प्राप्तौ निषेधः । घोलेज्, घोलेजा । पच्—घोलइ, घोलए । घूर्णते इति । 'अनेकाचोऽपि विध्यादौ ज् जा मध्ये तिबां क्वचित्' । कुणेज्जसु, कुणेजासु । कुरु, कुरुष्व, कुर्याः कुर्वीथाः इति ॥ २२ ॥

नाने० इति । अनेकाच् धातु से मध्य में ज् जा विकरण नहीं होते । घूर्ण धातु को 'घूर्णो घोळुम्मौ' ६१५ से घोळ आदेश । 'ए च क्त्वा०' से एकार । अन्य कार्य पूर्ववत् । विध्यादिक अर्थों में अनेकाच् धातु से भी तिबादिकों के मध्य में कहीं-कहीं ज् जा होते हैं । 'कृजः कृण च' इससे कृण आदेश, अन्य कार्य पूर्ववत् । कुणेज्जसु, कुणेजासु ॥ २२ ॥

ईअं भूते ॥ २३ ॥

भूते काले धातोः प्रत्यस्य ईअ इत्ययमादेशो भवति । हुवीअ । असीअ (८-१ भू = हुव, ति = ईअ, एवमग्रे) । अभवत् । अह्रसत् ॥ २३ ॥

ईअ भूते—भूते इति सामान्यभूतग्रहणम्, तेन-अद्यतनानद्यतनपरोक्षकालस्य ग्रहणम् । भूते = अतीति काले उत्पन्नानाम् अनेकाचो धातोः परेषां तिबादीनाम् 'ईअ' इत्यादेशो भवति । हुवीअ । भूधातोः लङि, लुङि, लिटि, तिबाद्यादेशे 'भुवो होहुवौ' इति हुवादेशे, उक्तसूत्रेण तिप ईअ आदेशः । 'क्वचिदपि लोपः' ५११३ इत्यल्लोपः ।

१. ईअं, ईअं । इअभूते-भूते वर्तमानाद्धातोः प्रत्यस्य ईअ आदेशः स्यात् । आसीअ, गहीअ, हसीअ, पढीअ । आसीत्, अग्रहीत्, अह्रसत्, अपठत्-इत्यादयः । का० पा० ।

अभूत्, अभवत्, बभूव इत्यर्थः । लहीअ । अलब्ध, अलभत्, लेभे इति । लभ् धातोः 'शेषाणामदन्तता' ७।७८ इति अदन्तत्वम् । ईअ आदेशो, 'क्चिदपि लोपः' इत्यल्लोपे, 'खघथधफमां हः' २।२४ इति हः ॥ २३ ॥

ईअ इति । भूत-पद से सामान्य भूतकाल का ग्रहण होगा । अतः अद्यतन, अनद्यतन, परोक्ष इन तीनों का ग्रहण होगा । तो यह अर्थ होगा—अतीत काल में उत्पन्न, अनेकाच् धातु से पर तिबादिक प्रत्ययों को 'ईअ' यह आदेश होता है । भू धातु से लङ्-लुङ्-लिट् लकार में तिबादिक आदेश । 'भुवो हो हुवौ' इससे भूधातु को हुव आदेश । 'हुव' यह अनेकाच् है, अतः तिबादिकों को ईअ आदेश होगा । 'क्चिदपि लोपः' इससे हुव के अकार का लोप । हुवीअ । अभवत्, अभूत्, बभूव इन तीनों में हुवीअ यही होगा । एवम्-लहीअ । लभ्-धातु से अतीत काल में तिबादिक होने पर 'शेषाणामदन्तता' इससे अदन्त होने पर भकार सस्वर हो जायगा । तब अनेकाच् होने से ई आदेश । 'क्चिदपि लोपः' इससे अकार का लोप । 'खघथधफमां हः' इससे भकार को हकार, लहीअ । अलब्ध, अलभत्, लेभे-इन तीनों में लहीअ यही होगा ॥ २३ ॥

एकाचो हीअ ॥ २४ ॥

भूते काले एकाचो धातोः प्रत्ययस्य हीअ इत्ययमादेशो भवति । होहीअ । (स्पष्टम्) अभूत् ॥ २४ ॥

एकाचो हीअ—एकाचो धातोः परेपां भूतकालप्रत्ययानां हीअ इत्यादेशः स्यात् । होहीअ । अभूत्, अभवत्, बभूव । काहीअ । अकार्षीत्, अकृत । अकरोत्, अकुरुत् । चकार, चक्रे । 'स्यात्तिष्ठां हीअ एकाचो वर्तमानेऽपि भूतवत्' । वर्तमाने—सोहीअ । शृणोति ॥ २४ ॥

एकाचो-इति । एकाच् धातु से पर भूतकालसम्बन्धी प्रत्ययों को 'हीअ' आदेश हो । भूधातु से लङ्-लुङ्-लिट् इन तीनों लकारों में 'भुवो होहुवौ' इससे हो आदेश । उक्त सूत्र से हीअ आदेश । होहीअ । तीनों लकारों में सर्वत्र प्रथमपुरुष, मध्यम-पुरुष, उत्तमपुरुष एवं तीनों वचनों में यही होगा । कृधातु, 'कृजः का भूतभविष्यतोश्च' इससे कृधातु को 'का' आदेश, उक्त सूत्र से तिबादिक को हीअ आदेश होगा । काहीअ । तीनों लङ्-लुङ्-लिट् में समान रूप होगा । एकाच् धातु से पर तिबादिकों को भूतकाल के सदृश वर्तमान काल में भी 'हीअ' आदेश होगा । सोहीअ । श्रुधातु से वर्तमानकाल में तिबादिकों को हीअ आदेश, रेफलोप, उकार को ओकार । शृणोति, शृण्वन्ति, शृणोषि, शृणुथ-इत्यादिकों में सर्वत्र सोहीअ यही होगा । वर्तमान में 'हीअ' आदेश क्वाचित्क है ॥ २४ ॥

अस्तेरासिः ॥ २५ ॥

अस्तेर्भूते काले एकस्मिन्नर्थे आसि इति निपात्यते^१ । आसि राअ ।

१. तेनास्तेरास्यहेसो ८।३।१६४ अस्तेर्धातोस्तेन भूतार्थेन प्रत्ययेन सह आसि, अहेसि इत्यादेशौ भवतः । आसि सो, तुमे, अहं वा । जे आसि, ये आसन्नित्यर्थः । अहं अहसि । हे० ।

आसि बहू । (राआ ५-३७ सू० स्प०, वहू ४-१९ सू० स्प०, शो० सुगमम्) ।
आसीद्राजा । आसीद्वधूः ॥ २५ ॥

आसिरस्तेः^१—अस्रधातोर्भूतेऽर्थे तिङा सह, सिद्धस्य रूपस्येत्यर्थः, आसि इत्या-
देशो निपात्यते । आसि रामो । एवं द्विवचनबहुवचनेष्वपि बोध्यम् ॥ २५ ॥

आसिरिति । अस्-धातु को भूतकाल में तिङादिक प्रत्ययों के साथ अर्थात् आसीत्
इत्यादि सिद्ध रूप को 'आसि' यह आदेश निपात होता है । आसि रामो । आसीत्
रामः । सभी वचनों, सभी पुरुषों में 'आसि' यही होगा । वयम् आस्म ।
आसि अम्हाणो ॥ २५ ॥

णिच् एदादेरत् आत् ॥ २६ ॥

णिच्प्रत्ययस्य एकारादेशो भवति धातोरादेरकारस्य च आत्वं
भवति । कारेइ, हासेइ, पाढेइ (८-१२ कृञ् = कर, णिच् = ए, ७-१
ति = इ, शो० स्प०, एवं हासेइ-प्रभृतयः) । कारयति । हासयति ।
पाठयति ॥ २६ ॥

णिच् एदादेरात्^२—धातोः परस्य णिच्प्रत्ययस्य एकारः स्यात्, धातोः
सम्बन्धी य आदिस्तस्य आकारः । कारेइ । कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते । णिचि णिचः उक्तसूत्रेण
एकारः । 'ततिपोरिदेतौ' इति तिपः तप्रत्ययस्य वा इकारः । 'कृञः कुण च' ति कृधातोः
ऋकारस्य अर । करेइ इति जाते-आदिभूतस्य अकारस्य उक्तसूत्रेण आकारः ।
कारेइ । कारयति, कारयते वेत्यर्थः । एवम्-पठधातोर्णिच् एकारः, आदिभूतस्य अकारस्य
आकारः, 'ठो ढः' इति ठस्य ढः । पाढेइ । पाठयति, पाठयते वा ॥ २६ ॥

णिच् इति । धातु से पर णिच्प्रत्यय को एकार हो और धातु के आदि में
विद्यमान स्वर को आकार हो । कृधातु से प्रेरणा अर्थ में णिच् । उक्त सूत्र से णिच्
को एकार, 'ततिपोः' इससे तिप् को इकार । 'कृञः कुण च' इससे ऋकार को अर,
उक्त सूत्र से आदिस्थ अकार को आकार । कारेइ । कारयति, कारयते । इसी प्रकार
पाढेइ, पठधातु, 'ठो ढः' इससे ठ को ढ आदेश । अन्य सब कार्य पूर्ववत् होंगे ॥ २६ ॥

आवे च ॥ २७ ॥

णिच् आवे इत्ययमादेशो भवति चकारात् पूर्वोक्तं च । करावेइ ।
हसावेइ । पढावेइ । कारावेइ इत्यादि (णिच् आवे कृते, धातोरादेरकार-
स्यात्वं वा भवति, उदाहृतपदेषु तादृशकार्यदर्शनात् । शो० स्प०) ॥२७॥

आवे वा^३—धातोः परस्य णिच्प्रत्ययस्य आवे इत्यादेशो वा स्यात् । करावेइ ।
योगविभागः आद्यादेशनिवृत्त्यर्थम् । एवम्-पढावेइ । पत्ते-कारेइ, पाढेइ ॥ २७ ॥

आवे इति । धातु से पर णिच्प्रत्यय को 'आवे' यह आदेश विकल्प से हो ।
योगविभाग=पृथक् सूत्र करना आद्यादेश की निवृत्ति के लिये है । करावेइ, पढावेइ ।
साधुत्व पूर्वोक्तानुसार जानना । पत्ते में-कारेइ, पाढेइ । कारयति, पाठयतीत्यर्थः ॥२७॥

आविः क्तकर्मभावेषु वा ॥ २८ ॥

णिच् आविरादेशो भवति वा क्तप्रत्यये परतो भावकर्मणोश्च । कराविञ्चं । ह्रसाविञ्चं । पढाविञ्चं (८-१२ कृञ् = कर, णिच् आवि, २-२ तलोपः, ५-३० सोर्बिन्दुः, कारितम्, -एवमग्रेऽपि) । कारिञ्चं । हासिञ्चं । पाढिञ्चं । प्रक्षे-संस्कृतानुसारं कारितमिति सिद्धे, २-२ तलोपः, ५-३० विं०, पठितमत्र २-२४ उ = ढ, शे० पू०) । भावकर्मणोश्च-कराविज्जइ । ह्रसाविज्जइ । पढाविज्जइ (णिच् आवि, ७-१ त = इ कृते, ७-२१ यकः स्थाने ज्ज-एवमग्रे) । कारिज्जइ । हासिज्जइ । पाढिज्जइ (णिच् = कारि-तिजाते, ७-२१ यकः-ज्ज, एवमग्रे) । कारितम् । हासितम् । पाठितम् । कार्यते । हास्यते । पाठ्यते ॥ २८ ॥

आविः क्तभावकर्मसु वा^१—क्तप्रत्यये भावे कर्मणि चार्थे णिच्ः आविरित्यादेशो वा स्यात् । पक्षे-‘नैदावे’ इति वक्ष्यमाणेन निषेधात् तौ न स्तः । ह्रस्-धातोर्णिच्, तस्य आविरित्यादेशः । ह्रसाविञ्चो, हासिञ्चो । हासितः । कराविञ्चो, कारिञ्चो । कारितः । एवम्-पढाविञ्चो, पाढिञ्चो । पाठितः । केचित्तु लक्ष्यवशाद् यत्र आविरादेश-स्तत्र धातोर्रादेः आत्वमपीच्छन्ति । तेन-हासाविञ्चो, काराविञ्चो, पाढाविञ्चो-इत्यपि भवन्ति । भावे कर्मणि वा चोराविञ्चइ । अनेनैव सूत्रेण आविरादेशः । ‘अडादेशा बहुलम्’ ७।८० इति मध्ये अर् । ट् इत् । चोराविञ्चइ । यत्र ‘मध्ये चे’ति ज्जः, तत्र चोराविज्जइ । एवम्-चिन्ताविञ्चइ, चिन्ताविज्जइ । धृधातोः कर्मणि लकारे ‘ततिपोरि-देता’वित्तीकारः । णिच्, तस्य आविः । ततः ‘अन्ते अरः’ इति ऋकारस्य अर् । ‘णिच् एदादेरात्’ इति आदिस्थस्याकारस्य आकारः । ‘अडादेशा बहुल’मिति अडागमः । ‘यक इञ्-इञ्चौ’ इति यक्प्रत्ययस्य इञ्च । ‘सन्धौ अज्जलोपविशेषा०’ इतीकारलोपः । धाराविञ्चइ, धाराविज्जइ । पक्षे-चोरिञ्चइ, चोरिज्जइ । चिन्तिञ्चइ, चिन्तिज्जइ । धारिञ्चइ, धारिज्जइ । स्वप्धातोः भावे-सुप्पाविञ्चइ, सुप्पाविज्जइ । पक्षे-सुप्पिञ्चइ, सुप्पिज्जइ । त्वर त्वरणे । ‘आहुरोत्वं णिच्ः स्थाने स्यादाविर्युगपत् क्वचित्’ । इति श्रोत्वम्, ‘सन्धौ अज्जलोप०’ इत्याकारलोपः । नुरोविञ्चं । पक्षे-दुरिञ्चं । लक्ष्यानुसारेण श्रोत्वमवगन्तव्यम् ॥ २८ ॥

आविः क्त०-इति । क्तप्रत्यय के परे और भाव अथवा कर्म में णिच्प्रत्यय को आवि आदेश हो । ह्रसाविञ्चो । ह्रस्धातु से णिच्, क्त-प्रत्यय । उक्त सूत्र से आवि आदेश । ककार इत् । ‘कगचज०’ से तकारलोप । ‘अत ओत् सोः’ इससे ओकार । पक्ष में-हासिञ्चो । वक्ष्यमाण ‘नैदावे’ इससे एकार । आवादेश का निषेध हो जायगा । हासितः, पाठितः । यहाँ ‘णिच् एदादेरात्’ इससे आकार । केचित्तु-इति । कोई-कोई आचार्य लक्ष्यानुरोध से जहाँ आवि आदेश होता है वहाँ भी धातु के आदि

को आकार मानते हैं। अतः हस्धातु के आदिस्थ अकार को आकार हो जायगा। हासाविओ। अन्य कार्य पूर्ववत्। एवं-काराविओ, पाढाविओ इत्यादिकों में भी जानना। भावे-इति। अकर्मक धातु से भाव में और सकर्मक से कर्म में उक्त सूत्र से णिच्प्रत्यय को विकल्प से भावि आदेश। 'अडादेशा बहुल्य' इससे मध्य में अट् का आगम, टकार इत्। 'ततिपोरिदेतौ' इससे तिप् को अथवा त-प्रत्यय को इकार, चोराविअइ। और जहाँ पर 'मध्ये च' इससे ज-विकरण होगा वहाँ अट् नहीं, किन्तु ज-विकरण विकल्प से होगा। अन्य कार्य पूर्ववत्। चोराविजइ। एवम्-चिन्ताविअइ, चिन्ताविजइ में भी जानना। धृधातु मे कर्म में तिप्। णिच्, उसको भावि आदेश। अर, आदिस्थ अकार को आकार। अडागम। यक्प्रत्यय को इय्, संधिकार्य, धारा-विजइ। पच् में-जहाँ भावि नहीं होगा, वहाँ चोरिअइ 'यक् इयइजौ' ६।८ से इय इज आदेश होंगे। चोरिअइ, चोरिजइ। एवं चिन्तिअइ, चिन्तिजइ। धारिअइ, धारिजइ। साधुत्व सर्वत्र पूर्ववत् होगा। स्वपधातु से भाव में तिष्वादिक्, 'भाविः क्तभावकर्म०' इससे णिच् के स्थान में भावि आदेश। 'शकादीनां द्वित्वम्' ७।५६ से तकार को द्वित्व। 'यक् इअइजौ' इससे यक् को इअ आदेश। 'सन्धौ अज्लोप०' इससे इकारलोप। अन्य कार्य पूर्ववत्। सुप्पाविअइ, एवं सुप्पाविजइ। पच् में जहाँ भावि आदेश नहीं होगा, वहाँ सुप्पिअइ, सुप्पिजइ। साधुत्व पूर्ववत्। आहुरिति। तुर धातु से णिच्। कोई आचार्य णिच् के स्थान में ओकार और भावि दोनों कार्य मानते हैं। 'सन्धौ अज्लोप०' से भावि के आकार का लोप। तुरोविअं। पच् में-तुरिअं। रुषाद्वित्व से दीर्घ-तुरिअं। जो वसन्तराजकृत सञ्जीविनीटीका में त्वरधातु का 'तुरिअं' माना है, वह भ्रममूलक है। क्योंकि 'त्वरस्तुवरः' ७।४ सूत्र में स्पष्ट ही सन्देह किया है, 'कथं तर्हि तुरिअं ? तुर त्वरणे इत्यस्य ज्ञेयम्।' इससे स्पष्ट है-यहाँ तुर धातु है। ओत्व आदेश लघ्यानुरोध से जानना। यह ओत्वादेश अत्यन्त क्वाचित्क है ॥ २८ ॥

नैदावे ॥ २९ ॥

क्तभावकर्मसु णिच्प्रत्ययस्य एत् आवे इत्येतावादेशौ न भवतः। कारिअं (णिच् = कारि, २-२ तलोपः, ५-३० बि०)। कराविअं (७-२८ सूत्रे द्रष्टव्यम्)। कारिजइ। काराविजइ (७-२७ सूत्रात् चकारानुकर्षणात्, पक्षे-तत्पूर्वसूत्रानुसारं धातोरदेरकारस्यात्वं भवति, शेषं ७-२८ सू० द्रष्टव्यम्) ॥ २९ ॥

नैदावे—क्तप्रत्यये भावे कर्मणि चार्थे णिच्: ए, आवे इत्यादेशौ न स्तः। हसाविअइ, हसाविजइ। 'णिच् एदादेरात्' ६।२६ इति आदेः आत्वम्। हासिअइ, हासिजइ। पूर्ववत् ॥ २९ ॥

नैदावे इति। क्तप्रत्यय के परे एवं भाव-कर्म में तिष्वादिकों के विषय में ए और आवे आदेश नहीं होते हैं। हस् धातु से भाव में तिप्, णिच्, 'भाविः क्त भाव०' इससे भावि। 'यक् इअइजौ' से इय इज आदेश। 'णिच् एदा०' से एकार-आकार प्राप्त था, परंतु उक्त सूत्र से एकार का निषेध होगा, वैकल्पिक आकार होगा ही। अतः हसाविअइ, हसाविजइ। पक्ष में-हासिअइ, हासिजइ। पूर्व प्रयोग में आत्व करने पर हासाविअइ, हासाविजइ होंगे। साधुत्व प्रथम सूत्र में दिखा आये हैं ॥ २९ ॥

अत आ मिपि वा ॥ ३० ॥

अकारान्ताद्घातोर्मिपि परत आकारादेशो भवति वा । हसामि, हसामि । (स्पष्टे) ॥ ३० ॥

अत आ मिपि वा—आकारान्तस्य घातोरुत्तमपुरुषैकवचने (मिपि) परतः आकारादेशो वा स्यात् । जाणामि । पक्षे—जाणेमि । सहामि, सहामि ॥ ३० ॥

अत इति । अकारान्त धातु को उत्तमपुरुष के एकवचन में अर्थात् मिप् के परे आकारादेश विकल्पसे हो । पक्ष में—‘लादेशे वा’ इससे एकार । ज्ञा धातु, ‘ज्ञो जाणमुणौ’ ७।१९ इससे जाण आदेश । उक्त सूत्र से आकार । पक्ष में—एकार । जाणामि धम्मं जाणेमि वा ॥ ३० ॥

इच्च बहुषु ॥ ३१ ॥

मिपो बहुषु परतोऽत इकारादेशो भवति चकारादाकारश्च । हसिमो, हसामो । हसिमु, हसामु^१ (७-४ झि = मो, मु, शे० स्प०) ॥ ३१ ॥

इच्च बहुषु—बहुत्वर्थेषु उत्तमपुरुषे परे घातोरत आकार इकारश्च वा स्यात् । लहामो, लहिमो । णिअच्छामो, णिअच्छिमो । सहामो, सहिमो । इत्यादि ॥ ३१ ॥

इच्छेति । उत्तमपुरुषसम्बन्धी बहुवचन के परे धातु के अकार को आकार और इकार हो । लभ् धातु से उत्तम-बहुवचन, महिङ्प्रत्यय । ‘न्तिहेत्थामोमु०’ इससे मो आदेश । ‘शेषाणामदन्तता’ से अदन्तत्व । ‘खद्यथधफर्मां हः’ इससे भकार को हकार । उक्त सूत्र से आकार । एवं पक्ष में—इकार । लहामो, लहिमो । एवं इश धातु से मस्-प्रत्यय । ‘न्तिहेत्था०’ से मो आदेश । ‘इशोः पुलअणिअच्छ०’ ७।७५, से णिअच्छ आदेश । उक्त सूत्र से आकार एवं इकार । णिअच्छामो, णिअच्छिमो । वसन्तराज ने इश धातु को णिअच्छ आदेश मान कर णिअक्कामो, णिअक्किमो—उदाहरण दिये हैं, वे चिन्त्य हैं, क्योंकि ‘इशोः पुलअ०’ सूत्र में ‘णिअच्छ’ ही पाठ है और स्वयं भी उसकी व्याख्या करते हुये ‘णिअच्छइ’ उदाहरण दिया है—इति । सह धातु, ‘शेषाणामदन्तता’ । सहामो, सहिमो । साधुत्व पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

क्ते ॥ ३२ ॥

क्तप्रत्यये परतोऽत इर्भवति । हसिअं (२-२ तलोपः, शे० स्प०, ५-३० वि०) । पडिअं (२-२४ ठ = ढ, शे० पू०) ॥ ३२ ॥

क्ते—अत इदित्यनुवर्तते । अकारान्तस्य घातोरिकारादेशो भवति क्तप्रत्यये परतः । भरिअं । जाणिअं । पडिअं ॥ ३२ ॥

क्ते इति । उक्त सूत्रों से अतः और इत् की अनुवृत्ति होती है, तो यह अर्थ होता है, कि अकारान्त धातु को इकार आदेश होता है । भरिअं । स्मृ चिन्तायाम् । क्तप्रत्यय । ‘स्मरतेभरसुमरौ’ से भर आदेश । आदिस्थ भकार है, इससे, अथवा भकारोच्चारण सामर्थ्य से ‘खद्यथधफर्मां हः’ इससे हकार नहीं होगा, अन्यथा ‘हर’ आदेश पडते ।

१. हसामः । २. हसितं, पठितम् ।

उक्त सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तकारलोप । 'नपुंसके सोर्विन्दुः' से अनुस्वार । भरिअं । ज्ञा धातु, 'ज्ञो जाणमुणौ' से जाण आदेश । उक्त सूत्रे से इकार । जाणिअं । पढिअं । पठ धातु । 'शेषाणामदन्तता' से अदन्तत्व, 'ठो ढः' से ढ आदेश । पढिअं ॥३२॥

ए च क्त्वातुमुन्तव्यभविष्यत्सु ॥ ३३ ॥

क्त्वा, तुमन्, तव्य इत्येतेषु भविष्यति काले च अत एत्वं भवति चकारादिश्च । हसेऊण । हसिऊण (४-२३ क्त्वा = ऊण, शो० स्प०) । हसेउं । हसिउं (२-२ तुमः तलोपः, ४-१२ मर्वि०, शो० पू०) । हसे-अव्वं हसिअव्वं (२-२ तलोपः, ३-५० वद्धि०, ५-३० सोर्विन्दुः, शो० स्प०) । हसेहिइ, हसिहिइ' (७-१२ धातोः परो हि-प्रयोगः, शो० स्प०) ॥ ३३ ॥

ए च क्त्वा-तुमुन्-तव्य-भविष्यत्सु—भविष्यदित्यनेन तत्कालविहितो लुडादिर्गद्यते । क्त्वा-तुमुन्-तव्य-इत्येतेषु भविष्यदर्थे विहितेषु प्रत्ययेषु च परतः अकारान्तस्य धातोरेकारः स्यात् इकारश्च । हरेऊण, हरिऊण । हृधातोः क्त्वा-प्रत्ययः, तस्य 'क्त्वा तूण' इति तूण आदेशः, 'कगचजे'ति तलोपः । 'अन्ते अरः' इति ऋकारस्य अरः । हृत्वा । एवं तुमुनादिषु । हरेउं, हरिउं । हर्तुम् । हरेअव्वं, हरिअव्वं । हर्तव्यम् । हरेहिइ, हरिहिइ । हरिष्यति, हरिष्यते वा । एवमन्येऽपि बोध्याः ॥ ३३ ॥

ए च क्त्वेति । भविष्यत् इस पद से भविष्यदर्थ में लुट् लृट् दोनों का ग्रहण होगा । तो यह अर्थ होगा—क्त्वा-तुमुन्-तव्य-प्रत्ययों के परे और भविष्यत् अर्थ में विहित आशिष अर्थ में लिङ्-लुट्-लृट्सम्बन्धी प्रत्ययों के परे अकारान्त धातु को एकार और इकार हो । अर्थात् अन्त्य अकार को एकार, इकार होगा । हरेऊण, हरिऊण । हृधातु से क्त्वाप्रत्यय । उसको 'क्त्वा तूण' इससे तूण आदेश । 'कगचज०' इससे तकार-लोप । 'अन्ते अरः' इससे सस्वर अर आदेश । उक्त सूत्र से एकार होने पर हरेऊण । और इकार होने से हरिऊण । एवम्-तुमुन् के परे हरेउं, हरिउं । 'कगचज०' से तकार-लोप । 'मो विन्दुः' से अनुस्वार । हरेउं, हरिउं । हर्तुम् । तव्यप्रत्यय के परे हरेअव्वं, हरिअव्वं । पूर्ववत् अर और एकार । 'कगचजतद०' से तकार का और 'अधो मन-याम्' से यकार का लोप । 'शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ' से वकारद्वित्व, पूर्ववत् अनुस्वार । हरेअव्वं, हरिअव्वं । हर्तव्यम् । आशिष अर्थ में लिङ्, अनद्यतन भविष्यत् में लुट् भविष्यत् में लृट्, एतत्सम्बन्धी त अथवा तिप् करने पर, 'ततिपोरिदेतौ' से इकार, पूर्ववत् अर । 'धातोर्भविष्यति हिः' से प्रकृति-प्रत्यय के मध्य में 'हि' विकरण । उक्त सूत्र से एकार एवम्-इकार । हरेहिइ, हरिहिइ । हर्ता, हरिष्यति, हरिष्यते, हियात्, हृषीष्ट इत्यादि । इसी प्रकार अन्य धातुओं में भी जानना ॥ ३३ ॥

लादेशे वा ॥ ३४ ॥

इति वररुचिकृतप्राकृतसूत्रेषुः सप्तमः परिच्छेदः ॥

लकारादेशे वा परतोऽत एत्वं भवति वा । हसेइ, हसइ । पढेइ,
पढइ (७-१ ति = इ, शो० स्प०) । हसेन्ति, हसन्ति (७-४ क्षि = न्ति,
४-१७ वि०) । हसेउ, हसउ^१ (७-१८ ति = उ, शो० स्प०) ॥ ३४ ॥

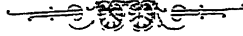
इति श्रीभामहविरचितायां प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां मनोरमायां

तिङ्विधिर्नाम सप्तमः परिच्छेदः ॥

लादेशे वा—लकारादेशे परतः अकारान्तस्य धातोरकारादेशो वा भवति ।
हसेइ, हसइ । हस हसने, 'ततिपोरिदेतौ' ६।१ इति तिपः इकारः । 'शेषाणामदन्तता'
इति अदन्तत्वम् । विकल्पेन एकारः । हसतीत्यर्थः । एवम्-रमेइ, रमइ । रमते ।
वड्ढेन्ति, वड्ढन्ति । वर्धन्ते । खमेन्तो, खमन्तो । क्षममाणः । विरमेउ, विरमउ ।
विरमउ । एवं-विरमेसु, विरमसु । त्वं विरम । विरमेसु, विरमसु । अहं विरमामि इति ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतायां चन्द्रिकाव्याख्यायां सप्तमः परिच्छेदः ॥

लादेशे इति । लकार के स्थान में जायमान प्रत्यय के परे अकारान्त धातु को
अर्थात् अन्य अकार को एकारादेश विकल्प से होता है । हस् धातु । 'शेषाणामदन्त-
ता' से अकारान्त । 'ततिपोरिदेतौ' से तिप् को इकार । उक्त सूत्र से विकल्प से एकार ।
हसेइ, पञ्च में-हसइ । हसति । इसी प्रकार सब कार्य पूर्ववत् । रमेइ रमइ । रमते
इत्यर्थः । रमु क्रीडायाम् । तप्रत्यय को 'ततिपोरिदेतौ' से इकार होगा । तात्पर्य यह
है कि चाहे आत्मनेपदी चाहे परस्मैपदी हो, इकार, एकार, दोनों परस्मैपद, आत्मने-
पद में होंगे । क्योंकि प्राकृत में आत्मनेपद और परस्मैपद का भेद नहीं है इति । वड्ढेन्ति,
वड्ढन्ति । वर्धन्ते-इत्यर्थः । वृधु वृद्धौ । वृध् धातु से 'वृधेर्द्धः ७।१८ । से धकार को
ड्ढ आदेश । 'ऋतोऽत्' से ऋकार को अकार । 'न्तिहेत्था०' से झ को न्ति आदेश ।
एत्वं उक्त सूत्र से । वड्ढन्ति । एवं वड्ढेन्तो । खमेन्तो, खमन्तो । क्षम धातु से शानच्,
'न्तमाणौ शतृशानचोः' ६।१० से न्त आदेश, 'शेषाणामदन्तता' से अकार । उक्त सूत्र से
विकल्प से एकार । 'अत ओत्तोः' से ओकार । 'ष्कस्कक्षां खः' से खकार । खमेन्तो,
खमन्तो । क्षममाणः । विरमेउ, विरमउ । वि-पूर्वक रम् धातु, लोट् । 'उ.सु.सु.' ७।१८ से
प्रथमपुरुष में उ । मध्यमपुरुष में सु । उत्तमपुरुष में सु आदेश । 'शेषाणा०' से
अदन्तता । उक्त सूत्र से एकार, पञ्च में अकार । सो विरमेउ, विरमउ । स विरमउ ।
एवम्-मध्यमपुरुष में-विरमेसु, विरमसु । विरम । उत्तमपुरुष में-सु आदेश-विरमेसु,
विरमसु । हं विरमेसु । अहं विरमानि । इत्यादिक जानना ॥ ३४ ॥

इति श्री म० म० मथुराप्रसादकृतायाः प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपटीकायाः

सरलाहिन्दीव्याख्यायां सप्तमः परिच्छेदः ।

अथ अष्टमः परिच्छेदः

भुवो हो हुवो ॥ १ ॥

भू सत्तायाम्, एतस्य धातोर्हो, हुव इत्येतावादेशौ भवतः । होइ (७-५ सू० स्प०) । हुवइ (७-१ ति = इ) । होन्ति, हुवन्ति' (७-४ द्वि = न्ति, ४-१७ बि०, शे० स्प०) ॥ १ ॥

भुवो होहुवौ^१—सत्तार्थकस्य भूधातोः हो हुव इत्यादेशौ भवतः । होइ, हुवइ । 'तत्तिपोरिदेतौ' । भवति । होन्ति, हुवन्ति । भवन्ति । साधुत्वं पूर्वोक्तैरेव सूत्रैः कार्यम् ॥ भुवो-इति । भू सत्तायाम् । सत्तार्थक भूधातु को हो हुव ये आदेश होते हैं । 'तत्तिपो' से तिप् को इकार । होइ, हुवइ । साधुत्व सर्वत्र पूर्ववत् जानना । भवति ॥१॥

क्ते हुः^३ ॥ २ ॥

भुवः क्तप्रत्यये परतो हु इत्यादशो भवति । हुअं^२ (२-२ तलोपः, ५-३० बि०) ॥ २ ॥

क्ते हुः^३—क्तप्रत्यये परतः भूधातोः हु इत्यादेशः स्यात् । हुअं । 'कगचजे०'ति तलोपः । भूतम् । 'उपसर्गात् परस्यापि भुवो हूरदुरुत्समः' । दुरुत्संभ्यो निषेधार्थमिदमिति फलति । अणुह्रस्वो = अनुभूतः । अहिह्रस्वो = अभिभूतः । परिह्रस्वो = परिभूतम् । अदुरुत्सम इति किम् ? दुब्भूओ-दुर्भूतः, उब्भूओ-उद्भूतः । संभूओ-संभूतः । 'भूओ इति पिशाचे स्यात् तत्र क्ते हु भुवो नहि' । भूओ=भूतः । पिशाच इत्यर्थः ॥ २ ॥

क्ते हु-इति । क्तप्रत्यय के परे भू धातु को 'हु' यह आदेश हो । हो हुव के अपवाद से । 'कगचज' से तकारलोप । हुअं । उपसर्ग से भी पर भूधातु को हु आदेश हो, परंतु दुर्-उत्-सम् उपसर्ग से पर होने पर नहीं हो । अणुह्रस्वो, 'नो णः' से णकार । तलोप, ओत्व पूर्ववत् । अनुभूतः । अहिह्रस्वो । 'खघथध०' से भकार को हकार । अभिभूतः । परिह्रस्वं, परिभूतम् । दुर्-उत्-सम् का निषेध क्यों ? दुब्भूओ । दुर्-भूतः । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफ का लोप, 'शेषादेशयोः०' से भकारद्वित्व । 'वर्गेषु युजः पूर्वः' से भकार को बकार । दुब्भूओ । उद्भूतः, 'उपरि लोपः०' से दकारलोप । अन्य कार्य पूर्ववत् । उब्भूओ । संभूओ । अनुस्वार से पर भकार है, अतः 'खघथध०' से हकार नहीं होगा । पिशाच अर्थ में भू को 'क्ते हु' इससे हु आदेश नहीं होगा । अतः भूओ यही होगा । भूतः = पिशाच इत्यर्थः ॥ २ ॥

प्रादेर्भवः ॥ ३ ॥

प्रादेरुत्तरस्य भुवो भव इत्ययमादेशो भवति । पभवइ (३-३ रलोपः, ७-१ ति = इ) । उब्भवइ (३-१ दलोप०, ३-५० भद्वि०, ३-५१ भू = व् ,

१. भवति, भवन्ति । २. संजीवनीसंमतः पाठः । ३. क्ते हुः ५।४ ६।४ हुअं, अणुह्रस्वं, पह्रस्वं । अविति हुः ८।४।६१ विन्दर्जे । हुन्ति-हुतो । हेम० । ४ भूतम्, भूतः । ५. संजीवनीसंमतः पाठः ।

शे० पू०) । सम्भवइ । परिभवइ^१ (४-१७ वर्गान्त०, शे० स्प०) ॥ ३ ॥

प्रादेर्भवः—प्रादेरुपसर्गात् परस्य भुवः भव इत्यादेशः स्यात् । पद्भवेइ, पहवइ । प्रभवति । अणुहवेइ, अणुहवइ । अनुभवति । अनुस्वारात्परत्वात् 'खघथधे०'ति न हकारः । संभवेइ, संभवइ । संभवति । 'अप्रादेरपि तथा इश्यते भवतेर्भवः ।' भवेइ, भवइ । भवति । 'भुवः प्रादेः परस्य स्यादादेशो हुव्व इत्यपि' । पहव्वेइ, पहव्वइ । प्रभवति—इति ॥ ३ ॥

प्रादेरिति । प्रादिक उपसर्ग से पर भूधातु को भव आदेश हो । पहवेइ, पहवइ । रेफलोप, हकारादेश पूर्ववत् । 'लादेशे वा' से एकार । प्रभवति । अणुहवेइ, अणुहवइ । अनुभवति । संभवेइ, संभवइ । संभवति । प्रादि उपसर्ग के बिना भी कहीं-कहीं भू को भव आदेश होता है । भवेइ, भवइ । भवति । प्रादिक से पर भूधातु को 'हुव्व' भी आदेश होता है । पहव्वेइ, पहव्वइ । एकार-इकारादिक पूर्ववत् जानना । प्रभवति ॥३॥

त्वरस्तुवरः ॥ ४ ॥

जित्वरा सम्भ्रमे, अस्य धातोस्तुवर इत्ययमादेशो भवति । तुवरइ^२ (७-१ त = इ, शे० स्प०) ॥ ४ ॥

त्वरस्तुवरः—जित्वरा सम्भ्रमे—इत्यस्य तुवर इत्यादेशः स्यात् । तुवरेइ, तुवरइ । त्वरते । कथं तर्हि तुरिअं ? तुर त्वरणे इत्यस्य बोध्यम् । 'तुरिअं' इति तु 'रुषादीनां वा' इति दीर्घे सेत्स्यति ॥ ४ ॥

त्वर इति । घबङ्गाने जल्दीकरनेके अर्थ में त्वर-धातु को तुवर आदेश हो । तुवरेइ । त्वरते । यदि त्वर को तुवर आदेश सर्वत्र होगा तो 'तुरिअं' कैसे होगा ? इसका उत्तर-तुर धातु से तप्रत्यय । 'शेषाणामदन्तता' से अकारान्त । 'क्ते' ६।२२ से इकार । 'कग-चज०' से तलोप । तुरिअं । तूरिअं । तूरिअं-में 'रुषादीनां दीर्घः' से दीर्घ ॥ ४ ॥

क्ते तुरः^३ ॥ ५ ॥

क्तप्रत्यये तुर इत्ययमादेशो भवति । तुरिअं^४ (७-३२ अ = इ, २-२ तलोपः, ५-३० बिं०) ॥ ५ ॥

घुणां घोळः ॥ ६ ॥

घुण, घूर्ण भ्रमणे, अस्य धातोर्घोळ इत्ययमादेशो भवति । घोळइ^५ (७-१ ति = इ) ॥ ६ ॥

घुणां घोळघुर्म्मो^६—घुण, घुर्ण भ्रमणे—इत्यस्य घोळ, घुम्म इत्यादेशौ भवतः । घोळन्ती, घोळमाणो । घुम्मन्तो घुम्ममाणो । लाटि-घोळइ, घोलेइ । घुम्मइ, घुम्मेइ । 'ततिपो'रिति एत्वे, घोळए, घुम्मए ॥ ६ ॥

घुर्णो—इति । घुर्ण धातु को घोळ घुम्म ये आदेश होते हैं । 'घूर्णो' यह दीर्घ पाठ

१. प्र, उद, सम्, परि, भवति । २. त्वरते । ३. नेदं सूत्र सजीवन्यादिषु ।
४. त्वरितम् । ५. घूर्णते—घूर्णति । ६. सजीवनीसंमतः पाठः ।

‘वोंदपथाया दीर्घ इकः’ से दीर्घ, घूर्ण है। घोलन्तो। ‘न्तमाणौ शतृशानचोः’ से न्त-माण शतृ-शानच् को होंगे। ‘भत ओत्सोः’ से ओकार। घोलन्तो, घोलमाणो। घूर्णमानः। घोलइ, घोलप्। घुम्मइ, घुम्मेइ-इत्यादि का साधुत्व पूर्ववत् ॥ ६ ॥

गुदो णोल्लः^१ ॥ ७ ॥

गुद प्रेरणे, अस्य धातोर्णोल्ल इत्ययमादेशो भवति। णोल्लइ। पणोल्लइ^२
(३-३ प्र-इत्यस्य रेफलोपः, शे० पू० स्प०) ॥ ७ ॥

गुदो णोल्ल—प्रेरणो इत्यर्थकस्य गुद्धातोर्णोल्ल इत्यादेशः। णोल्लइ, णोल्लेइ। पणोल्लिअ^३ ॥ ७ ॥

गुदो-इति। गुद धातु को णोल्ल आदेश हो। णोल्लइ, णोल्लेइ। ‘लादेशे वा’ इससे विकल्प से एकार। गुदति। पणोल्लिअं। ‘क्ते’ से इकार। ‘कगचज०’ से तलोप। ‘नपुंसके सोर्विन्दुः’ से अनुस्वार। प्रणोदितम् ॥ ७ ॥

दूडो दूमः^४ ॥ ८ ॥

दूड् परितापे, अस्य धातोर्दूममादेशो भवति। दूमइ^५ (स्पष्टम्) ॥ ८ ॥

पटेः फलः ॥ ९ ॥

पट गतौ, अस्य धातोः फल इत्ययमादेशो भवति। फलिअं (७-३२ अ = इ, २-२ तलोपः, ५-३० बिं०) हिअअं^६ (१-२८ सू० स्प०) ॥ ९ ॥

पाटेः फालः^७—अट पट गतौ, णिजन्तस्य पटधातोः फाल इत्यादेशः स्यात्। फालइ, फालेइ, फालावेइ। फालेन्ति, फालावेन्ति। पाटयन्ति। क्त-प्रत्यये फालाविअं^८ ॥ ९ ॥

पाटेरिति। णिजन्त पटधातु को फाल आदेश हो फालावेइ। बहुवचन में ‘न्तिहेत्या०’ ते न्तिआदेश। भन्य कार्य पूर्ववत्। फालेन्ति, फालावेन्ति। पाटयन्ति। क्तप्रत्यय के परे फालाविअं। पाटितम् इत्यर्थः ॥ ९ ॥

पदेः पालः^९ ॥ १० ॥

पद गतौ, अस्य धातोः पाल इत्ययमादेशो भवति। पालेइ^{१०} (७-३४ अ = ए, ७-१ ति = इ) ॥ १० ॥

वृषकृषमृषहृषामृतोऽरिः ॥ ११ ॥

वृषादीनामृतः स्थाने अरि इत्यादेशो भवति। वरिसइ। करिसइ।

१. गुदो छोगः। गुद प्रेरणे अस्य धातोर्लोण इत्यादेशो भवति। छोगइ पल्लोणइ। गुदोर्लोणा-लोणाइ पलोणाइ। गुदो णोल्लः-णोल्लइ, णोल्लेइ। गमादित्वात् द्वित्वं-गुदो ल्लोणः। लोणाइ, पलोणइ का० पा०। २. गुदति-गुदते। ३. प्रणुअम्-इति संजीवन्याम्। ४. नेदं सूत्रं संजीवन्यादिषु। ५. दूषते-दुनोति। ६. पाटितं हृदयम्। ७. संजीवनीसंमतः पाठः। ८. पाटितम्-इत्यर्थः। ९. नेदं सूत्रं संजीवन्यादिषु। १०. पद्यते।

मरिसइ । हरिसइ^१ (२-४२ ष = स, ७-४ ति = इ, एवमुत्तरत्रापि कृष, मृष, हृष) ॥ ११ ॥

वृषादीनामृतोऽरिः^२—वृषादीनां धातूनां सम्बन्धिन ऋकारस्य अरिः स्यात् । ऋकारस्य उपधास्थत्वेन वृषादित्वम् । वृषादिग्रहणात् नृत्यतीत्यादौ न भवति । वरिसउ, वरिसेउ । वरिसिऊः, वरिसेऊः । हरिसिऊः, हरिसेऊः । करिसिऊः, करिसेऊः । करिसइ, करिसेइ । कथं तर्हि कर्षतीत्यस्य कट्ठइ इति ? बहुलग्रहणात् पक्षे ट्ठआदेशः । नृत्धातोः-नच्चइ ॥ ११ ॥

वृषादीति । वृषादिक धातुओंके ऋकार को अरि आदेश हो । जिनके मध्य में ऋकार होगा वे प्रायः वृषादिक हैं । परन्तु वृषादि का ग्रहण है अतः नृत्यति-इत्यादिक में नहीं होगा । वरिसतु । 'शपोः सः' से सकार । वर्षतु । वरिसिऊः । 'क्त्वा तूण' से तूण आदेश । 'कगचज' से तलोप । 'ए च क्त्वा०' इससे इकार, एकार । वरिसेऊः । वर्षित्वा । इसी प्रकार हरिसिऊः इत्यादिक भी जानना । प्रश्न यह होता है कि—कृष धातु का 'कट्ठइ' कैसे होगा ? बहुलग्रहण से ट्ठ आदेश हो जायगा । 'ऋतोऽत्' से अकार । कट्ठइ । नृत् धातु में 'चो व्रजिनृत्योः' से च आदेश । 'ऋतोऽत्' से अकार । नच्चइ । नृत्यति ॥ ११ ॥

ऋतोऽरः ॥ १२ ॥

ऋकारान्तस्य धातोर्ऋतः स्थाने अर् इत्यादेशो भवति । मृ, मरइ । सृ, सरइ । वृ, वरइ^३ (७-१ = इ, शो० स्प०) ॥ १२ ॥

अन्ते अरः^४—धातोरन्ते वर्तमानस्य ऋतः अरः स्यात् । हरए, हरेइ, हरइ । अग्हे हरामो, हरिमो । वयं हरामः । एवं धरइ, वरइ इत्यादयः ॥ १२ ॥

अन्ते इति । धातु के अन्त में विद्यमान ऋकार को अर् हो । ह धातु, 'ततिपोरिदेतौ' से एकार । हरए । इकार होने में 'लादेशे वा' इससे एकार । हरेइ, हरइ । उत्तम-पुरुष बहुवचन में । 'न्तिहेत्थाभोमुमा' इत्यादि से मो आदेश । अग्हे हरामो, हरिमो । 'इच्च बहुषु' से आत्व, इत्व । वयं हरामः । इसी प्रकार घ-वृ इत्यादिकों में जानना ॥ १२ ॥

कृञः कुणो वा ॥ १३ ॥

डुकृञ् करणे, अस्य धातोः प्रयोगे कुणो वा भवति । कुणइ, करइ^५ (पूर्ववत् स्प०) ॥ १३ ॥

कृञः कुण च^६—कृधातोः कुण इत्यादेशः स्यात्, चकारात् अर इत्यपि । कुणइ, कुणोइ, कुणए, पक्षे-करेइ, करइ । करए । करोति, कुणते ॥ १३ ॥

कृञ इति । कृधातु को कुण आदेश हो चकार से अर भी हो । कुणोइ । पक्ष में—करेइ । साधुत्व पूर्ववत् ॥ १३ ॥

१. वर्षति । कर्षति । मृष्यति । हृष्यति । भौवादिकस्य हर्षति । २. संजीवन्यादिसंमतः पाठः । ३. अ्रियते । सरनि-सरति । वरति । सानुबन्धकयोः वृणोति-वृणुते । वृणीते । ४. संजीवन्यादिसंमतः पाठः । ५. करोति-कुणते । ६. संजीवन्यादिसंमतः पाठः ।

जृभो जम्भाअः ॥ १४ ॥

जभि, जृभी गात्रविनामे, अस्य धातोर्जम्भाअ इत्ययमादेशो भवति ।
जम्भाअइ^१ (स्पष्टम्) ॥ १४ ॥

जृभेर्जम्भा^२—जृभी गात्रविनामे, जृभधातोः जम्भा इत्यादेशः स्यात् । जम्भाइ,
जम्भाअइ । जृम्भते । 'जृभेर्जम्भेति नादेशः सोपसर्गस्य दृश्यते ।' विञ्चंभइ,
विजृम्भते ॥ १४ ॥

जृभेरिति । गात्रविनाम-शरीर का फैलाना, जृम्भा लेना । जृभ धातु को जम्भा
यह आदेश हो । जृभ को जम्भा आदेश । 'अनदन्तानामद् वा' इससे अकारागम ।
जम्भाइ-जम्भाअइ । जृम्भते । जृभेरिति । उपसर्ग-सहित जृभधातु को जम्भादेश नहीं
होगा । विञ्चंभइ । 'कगचज०' से जलोप । 'ऋतोऽत्' से अकार । 'मो विन्दुः' से म को
विन्दु । विजृम्भते ॥ १४ ॥

ग्रहेर्गेण्हः ॥ १५ ॥

ग्रह उपादाने, अस्य धातोर्गेण्हो भवति । गेण्हइ^३ (स्पष्टम्) ॥ १५ ॥

ग्रहेर्गेण्हः—उपादानार्थे ग्रहधातोर्गेण्ह इत्यादेशः स्यात् । गेण्हइ । गृह्णाति ।
कर्मणि-गेण्हिअइ, गेण्हिज्जइ । गृह्यते ॥ १५ ॥

ग्रहेरिति । ग्रह धातु को गेण्ह आदेश हो । गेण्हइ । गृह्णाति । कर्म में प्रत्यय के
परे गेण्ह आदेश । 'यक् इअइजौ' इससे यक् को इअइज्ज । 'क्वचिदपि लोपः' से
अलोप । गेण्हिअइ, गेण्हिज्जइ । गृह्यते इत्यर्थः ॥ १५ ॥

घेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु ॥ १६ ॥

ग्रहेर्घेत् इत्ययमादेशो भवति क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः । घेत्तूण
(४-२३ क्त्वा = ऊण, ३-५० त्द्वि०) । घेत्तुं (३-५० त्द्वि०, २-१२
मबिं०) । घेत्तव्वं (पूर्ववत्तलोपतद्वि०, ३-२ यलोपः, ३-५० वद्वि०,
५-३० बिं०) ॥ १६ ॥

घेत्त^४ क्त्वातुमुन्तव्येषु—ग्रहेर्घेत् इत्यादेशः स्यात् क्त्वा-तुमुन्-तव्येषु परतः ।
घेत्तूण, गृहीत्वा । घेत्तुं, ग्रहीतुम् । घेत्तव्वं, ग्रहीतव्यम् ॥ १६ ॥

घेत्तेति । क्त्वा-तुमुन्-तव्य-प्रत्यय के परे ग्रह धातु को घेत्त आदेश हो । 'अलोपः' से
अकार का लोप । 'कगचज०' से तलोप । घेत्तूण-इति । घेत्तव्वं । 'अधो मनयाम्' से
यलोप । 'शेषादेशयो०' से वकारद्वित्व, घेत्तव्वं ॥ १६ ॥

कृञः का भूतभविष्यतोश्च ॥ १७ ॥

भूतभविष्यतोः कालयोः कृञः का इत्ययमादेशो भवति, चकारात्
क्त्वातुमुन्तव्येषु परतः । काहीअ (७-२४ भूते-क्तवतोः स्थाने अथवा

१. जम्भते-जृम्भते । २. सजीवन्यादिसमतः पाठः । ३. गृह्णाति—गृह्णीते ।
४. गृहीत्वा, ग्रहीतुम्, ग्रहीतव्यम् । ५. संजीवन्यादिसमतः पाठः ।

भूतभविष्यदर्थकलस्थाने हीअ इत्यादेशः) । काहिइ (७-१२ भवि० धातोः परः हिर्भवति, ७-१ ति = इ) । काऊण (४-२३ क्त्वा = ऊण) । काउं (२-२ तलोपः, ४-१२ मवि०) । काअव्वं (२-२ तलोपः-३-२ मलोपः, ४-१२ मवि०) ॥ १७ ॥

कृञः का भूतभविष्यतोश्च—भूते भविष्यति च यः प्रत्ययस्तस्मिन् परे क्त्वा-तुसुन्-तव्येषु परतः कृधातोः का इत्यादेशः स्यात् । काहीअ । अकरोत्, अकार्षीत्, चकार । काहिइ । करिष्यति, क्रियात्, कर्ता । काऊण, कृन्वा । काउं, कर्तुम् । काअव्वं, कर्तव्यम् ॥ १७ ॥

कृञ इति । भूत अर्थ लङ्-लुङ्-लिट् में, भविष्यत्-लृट्-लृट् में, आशीर्लिङ् में और क्त्वा, तुसुन्, तव्य प्रत्यय के परे कृञ् धातु को का आदेश हो । भूत अर्थ में 'एकाचो हीअ' से हीअ आदेश । काहीअ । 'धानोर्भविष्यति हिः' से हिविकरण । काहिइ इति । काऊण, काउं, काअव्वं-का साशुत्व पूर्ववत् ॥ १७ ॥

स्मरतेर्भरसुमरौ ॥ १८ ॥

स्मृ चिन्तायाम्, अस्य धातोर्भर-सुमरौ भवतः । भरइ, सुमरइ^३ (७-१ ति = इ, शो० स्प०) ॥ १८ ॥

स्मरतेर्भरसुमरौ—स्मृधातोर्भर-सुमर इत्यादेशौ भवतः । स्मृ चिन्तायाम्-भरइ, सुमरइ । स्मरति । भरिस्सं, भरिहिमि । सुमरिस्सं, सुमरिहिमि । स्मरिष्यामि ॥ १८ ॥

स्मरतेरिति । स्मृ धातु को भर, सुमर आदेश होते हैं । स्मृ धातु चिन्ता के अर्थ में है । भर आदेश । भरइ । एवं-सुमरइ । भविष्यद् में, उत्तमपुरुष, 'इण्मिपोर्मिः' से मि । 'मिना स्सं वा' से स्सं-विकरण । 'ए च क्त्वा०' से इकार । भरिस्सं । भरिहिमि । एवं-सुमरिस्सं ॥ १८ ॥

भियो भावीहौ ॥ १९ ॥

भिमी भये, अस्य धातोर्भा-वीहौ भवतः । भाइ, वीहइ^३ (पू० ति = इ, शो० स्प०) ॥ १९ ॥

भियो भावीहौ—भिमी भये, भीधातोर्भा-वीह इत्यादेशौ स्तः । भाइ, वीहइ । प्रयोगानुसारात् कप्रत्यये वीहादेशो वा । वीहिओ, भीओ । भीतः ॥ १९ ॥

भियो-इति । भी धातु को भा, वीह ये दो आदेश होते हैं । भाइ, वीहइ । स्पष्ट हैं । प्रयोगानुकूल कप्रत्यय के परे वीह आदेश विकल्प से होगा । 'क्ते' इससे इकार, वीहिओ । पञ्च में-भीओ ॥ १९ ॥

जिघ्रतेः पापाऔ ॥ २० ॥

१. चकार—चक्रे, कृतम्, कृतवान्, अकार्षीत्—अकृत, करिष्यति—करिष्यते, क्त्वा, कर्तुम्, कर्तव्यमित्यादि । २. स्मरति—स्मृणोति ३. विभेति—विभीते । ४. नेदं सूत्रं संजीवन्यादिषु ।

व्रा गन्धग्रहणे, अस्य धातोः पा, पाअ इत्यादेशौ भवतः । पाइ, पाअइ (स्प०) ॥ २० ॥

म्लै वावाऔ ॥ २१ ॥

म्लै हर्षक्षये, अस्य धातोर्वा—वाऔ भवतः । वाइ, वाअइ^१ (पू० स्प०) ॥ २१ ॥

म्लो वा वाआ^२—म्लैधातोर्वा वाअ इत्यादेशौ भवतः । वाइ, वाअइ । म्लायति । 'अनदन्तानामद् वा' इत्यकरागमेनैव वाअइ-इति सिद्धेः, वाअ इत्यादेशः प्रपञ्चार्थः ॥ २१ ॥
म्लो वा इति । म्लै धातु को वा-वाअ, ये दो आदेश होते हैं । वाइ, वाअइ । म्लाय-
तीत्यर्थः । 'अनदन्तानाम् अद्वा' इससे अकारागम हो जाने से वाअइ इत्यादि हो
जायगा, फिर सूत्र में वाअग्रहण प्रपञ्चार्थ है ॥ २१ ॥

तृप्स्थिपः ॥ २२ ॥

तृप् तृप्तौ, अस्य धातोर्स्थिपो भवति । थिप्इ^३ (पू० स्प०) ॥ २२ ॥

तृप्स्थिपः^४—तृप्धातोः थिप्प इत्यादेशः स्यात् । तृप् प्रीणने, थिप्पइ ।
थिप्पन्तो, थिप्पमाणो । तृप्यति । तृप्यन्, तृप्यमाणः ॥ २२ ॥

तृप् इति । तृप् धातु को थिप्प आदेश हो । तृप् धातु तृप्त करने के अर्थ में है ।
थिप्पइ । तृप्यति । शतृ में 'न्तमाणौ शतृशानचोः' न्त-माण, शतृप्रत्यय को होंगे ।
थिप्पन्तो, थिप्पमाणो ॥ २२ ॥

ज्ञो जाणमुणौ ॥ २३ ॥

ज्ञा अवबोधने, अस्य धातोर्जाण—मुणौ भवतः । जाणइ, मुणइ^५ ।
(पू० स्प०) ॥ २३ ॥

ज्ञो जाणमुणौ—ज्ञाधातोः जाण-मुण इत्यादेशौ भवतः । ज्ञा अवबोधने ।
जाणइ, मुणइ । जानाति । जाणह, जाणित्था । मुणह, मुणित्था । 'भ्रज्जा-दिनेह सूत्रेण
ज्ञो ण इत्यपि दृश्यते ।' णाइ, जानाति ॥ २३ ॥

ज्ञो इति । ज्ञा धातु को जाण मुण आदेश हों । ज्ञाधातु जानने के अर्थ में है । जाण
एवं मुण आदेश होने पर—जाणइ, मुणइ । जानातीत्यर्थः । 'भ्रज्जपञ्चा०' ३।३३ से
णकारादेश । 'अडादेशा बहुलम्' से आकार अथवा अकारागम, 'सन्धौ अज्जोप'
से दीर्घ, णाइ ॥ २३ ॥

(घटेर्गढः ।)

घटेर्गढः^६—घटधातोर्गढ इत्यादेशः स्यात् । घट चेष्टायाम् । गढइ । घटते ॥
घटेरिति । घटधातु को गढ आदेश हो । गढइ । घटते । स्पष्ट है ॥

१. म्लायति । २. सजीवनीसमतः पाठः । ३. तृप्यति-तृप्नोति—तृपति—तृप्यति ।
४. सजीवनीसमतः पाठः । ५. जानाति । ६. इत् आरभ्य 'पिबतेर्षोटः' इति यावत् सप्त
सूत्राणि न सन्ति भामहृष्टौ ।

(समो गलः ।)

समो गलः—समुपसर्गात् परस्य घटधातोः गल इत्यादेशः स्यात् । संगलइ । संघटते ॥

समो—इति । सम् उपसर्ग-पूर्वक घटधातु को गल आदेश हो । संगलइ । संघटित होता है ॥

(संसो ल्हसः ।)

संसो ल्हसः—संस इत्यस्य ल्हस इत्यादेशः स्यात् । संसु अधःपतने । ल्हसइ । संसते ॥

संसो—इति । संस् धातु को ल्हस आदेश हो । संस् धातु नीचे गिरने के अर्थ में है । ल्हसइ । संसते । नीचे गिरता है ॥

(नेः सदः सज्जः ।)

नेः सदः सज्जः—नेरुपसर्गात्परस्य सद्धातोः सज्ज इत्यादेशः स्यात् । पद्लु विशरणगत्यवसादनेषु । निसज्जइ । निषीदति ॥

नेः सद इति । निरु उपसर्ग से पर सद् धातु को सज्ज आदेश हो । निसज्जइ । बैठता है ॥

(आडो रभेर्धवः ।)

आडो रभेर्धवः—आड्पूर्वकस्य रभधातोः धव इत्यादेशः स्यात् । आडवइ, आडवेइ । आरभते । आडविअं । आरब्धम् । कथं तर्हि 'आडत्तं' आरब्धमिति ? उच्यते । 'क्तेन दिष्णादयः' इति निपातनात् आडत्तादेशः ॥

आडो—इति । आड्पूर्वक रभ धातु को धव आदेश हो । आडवइ । आरभते । क्त-प्रत्यय के परे उक्त सूत्र से धव आदेश । 'क्ते' सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तलोप । आडविअं । क्तप्रत्यय में 'आडत्तं' कैसे होता है ? यह प्रश्न है—'क्तेन दिष्णादयः' इससे निपात से 'आ-रभ्-त' इस समुदित को आडत्त आदेश हो जायगा । आडत्तं । आर-ब्धमित्यर्थः ॥

(उदि शलेः थल्लो वा ।)

उदि शलेः थल्लो वा—उद्-उपसर्गात् परस्य शलधातोः थल्ल इत्यादेशः स्यात् । शल आशुगतौ । उत्थल्लइ । पत्ने-उच्छलइ । उच्छलति ॥

उदीति । उद्-उपसर्गपूर्वक शल धातु को थल्ल आदेश विकल्प से हो । शल धातु जल्द चलने के अर्थ में है । थल्ल आदेश । 'उपरि लोपः कगडतद०' से तकारलोप । 'शेषादेश०' से थकारद्वित्व । 'वर्गेषु युजः०' से थ को त । उत्थल्लइ, एवं-उच्छलइ । उच्छलतीत्यर्थः ॥

(पिबतेघोटः ।)

पिबतेघोटः—पाधातोः वा घोट इत्यादेशः स्यात् । पा पाने । घोटइ । पत्ने—पिबइ । पिबति ॥

पिबतेरिति । पाधातु को विकल्प से घोट आदेश हो । पाधातु पीने के अर्थ में है । घोटइ जलं । पानी घुटकता है । पन्न में-पिबइ । वलोप होने से-पिबइ । पिबतीत्यर्थः ॥

जल्पेर्लो मः ॥ २४ ॥

जल्प व्यक्तायां वाचि, अस्य धातोर्लकारस्य मकारो भवति । जम्पइ^१ ॥

जल्पेर्लो मः—जल्पधातोर्लो लकारस्तस्य स्वररहितो मः स्यात् । सूत्रे 'मः' इति अकार उच्चारणार्थः । जल्पव्यक्तायां वाचि । जंपइ । जल्पति । जंपिरो । जंपिऊण ॥२४॥

जल्पेरिति । जल्पधातु के लकार को स्वर-रहित मकार हो । 'मः' इसमें अकार उच्चारणार्थ है । स्पष्ट बोलने के अर्थ में जल्प धातु है । लकार को मकार । 'मो बिन्दुः' से अनुस्वार । जंपिइ, जल्पति । जंपिरो । 'तृण इर शील' से इर । जंपिरो-जल्पिता । जल्पी, बकवादी । जंपिऊण, जल्पित्वा । 'क्त्वा तूण' से तूण । 'कगचज' से तलोप । 'शेषाणामदन्तता' से अकार । 'ए च क्त्वा०' से इकार । अन्य कार्य पूर्ववत् ॥ २४ ॥

ष्टाध्यागानां ठाअ-झाअ-गाआः ॥ २५ ॥

ष्टा गतिनिवृत्तौ, ध्यै चिन्तायां, गै शब्दे—पतेषां ठाअ, झाअ, गाअ इत्येत आदेशा भवन्ति । ठाअन्ति, झाअन्ति, गाअन्ति^१ ॥ २५ ॥

ष्टाध्यागानां ठाअ-झाअ-गाआः—ष्टा गतिनिवृत्तौ, ध्यै चिन्तायाम्, गै शब्दे, इत्येतेषां त्रयाणां क्रमात् ठाअ, झाअ, गाअ इत्यादेशा भवन्ति । ठाअइ-तिष्ठति । झाअइ-ध्यायति । गाअइ गायति । ठाइअ-स्थित्वा । 'असमासे अ आदेशः क्त्वेत्यस्य प्रवर्तते' । एवं-झाअइ, गाअइ इत्यादयः ॥ २५ ॥

स्थाध्येति । स्था-ध्या-गा इन धातुओं को क्रम से ठाअ, झाअ, गाअ ये आदेश होते हैं । स्था को 'ठाअ' आदेश । 'ठाअइ' इत्यादिक समान है । असमासे इति । समास के बिना भी क्त्वा को 'अ' आदेश होता है । इससे क्त्वा को 'अ' आदेश । 'ए च क्त्वा०' से 'ठाअ' आदेश के अकार को इकार । ठाअइ=स्थित्वा । झाअइ=ध्यात्वा । गाअइ = गात्वा ॥ २५ ॥

ठाझागाश्च वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु ॥ २६ ॥

ष्टाध्यागानां ठा, झा, गा इत्यादेशा भवन्ति, चकारात् पूर्वोक्ताश्च वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु परतः । ठाइ, ठाअइ । ठाहिइ, ठाअहिइ । ठाउ, ठाअउ । झाइ, झाअइ । झाहिइ, झाअहिइ । झाउ, झाअउ । गाइ, गाअइ । गाहिइ, गाअहिइ । गाउ, गाअउ^३ ॥ २६ ॥

ठाभागाश्च भविष्यद्वर्तमानविध्याद्येकवचने—भविष्यद्वर्तमानविध्यादि-सम्बन्धिन्येकवचने परतः ष्टा-ध्या-गा इत्येतेषां त्रयाणां क्रमात् ठा, भा, गा इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । चकारात् पूर्वोक्ता ठाअ-झाअ-गाअ इत्यपि भवन्ति । ठाहिइ, ठाअहिइ । स्थास्यति, स्थेयात्, स्थाता । त्रिष्वपि भविष्यत्सु एवम् । एवं झाहिइ,

१. जल्पति । २. तिष्ठन्ति । ध्यायन्ति । गायन्ति । इत्याद्याम् । ३. तिष्ठति—स्थास्यति—तिष्ठतु—तिष्ठेत्, एवं—ध्यै-गै इत्यादीनामपि ।

फ़ाअहिइ । गाहिइ, गाअहिइ । वर्तमाने-ठाइ, ठाअइ । तिष्ठत । फ़ाइ, फ़ाअइ । गाइ, गाअइ । ध्यायति । गायति । विध्यादौ-ठाउ, ठाअउ । फ़ाउ, फ़ाअउ । गाठ, गाअठ । तिष्ठतु, तिष्ठेत् । ध्यायतु, ध्यायेत् । गायतु, गायेत् । एकवचने इति किम् ? ठाअन्ति । फ़ाअन्ति । गाअन्ति । इह बहुवचने ठा-फ़ा-गा आदेशा न भवन्ति, किन्तु पूर्वैण ठाअ, फ़ाअ गाअ आदेशा भवन्ति । तिष्ठन्ति, ध्यायन्ति, गायन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

ठाअेति । भविष्यत्-वर्तमान-विधि अर्थों में एकवचनसम्बन्धी प्रत्यय के परे उक्त धातुओं को क्रम से ठा-झा-गा ये आदेश होते हैं और चकार से पूर्वोक्त ठाअ-झाअ-गाअ-ये भी होते हैं । स्था को ठा आदेश । 'धातोर्भविष्यतिहिः' से हि । 'ततिपोरिदेतौ' से इकार । ठाहिइ । पञ्च में- 'ठाअ' आदेश । ठाअ । हिन्दू-ठहरेगा । यही तीनों लकारों के एकवचन में होगा । मध्यमपुरुष में-तू ठहरेगा । उत्तमपुरुष में-मैं ठहरूंगा । यह तीनों भविष्यदर्थों में, लुट्-आशीर्लिङ् और लुट् में एकसा रूप होगा । इसी प्रकार ध्या-गा-धातु में भी जानना । ज्ञाहिइ, ज्ञाअहिइ । ध्यास्यति, ध्येयात्, ध्याता । सर्वत्र ध्यान करेगा-यही अर्थ होगा । एवं गा का भी जानना । वर्तमान अर्थ में-ठाइ, ठाअइ । साधुत्व पूर्ववत् । विध्यादिक अर्थों में, 'उसुसु विध्या०' इससे उकार । ठा आदेश । पञ्च में-ठाअ आदेश । ठाउ, ठाअउ । तिष्ठतु, तिष्ठेत्, समानरूप । संभावनार्थक लिङ् में भी यही रूप होगा, अर्थ में वैषम्य रहेगा । ठहरे अथवा कदाचित् या संभवतः ठहरेगा । सूत्र में एकवचनग्रहण क्यों ? सामान्यतः सर्वत्र ठा-झा-गा आदेश हों ? उत्तर यह है कि बहुवचन में पूर्वोक्त आदेश न हों, एतदर्थ एकवचन का ग्रहण है । ठाअन्ति । ठा आदेश नहीं होगा, किन्तु 'स्थाध्यागा' से प्राप्त 'ठाअ' आदेश होगा । ठाअन्ति । ज्ञाअन्ति । गाअन्ति । पूर्ववत् साधुत्व है ॥ २६ ॥

खादिधान्योः खाधौ ॥ २७ ॥

खाइ भक्षणो, धातु जवे, एतयोर्धात्वोः खा-धा इत्यादेशौ भवतो वर्तमानभविष्यद्विध्याद्येकवचनेषु । खाइ (७-१ ति = इ) । खाहिइ (७-१२ धातोः परो हिः, शे० पू०) । खाउ । धाइ । धाहिइ । धाउ^१ (७-१८ ति = उ, शे० रूप०) ॥ २७ ॥

खादिधान्योः खा धा^२—भविष्यति वर्तमाने विध्यादौ एकवचने परतः खाद-धाव्-धात्वोः यथासंख्यं खा, धा इत्यादेशौ भवतः । खाहिइ-खादिष्यति । खाइ-खादति । एवम्—धाहिइ-धाविष्यति । धाइ-धावति । तुमं खासि । त्वं खादसि । तुमं धासि । त्वं धावसि । विध्यादौ-खाउ, खादतु । धाउ, धावतु । अहं खामु । अहं धामु । खादानि । धावानि । 'एकत्वेऽपि भवेत् कापि धावतेर्धा विभाषया' । धाहिइ, धाविहिइ । धाइ, धावइ । धाउ, धावउ ॥ २७ ॥

१. तिष्ठन्ति—ध्यायन्ति—गायन्ति । खादधावोर्लुक् ८।४।२२८ इत्यत्र बहुलाधिकारा द्रतमानभविष्यद्विध्याद्येकवचन एव भवति । तेनेह न भवति । खादन्ति, धावन्ति । क्वचित् भवति-धावइ पुरभौ इति । हे० । खादति-खादिष्यति-खादतु-खादेत् । एवं धावतीत्यादीनि ।
२. संजीवनीसम्मतः पाठः ।

खादिधाव्योरिति । भविष्यद्, वर्तमान, विधि अर्थ में एकवचन के परे खाद्, धातु धातुओं को क्रम से अर्थात् भक्षणार्थक खाद् धातु को खा, एवं गत्यर्थक-शुद्ध्यर्थक धाव् धातु को धा आदेश हो । खाहिइ । साधुस्व पूर्ववत् जानना । तुमं 'खासि' 'सिपथासोः सिसे' इस सूत्र से सि आदेश । पूर्वोक्तसूत्र से खाद् को खा आदेश । खासि । खादसि । एवं-धासि । धावसि । विध्यादिक के एकवचन में 'उसुसु विध्या०' इससे प्रथमपुरुष में उ, मध्यमपुरुष में सु, उत्तमपुरुष में सु होंगे । सो खाउ, स खादतु । वह खाय । तुमं खासु । त्वं खाद । अहं खासु । अहं खादानि । इसी प्रकार धाव् को धादेश में भी जानना । धाउ, धासु, धासु । एकस्वे इति । कहीं पर एकवचन में धाव् धातु को 'धा' आदेश विकल्प से हो । तो जहाँ धा आदेश होगा वहाँ 'धाहिइ' होगा, परन्तु पक्ष में-'शेषाणा०' से अकारान्तत्व । धावइ, धावउ । 'ए च क्त्वा' से इकार । धाविहिइ ॥ २७ ॥

ग्रसेर्विसः ॥ २८ ॥

ग्रसु-ग्लसु अदने, अस्य धातोर्विसो भवति । विसइ' (७-१ ति = इ, स्प०) ॥ २८ ॥

ग्रसेर्विसः—ग्रसेः विस इत्यादेशः स्यात् । ग्रसु अदने । विसइ । ग्रसते । अग्धे विसिस्सामो, विसिहामो वा । वयं ग्रसिष्यामहे ॥ २८ ॥

ग्रसेरिति । ग्रसधातु को विस आदेश हो । ग्रस धातु भोजन करने के अर्थ में है । विसइ । ग्रसते । विसिस्सामो । 'न्तिहेल्या०' से मो आदेश । 'उत्तमे स्सा हा' से 'स्सा'- 'हा'-विकरण । 'ए च क्त्वा०' से इकार । विसिस्सामो, विसिहामो । पक्ष में-विसिहिमो-ग्रसिष्यामहे ॥ २८ ॥

चिञश्चिणः ॥ २९ ॥

चिञ् चयने, अस्य धातोश्चिणो भवति । चिणइ' (स्प०) ॥ २९ ॥

चिञश्चिणः—चिञ् इत्यस्य चिण इत्यादेशः स्यात् । चिञ् चयने । चिणोइ, चिणइ । चिनोति । 'आदिश्यते चिञो धातोश्चैय इत्येष वा क्त्वात्' । उच्चेअइ, उच्चिनोति । पक्षे-उच्चिणइ । उच्चेअउं, उच्चिणोउं, उच्चिणिउं । उच्चेतुम् ॥ २९ ॥

चिञ इति । चिञ् धातु चयन-इकट्टे करने के अर्थ में है । चिञ् को चिण आदेश हो । चिणइ । 'लादेशे वा' से एकार । पक्ष में-चिणइ, चिनोति । कहीं पर चिञ् धातु को 'चैय' यह आदेश विकल्प से होता है । उत उपसर्ग । उच्चेअइ । पक्ष में-चिण आदेश । उच्चिणइ । उच्चेअउं । चैय आदेश । पक्ष में-चिण आदेश । 'ए च क्त्वा तुमुन्' इससे एकार, इकार । उच्चिणेउं, उच्चिणिउं । उच्चेतुम् इत्यर्थः ॥ २९ ॥

क्रीञः क्किणः ॥ ३० ॥

डुक्रीञ् द्वन्यविनिमये, अस्य धातोः क्किणो भवति । क्किणइ' (७-१ ति = इ, स्प०) ॥ ३० ॥

१. ग्रसते-ग्लसते । २. चिनोति-चिनुते । ३. क्रीणाति-क्रीणीते ।

क्रीञ्ः क्णिणः—क्रीञ्ः क्णिण इत्यादेशः स्यात् । डुक्रीञ् द्रव्यविनिमये । क्णिणइ, क्णिणए । क्रीणाति-क्रीणीते । के परतः-क्णिणञ्-क्रीतम् ॥ ३० ॥

क्रीञ् इति । क्रीञ्धातु को क्णिण आदेश हो । क्रीञ्धातु-एक वस्तु, द्रव्य अथवा पदार्थ देकर दूसरी वस्तु को लेने के अर्थ में है । 'ततिपोरिदेतौ' से इकार, एकार । क्णिणइ, क्णिणए । क्रीणाति । खरीदता है । क्तप्रत्यय में 'के' से इकार । क्णिणञ्, क्रीतम् ॥

वेः क्के च ॥ ३१ ॥

वेरुत्तरस्य क्रीञ्ः क्के आदेशः क्णिणदेशश्च भवति । विक्केइ, विक्किणइ (पू० स्प०) । विक्रीणीते ॥ ३१ ॥

वेः के च^१—विरित्युपसर्गात्परस्य क्रीञ्ः के इत्यादेशः स्यात् चकारात् क्णिणदेशोऽपि । विक्केइ, विक्किणइ । विक्रीणीते । सेवादित्वात् ककारस्य द्वित्वम् ॥ ३१ ॥

वेरिति । वि उपसर्ग से पर क्री धातु को 'के' आदेश हो । चकार से क्णिण आदेश भी हो । 'सेवादिषु च' से ककारद्वित्व । 'लादेशे वा' से एकार । विक्केइ । पञ्च में-विक्किणइ । विक्रीणीते । बेचता है इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

उद्धम उद्धुमा ॥ ३२ ॥

ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः, अस्य धातोर्ह्रस्वस्य उद्धुमा भवति । उद्ध-माइ^२ (७-१ ति = इ) ॥ ३२ ॥

उद्धुमो धुमा^३—उदुपसर्गात्परस्य ध्माधातोः धुमादेशः स्यात् । ध्मा शब्दाग्नि-संयोगयोः । उद्धुमाइ, उद्धमति । सदानन्दमते धूमा इति पाठः । ततो धूमाइ-इति ॥

उद्धुमो इति । उद्-उपसर्ग से पर ध्मा धातु को धुमा आदेश हो । ध्माधातु शब्द और अग्निसंयोग के अर्थ में है । उद्धुमाइ । सदानन्द 'धूमा' आदेश मानते हैं । अतः उनके मत से उद्धुमाइ यह दीर्घ-ऊकारयुक्त होगा ॥ ३२ ॥

श्रदो धो दहः ॥ ३३ ॥

श्रच्छब्दादुत्तरस्य डुघाञ् धारणपोचणयोः, अस्य धातोर्दहादेशो भवति । सहहइ (२-४३ श् = स, ३-३ तलोपः, ३-१ तलोपः, ३-५० दद्धि०, ७-१ त = इ) । सहहिअं (सहहेति पूर्ववत्, ७-३२ अ = इ, २-२ तलोपः, ५-३० सोर्वि०) ॥ ३३ ॥

श्रदो धो दहः—श्रदः परस्य धा-धातोः दह इत्यादेशः स्यात् । सहहइ । श्रद्धधाति । सहहिअं । सेवादित्वात् दकारस्य द्वित्वम् । श्रद्धितम् ॥ ३३ ॥

श्रदो-इति । श्रद् से पर 'धा' धातु को दह आदेश हो । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफ-लोप । 'शपोः सः' से सकार । 'सेवादौ च' से दकारद्वित्व । 'अन्त्यस्य हलः' से श्रद् के दकार का लोप । सहहइ । श्रद्धधाति । श्रद्धा करता है । सहहिअं में 'के' से इकार । श्रद्धितम् ॥ ३३ ॥

२. संजीवनीसंमतः पाठः । ३. उद्धमति । ४. श्रद्धते । श्रद्धितम् । ५. संजीवनी-संमतः पाठः ।

अवाद् गाहेर्वाहः ॥ ३४ ॥

गाह् विलोडने, अस्य धातोरवाद्गुत्तरस्य वाहादेशो भवति । ओवाहइ^१ (४-२१ अव = ओ, ७-१ ति = इ, शो० स्प०) । पक्षे^२—अववाहइ (प्रायोग्रहणात् २-२ वलोपो न, शो० स्प०) ॥ ३४ ॥

अवाद् गाहेर्वाहः—अवोपसर्गात् परस्य गाहेः वाहादेशः स्यात् । ओवाहइ, अववाहइ । अवादिति किम् ? गाहइ ॥ ३४ ॥

अवादिति । अव उपसर्ग से पर गाहधातु को वाह आदेश हो । गाह धातु मथने में मक्षाने अर्थ में है । 'ओद्वापयोः' से अव को ओकार । पक्ष में—अववाहइ । अवगाहते । केवल धातु को वाहादेश न हो, किन्तु अवोपसर्ग में ही हो—अतः अवग्रहण है । गाहइ, गाहते । यहाँ वाहादेश नहीं होगा ॥ ३४ ॥

कासेर्वासः ॥ ३५ ॥

अवादित्यनुवर्त्तते । काश् शब्दकुत्सायाम्, अस्य धातोरवाद्गुत्तरस्य वासो भवति । ओवासइ, अववासइ^३ (४-२१ अव = ओ, शो० पू० स्प०) ॥ ३५ ॥

काशेर्वासः^४—अवोपसर्गात्परस्य काश् दीप्तावित्यस्य वास इत्यादेशः स्यात् । ओवासइ, अववासइ, ओवासए, अववासए । अवकाशते । ओवासिउं, अववासिउं । अवकाश्य । 'वाशन्दस्य उं आदेशः क्त्वास्थितस्य क्वचिद् भवेत्' । इति उं—आदेशः । अवादिति किम् ? कासइ ॥ ३५ ॥

काशेरिति । काश्-धातु दीप्ति अर्थ में है । अव उपसर्ग से पर काश् धातु को वास आदेश हो । 'ओद्वापयोः' से ओकारादेश । ओवासइ । पक्ष में—अववासइ । 'ततिपो०' से एकार होने से ओवासए, अववासए । अवकाशते इत्यर्थः । क्त्वाप्रत्यय के विषय में 'कगचज०' से तकारलोप । क्त्वाप्रत्ययसम्बन्धी 'वा' को कहीं उं आदेश हो । इससे उं आदेश । उक्त सूत्र से वास आदेश । पूर्ववत् ओकार । ओवासिउं । 'पृ च क्त्वा०' से इकार । ओकारादेश के पक्ष में । अववासिउं । अवग्रहण सूत्र में क्यों ? जिससे केवल को वास आदेश न हो । कासइ, काशते ॥ ३५ ॥

निरो माडो माणः ॥ ३६ ॥

माड् माने, अस्य धातोर्निरुत्तरस्य माणादेशो भवति । णिम्माणइ^५ (३-३ र्लोपः, ३-५० मडि०, शो० पू०) ॥ ३६ ॥

निरो माडो माणमवौ^६—निरुपसर्गात् परस्य माडः माण-मव इत्यादेशो स्तः । माड्माने । निम्माणौइ, निम्माणइ, निम्माणए । निम्मवए, निम्मवेइ, निम्मवइ । निर्मिमीते । ननु कथं सम्माणौइ (सम्मानयति) ? मान पूजायामिति धात्वन्तरस्य

१. अवगाहते । २. ओत्वाऽभावपक्षे इत्यर्थः । ३. अवकाशते । ४. संजीवनीसमतः पाठः । ५. निर्मिमीते । ६. संजीवनीसमतः पाठः ।

हो। भिन्दइ, भिनत्ति। लोट् मध्यमपुरुष एकवचन में 'उसुसु विध्या०' से सुआदेश, भिन्दसु, भिन्धि। एवं छिन्दसु, छिन्धि। त्त इति। भिद् छिद् धातु को कहीं विकल्प से द को त्त आदेश हो। 'क्व तूण' से तूण आदेश। 'कगचज०' से तलोप। 'अडादेशा बहुलम्' से एकार। भेत्तूण, छेत्तूण। पच्च में—'ए च क्त्वा' से एकार, इकार। भिन्देऊण, भिन्दिऊण। भित्त्वा। एवं छिद् धातु में भी रूप होंगे। छित्त्वा ॥ ३८ ॥

कथेठः ॥ ३९ ॥

कथ निष्पाके, अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति। कढइ^१ (पू० स्प०) ॥

कथेठः—कथ धातोरन्त्यस्य ढः स्यात्। कथ निष्पाके। कढइ, कढए। 'खघथथे'-त्यस्य बाधः। कथयति। 'क्वचित् क्त्वा-प्रत्ययस्येह उच्चाण इत्यपीष्यते'। कढुच्चाण। 'सन्धावज्जलोप०' इति अकारलोपः। कथित्वा ॥ ३९ ॥

कथेरिति। कथधातु के अन्त्य वर्ण को ढकार हो। कथ धातु पकाकर अष्टमांश अवशिष्ट रखना = काढा करने के अर्थ में है। कढइ, कढए। कथयति। कथ धातु से पर क्त्वाप्रत्यय को कहीं 'उच्चाण' आदेश होता है। 'सन्धावज्जलोप०' से अकारलोप। कढुच्चाण। कथित्वा ॥ ३९ ॥

वेष्टेश्च^२ ॥ ४० ॥

वेष्ट् वेष्टने, अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति। वेड्डइ^३ (ष्ट् = ढ, आदेशत्वात् ३-५० ढद्वि०, ३-५१ ढ् = ड्, ७-१ ति = इ)। योग-विभाग उत्तरार्थः ॥ ४० ॥

वेष्टेश्च—वेष्ट वेष्टने, इत्यस्य योऽन्त्यो वर्णस्तस्य ढः स्यात्। वेड्डइ, वेड्डए। वेष्टते। योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ४० ॥

वेष्टेश्चेति। विस्तरादि के लपेटने के अर्थ में विद्यमान वेष्ट धातु के अन्त्य वर्ण ष्ट को ढ आदेश हो। वेड्डइ। 'ततिपो' से इकार, एकार। वेड्डए। वेष्टते। योगविभाग पृथक्-पृथक् दो सूत्र पढ़ना, उत्तरार्थः = अग्रिम सूत्र में केवल वेष्ट की ही अनुवृत्ति के लिये है ॥ ४० ॥

उत्समोर्लः ॥ ४१ ॥

उत्सम्भ्यामुत्तरस्य वेष्टेरन्त्यस्य लो भवति। उव्वेल्लइ, संवेल्लइ^४ (३-१ तलोपः, ३-५० वद्वि०, ष्ट् = ल, आदेशत्वात् ३-५० लद्वि०, शे० पू०) ॥ ४१ ॥

उत्समोर्लः—उत्पूर्वस्य संपूर्वस्य च वेष्टेरन्त्यवर्णस्य 'ल्ल' इत्यादेशः स्यात्। उव्वेल्लइ। उव्वेष्टते। संवेल्लइ। संवेष्टते। 'शेषादेशयोः०' इति द्वित्वेन द्विलकारे सिद्धे पुनर्द्विलकारविधानं क्वचिदन्त्यस्यादेशो न द्वित्वम्। तेन, वेड्डइ-इत्यादि सिद्धम्। अत्र संयुक्तस्य ष्ट-इत्यस्य ढकारादेशो न द्वित्वम् ॥ ४१ ॥

१. कथयति। २. क्वचित् चकारात् ठो भवति, दश्च। वेड्डइ, वेड्डए, वेड्डइ-इत्युदाहरणानि-इत्यधिकः। ३. वेष्टते। ४. उव्वेष्टते, संवेष्टते।

उत्समोरिति । उत्पूर्वक, संपूर्वक वेष्टधातु के अन्त्य वर्ण 'ष्ट' को द्विलकारात्मक झ आदेश हो । उव्वेळ्ळइ । 'उपरि लोपः कगडतद०' इससे दलोप । 'शेषादेशयो०' से वकारद्वित्व । उद्वेष्टते । एवं संवेळ्ळइ, संवेष्टते । प्रश्न यह है कि एक लकारात्मक 'ल' आदेश पडना था, 'शेषादेशयो०' से ल को द्वित्व करने से द्विलकारात्मक हो जाता । फिर द्विलकारात्मक 'ल्ल' आदेश ग्रहण व्यर्थ होकर यह सूचित करता है कि—संयुक्त वर्ण के स्थान में विहित अन्त्य वर्ण आदेश को द्वित्व नहीं होता है । अतः वेडइ में 'ढ' को द्वित्व न होगा ॥ ४१ ॥

रुद्वेर्षः ॥ ४२ ॥

रुद्विर् अस्य धातोरन्त्यस्य वो भवति । रुवइ^१ (इरित्, इ = व्, उ-१ ति = इ) ॥ ४२ ॥

रुदो वः^२—रुदोऽन्त्यस्य दस्य वः स्यात् । रुवइ । केचित्तु-रोवइ, इत्युदाहरन्ति । तन्मते 'अडादेशा बहुल'मिति उकारस्य ओकारः । रुइरा । 'तुन इर शीले' इति इरः । 'आदीतौ बहुल'मिति आप्रत्ययः । रोदनशीला ॥ ४२ ॥

रुदो व इति । रुदधातु के अन्त्य दकार को वकार आदेश हो । रुवइ । रोदिति । कोई आचार्य रोवइ प्रयोग करते हैं, उनके मत से 'अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार होगा । रुइरा । 'तुन इर शीले' से इर । 'कगचज०' से वलोप । 'सन्धौ अज् लोप०' से अकारलोप । 'आदीतौ बहुलम्' से आकारप्रत्यय । 'क्वचिदपि लोपः' से अलोप । रोदनशीला ॥ ४२ ॥

उदो विजः ॥ ४३ ॥

उत्पूर्वस्य विजेरन्त्यस्य वकारो भवति । उव्विवइ^३ (२-२ तलोपः, ३-५० वडि०, शे० पू० स्प०) ॥ ४३ ॥

उदो विजेः^४—उदुपसर्गात्परस्य विजेरन्त्यवर्णस्य वकारः स्यात् । उव्वेवइ, उव्वेवए । 'अडादेशा बहुल'मिति एकारः । उद्विजते ॥ ४३ ॥

उद इति । ओविजी भयचलनयोः, उत् उपसर्ग से पर भयचलनार्थक विज धातु के अन्त्य वर्ण को वकार हो । इससे व आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से एकार । 'उपरि लोपः कगड' से दलोप । 'शेषादेशयोर्द्वित्व०' इससे वकार को द्वित्व । उव्वेवइ । 'तत्तिपो०' से ए । उव्वेवए । उद्विजते ॥ ४३ ॥

वृधेर्ढः ॥ ४४ ॥

वृधु वर्धने, अस्य धातोरन्त्यस्य ढो भवति । वड्ढइ^५ (१-२७ ऋ अ, ध् = ढ, तस्य आदेशत्वात् ३-५० वडि०, शे० पू०) ॥ ४४ ॥

वृधेर्ढः—वृधेरन्त्यस्य धस्य ङ्ढः स्यात् । ऋतोऽत् । वड्ढइ, वड्ढए । वर्धते ॥ ४४ ॥
वृधेरिति । वृध वृद्धौ, वृधधातु के अन्त्य को 'ङ्ढ' होय । 'ऋतोऽत्' से अकार । वड्ढइ । वर्धते ॥ ४४ ॥

१. रोदिति । २. सजीवनीसंमतः पाठः । ३. उद्विजते । ४. संजीवन्यादिसंमतः पाठः । ५. वड्ढते ।

हन्तेर्मः ॥ ४५ ॥

हन्तेरन्त्यस्य म्मो भवति । हम्मइ^१ (स्पष्टम्) ॥ ४५ ॥

हन्तेर्मः—हिंसागत्यर्थकस्य हन्-धातोरन्त्यवर्णस्य म्म इत्यादेशः स्यात् । हम्मइ, हम्मए । हन्यते । कर्तरि तु नायमादेशः । तथा चोक्तम्—‘क्वचित्तु हन्तेर्म इति आदेशो नेष्यते बुधैः’ । हणइ—हन्ति । हन्तव्वं—हन्तव्यम् । हंतूण—हत्वा । हन्नो-हतः । ‘खनेः कापि म्म इत्येष स्यादन्त्यस्य हनेरिव ।’ खम्मइ । खायते, खन्यते । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इति इअइज्योरभावः । कापीति वचनादिह न भवति । खणिअइ, खणिज्जइ । हणिअइ, हणिज्जइ ॥ ४५ ॥

हन्तेरिति । हिंसा-गत्यर्थक हन्-धातु के अन्त्य वर्ण को ‘म्म’ यह आदेश हो । हम्मइ । यह ‘म्म’ आदेश कर्ता अर्थ में नहीं होता है । कहा भी है—‘क्वचिदिति’ । हन्-धातु को ‘म्म’ आदेश कहीं-कहीं नहीं भी होता है । हणइ । ‘शेषाणामदन्तता’ । ‘नो णः’ । हणइ । हन्ति । क्वचिद्-ग्रहण से कर्त्रर्थक प्रत्यय के अतिरिक्त भी होता है । जैसे हंतव्वं, हंतूण—इत्यादि । सायुत्व पूर्ववत् । ‘खनेरिति’ । खन्-धातु के अन्त्य को ‘म्म’ यह आदेश हन्-धातु के सदृश होता है । खम्मइ । ‘नान्त्यद्वित्वे’ से इअ-इज्ज का निषेध हो जायगा । खायते, खन्यते इत्यर्थः । कापि ग्रहण है, इससे कहीं-कहीं ‘म्म’ आदेश नहीं भी होगा । यक्प्रत्यय को ‘यक इअइज्जो’ से इय । एणिअइ । हणिअइ । ‘नो णः’ । खन्यते, हन्यते । एवं खणिज्जइ, हणिज्जइ में इज्ज आदेश होगा ॥ ४५ ॥

रुषादीनां दीर्घता ॥ ४६ ॥

रुषादीनां दीर्घता भवति । रुसइ । तूसइ । सूसइ (२-४३ ष = स, एवं सर्वत्र, शो० स्प० पू०) । रुष्यति । तुष्यति । शुष्यति ॥ ४६ ॥

रुषादीनां दीर्घः^२—रुष रोषे, रुष-इत्यादीनां धातूनाम् उपधाया उकारस्य दीर्घः स्यात् । रुसइ, रुसेइ, रुसए । रुष्यति । सूसइ, सूसेइ । शुष्यति । ‘रुषादीनां’ इति किम् ? रुवइ । रोदिति ॥ ४६ ॥

रुषेति । रुषादिक धातुओं के उपधाभूत उकार को दीर्घ होता है । इससे दीर्घ । ‘ततिपोरिदेतौ’, ‘शेषाणामदन्तता’, ‘शेषोः सः’, ‘लादेशे वा’ इससे विकल्प से एकार । रुसेइ, रुसइ । रुप रोषे । रुष्यति । एवं शुष शोषणे । सूसेइ, सूसइ । रुषादिकों को दीर्घ हो यह क्यों कहते हैं ? सामान्यतः सभी उपधा के उकार को दीर्घ हो, ऐसा मानने पर रुवइ में भी दीर्घ हो जायगा ॥ ४६ ॥

ञो व्रजन्त्योः ॥ ४७ ॥

व्रज, नृती, अनयोरन्त्यस्य ञो भवति । वञ्चइ^३ (३-३ रत्तोपः, शो० पू०) । णञ्चइ^३ (१-२७ ऋ = अ, २-४२ नृ = ण, शो० स्प०, ति = इ पू०) ॥

ञो व्रजिन्त्योः—व्रज गतौ, नृती गात्रविक्षेपे, इत्यनयोरन्त्यवर्णस्य ञ इत्या-

१. हन्ति । २. संजीवन्यनुसारी पाठः । ३. व्रजति । ४. नृत्यति ।

देशः स्यात् । वच्चइ । व्रजति । णच्चइ । नृत्यति । ननु कथं 'णट्ट'मिति ? नट नृत्तावित्यस्य नाट्यमिति, तस्मादिदं स्यात् ॥ ४७ ॥

ञो-इति । गत्यर्थक ब्रजधातु को, पदार्थाभितयार्थक नृत धातु के अन्य वर्ण को 'ञ' यह आदेश हो । वच्चइ । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । व्रजति । उक्त सूत्र से 'ञ' आदेश । 'नो णः' से णकार । णच्चइ । नृत्यति । यदि नृत को सर्वत्र च आदेश होता है तो णट्ट यह कैसे होगा ? उत्तर—यहाँ नट नृत्तौ, नृत्यर्थक नट जात है । 'ऋह्लोऽर्ण्यत्', 'अत उपधायाः'—एवं यह नाट्यशब्द का है । 'अधेः मन्थाम्' से यलोप । 'शेषादेशयोः' से द्वित्व । 'नो णः सर्वत्र' से णकार । 'अदानो यथादिषु वा' से आकार को अकार । 'नो विन्दुः' से अनुस्वार । णट्टं । नाट्यम् ॥ ४७ ॥

युधिबुधयोर्ज्ञः ॥ ४८ ॥

युध सम्प्रहारे, बुध अवगमने, अनयोरन्त्यस्य ज्ञो भवति । जुज्झइ । जुज्झइ^१ (धू = झू, आदेशत्वात् ३-५० झड्वि०, ३-५१ झू = जू, शो०स्प०) ॥

युधिबुधिगृधिसिधिक्रुधां उक्तः^२—युध्यादीनामन्त्यस्य उक्तः स्यात् । युध सम्प्रहारे । जुज्झइ, युध्यते । बुध अवगमने । जुज्झइ, बुध्यते । गृधु अभिकाङ्क्षायाम् । गिज्झइ, गृध्यति । सिधु सन्धौ । सिज्झइ, सिध्यति । क्रुध क्रोपे । कुज्झइ, क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

युधीति । युधादिक धातुओं के अन्य वर्ण को ज्ञ आदेश हो । युध धातु मारना युद्ध करने के अर्थ में है । ध को उक्त आदेश । 'आदेश्यो जः' से जकार । जुज्झइ । युध्यते । बुध धातु समझने के अर्थ में है । पूर्ववत्-जुज्झइ । बुध्यते । गृध धातु अत्यन्त आसक्ति चाहने के अर्थ में है । उक्त आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से इकार । गिज्झइ । गृध्यति । सिध धातु मिलना, या सिद्ध करने के अर्थ में है । सिज्झइ । सिध्यति । क्रुध धातु क्रोध करने के अर्थ में है । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । कुज्झइ । क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

रुधेर्न्धम्भौ^३ ॥ ४९ ॥

रुधिर् (अस्य^४ धातो) रन्त्यस्य न्ध-म्भौ भवतः । रुन्धइ, रुम्भइ^५ (इरित्, धू = पर्यायेण न्ध, म्भ, ७-१ ति = इ, ४-१७ वर्गान्त०) ॥ ४९ ॥

रुधेर्न्धम्भौ—रुध-धातोरन्त्यस्य न्ध-म्भ इत्यादेशौ स्तः । रुन्धइ, रुम्भइ । रुणद्धि । 'रुधो न्धम्भौ क्वचिन्नैव क्वचिज्जम्भो भावकर्मणोः' । 'क्तेन दिष्णादयः' इति क्तेन सह रुद्धादेशः, रुद्धशब्दाद् वा । रुद्धो, रुद्धः । रुज्झइ, रुध्यते ॥ ४९ ॥

रुधेरिति । रुध धातु के अन्य वर्ण को न्ध म्भ आदेश होते हैं । रुन्धइ । और जहाँ म्भ आदेश होगा वहाँ रुम्भइ । रुध धातु आवरण = ढकना, रूँधना, गेंसना अर्थ में । रुणद्धि । कहीं-कहीं रुध धातु को न्ध म्भ आदेश नहीं होते और कहीं पर भावकर्म में उक्त आदेश होता है । क्तप्रत्यय के परे 'क्तेन दिष्णादयः' से क्तप्रत्यय के सहित

१. युद्धयते, बुद्धयते । २. संजीवनी-सुबोधनीसंमतः पाठः । ३. रुधेर्न्धस्त्वी—धत्सइ । का० पा० । ४. अयं पाठो न लभ्यते । ५. रुणद्धि, रुन्धे ।

हन्तेर्मर्मः ॥ ४५ ॥

हन्तेरन्त्यस्य म्मो भवति । हम्मइ^१ (स्पष्टम्) ॥ ४५ ॥

हन्तेर्मर्मः—हिंसागत्यर्थकस्य हन्-धातोरन्त्यवर्णस्य म्म इत्यादेशः स्यात् । हम्मइ, हम्मए । हन्यते । कर्तरि तु नायमादेशः । तथा चोक्तम्—‘क्वचित्तु हन्तेर्मर्म इति आदेशो नेष्यते बुधैः’ । हणइ—हन्ति । हन्तव्वं—हन्तव्यम् । हंतूण—हत्वा । हन्नो—हतः । ‘खनेः कापि म्म इत्येष स्यादन्त्यस्य हनेरिव ।’ खम्मइ । खायते, खन्यते । ‘नान्त्यद्वित्वे’ इति इन्नइज्जयोरभावः । कापीति वचनादिह न भवति । खणिअइ, खणिज्जइ । हणिअइ, हणिज्जइ ॥ ४५ ॥

हन्तेरिति । हिंसा-गत्यर्थक हन्धातु के अन्त्य वर्ण को ‘म्म’ यह आदेश हो । हम्मइ । यह ‘म्म’ आदेश कर्ता अर्थ में नहीं होता है । कहा भी है—‘क्वचिदिति’ । हन् धातु को ‘म्म’ आदेश कहीं-कहीं नहीं भी होता है । हणइ । ‘शेषाणामदन्तता’ । ‘नो णः’ । हणइ । हन्ति । क्वचिद्-ग्रहण से कर्त्रर्थक प्रत्यय के अतिरिक्त भी होता है । जैसे हंतव्वं, हंतूण—इत्यादि । साधुत्व पूर्ववत् । ‘खनेरिति’ । खन्धातु के अन्त्य को ‘म्म’ यह आदेश हन्धातु के सदृश होता है । खम्मइ । ‘नान्त्यद्वित्वे’ से इअ-इज्ज का निषेध हो जायगा । खायते, खन्यते इत्यर्थः । कापि ग्रहण है, इससे कहीं-कहीं ‘म्म’ आदेश नहीं भी होगा । यक्प्रत्यय को ‘यक् इअइज्जौ’ से इय । खणिअइ । हणिअइ । ‘नो णः’ । खन्यते, हन्यते । एवं खणिज्जइ, हणिज्जइ में इज्ज आदेश होगा ॥ ४५ ॥

रुषादीनां दीर्घता ॥ ४६ ॥

रुषादीनां दीर्घता भवति । रूसइ । तूसइ । सूसइ (२-४३ ष = स, एवं सर्वत्र, शो० स्प० पू०) । रुष्यति । तुष्यति । शुष्यति ॥ ४६ ॥

रुषादीनां दीर्घः^२—रुष रोषे, रुष-इत्यादीनां धातूनाम् उपधाया उकारस्य दीर्घः स्यात् । रूसइ, रूसेइ, रूसए । रुष्यति । सूसइ, सूसेइ । शुष्यति । ‘रुषादीनां’मिति किम् ? रुवइ । रोदिति ॥ ४६ ॥

रुषेति । रुषादिक धातुओं के उपधाभूत उकार को दीर्घ होता है । इससे दीर्घ । ‘ततिपोरिदितौ’, ‘शेषाणामदन्तता’, ‘शषोः सः’, ‘लादेशे वा’ इससे विकल्प से एकार । रूसेइ, रूसइ । रुष रोषे । रुष्यति । एवं शुष शोषणे । सूसेइ, सूसइ । रुषादिकों को दीर्घ हो यह क्यों कहते हैं ? सामान्यतः सभी उपधा के उकार को दीर्घ हो, ऐसा मानने पर रुवइ में भी दीर्घ हो जायगा ॥ ४६ ॥

ञो ब्रजनुत्योः ॥ ४७ ॥

ब्रज, नृती, अनयोरन्त्यस्य ञो भवति । वच्चइ^३ (३-३ रत्तोपः, शो० पू०) । णच्चइ^३ (१-२७ ऋ = अ, २-४२ न् = ण, शो० स्प०, ति = इ पू०) ॥

ञो ब्रजिनृत्योः—ब्रज गतौ, नृती गात्रविक्षेपे, इत्यनयोरन्त्यवर्णस्य ञ इत्या-

१. हन्ति । २. संजीवन्यनुसारी पाठः । ३. ब्रजति । ४. नृत्यति ।

देशः स्यात् । वच्चइ । व्रजति । णच्चइ । नृत्यति । ननु कथं 'णट्ट'मिति ? नट नृत्तावित्यस्य नाट्यमिति, तस्मादिदं स्यात् ॥ ४७ ॥

ञो-इति । गत्यर्थक व्रजधातु को, पदार्थभित्तयार्थक नृत धातु के अन्य वर्ण को 'ञ' यह आदेश हो । वच्चइ । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । व्रजति । उक्त सूत्र से 'ञ' आदेश । 'नो णः' से णकार । णच्चइ । नृत्यति । यदि नृत को सर्वत्र च आदेश होता है तो णट्ट यह कैसे होगा ? उत्तर—यहाँ नट नृत्तौ, नृत्यर्थक नट जातु है । 'ऋहलोर्णत्', 'अत उपधायाः'—युवं यह नाट्यशब्द का है । 'अधो मन्थाम्' से वलोप । 'शेषादेशयोः' से द्वित्व । 'नो णः सर्वत्र' से णकार । 'अज्ञानो यथादिपु वः' से आकार को अकार । 'नो विन्दुः' से अनुस्वार । णट्ट । नाट्यम् ॥ ४७ ॥

युधिबुधयोर्ज्ञः ॥ ४८ ॥

युध सम्प्रहारे, बुध अवगमने, अनयोरन्त्यस्य ज्ञो भवति । जुज्झइ । जुज्झइ^१ (ध् = झ, आदेशत्वात् ३-५० झद्धि०, ३-५१ झ् = ज्, शो०स्प०) ॥

युधिबुधिगृधिसिधिरुधः उक्तः^२—युधादीनामन्त्यस्य उक्तः स्यात् । युध सम्प्रहारे । जुज्झइ, युध्यते । बुध अवगमने । जुज्झइ, युध्यते । गृध अभिकाङ्क्षायाम् । गिज्झइ, गृध्यति । सिधु सन्धौ । सिज्झइ, सिध्यति । रुध कोपे । कुज्झइ, क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

युधीति । युधादिक धातुओं के अन्य वर्ण को उक्त आदेश हो । युध धातु मारना युद्ध करने के अर्थ में है । ध को उक्त आदेश । 'आदेर्यो जः' से जकार । जुज्झइ । युध्यते । बुध धातु समझने के अर्थ में है । पूर्ववत्-जुज्झइ । बुध्यते । गृध धातु अत्यन्त आसक्ति चाहने के अर्थ में है । उक्त आदेश । 'अडादेशा बहुलम्' से इकार । गिज्झइ । गृध्यति । सिध धातु मिलना, या सिद्ध करने के अर्थ में है । सिज्झइ । सिध्यति । रुध धातु क्रोध करने के अर्थ में है । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । कुज्झइ । क्रुध्यति ॥ ४८ ॥

रुधेर्न्यम्भौ^३ ॥ ४९ ॥

रुधिर् (अस्य^४ धातो)रन्त्यस्य न्य-म्भौ भवतः । रुन्धइ, रुम्भइ^५ (इरित् , ध् = पर्यायेण न्य, म्भ, ७-१ ति = इ, ४-१७ वर्गान्त०) ॥ ४९ ॥

रुधेर्न्यम्भौ—रुध्-धातोरन्त्यस्य न्य-म्भ इत्यादेशौ स्तः । रुन्धइ, रुम्भइ । रुणद्धि । 'रुधो न्यम्भौ क्विञ्चैव क्विज्जम्भो भावकर्मणोः' । 'क्तेन दिष्णादयः' इति क्तेन सह रुद्धादेशः, रुद्धशब्दाद् वा । रुद्धो, रुद्धः । रुज्झइ, रुध्यते ॥ ४९ ॥

रुधेरिति । रुध धातु के अन्य वर्ण को न्य म्भ आदेश होते हैं । रुन्धइ । और जहाँ म्भ आदेश होगा वहाँ रुम्भइ । रुध धातु आवरण = ढकना, रूँधना, गँसना अर्थ में । रुणद्धि । कहीं-कहीं रुध धातु को न्य म्भ आदेश नहीं होते और कहीं पर भावकर्म में उक्त आदेश होता है । क्तप्रत्यय के परे 'क्तेन दिष्णादयः' से क्तप्रत्यय के सहित

१. युद्धयते, बुद्धयते । २. संजीवनी-सुबोधिनीसंमतः पाठः । ३. रुधेर्न्यस्तौ—धत्सइ । का० पा० । ४. अयं पाठो न लभ्यते । ५. रुणद्धि, रुन्धे ।

रुद्ध को रुद्ध आदेश। 'अत ओत् सोः' से ओ। रुद्धो। रुद्धः। लट् में ध को उञ्ज आदेश। रुञ्जइ। रुञ्जते ॥ ४९ ॥

मृदो लः ॥ ५० ॥

मृद् क्षालने, अस्य धातोरन्त्यस्य लो भवति। मलइ^१ (स्पष्टम्) ॥५०॥
मृदो लः—मृद् क्षोदे, इत्यस्यान्त्यवर्णस्य लः स्यात्। मलइ, मलेइ। मृद्नाति ॥
मृदो-इति। मृद् धातु मसलना, पीसना आदि अर्थ में है। मृद् धातु के अन्य वर्ण को ल आदेश हो। मलइ। मृद्नाति ॥ ५० ॥

शद्लपत्योर्डः ॥ ५१ ॥

शद्ल शातने, पत्ल पतने, अनयोरन्त्यस्य डो भवति। सडइ^१। पडइ (शे० स्प०) ॥ ५१ ॥

शदि^१पत्योर्डः—शद्ल शातने, पद्ल गतौ, इत्यनयोरन्त्यस्य डः स्यात्। सडइ, शीयते। पडइ, पतति। वस्तुतः—शद्ल विशरणगत्यवसादनेषु, पद्ल पतने ॥५१॥
शदीति। शद् और पत् धातु के अन्य वर्ण को 'ड' आदेश हो। 'शपोः सः' से सकार। सडइ, विशीर्यते। फैलता है या नष्ट हो रहा है। पडइ। पतति। गिर रहा है ॥ ५१ ॥

शकादीनां द्वित्वम् ॥ ५२ ॥

शक्ल शक्तौ, इत्येवमादीनां द्वित्वं भवति। सक्इ (७-१ ति = इ, स्पष्टम्)। लग्इ (७-१ ति = इ, शे० स्प०)। शक्नोति। लगति ॥५२॥

शकादीनां द्वित्वम्—शक्ल शक्तौ—इत्यादीनां धातूनामन्त्यस्य द्वित्वं भवति। सक्इ, शक्नोति। सक्इ मए। शक्यते मया। 'नान्त्यद्वित्वे' इति निषेधात् यक् इय-इज्जयोरभावः। लग्इ। लग सङ्ग। मग्इ, इदं नोदाहर्तव्यम्, रेफलोपद्वित्वाभ्यामप्यस्य सिद्धेः। द्वित्वेनैव यगर्थस्य प्रतीयमानत्वात् यगपि न। सक्इ ते-शक्यते त्वया ॥५२॥

शकेति। शकादिक धातुओं के अन्य वर्ण को द्वित्व हो। सक्इ। समर्थ होता है। भाव में भी सक्इ-यही होगा। क्योंकि 'नान्त्यद्वित्वे' से इय-इज्ज का निषेध। द्वित्व से ही भावकर्म की प्रतीति हो जायगी, अतः यक् भी नहीं होगा। लग धातु सङ्ग में लगने के अर्थ में है। लग्इ। मार्ग अन्वेषणे का मग्इ उदाहरण नहीं देना, क्योंकि 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप। 'शेषादेशयो०' से द्वित्व। 'अडादेशा बहुलम्' से ह्रस्व होने से मग्इ हो जायगा ॥ ५२ ॥

स्फुटिचल्योर्वा ॥ ५३ ॥

स्फुट विकसने, चल कम्पने, अनयोरन्त्यस्य वां द्वित्वं भवति। फुट्टइ (३-१ सलोपः, टद्वि०, ७-१ ति = इ), फुडइ (द्वित्वाभावे २-२० ट = ड, शे० पू०)। चल्लइ, चल्लइ^१ ॥ ५३ ॥

१. मृद्नाति। २. शीयते। पतति। ३. संजीवनीस्थः पाठः। ४. स्फोटते, स्फुटति। चलति।

स्फुटिचलोर्वा^१—स्फुट विकसने, चल कम्पने, अनयोरन्त्यस्य वा द्वित्वं स्यात् ।
फुट्टइ, फुडइ । स्फुटति । चल्लइ, चलइ । चलति । फुट्टो, फुडिओ । स्फुटितः । चल्लिओ,
चलिओ । चलितः ॥ ५३ ॥

स्फुटीति । स्फुट खिलजाने के अर्थ में है, चल-काँपने में है । स्फुट और चल के
अन्त्य वर्ण को विकल्प से द्वित्व हो । 'उपरि लोपः' से मकारलोप । फुट्टइ । फूटता है ।
पच्च में-'टो डः' । फुडइ । स्फुटति । फुट्टो । स्फुट्टिनः के स्थान में 'क्तेन दिग्णादयः' से
फुट्ट आदेश । पच्च में-फुडिओ । स्फुटितः । एवं चल्लइ, चलइ । चलति । चल्लिओ,
चलिओ । चलितः ॥ ५३ ॥

प्रादेर्मीलः ॥ ५४ ॥

प्रादेरुत्तरस्य मिलोऽन्त्यस्य द्वित्वं भवति वा । पमिल्लइ^२ (स्प० पू०),
पमीलइ (३-३ रलोपः, 'ह्रस्वः संयोगे' इति हेमसूत्रात् मी = मि, शे०
पू०) (स्प०) ॥ ५४ ॥

प्रादेर्मीलः—प्रादेरुपसर्गात्परस्य मील इत्यस्य अन्त्यस्य वा द्वित्वं स्यात् । मील
निमेषणे । निमिल्लइ, निमीलइ । निमीलति । वाशब्दस्य व्यवस्थितविभाषितत्वात् यत्र
'अडादेशा बहुल'मिति ईकारस्य इकारः, तत्रैव द्वित्वम् । तेन, निमीलइ-इत्यत्र न
द्वित्वम् । एवम्-पमिल्लइ, पमीलइ । प्रमीलति । संमिल्लइ, संमीलइ । संमीलति ।
उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । उन्मीलति । प्रादेरिति किम् ? मीलइ । मीलति ॥ ५४ ॥

प्रादेरिति । प्रादिक उपसर्ग से पर मील धातु के अन्त्य वर्ण को विकल्प से द्वित्व
हो । मील धातु आँख की पलक लगाने के अर्थ में है । 'अडादेशा बहुलम्' से ईकार
को इकार । उक्त सूत्र से द्वित्व । निमिल्लइ । यहाँ वा-ग्रहण व्यवस्थितार्थक है । अतः
जहाँ 'अडादेशा बहुलम्' से इकार होगा वहीं द्वित्व होगा । अतः पच्च में-निमीलइ ।
ह्रस्व न होने से द्वित्व भी नहीं होगा । एवं पमिल्लइ । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप ।
पमीलइ । प्रमीलति । उद् मील, 'उपरि लोपः' से दलोप । 'शेषादेशयोः' से द्वित्व ।
अन्य कार्य पूर्ववत् । उम्मिल्लइ, उम्मीलइ । उन्मीलति । आदि-ग्रहण करने से केवल
धातु में द्वित्व न होगा । मीलइ । मीलति ॥ ५४ ॥

भुजादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु लोपः ॥ ५५ ॥

भुज इत्येवमादीनां क्त्वातुमुन्तव्येषु परतोऽन्त्यस्य लोपो भवति ।
भोत्तूण (जलोपे, ३-१ कलोपे, गुणे^३, ३-५० तद्वि०, ४-२३ क्त्वः शेषस्य
वस्य स्थाने ऊणादेशः) भोत्तुं । भोत्तव्वं । विदः, वेत्तूण (दलोपे, ३-१
कलोपे, ३-५० तद्वि०, ४-२३ वा = ऊण, गुणः पूर्ववत्) । वेत्तुं (पूर्व-

१. संज्ञीवन्यनुगतः पाठः । २. प्रमीलति । ३. 'युवर्णस्य गुणः' । ८।४।२३७ हेम-
सूत्रेण गुणः । एवमुत्तरत्र । वस्तुनस्तु-रुद-भुज-मुचां तोऽन्त्यस्य' । ८।४।२१२-एषामन्त्यस्य
क्त्वा-तुम्-तव्येषु तो भवति । एष प्रकारः शोभनः प्रतिभाति । 'क्त्व ऊणः' इति क्त्वा = ऊण,
पुनस्तकारस्य द्वित्वादि सर्वं सुघटमिति । रोदितुम्-रोदितव्यम् ।

घट्ट गुणे कृते जलोपे च शेषभूततुमुनस्तकारस्य ३-५० द्वि०, ४-१२ मर्बि०) । वेत्तव्वं (३-२ यलोपः, ३-५० वद्वि०, ४-१२ मर्बि०) । रुदः, रोत्तूण, रोत्तुं, रोत्तव्वं (भोत्तुं-भोत्तव्वंवत्) । (भोत्तसावात्) ॥ ५५ ॥

भुजादीनां क्त्वातुमुनस्तकारेषु लापः—भुजसदृशानां धातूनां क्त्वा-तुमुन-तव्येषु परतः अन्त्यस्य लोपः स्यात् । भुज पालनाभ्यवहारयोः । 'क्त्वा तूण' इति तूणः, उक्तसूत्रेण अन्त्यलोपः । 'सेवादिषु च' इति तकारस्य द्वित्वम् । 'अडादेशा बहुलम्' इति ओकारः । भोत्तूण, भुक्त्वा । भोत्तुं, भोक्तुम् । भोत्तव्वं, भोक्तव्यम् । भोत्तूण, मुक्त्वा । तूणादेशे 'कगचजे'ति तलोपे, भोत्तूण-इत्यपरे । भोत्तुं, भोक्तुम् । भोत्तव्वं, भोक्तव्यम् । रोत्तूण, रोत्तूण इति वा, रुदित्वा । रोत्तुं, रोदितुम् । रोत्तव्वं, रोदितव्यम् । यथालक्ष्यमुत्प्रेक्ष्यम् ॥ ५५ ॥

भुजिति । भुज-सदृश धातुओं के अन्त्य वर्ण का लोप हो क्त्वा-तुमुन-तव्य प्रत्ययों के परे । भुज धातु पालन और भोजन अर्थ में है । 'क्त्वा तूण' से तूण आदेश । उक्त सूत्र से जकारलोप । 'सेवादिषु च' से तकारद्वित्व, 'अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार । भोत्तूण-भुक्त्वा । इसी प्रकार भोत्तुं, भोत्तव्वं में भी जानना । यहाँ 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशयोः' से द्वित्व विशेष है । भोत्तूण । मुक्त्वा । तूणादेश में 'कगचजे' से तलोप करने पर भोत्तूण-कोई आचार्य मानते हैं । एवं रोत्तूण, रोत्तूण=रुदित्वा । रोत्तुं=रुदितुम् । रोत्तव्वं=रोदितव्यम् । लक्ष्यानुकूल व्यवस्था कर लेनी चाहिये । उभय प्रकार के रूप सिद्ध हैं ॥ ५५ ॥

श्रुहुजिल्लुधुवां णोऽन्ते ह्रस्वः^१ ॥ ५६ ॥

श्रु श्रवणे, हु दानादाने,^२ जि जये, लूञ् छेदने^३ धूञ् कम्पने, इत्येतेषामन्ते णः प्रयोक्तव्यः, दीर्घस्य ह्रस्वो भवति । सुणइ (२-४३ श् = स्, ३-३ रलोपः, ७-१ ति = इ, शो० स्प०) । हुणइ । जिणइ । लुणइ । धुणइ^४ । (स्पष्टाः पू०) ॥ ५६ ॥

श्रुहुजिल्लुधुनां^५ णोऽन्ते ह्रस्वश्च—श्रु इत्येवमादीनां पञ्चानां धातूनाम् अन्ते अत्रेणकारः प्रयोक्तव्यः, एषु यो दीर्घः तस्य ह्रस्वश्च स्यात् । श्रु श्रवणे । सुणइ, शृणोति । हु दानादानयोः । हुणइ, जुहोति । जि जये । जिणइ, जञ्जइ । जयति । लूञ् छेदने । लुणइ, लुणोइ । अत्र ऊकारस्य ह्रस्वः । पूर्वेषु दीर्घाभावात् न ह्रस्वः । लूनाति । धूञ् कम्पने । धुणइ, धुणोइ । धूनाति । 'श्रवादीनां यो णकारोऽन्ते स क्वचिद् वा विधीयते' । सुणिऊण, सोऊण । श्रुत्वा । हुणइ, जुहोति । हुणन्तो, जुह्वत् । जिणि-

१. श्रुहुजिसुधुवां णो ह्रस्वश्च । का० पा० । २. हु दानादानयोः । का० पा०
३. लूञ् शब्दे इत्यधिकः सुणइ-भवति । का० पा० । ४. शृणोति । जुहोति । जयति । लूनाति-लूनीति । धुनोति-धवते । इत्यादयः । ५. संजीवन्यादिसंमतः पाठः ।

ऊण, जेऊण । जित्वा । लुणिञ्चवं, लवितव्यम् । 'श्रुवादिभ्य इतरस्यापि णोऽन्ते क्वचन दृश्यते' । शुणइ, स्तौति । शुणिऊण, स्तुत्वा ॥ ५६ ॥

शुहु-इति । शु-हु-जि-लू-धू इत्येतेषां पाँच धातुओं के अन्त्य वर्ण के आगे णकार का प्रयोग हो और दीर्घ धातु को अर्थात् लू, धू धातुओं को ह्रस्व हो । शु धातु सुनने के अर्थ में है । सुणइ । शृणोति । सुनता है । हु धातु देने और लेने के अर्थ में है । हुणइ । सुहोति । जि-जीतने के अर्थ में । जिगइ । पढ़ में-जइइ । 'एवमन्येऽपि' से जि को जअ आदेश । जयति । लू धातु छेदन-अत्रादि-पंथों के काटने में है । धातु के अन्त 'ण', पूर्व को ह्रस्व । 'लादेगे वा' से एकार । लुणेइ, लुगइ । लूनान्ति । इसी प्रकार धुणेइ, धुगइ । धूनान्ति । 'श्रुवादीनामिति' । श्रु-इत्यादिक उक्त पाँच धातुओं से विहित जो णकारागम है, वह कहीं विकल्प से होता है । श्रुधातु से क्वाप्रत्यय । 'क्त्वा लूण' से लूण । उक्त वार्तिक से विकल्प से ण । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । 'ए च क्त्वाः' से इकार । सुणिऊण । पञ्च में-'अडादेशा बहुलम्' से उकार को ओकार । सेऊण । इसी प्रकार जिणिऊण, जेऊण-भी होंगे । लुणिअचवं में लू धातु, तव्य प्रत्यय । उक्त सूत्र से णकारागम, पूर्व को ह्रस्व । 'ए च क्त्वाः' से इकार । 'कगचज०' से तलोप । 'अधो मनयाम्' से यलोप । 'शेषादेशयो०' से वकार-द्वित्व । 'सो विन्दुः' से विन्दु । लुणिअचवं । श्रुवादिभ्य इति । श्रु-इत्यादिक धातुओं से अतिरिक्त भी कहीं धातु के अन्त में ण होता है । स्तु धातु । णकारागम । 'स्तस्य थः' से थकार । थुणइ, थुणिऊण । पूर्ववत् ॥ ५६ ॥

भावकर्मणोर्वश्च ॥ ५७ ॥

एषां भावकर्मणोरन्त्ये व्व-शब्दः प्रयोक्तव्यः, चकारात् णश्च । सुव्वइ (२-४३ श = स, ३-३ रलोपः, व्वप्रयोगे, संयोगे ८ । ८ । २२७ हेम० ह्रस्व०, ७-१ ति = इ) । सुणिज्जइ (८-५६ णत्वे ह्रस्वे च कृते, ७-३३ अ = इ, इति सुण-इ = सुणि जाते, ७-२१ धातुप्रत्यययोर्मध्ये ज्ज, ७-१ त = इ) । हुव्वइ, हुणिज्जइ । जिव्वइ, जिणिज्जइ । लुव्वइ, लुणिज्जइ । धुव्वइ, धुणिज्जइ (पूर्ववत् सर्वेषां सिद्धिर्ज्ञेया) ॥ ५७ ॥

भावकर्मणोर्वश्च—भावे कर्मणि चार्थे श्रुवादीनां धातूनामन्ते कृतद्वित्वो 'व्व' इति भवति । चकारात् पूर्वसूत्रोक्तो णकारश्च । सुव्वइ । पच्चे-सुणिअइ, सुणिज्जइ । श्रूयते । हुव्वइ, हुणिअइ, हुणिज्जइ । हूयते । जिव्वइ, जिणिअइ, जिणिज्जइ । जीयते । लुव्वइ, लुणिअइ, लुणिज्जइ । लूयते । धुव्वइ, धुणिअइ, धुणिज्जइ । धूयते ॥ ५७ ॥

भावेति । भाव और कर्म में श्रु इत्यादिक धातुओं के अन्त में द्वित्व-वकार का अर्थात् 'व्व' इसका आगम हो । सुव्वइ । 'सर्वत्र लवराम्' से रेफलोप । 'तत्तिपो०' से इकार । सुव्वइ । पञ्च में-'यक इअइजौ' से इअइज्ज । 'क्वचिदपि लोपः' से णकारा-कार का लोप । रेफलोप । शकार को सकार । त को इकार । पूर्वोक्त के सदृश होंगे । सुणिअइ, सुणिज्जइ । श्रूयते । इसी प्रकार सर्वत्र जानना । लू और धू धातु में ह्रस्व

भी होगा। लुव्वइ, लुभिअइ, लुणिज्जइ। लयते। धुव्वइ, धुणिअइ, धुणिज्जइ। धूयते ॥५७॥

गमादीनां द्वित्वं वा ॥ ५८ ॥

गमादीनां धातूनां द्वित्वं वा भवति। गम्मइ (स्पष्टं), गमिज्जइ (७-३३ भविष्यति गमोऽकारस्येत्वं, ७-२१ मध्ये ज्ञ, ७-१ त = इ, एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम्)। रम्मइ, रमिज्जइ। हस्सइ, हसिज्जइ। गम्यते। रम्यते। हस्यते ॥ ५८ ॥

गमादीनां द्वित्वं वा—गम्लु गतौ, भावकर्मणोर्विषये गमादीनां धातूनाम् अन्यस्य वा द्वित्वं स्यात्। कर्मणि लकारः—गम्मइ। 'नान्त्यद्वित्वे' इति निषेधात् यकः इअइञौ न स्तः। पत्ने—गमिअइ, गमिज्जइ। गम्यते। एवम्—लम्भइ, लमिअइ, लमिज्जइ। लभ्यते। रम्मइ, रमिअइ, रमिज्जइ। रम्यते। भण्णइ, भणिअइ, भणिज्जइ। भग्यते। आकृतिगणोऽयम् ॥ ५८ ॥

गमादीनामिति। भाव और कर्म में गमादिक धातुओं के अन्त्य वर्ण को विकल्प से द्वित्व हो। गम्मइ। 'नान्त्यद्वित्वे' से निषेध होने से इय इज्ज नहीं होंगे। द्वित्व से ही भावकर्म की प्रतीति हो जायगी, अतः तदर्थबोधक यक भी नहीं होगा। पत्त में—गमिअइ, गमिज्जइ। गम्यते। इसीतरह लम्भइ। भकारद्वित्व के बाद 'वर्गेषु युजः पूर्वः' से बकार। लम्भइ। पत्त में—लमिअइ, लमिज्जइ। लभ्यते। एवम्—भण्णइ, भणिअइ, भणिज्जइ। भग्यते ॥ ५८ ॥

लिहेलिज्जः^१ ॥ ५९ ॥

लिह आस्वादने, अस्य धातोर्लिज्जो भवति भावकर्मणोः। लिज्जइ^२ (स्प० ७-१ त = इ) ॥ ५९ ॥

दुहिलिहिवहां दुज्ज-लिज्ज-बुज्जाः^३—एषां धातूनां भावकर्मणोर्विषये यथाक्रमं दुज्ज-लिज्ज-बुज्जा इत्येते आदेशा भवन्ति। दुह प्रपूरणे, लिह आस्वादने, वह प्रापणे। दुज्जइ। दुह्यते। लिज्जइ। लिह्यते। बुज्जइ। उह्यते। केचित्तु वेत्यनुवर्तयन्ति। तन्मते, दुहिअइ, दुहिज्जइ। लिहिअइ, लिहिज्जइ। वहिअइ, वहिज्जइ। इत्यादयोऽपि भवन्ति ॥ ५९ ॥

दुहीति। दुहादिक तीन धातुओं को भाव-कर्म में दुज्जादिक क्रम से होते हैं। अर्थात्, दुह को दुज्ज, लिह को लिज्ज, वह को बुज्ज होते हैं। दुज्जइ। दुह दोहने के अर्थ में है। लिह आस्वाद लेने में अर्थात् चाटने के अर्थ में है। वह प्राप्त कराने में अर्थात् बोझ इत्यादि को यथास्थान पहुँचाने के अर्थ में है। दुज्जादिक आदेश हाने पर दुज्जइ, लिज्जइ, बुज्जइ। साधुत्व सुगम है। कोई आचार्य 'वा' इसकी अनुवृत्ति करते हैं, उनके मत से दुज्जादिक आदेश विकल्पसे होंगे। पत्त में 'यक इअइञौ' से इअ-इज्ज आदेश होंगे। तब दुहिअइ, दुहिज्जइ। दुह्यते। एवं लिहिअइ, लिहिज्जइ। लिह्यते। वहिअइ, वहिज्जइ। उह्यते। ये भी होंगे ॥ ५९ ॥

१. लिहेज्जः—लिज्जइ। का० पा०।

२. लिह्यते।

३ संजीवन्यादिसंमतः पाठः।

ह्रकोर्हीरकीरौ ॥ ६० ॥

ह्रञ् ह्रणे, डुकृञ् करणे, अनयोर्हीरकीरौ भवतः भावकर्मणोरर्थयोः ।
हीरइ । कीरइ^१ (स्प० पू०) ॥ ६० ॥

ह्रञ्कृञ्वोर्हीरकीरौ^२—एतयोर्भावकर्मणोर्विषये यथाक्रमं हीरकीरौ स्तः । हीरइ ।
ह्रियते । कीरइ । क्रियते । 'नान्त्यद्वित्वे' इति योगविभागाद् यक्रोऽभावः ॥ ६० ॥

ह्रञ् इति । ह्र-कृ को भावकर्म में हीर-कीर आदेश हों । अर्थात् 'ह्र' को हीर एवं
'कृ' को कीर । हीरइ । ह्रियते । कीरइ । क्रियते । 'नान्त्यद्वित्वे' इस सूत्र में 'न' को पृथक्
करके 'न' यह सूत्र मानना । इसका यह अर्थ होगा कि कहीं अन्यत्र भी आदेश होने
पर इअ-इञ् नहीं होते हैं, अतः यहाँ इअ इञ् नहीं होंगे ॥ ६० ॥

(ज्ञो जाणमुणौ ।)

ज्ञो जाणमुणौ^३—ज्ञा-धातोर्भावे कर्मणि च जाण-मुण इत्यादेशौ वा स्तः ।
'लादेशे वा' इत्येत्वम् । जाणेइ, मुणेइ । ज्ञायते । 'नान्त्यद्वित्वे'—इह योगविभागाद्
इअइञ्जयोरभावः । एत्वपक्षे तु द्वावपि भवतः । जाणिअइ, जाणिज्जइ । मुणिअइ,
मुणिज्जइ । आदेशपक्षे—'न्नज्ञपञ्चाशदि'ति णकारः । णाइअइ, णाइज्जइ । ज्ञायते ।
केचित्तु—'ज्ञो जाणमुणौ' इत्यस्य स्थाने 'ज्ञो णज्जणव्वौ'^४—एवं सूत्रं पठन्ति । तन्मते णज्जइ,
णव्वइ—इति । ज्ञायते ॥

ज्ञो—इति । ज्ञा धातु जानने के अर्थ में है । ज्ञा धातु को भाववाच्य या कर्मवाच्य
रहते जाण और मुण आदेश विकल्प से होते हैं । 'लादेशे वा' से एकार होगा । जाणेइ,
मुणेइ । ज्ञायते । एकारादेश होने पर इअ इञ् नहीं होंगे । क्योंकि पूर्व प्रक्रियानुसार
'नान्त्यद्वित्वे' से न का योगविभाग करके इअ इञ्ज का निषेध हो जायगा । 'लादेशे
वा' इस विकल्प के पक्ष में इअ इञ् होंगे । जाणिअइ, जाणिज्जइ । मुणिअइ, मुणिज्जइ ।
सूत्र के आदेशाभाव में 'न्नज्ञ०' इससे णकार होगा । इअ, इञ् पूर्ववत् । णाइअइ,
णाइज्जइ । ज्ञायते । कोई आचार्य सूत्र में जाण-मुण के स्थान पर णज्ज-णव्व आदेश
मानते हैं, उनके मत में णज्जइ, णव्वइ ये रूप होंगे । ज्ञायते ॥

ग्रहेर्दीर्घो वा^५ ॥ ६१ ॥

ग्रहेर्धातोर्दीर्घो वा भवति भावकर्मणोरर्थयोः । गाहिज्जइ, गहिज्जइ^६
(३-४ रत्नोपः, विकल्पेन दीर्घे कृते, अग्रे गमिज्जइवत्) ॥ ६१ ॥

ग्रहेर्बोर्पः^७—ग्रह्-धातोर्भावे कर्मणि च वा घेप्पादेशः स्यात् । 'नान्त्यद्वित्वे' इति

१. ह्रियते—क्रियते । क्वचित् 'ज्ञो णज्जणव्वौ वा' । ज्ञा-इत्यस्य धातोः णज्ज, णव्व इत्यादेशौ
भवतः भावकर्मणोः । णज्जइ । णव्वइ । पक्षे—जाणिज्जइ—मुणिज्जइ । 'ज्ञानृत्योर्णज्जणव्वौ' ।
अनयोर्भावे णज्ज-णव्वौ भवतः । णज्जइ । णट्टइ । ज्ञायते । नृत्यते । का० पा० इत्यधिकः ।
२. संजीवन्त्यादिसंमतः पाठः । ३. नेदं सूत्रं भामहवृत्तौ । ४. ग्रहेर्वा वेत्थ । वेत्थइ—गेणिइज्जइ—
गृह्यते । ५. गृह्यते । ६. भामहसंमतो नायं पाठः ।

निषेधादिअइजयोरभावः । वेप्पइ । गृह्यते । पक्षे-‘प्रहेर्गेण्हः’ । ‘सन्धावजलोप०’ इत्यकारलोपः । गेण्हिअइ, गेण्हिजइ । गृह्यते ॥ ६१ ॥

ग्रहेरिति । अह धातु को भाव-कर्म में वेप्प आदेश हो । ‘नाभ्यद्वित्वे’ से निषेध होने से इअइज नहीं होंगे । वेप्पइ । गृह्यते । पक्ष में-‘प्रहेर्गेण्हः’ से गेण्ह आदेश होगा । ‘यक्र इअइजौ’ से इअइज होंगे । ‘सन्धावजलोपविशेषा बहुलम्’ इससे अथवा ‘छःचिदपि लोपः’ इससे अकार का लोप होगा । गेण्हिअइ, गेण्हिजइ । गृह्यते ॥ ६१ ॥

क्तेन दिण्णादयः^१ ॥ ६२ ॥

दिण्ण = इत्येवमादयः क्तप्रत्ययेन सह निपात्यन्ते । डुदाञ् दाने, दिण्णं (स्प०) । रुदिर्, रुण्णं (पूर्व० स्प०) । त्रसी,^२ हित्थं^३ (स्प०) । दह, दड्ढं । रञ्जि, रत्तं (पू० स्प०) ॥ ६२ ॥

क्तेन दिण्णादयः—डुदान् दाने, इत्यादीनां धातूनां क्तप्रत्ययेन सह दिण्ण इत्यादयो निपात्यन्ते । ये प्रत्ययलोपागमवर्णविकारलक्षणौन अनुपपन्नास्ते निपात-नात्साध्यन्ते—

१ दत्त २ मुक्त ३ व्यतिक्रान्त ४ त्रस्तानाम् ५ उदितस्य च ।

१ दिण्णं २ मुत्तं च ३ बोलीण ४ हित्थ ५ रुण्णा भवन्त्यमी ॥

६ दष्ट ७ दग्धा ८ अर्जित ९ ख्यात १० स्थापितानामिमे मताः ।

६ डक्कं ७ दड्ढं ८ विदत्तं च ९ संखादं १० थाविअं तथा ॥

११ स्पष्टा १२ ऽऽस्वादित १३ नष्टानां स्यात् १४ प्रसारित १५ लूनयोः ।

११ छिविअं १२ चक्खिअं १३ लुक्कं तथा १४ विसविअं १५ लुअं ॥

१६ आरब्धा १७ अर्पितयोः स्याताम् १६ आढत्तं च १७ विणाविअं ।

एवं दिण्णादयोऽन्येऽपि दत्तादीनां निपातिताः ॥ ६२ ॥

क्तेनेति । डुदाञ् दाने, क्तप्रत्यय के सहित दा इत्यादिक धातुओं को अर्थात् सिद्ध ‘दत्त’ इत्यादिक के स्थान पर ‘दिण्ण’ इत्यादिक निपात से हों । जो कार्य प्रत्यय से, लोप से, आगम से, वर्णविकार से अथवा सूत्र से उपपन्न नहीं होते हैं, वे सब निपात से सिद्ध कर लिये जाते हैं । जैसे १. दत्त को दिण्णं, २. मुक्त को मुत्तं, ३. व्यतिक्रान्त को बोलीण, ४ त्रस्त को हित्थ, ५ उदित को रुण्ण, ६ दष्ट को डक्क, ७ दग्ध को दड्ढ, ८ अर्जित को विदत्त, ९ ख्यात को संखाद, १० स्थापित को थविअ, ११ स्पष्ट को छिविअ, १२ आस्वादित को चक्खिअ, १३ नष्ट को लुक्क, १४ प्रसारित को विसविअ, १५ लून को लुअ, १६ आरब्ध को आढत्त, १७ अर्पित को विणाविअ, होते हैं । एवं जैसे दत्तादिकों को दिण्णादिक होते हैं ऐसे ही अन्य भी होते हैं ॥ ६२ ॥

१. दिणादय इत्याप-दिणं, रुणं । का० पा० । २. त्रसि-तित्थं, तत्थं । का० पा० । ३. (हित्थं त्रौडितभीतयोः ।) ४. दट्ठं-दड्ढं-ददं । का० पा० । ५. रत्तं, रत्तं, रज्जं । दत्तं-रुदितं-त्रस्तं-दग्धं-रत्तं । का० पा० ।

(तक्षेरंपवच्छौ ।)

तक्षेरंपवच्छौ^१—तक्षेः रंपवच्छ इत्यादेशौ स्तः । तक्ष, त्वक्ष तन्करणे । रंपइ, वच्छइ । तक्ष्णोति, तक्षति वा ॥

तक्षेरिति । तक्ष धातु को रंप-वच्छ आदेश हों । तन्करण अर्थ में तक्ष धातु है । रंप आदेश होने से रंपइ, एवं वच्छ आदेश में वच्छइ । तक्ष्णोति तक्षति वा ॥

खिदेर्विसूरः ॥ ६३ ॥

खिद् दैन्ये, अस्य विसूरो भवति । विसूरइ (स्पष्टम् । अत्रोदाहरण-भूते प्राकृतपद्यखण्डे 'विरहेण, बाला' इत्येतौ शब्दौ संस्कृते प्राकृतसमौ, शेषो महिलावत् ?) । विरहेण विसूरइ^२ बाला ॥ ६३ ॥

खिदेर्विसूरः—खिद्-धातोर्विसूर इत्यादेशः स्यात् । विसूरइ, विसूरेइ । खिद्यते । अत्रापि बहुलग्रहणानुवृत्तेः 'खिज्' इत्यादेशः । खिज्इ । वसन्तराजस्तु देवादिकत्वाद् श्यनि, 'त्यथ्यद्यां चछजाः' इति जकारे, 'शेषादेशयो'रिति जकारद्विन्वे खिज्इ-इत्याह । तन्नये कप्रत्यये खिज्जिञ्चं नैव सेत्स्यति ॥ ६३ ॥

खिदेरिति । खिद्दैन्ये, खिद् धातु को विसूर आदेश हो । 'लादेशे वा' से विकल्प से एकार, विसूरेइ । पक्ष में-विसूरइ । खिद्यते । इस सूत्र में भी बहुल-पद की अनुवृत्ति करके बहुलग्रहण से खिद् को खिज् आदेश होगा । खिज्इ । कप्रत्यय में खिज्जिञ्चं होगा । वसन्तराज खिद्धातु से श्यन्, 'त्यथ्यद्यां' से जकार, 'शेषादेशयो' से द्विन्व, खिज्जिञ्च-मानते हैं, उनके मत से कप्रत्ययःदि में खिज् आदेश न होने से खिज्जिञ्चं नहीं होगा ॥ ६३ ॥

ऋधेर्जूरः^३ ॥ ६४ ॥

ऋध कोपे, अस्य जूरो भवति । जूरइ^४ (पू० ति, त = इ, शेः स्प०) ॥

ऋधेर्जूरः—ऋधधातोर्जूर इत्यादेशः स्यात् । ऋध कोपे । जूरइ । ऋध्यति ॥ ६४ ॥
ऋधेरिति । ऋध धातु को जूर आदेश हो । ऋध कोप करने के अर्थ में है । जूर आदेश । जूरइ, ऋध्यति ॥ ६४ ॥

चर्चेश्चम्पः ॥ ६५ ॥

चर्च अध्ययने, अस्य धातोश्चम्पो भवति । चम्पइ^५ (स्पष्टम्) ॥ ६५ ॥

चर्चेश्चरः^६—चर्चि-इति ष्यन्तस्य निर्देशः । चर्च अध्ययने, ष्यन्तस्य चर्च-धातोः चर इत्यादेशः स्यात् । चरइ । चर्चयति । वृत्तीत्यर्थः । चरिञ्चइ, चरिज्जइ, चर्चयते ॥
चर्चेरिति । चर्चि यह ष्यन्त का सूचक है । चर्च धातु पढ़ने के अर्थ में है । ष्यन्त चर्च धातु को चर आदेश हो । चरइ । चर्चयति=अध्यापयति । विचारता है, पढ़े हुए पाठ को फिर से विचारता है । कर्म में प्रत्यय करने पर 'यक इअइजौ' से इअइज आदेश । चरिञ्चइ, चरिज्जइ । चर्चयते ॥ ६५ ॥

१. भामहे नेदमुपलभ्यते सूत्रम् । २. खिद्यति । ३. झूठ । ४. ऋध्यति ।
५. चर्चयते । ६. संजीवन्यादिसंमतः पाठः ।

बंध् । वाञ्छति । आङ्पूर्वकस्य सेवार्थस्यश्चिधातोः अणि-अस्ति इत्यादेशौ । अणिअइ, अस्तिअइ वा । आश्रयति । रक्षणे गुप्धातोः लूम इति । लूमेइ । जिधातोः जञ् इति आदेशः । जअइ । जयति । स्थग संवरणे । स्वार्थे गिजन्तस्य स्थग-धातोः ढक्क इत्यादेशः । ढक्कइ । स्थगयति । हि गतौ । प्रपूर्वकस्य हिधातोः पिणव इत्यादेशः । पिणवइ । प्रहिणोति । भुजधातोः जेव इति । जेवइ । भुङ्के । जेमइ इति तु-जिमु अदने, 'अडादेशा बहुलम्' इत्येत्वे । जेमइ । जेमति । बहुलप्रहणानुवृत्तेः क्वचिद् विकल्पेन थक्काद्यौ भवन्ति । विलम्बइ, थक्कइ वा । विलम्बते । छुहइ, खिवइ । क्षिपति । भावकर्मणोरपि-दासइ । दश्यते । अर्ज अर्जने । विढप्इ । अर्ज्यते । आङ्पूर्वकस्य रभधातोः-आढ-प्इ । आरभ्यते । क्त्वाप्रत्ययेऽपि-थक्किऊण । स्या-धातोः थक्क इत्यादेशः । स्थित्वा, विलम्ब्येति वा । छुहिऊण । क्षिप्त्वा । ढक्किऊण । स्थगयित्वा । क्तप्रत्ययेऽपि-लूमिअं । गोपायितम् । महिअं । वाञ्छितम् । ढक्किअं । स्थगितम् । पिणुविअं । प्रहितम् । 'पणविअं' इति सदानन्दः, तेन पणविअं । प्रहितम् । एवं प्रत्ययान्तरेऽपि धात्वन्तराणाम् आदेशा उच्यन्ते । केचित्तु-'एवमन्येऽपि' इति सूत्रे क्रियापदमेव व्याचक्षते । तत्र युक्तम् । अक्रियापदानामपि आदेशविधानदर्शनात् । उदाहृतं चैवमेव । ननु यथेवम्, तर्हि 'क्तेन दिण्णादयः' इति सूत्रं व्यर्थं स्यात् ? इति चेन्न, तत्र क्तेनेति सहाय्ये तृतीया । तेनाप्ययमर्थः-क्तप्रत्ययसहितानां धातूनां दिण्णादयः । अत्र तु केवलानां धातूनामिति नानर्थकत्वम् ॥

एवमिति । जैसे भूधातु को हो हुव आदेश कहे हैं, इसी प्रकार अन्य धातुओं को भी कविप्रयोगानुकूल, व्यवहृतप्रयोगानुकूल धात्वादेश की कल्पना कर लें । अव-संसन अर्थ में लविधातु है । उपसर्गसहित विपूर्वक लविधातु को थक्क आदेश । थक्कइ । विलम्बते । 'यथादर्शनम्' इस कथन से कहीं उपसर्ग रहित धातुमात्र को थक्क आदेश होगा । विथक्कन्तो । विलम्बमानः । 'न्तमाणौ शतृशानचोः' से न्त आदेश । संस् को विअवि आदेश । विअविइ । संसते । आस् को अच्छ । अच्छइ । आस्ते । अच्छन्तो, आसीनः । प्रेरण अर्थ में क्षिप धातु को छुह आदेश । छुहइ । क्षिपति । वाञ्छि को मह-बंध् ये दो आदेश होंगे । महइ, बंध्इ । वाञ्छति । शिधातु सेवा अर्थ में है । आङ् पूर्वक शिधातु को अणि-अस्ति आदेश होंगे । अणिअइ, अस्तिअइ । आश्रयतीत्यर्थः । गुप धातु को लूम आदेश होगा । लूमइ । गोपायति । जि को जअ आदेश । जअइ । जयति । स्थग-धातु संवरण=ढाँकना अर्थ में है । स्वार्थ में गिञ् । गिजन्त स्थग धातु को ढक्क आदेश । ढक्कइ, ढक्केइ । 'लादेशे वा' से एत्वं । स्थगयति । ढाँकता है । प्रपूर्वक हिधातु को पिणव आदेश । पिणवइ । प्रहिणोति । भेजता है । भुजधातु को जेव आदेश । जेवइ । भुङ्के । प्रश्न यह है कि जेमइ यह अनुनासिकरहित मकारयुक्त कैसे होगा ? उत्तर यह है कि यह भुज धातु का नहीं है, किन्तु अदन = भोजन अर्थ में जिम् धातु का है । 'अडादेशा बहुलम्' से इकार को एकार । 'शेषाणामदन्तता' से अकारान्त । जेमइ । जेमति । उक्त सूत्र में बहुलपद की अनुवृत्ति करके यह अर्थ करना कि-थक्कादिक आदेश कहीं विकल्प से होंगे । विलम्बइ, थक्कइ वा ।

विलम्बते । छुहइ, पच में-खिवइ । 'कस्कक्षां त्' से ख आदेश । 'पो वः' से व । 'शेषाणामदन्तता' से अदन्तता । खिवइ । क्षिपति । भावकर्म में भी ये आदेश होते हैं । दीसइ, इश्यते । विटप्पइ, अउर्यते । आडपूर्वक रभ् धातु को आडप्प आदेश । आडप्पइ, आरभ्यते । क्त्वा-प्रत्यय के परे भी ये आदेश होंगे । स्था धातु को थक्क आदेश । थक्किऊण, स्थित्वा । अथवा विपूर्वक लविधातु को थक्कादेश । थक्किऊण । विलम्बयेत्यर्थः । छुहिऊण, क्षिप्त्वा । ठक्किऊण, स्थगयित्वा । क्तप्रत्यय में भी ये आदेश होंगे । गुपधातु को लृञ् आदेश । 'क्ते' सूत्र से इकार । 'कगचज०' से तकारलोप । लूमिअं, गोपायितम् । महिअं, वाञ्छितम् । ठक्किअं, स्थगितम् । प्रपूर्वक हिधातु को पिणुव आदेश । साधुत्व पूर्ववत् । पिणुविअं । सदानन्द पण्णव आदेश मानते हैं, अतः उनके मत से पण्णविअं । प्रहितम् । इसी प्रकार दूसरे प्रत्ययों के संयोग में भी आदेशों की कल्पना कर लेना । कोई-कोई आचार्य 'एवमन्येऽपि' सूत्र में क्रियापद की व्याख्या करके क्रिया को ही आदेश मानते हैं, यह ठीक नहीं है, क्योंकि अक्रियापद को भी आदेश विधान है, इसी प्रकार के उदाहरण हैं । ननु प्रश्न यह होता है कि यदि 'एवमन्येऽपि' से सब प्रकार के आदेश हो जायेंगे तो 'क्तेन दिग्णादयः' यह सूत्र व्यर्थ हो जायगा ? उत्तर-यह कहना ठीक नहीं है । क्योंकि 'क्तेन दिग्णादयः' इस सूत्र में 'क्तेन' यहाँ सहार्थ में तृतीया है, तो यह अर्थ होता है कि—क्तप्रत्यय के सहित दाधातु को दिग्ण आदेश हो । तो यहाँ केवल धातु को आदेश कहे हैं और वहाँ क्तप्रत्ययसहित को । इस प्रकार अनर्थकत्व की शङ्का नहीं हो सकती ॥

शेषाणामदन्तता ॥ ७१ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेष्वष्टमः परिच्छेदः ।

शेषाणां लुप्तानुबन्धानामदन्तता भवति । भमइ । चुम्बइ^१ ॥ ७१ ॥

[एवमन्येऽपि क्रियाशब्दादेशा ज्ञेयाः । यथा—मृजेः जामइ, पिबतेः पाडइ^२] ।

इति श्रीभामहविरचितायां मनोरमाव्याख्यायां धात्वादेशपरिच्छेदोऽष्टमः^३ ॥

१. अमति । चुम्बति । २. [ ] अर्थ पाठो न सार्वत्रिकः । ३. अत्र प्रकरणान्ते ग्रन्थान्तरेभ्य आवश्यकतया धातुविहितप्रत्ययादेशा धात्वादेशाश्चोच्छ्रित्यन्ते संक्षेपेण । तत्र पूर्व धातुविहितप्रत्ययाऽऽदेशाः—

सिनारस्तेः सिः । ८।३।१४६ सिना द्वितीयत्रिकादेशेन सह अस्तेः सिरादेशो भवति । निहुरो जं सि । सिनेति किम् ? से आदेशे सति-अस्थि तुमं ।

गुर्वादेरविर्वा । ८।२।१५० गुर्वादेर्णेः स्थाने अवि इत्यादेशो वा भवति । शोषितम् = सोस-विअं, सोसिअं । तोषितम् = तोसविअं, तोसिअं ।

अमेराडो वा । ८।३।१५१ अमेः परस्य णेराड आदेशो वा भवति । ममाडेइ । पक्षे-भामेइ, भमावइ, भमावेइ । (अमयति) ।

दु-सु-मु विध्यादिष्वेकार्मिस्त्रयाणाम् । ८।३।१७३ विध्यादिष्वर्थेषूत्पन्नानामेकत्वेऽर्थे वर्तमानानां त्रयाणामपि त्रिकाणां स्थाने यथासंख्यं दु, सु, मु इत्येते आदेशा भवन्ति । इत्सु सा । इत्सु तुमं । इत्सु अहं । दकारोच्चारणं भाषान्तरार्थम् ।

शेषाणामदन्तत्—विहितादेशेभ्यो धातुभ्योऽन्ये ये अकृतादेशा हलन्ता धातवः, तेषामदन्तता स्यात् । हसइ, हसेइ । 'लादेशे वा' इत्येतन्म । हसति । हसिञ्चो । हसितः । अदन्तत्वे 'क्ते' इतीकारः । हसिऊण । हसित्वा । एवम्—रुसइ, रूसामि, रूसामहे । अदन्तत्वे 'अत' इत्यधिकारविहितानि सर्वाणि कार्याणि भवन्ति ॥ ७१ ॥

शेषाणामिति । जिन धातुओं को आदेश कहे हैं उनसे अतिरिक्त हलन्त धातुओं को, क्योंकि भुवादिक आदेश जो होते हैं वे अदन्त ही को होते हैं । अतः आदेश से अतिरिक्त अर्थात् हलन्त धातुओं को अदन्तता हो । जैसे—हस्-हलन्त सकारान्त अकारान्त हो जाने से 'लादेशे वा' से एकार । हसेइ, हसइ । क्त-प्रत्यय में 'क्ते' से इकार । हसिओ । क्त्वा-प्रत्यय में 'ए च क्त्वा तुमन्-तव्य-भविष्यत्सु' से एकार और

सोर्द्विर्वा । ८।३।१७४। पूर्वसूत्रविहितस्य सोः स्थाने हिरादेशो वा भवति । देहि । देसु ।

अत इज्जस्विज्जहीज्जे लुको वा । ८।३।७५। अकारात्परस्य सोः इज्जसु, इज्जहि, इज्जे इत्येते लुक् च आदेशा वा भवन्ति । हसेज्जसु । हसेज्जहि । हसेज्जे । हस । पक्षे-इससु । अत इति किम् ? होसु ।

क्रियातिपत्तेः । ८।३।७९। क्रियातिपत्तेः स्थाने ज्ज-ज्जावादेशौ भवतः । होज्ज, होज्जा । अभविष्यदित्यर्थः । जइ होज्ज वण्णणिज्जो ।

न्माणौ । ८।३।१८०। क्रियातिपत्तेः स्थाने न्न-माणौ आदेशौ भवतः । होन्तो । होमाणो । अभविष्यदित्यर्थः ।

क्यञ्छोर्यलुक् । ८।३।१३८। क्यञन्तस्य क्यजन्तस्य वा सङ्गन्धिनो यस्य लुग् भवति । गरुआइ, गरुआभइ । अगुरुर्गुरुर्भवति, गुरुरिवाचरति वेत्यर्थः । क्यच् । लोहिआइ । लोहिआभइ ।

क्ते । ८।३।१५६। क्ते परत अत इत्वं भवति । हसिअं । पडिअं ।

अद्रेल्लुक्यदेरत आः । ८।३।१५३। णेरद्रेल्लोपेषु कृतेषु आदेरकारस्य आ भवति । अति-पाडइ । मारइ । एति-कारेइ । खामेइ । लुकि-कारिअं । खामिअं । कारीअइ । खामीअइ । कारिज्जइ । खामिज्जइ । अद्रेल्लुकीति किम् ? कराविज्जइ । करावीअइ । आदेरिति किम् ? सङ्गामेइ-इइ व्यवहितस्य मा भूत् । कारिअं-इहान्त्यस्य मा भूत् । अत इति किम् ? दूसेइ । केचित्तु-आवे-आव्यादेशयोरप्यादेरत आत्वभिच्छन्ति । कारावेइ । दासाविओ जणो सामलीइ ।

णेरदेदावावे । ८ । ३ । १४९ । णेः स्थाने अत्, एत्, आव, आवे एते चत्वार आदेशा भवन्ति । दरिसइ । कारेइ । करावइ । करावेइ । हासेइ । इसावइ । हसावेइ । बहुलधिकारात् क्वचिदेवास्ति । जाणावेइ । क्वचिद् आवे नारित्त । पाएइ । भावेइ ।

दृशिवचेडींसहुच्चं । ८ । ३ । १६१ । दृशेवचेश्च परस्य क्यस्य स्थाने यथासंख्यं डीस, डुच्च इत्यादेशौ भवतः । ईअइज्जापवादः । दीसइ । दुच्चइ ।

सी-ही-हीअ भूतार्थस्य । ८ । ३ । १६२ । भूतेऽर्थे विहितोऽवतनादिः प्रत्ययो भूतार्थः, तस्य स्थाने सी-ही-हीअ इत्यादेशा भवन्ति । उत्तरत्र व्यञ्जनादीअ(१)विधानात्स्वरान्तादेवायं

१. 'व्यञ्जनादीअ' इत्यनेन—ह्रवीअ । (अभूत्-अभवत्—बभूव) । अच्छीअ । (आसिष्ट, आस्त, आसांचक्ते) इत्यादिषु व्यञ्जान्तादीअ-विधानं वेदितव्यम् । प्राकृतप्रकाशे चैतद् ७-२३ सूत्रे स्पष्टम् ।

इकार । हसेऊण, हसिऊण होंगे । एवं रूसामि में 'अत आ मिपि वा' से आकार । पक्ष में-रूसेमि । बहुवचनमें 'इच्च बहुषु' से आकार, इकार । तात्पर्य यह है कि अदन्त हो जाने से 'अतः' इस अधिकार में जितने कार्य विहित हैं, वे सब होंगे ॥ ७१ ॥

(अनदन्तानाम् ।)

अनदन्तानाम्^१—अदन्तानाम् स्वरान्तानाम् अकारागमो वा भवति । 'भियो भावीहौ' इति भादेशः । भाइ, भाअइ । बिभेति । होइ, होअइ । भवति ॥

अनदन्तेति । अदन्त से रहित स्वरान्त धातुओं के आगे अकार का आगम होता है । जैसे-भी धातु को भा आदेश होने पर भाइ होगा । विकल्प से अकारागम होने पर भाअइ । बिभेति । एवं भू को हो आदेश, होइ, होअइ । भवति ॥

(अडादेशा बहुलम् ।)

अडादेशा बहुलम्^२—अटश्च आदेशाश्चेति द्वन्द्वः । अट् इति पाणिनीयप्रतिपादितः

विधिः । कासी । काही । काहीअ । अकाशीत्, अकरोत्, चकार वेत्यर्थः । एवं ठासी । ठाही । ठाहीअ ।

कृदोर्ह । ८ । ३ । १७० । करोतेर्दवातेश्च परो भविष्यति विहितस्य न्यादेशस्य स्थाने हं वा प्रयोक्तव्यः । काहं । दाहं । करिष्यामि । दास्यामीत्यर्थः । पक्षे-कादिमि । दाहिमि । इत्यादि ।

अधुना धात्वादेशाः प्रदर्शयन्ते—

भुवेर्हो-हुव-हवाः । ८ । ४ । ६० । भुवो धातोर्हो, हुव, हव इत्येते आदेशा वा भवन्ति (३) । होइ । ह्योन्ति । हुवइ । हुवन्ति । हवइ । हवन्ति । पक्षे-भवइ । परिहीणविह्वो । कञ्चिदन्यदपि । उब्भुअइ । भत्तं । भुत्तं ।

अविति हुः । ८ । ४ । ६१ । विद्वर्जे प्रत्यये भुवो हु इत्यादेशो वा भवति । हुन्ति । भवन् । (भुवन्) हुन्तो । अविति किम् ? होइ ।

पृथक् स्पष्टे णिव्वडः । ८ । ४ । ६२ । पृथक्-भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवो णिव्वड इत्यादेशो भवति । णिव्वडइ । पृथक् स्पष्टो वा भवतीत्यर्थः ।

प्रभौ हुप्पो वा । ८ । ४ । ६३ । प्रभुर्कृत्स्य भुवो हुप्प इत्यादेशो वा भवति । प्रभुत्वं च प्रपूर्व-स्यैवार्थः । अङ्गे च्चिअ न पडुप्पइ । पक्षे-पभवेइ ।

सम्भावैरासङ्गः । ३५ । आसङ्गइ । सम्भावइ ।

कथैर्वञ्जर-पञ्जर-उप्पाल-पिसुण-सङ्घ-वोत्ल-चव-वन्द-सीत-साहाः । ८ । १२ । वञ्जरइ । पञ्जरइ । उप्पालइ । पिसुणइ । सङ्घइ । वोत्लइ । चवइ । जम्पइ । सीसइ । साहइ । पक्षे-कइइ । एते चाऽन्यैर्देशेषु पठिता अपि अत्र धात्वादेशीकृता विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति । तथाच-वञ्जरिभो, कथितः । वञ्जरिऊण, कथयित्वा । वञ्जरणं, कथनम् । वञ्जरन्तो, कथयन् । वञ्जरिअव्वं, कथयितव्यम् । इति रूपसङ्घाणि सिद्ध्यन्ति । संस्कृतधातुवच्च प्रत्ययलोपागमादिविधिः । (४)

दुःखे णिव्वरः । ३ । णिव्वरइ । दुःखं कथयतीत्यर्थः ।

१, २. इमे सूत्रे न स्तो भामहृषौ ।

३. 'भवतेर्होहुवौ स्याताम्' इति प्राकृतसर्वत्वम् ।

४. 'शबादीनां च प्रायः प्रयोगो नास्ति' इति हेमः ।

प्रत्याहारः । 'अइउण्, ऋलृक्, एओङ्, ऐऔच्, हयवरट्' । अनुबन्धवर्जित एत-
दात्मको प्राह्यः । आदेशा 'भुवो हो हुवौ' इत्यादयः प्रतिपादिताः, ते बहुलम् अनेक-
प्रकारा भवन्ति । बहुलस्वरूपं दर्शयति—

क्वचित्प्रवृत्तिः, क्वचिदप्रवृत्तिः, क्वचिद् विभाषा, क्वचिदन्यदेव ।

विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

अटस्तावत्—धावु गतिशुद्धयोः । अत्र आकारस्य ओकारः । धोवइ । धावति ।
अत्र शुद्धौ एव ओकारः । गतौ तु धावइ इत्येव । जिष्वप् शयने । शषोः सः । सर्वत्र
ल्वराम् । पो वः । शेषाणामदन्तता । ततिपोरिदेतौ । सवइ-जाते अबादेशा बहुलम्
इति अकारस्य ओकारः उकारश्च । सौवइ, सुवइ । स्वापति । एवम्-एइ । इण्धातोः

जुगुप्तेङ्गण-दुगुच्छ-दुगुच्छाः । ४। झुणइ । दुगुच्छइ । दुगुच्छइ । पक्षे-जुगुच्छइ । गलोपे-
दुउच्छइ-दुउच्छइ-जुउच्छइ ।

दुमुक्षि-दोउधो-गीरव-वोच्चौ । ५। बुमुक्षेराचारकिवन्तस्य च वीजेः । णीरवइ । बुमुक्खइ ।
वोउजइ । वीजइ ।

उदो ध्मो धुमा । ८। उधुमाइ ।

श्रदो धो दहः । ९। सहइ । सहइमाणो जीवो ।

पिवेः पिज्ज-डह-पट्ट-पोट्टाः । १०। पिज्जइ । डलइ । पट्टइ । पोट्टइ । पक्षे-पिअइ ।

व्दातेरोरुम्मावसुआ । ११। ओरुम्माइ । वसुआइ । उव्ववाइ ।

निद्रातेरोहीरोह्वौ । १२। ओहीरइ । उह्वइ । निहाइ ।

आप्पेराइग्घः । १३। आइग्घइ । अग्घाइ । आजिप्रतीत्यर्थः ।

खातेरमुत्तः । १४। अमुत्तइ । ण्हाइ ।

समः स्तयः खाः । १५। सङ्गाइ ।

स्थष्ठा-थक्क-चिट्ठ-निरप्पाः । १६। ठाइ । ठाअइ । ठाणं । पट्ठिओ । उट्ठिओ । पट्ठाविओ ।
उट्ठाविओ । थक्कइ । चिट्ठइ । चिट्ठिऊण । निरप्पइ । बहुलाधिकारात्क्वचिन्न भवति-थिअं । थाणं ।
पत्थिओ । उत्थिओ । थाऊण ।

उदह-कुक्कुरौ । १७। उठ्ठइ । उकुक्कुरइ ।

म्बेर्वा-पव्वायौ । १८। वाइ । पव्वायइ । मिलाइ । म्बलायत इत्यर्थः ।

निर्मो निम्माण-निम्मावौ । १९। निम्माणइ । निम्मवइ ।

क्षेणिञ्जरो वा । २०। णिञ्जरइ । पक्षे-झिञ्जइ ।

छदेणैर्णुम-नूम-सन्तुम-डक्कौम्बाल-पव्वालाः । २१। नुमइ । नूमइ । णत्वे-णूमइ । डक्कइ ।
ओम्बालइ । पव्वालइ । छायइ ।

निवृपत्योणिहोडः । २२। निवृजः पतेश्च ण्यन्तस्य । णिहोडइ । पक्षे-निवारेइ । पाडेइ ।

धवल्लेर्दुमः । २४। ण्यन्तस्य । दुमइ । धवल्लइ । दीर्घत्वमपि(१) । दूमिअं । धवल्लितमित्यर्थः ।

तुलेरोहामः । २५। ण्यन्तस्य । ओहामइ । तुलइ ।

मिश्रेवींसाल-मेलवौ । २८। ण्यन्तस्य । वींसालइ । मेलवइ । मिस्सइ ।

१. 'स्वराणां स्वराः' इति बाहुलकाद् इति भावः ।

इकारस्य एकारः । एति । देइ । ददाति । रोइ । ईकारस्य एकारः । नयति । रुदिर्
अश्रुविमोचने, 'रुदो वः' इति वकारः । शोषाणामदन्तता । अत्र उकारस्य वा ओकारः ।
रोवइ । पक्षे-रुवइ । णसइ । शपो सः । नो णः । अकारस्य आकारः । नश्यति ।

अथादेशाः--'स्मरतेर्भरसुमरौ' इति यदुक्तं तद् विकल्प्यते, तेन-'अथो मनत्रा'भिति
मलोपे अन्ते अरः । सरइ, इत्यपि ज्ञेयम् । 'बुड्बुड्बुडौ मस्जे'रित्यपि विकल्प्यते । ततो
मज्जइ, मज्जेइ, इत्यपि । एवं-'तक्षे रंपवच्छौ' इत्यत्रापि बाहुलकाद् विभाषा । ततः तक्खइ
इति । तच्छोति । 'शक्तेस्तर-वअ-तीराः' इदमपि विकल्प्यते । तेन सद्धइ इति । शक्नोति ।
'क्षियो भिज्जः' अस्यपि वैकल्पिकत्वात्, पक्षे खिअइ इति । क्षयति । कचिदन्यदेव-
यथा-'ठाभागाश्च भविष्यद्वर्तमानविध्याद्येकवचने' इति भविष्यदाद्येकवचने ठा-म्हा-गा

अमेस्तालिअण्ठ-तमाडौ । ३०। ण्यन्तस्य । तालिअण्ठइ । तमाडइ । मामेइ । ममाडेइ ।
ममावेइ ।

दुशेदाव-दंस-दक्खवाः । ३२। ण्यन्तस्य । दावइ । दंसइ । दक्खवइ । दरिसइ ।

स्युहः सिहः । ३४। ण्यन्तस्य । सिहइ ।

यापेज्वः । ४०। जवइ । जावेइ ।

प्लावेरोम्बालपव्वालौ । ४१। ण्यन्तस्य । ओम्बालइ । पव्वालइ । पावेइ ।

विकीशेः पक्खोडः । ४२। ण्यन्तस्य । पक्खोडइ । विकीसइ ।

रोमन्थेरोग्गालवग्गोलौ । ४३। नामधातोर्ण्यन्तस्य । ओग्गालइ । वग्गोलइ । रोमन्थइ ।

दोलेरङ्गोलः । ४८। स्वार्थे ण्यन्तस्य । रङ्गोलइ । दोलइ ।

वेष्टेः परिआलः । ५१। ण्यन्तस्य । परिआलेइ । वेडेइ ।

क्रियः किणो वेस्तु क्के च । ५२। किणइ । विकइ । विकिणइ ।

भियो भा-वीहौ । ५३। भाइ । भाइअं । वीहइ । वीहिअं । बहुलाधिकाराद् । भीओ ।

आलीङ्गेऽल्ली । ५४। अल्लियइ । (अल्लीअइ) । अल्लीणो ।

निलीङ्गेऽणिलीअणिलक्कणिरिग्गलक्कलिक्लिहक्काः । ५५। णिलीअइ । णिलक्कइ । णिरिअइ ।
लक्कइ । लिक्कइ । लिहक्कइ । निलिअइ । (णिलिअइ) ।

विलीङ्गेऽविरा । ५६। विराइ । विलिअइ ।

रुतेरुअ-रुण्टौ । ५७। रौतेः-रुअइ । रुण्टइ । रवइ ।

शृणेरुणः । ५८। हणइ । सुणइ ।

धूअेधुवः । ५९। धुवइ । धुणइ ।

काणेक्षिते णिआरः । ६६। काणेक्षितविषयस्य कृञो णिआर इत्यादेशो वा भवति । णिआरइ ।
काणेक्षितं करोति ।

कृञः कुणः । ६७। कुणइ । करइ ।

अमे वावम्फः । ६८। वावम्फइ । अमं करोति ।

मन्युनौष्ठमालिन्ये णिव्वोलः । ६९। णिव्वोलइ । मन्युना ओष्ठं मलिनं करोति ।

शैथिल्यलम्बने पयल्लः । ७०। पयल्लइ । शैथिलीभवति, लम्बते वा ।

धुरेः कम्मः । ७२। कम्मइ । धुरं करोतीत्यर्थः ।

चाटौ गुल्लः । ७३। गुल्लइ । चाटुं करोतीत्यर्थः । निष्पत्तनविषयस्य तु णोल्लइ ।

आदेशा विहिताः, ते क्त्वा-तुमुन्-तव्येज्जपि बोध्याः । यथा-ठाऊण=स्थित्वा । म्ठाऊण= ध्यात्वा । गाऊण = गात्वा । ठाउं = स्थातुम् । म्ठाउं = ध्यातुम् । गाउं = गातुम् । ठाऊण्वं= स्थातव्यम् । म्ठाऊण्वं = ध्यातव्यम् । गाऊण्वं = गातव्यम् । क्तप्रत्ययादन्यत्रैव एते आदेशाः । एधन्-बहुलग्रहणात्संस्कृतेऽपि कल्पयते । हिनस्तीति हिंसः । वर्णविपर्ययात् सिंहः इति । पृषद् उदरं यस्येति । बाहुलकात् दकारलोपे गुणो पृषोदरः । एवं यत् किमपि सूत्रात् प्रतिपाद्यम्, तत्सर्वं बहुलग्रहणादवसेयम् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय पं० मथुराप्रसादकृते चन्द्रिकाख्यव्याख्याने
धातुविधिरष्टमः परिच्छेदः ।

स्मरेशरश्मरभरभलठविम्हरसुमरपयरपम्हुहाः । ७४। झरइ । झरइ । मरइ । भलइ । लठइ । विम्हरइ । सुमरइ । पयरइ । पम्हुइइ । सरइ । विपूर्वकस्य तु-पम्हुसइ । विम्हरइ । वीसरइ । व्यपह्नः कोकपोकौ । ७६। कोकइ । हस्त्वत्वे तु-कुक्कइ । पोक्कइ । पक्षे-वाहरइ । प्रसरैः पयछौवेछौ । ७७। पयछइ । उवेछइ । पसरइ । गन्धविषये तु-महमइइ मालई । मालईगंधो पसरइ ।

जाग्रैर्जगः । ८०। जगइ । पक्षे-जागरइ ।

व्यात्रैराभङ्गुः । ८१। आभङ्गइ । वावरेइ ।

आदृढः सन्नामः । ८२। सन्नामइ । आदरइ । अवतरतेस्तु—ओहइ । ओरसइ । ओअरइ ।

पचेः सोछपउछौ । ९०। सोछइ । पउछइ । पयइ ।

मुचेश्च । ९१। छडुइ । अवहेडइ । मेछइ । उस्सिक्कइ । रेअवइ । गिलुञ्जइ ।

धंसाडइ । पक्षे-मुअइ ।

दुःखेर्गिन्वलः ९२। गिन्वलेइ । दुःखं मुञ्जतीत्यर्थः । वञ्जेस्तु-वेहवइ । वेलवइ । जूरवइ ।

उमच्छइ । वञ्जइ । सिञ्जेश्च-सिञ्जइ । सिम्पइ । सेअइ ।

गर्जेर्बुक्कः । ९८। बुक्कइ । गज्जइ ।

वृषेर्दिकः । ९९। दिकइ । वृषभो गर्जतीत्यर्थः ।

राजेरग्व-खज्ज-सह-रीर-रेहाः । १००। अग्वइ—इत्यादि ।

मत्जेरावडु-गिउडु-बुडु-खुप्पाः । १०१। आवडुइ—इत्यादि । पक्षे-मज्जइ ।

पुञ्जेरारोलवमालौ । १०२। आरोलइ—इत्यादि ।

तिजेरोपुक्कः । १०४। ओपुक्कइ ।

मृजेरग्वस-लुञ्ज-पुञ्ज-पुंस-फुस-पुस-लुह-डुल-रोसाणाः । १०५। उग्वसइ—इत्यादि । पक्षे-मज्जइ ।

भञ्जेर्वेमय-मसुमूर-मूर-सूर-सूड-विर-पविरज्ज-करज्ज-नीरजाः । १०६। वेमयइ—इत्यादि ।

पक्षे-मज्जइ । अनुज्जवेस्तु-पडिअग्गाइ । अणुवच्चइ ।

युजो युञ्ज-जुञ्ज-जप्पाः । १०९। जुञ्जइ । इत्यादि ।

भुजो भुञ्ज-जिम-जेम-कम्माण्ह-सनाप-चमढ-चट्टाः । ११०। भुञ्जइ—इत्यादि । उपेन युक्तस्य तु-कम्मवइ । उवहुञ्जइ । घटेः-गढइ । घढइ । सम्पूर्वस्य तु-सक्कलइ । सक्कलइ ।

अडादेशा इति । अट्-प्रत्याहारसे 'अ इ उ, ऋ लृ, ए ओ, ऐ औ, ह्यवर' एतदात्मक पाणिनीयसूत्रप्रतिपादित का ग्रहण करना । और आदेश जैसे—'भुवो होहुवौ' । भू धातु होहुव आदेश, एवं भी धातु को 'भियौ भावीहौ' से भा-वीह आदेश कहे गये हैं, वे बहुलग्रहण से अनेक प्रकार के होते हैं । अर्थात् अनेक धातुओं में अनेक प्रकार के अडादिकों के आगम और आदेश होते हैं । कविप्रयोगानुकूल एवं व्यवहारानुकूल कल्पना कर लें । बहुलपद के स्वरूप को कहते हैं—कचिदिति । कहीं पर सूत्र की प्रवृत्ति होती है । सूत्र से अप्राप्त भी आगम-आदेश हो जाते हैं । और कहीं पर

हासेन स्फुटेर्मुः । ११४। मुरइ । हासेन स्फुट्तीत्यर्थः ।

तुडेःशोड-तुट्ट-खुट्ट-खुड-उम्खुड-उल्लुक्-गिल्लुक्-लुक्-उल्लाः । ११६। तोडइ-इत्यादि ।

पक्षे-तुडइ ।

धूर्णो धुल-धोल-धुम-पहलाः । ११७। धुलइ-इत्यादि । ग्रन्थेः-गण्टइ । गण्ठी ।

मन्थेर्नुंसल-विरालौ । १२१। वुसलइ । पक्षे-मन्थइ । ह्लादेः-अवअच्छइ । ह्लादते, ह्लादयति

वा । खिद्यतेः-जूइ । विसूरइ । खिज्जइ ।

नेः सदो मज्जः । १२३। निपूर्वस्य सदो मज्ज इत्यादेशो भवति । अत्ता एन्ध-गिमज्जइ । हे० ।

छिदेर्दुंदाव-णिज्जल-णिज्जोड-णिज्ज्वर-णिज्जूर-ल्लाः । १२४। दुहावइ-इत्यादि । पक्षे-छिन्दइ । आङ्पूर्वस्य तु-ओअन्दइ । उद्दालइ ।

मृदो मल-मढ-परिहद-म्बु-चडु-मडु-पन्नाडाः । १२६। मलइ-इत्यादि । स्पन्देः-चुलचुलइ । पन्दइ । विसंवदेः-विअट्टइ । विलौट्टइ । फंसइ । विसंवयइ । शीयतेः-झडइ । पक्खोडइ । आक्रन्देः-गीअहरइ । अकन्दइ ।

रुधेरत्थङ्गः । १३३। उत्थङ्गइ । रुन्धइ । निषेधतेः-हकइ । नितेहरइ । तनेः-तडइ । तडुइ । तडुवइ । विरल्लइ । तणइ । उपसर्पेः-अल्लिअइ । उपसम्पइ ।

सन्तपेह्णङ्गः । १४०। झङ्गइ । पक्षे-सन्तम्पइ । ओअग्गइ । वावेइ । व्याप्नोतीत्यर्थः ।

क्षिपेर्गलत्थ-अडुक्ख-सोळ-पेळ-गोळ-लुइ-डुल-परी-वत्ताः । १४३। गलत्थइ । परीइ-इत्यादि । पक्षे-खिवइ ।

उल्लिपेर्गुल्लुङ्ग-उत्थङ्ग-अल्लत्थ-अम्मुत्त-उरिसक्क-हक्खुवाः । १४४। गुल्लुङ्गइ-इत्यादि । आक्षिपेस्तु-णीरवइ । अक्खिवइ ।

स्वपेः कमवस-लिस-लोट्टाः । १४६। कमवसइ-इत्यादि । पक्षे-सुअइ । वेपेः-आयम्बइ । आयज्झइ । वेवइ ।

विलपेह्णङ्ग-बडवडौ । १४८। झङ्गइ-इत्यादि । पक्षे-विलवइ । कृपेः-अवहावेइ । कृपां करोतीत्यर्थः ।

प्रदीपेस्तेअव-सन्दुम्प-स-धुम्प-अम्मुत्तः । १५२। तेअवइ-इत्यादि । पक्षे-पलीवइ । लुभेः-सम्भावइ । लुम्भइ । क्षुभेः-खउरइ । पडुडुइ । खुम्भइ ।

उपालम्भेह्णङ्ग-पच्चर-वेल्वाः । १५६। पक्षे-उवालम्भइ ।

अवेर्जम्भो जम्मा १५७। जम्भेर्जम्मा इत्यादेशो भवति, वेस्तु न भवति । जम्भाइ । अवेरिति किम् ? केलिपसरो विअम्भइ । नमेः-णिसुट्टइ । भाराक्रान्तो नमतीत्यर्थः । मण्डेः-चिञ्चइ । चिञ्चिअइ । चिञ्चिल्लइ । रीडइ । टिविडिक्कइ । मण्डइ । विश्राम्यतेः-णिव्वाइ । वीसमइ । आक्रमतेः-ओहावइ । उत्थागइ । लुन्दइ । अकमइ ।

अमेधिरिटिळ-दुंढुळ-दण्डळ-चक्कम-म्ममड-भमड-भमाड-तलअण्ट-झण्ट-झम्प-भुम्प-

सूत्र से सर्वथा प्राप्त हैं परंतु नहीं होंगे अर्थात् तत्प्रयुक्त वर्णागमादिक और आदेश नहीं होंगे। और कहीं विकल्प से और कहीं कुछ और ही हो जायगा, जो सूत्र से कथमपि प्राप्त नहीं है। इस प्रकार कार्य के आगमादि आदेशों को बहुधा भिन्न भिन्न प्रकार से समीक्षा करके अर्थात् आवापोद्वाप से निर्णय करके चार प्रकार का बहुल-स्वरूप कहते हैं। प्रथम-अडागम के उदाहरण देते हैं। जैसे धाव धातु को 'शेषाणा मदनन्ता' से अकारानन्ता। फिर बहुलपद से अट्-प्रत्याहारान्तर्गत ओकार। एवम्-आकार को ओकार हो गया। धोवह। लोकव्यवहारानुकूल गति में धावह रहेगा।

भुम-गुम-फुम-फुम-डुम-डुम-परीपरा: । १६१। अमेरेतेऽष्टादशादेशा वा भवन्ति । टिरिटिळ्ह-इत्यादि । पक्षे-भमइ ।

गमेरई-अट्छ-अनुञ्ज-अदञ्जस-उकुत्त-अक्कुस-पच्चु-पच्छन्द-गिम्मह-णी-णीण-णीलुक्-पदअ-रम्म-परिअल-त्रोल-परिअल-गिरिणास-गिवह-अवसेह-अवहरा: । १६२। गमेरेते एक-विंशतिरादेशा वा भवन्ति । अईइ । णीइ-इत्यादि । पक्षे-गच्छइ । हम्मइ । गिहम्मइ । णीहम्मइ । आहम्मइ । पहम्मइ । इत्येते तु हम्म गतावित्यस्यैव भविष्यन्ति । हे०। आह्-पूर्वकस्य गमे:-अधिपञ्चअइ । संयुक्तस्य-अभिभहुइ । अभ्याहपूर्वस्य-उम्मत्थइ । अभिमुखगाम-च्छतीत्यर्थः । प्रत्याहपूर्वस्य-पलोहइ । प्रत्यागच्छतीत्यर्थः । शमे:-पडिसाइ । पडिसामइ । समइ ।

रमेः संखुदह-खेड्ड-उग्भाव-ङ्गिलिकिञ्च-कोट्टुम-मोट्टाय-णीसर-वेळाः । १६८। संखुड्डह-इत्यादि । पक्षे-रमइ ।

पूरे-रग्वाड-अग्घव-उट्टुम-अङ्कुम-अहिरैमाः । १६९। अग्वाडह-इत्यादि । पक्षे-पूरइ । पूरयतीत्यर्थः । त्वरते:-जअडइ-इत्यधिकः ।

धुरः खिर-झर-पञ्जर-पच्चड-णिच्चल-गिट्टआः । १७३। खिरइ-इत्यादि । उच्छ्वलते:-उत्थलइ । विगले:-थिप्पइ । दले:-विसट्टइ । वले:-वम्फइ । पक्षे-विगलइ । दलइ । वलइ ।

अंशेः फिड-फिट्ट-फुड-फुट्ट-चुक्-मुळाः । १७७। फिडइ-इत्यादि । पक्षे-असइ ।

नशेणिरनास-गिवह-अवरोह-पडिसा-सेहावहराः । १७८। पक्षे-नससइ । संदिशते:-अथाहइ । संदिसइ । अवात्काशे:-ओवासइ ।

दृशो निअच्छ-पेच्छ-अवयच्छ-अवयउझ-वञ्ज-सब्बव-देक्ख-ओअक्ख-अक्ख अदअक्ख-तुल्ल(पुलोप)निअ-अवपु-आस-पासाः । १८१। निअच्छइ-इत्यादि । निञ्झाअइ-इति तु निधायतेः ।

सृशः फास-फंस फरिस-खिव-दिह-आलुङ्ग-आलिङ्गः । १८२। फासइ-इत्यादि । प्रविशे:-रिअइ । पविसइ । प्रसृशतेः प्रमुष्णातेश्च-पम्हुसइ ।

पिषेणिवह-गिरिणास-गिरिणञ्ज-रोञ्ज-चड्डाः । १८५। गिवहइ-इत्यादि । पक्षे-पीसइ । भषे:-भुक्कइ । भसइ ।

कृषेः कट्ट-साअदह-अञ्च-अणच्छ-अयच्छ-आइच्छाः । १८७। कट्टइ-इत्यादि । पक्षे-करिसइ । असिविषयस्य तु-अक्थोडइ (अक्खोडइ) अंसिं कौशात्कर्षतीत्यर्थः ।

गवेषेडुण्डुल्ल-उण्डोल-गमेस-घत्ताः । १८९। दुण्डुल्लइ-इत्यादि । पक्षे-गवेसइ । ऋण्यते:-सामगइ । अवयासइ । परिअन्तइ । सिलेसइ । अक्षे:-चोप्पइ । मक्खइ ।

काळ्सेराह-अहिल्ल-अहिल्ल-वच्च-वम्फ-मह-सिह-विलुग्गाः(विलुग्गाः) । १९२। आहइ-इत्यादि । पक्षे-कङ्कइ ।

मारवाङ्ग में दौड़ो-दौड़ो इस अर्थ में धाव-धाव कहते हैं। एवम्-एवप् धातु को उल्लिखित सूत्रों से सवइ सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से अकार को ओकार और उकार होगा। अतः सोवइ एवं सुवइ ये दो रूप होंगे। इण् धातु के इकार को एकार होगा। एइ, एति। दा धातु के आकार को एकार होगा। देइ, द्वाति। नी धातु के इकार को एकार होगा। नेइ, नयति। रुद्धातु अश्रुविमोचन अर्थात् रोने के अर्थ में है। उल्लिखित सूत्रों से रुवइ सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से रुगत उकार को ओकार होगा। रोवइ, रोदिति। णश् धातु अदर्शन = नाश होना अर्थ में है। निदिष्ट सूत्रों से नसइ सिद्ध हो जाने पर बहुलपद से अकार को आकार होगा। नासइ, नश्यति। इसी प्रकार अन्यत्र भी आगमों की कल्पना कर लेना। बहुलग्रहण से जन्य अडादिक आगमों की विधि कही। अर्थात् कहाँ पर क्या आगम होता है-इत्यादि उदाहरण दिने।

प्रतीक्षेः सामय-विहीर-विरमालाः ।१९३। सामयइ-इत्यादि। पक्षे-पङ्क्तिखइ।

पक्षेस्तच्छ-चच्छ-रम्फाः ।१९४। तच्छइ-इत्यादि। पक्षे-तक्खइ। विकसेः-कोभासइ।
वोसट्टइ। विअसइ। हसेः-गुअइ। इसइ। ससेः-सइसइ। परिवहसइ सलिलचसणं।
डिम्मइ। संसइ।

त्रसेर्डर-वोञ्ज-वजाः ।१९५। डरइ-इत्यादि। पक्षे-तसइ।

न्यसो गिम-णुमौ ।१९६। गिमइ। णुमइ। पर्यसस्तु-पलोट्टइ। पलट्टइ। पलट्थइ।
निशसेः-झङ्गइ। नीससइ।

उल्लसेरुसल-ऊमुम्भ-णिल्लस-पुलआल-गुओल्ल-आरोधाः ।२०२। ऊसलइ। गुओल्लइ।
ह्रस्वत्वे-गुञ्जल्लइ इत्यादि। पक्षे-उल्लसइ। भासेः-मसइ। भासइ। प्रसेथ-विसइ। गसइ।
ओवाहइ। ओगाहइ। अवगाहत् इत्यर्थः। आरोहतेः-वडइ। वलगइ। आरुहइ।

मुहेगुम्भ-गुम्भडौ ।२०७। पक्षे-मुञ्जइ।

दहेरदिकल-आल्लङ्गौ ।२०८। पक्षे-डइइ।

ग्रहो वल-गेणइ-हर-पङ्ग-निरवार-अहिपच्चुभाः ।२०९। वलइ। गेणइ, गिणइ-इत्यादि।

वचो वोत् ।२११। क्त्वातुमुन्तव्येषु। वोट्ठणं। वोट्ठुं। वोट्ठवं।

दृशस्तेन ठठः ।२१३। दृशोऽन्त्यस्य तकारेण सइ द्विरुत्तष्ट्ठकारो भवति। दठ्ठणं।
दठठुं। दठठवं।

आः कृगो(१) भूत-मविष्यतोश्च ।२१४। काहीअ। काहिइ। काऊण। काउं। काअवं।

छिदिभिदोन्दः ।२१६। छिन्दइ। भिन्दइ।

युध-बुध-गृध-ऋध-सिध-मुदां ङ्गः ।२१७। जुञ्जइ। बुञ्जइ। गिञ्जइ। कुञ्जइ।
सिञ्जइ। मुञ्जइ।

समो छः ।२२२। सम्पूर्वस्थ वेष्टेतरन्त्यस्य द्विरुत्तो लो भवति। संवेळइ।

वोदः ।२२३। उदः परस्य तु वा भवति। उव्वेळइ। उव्वेढइ।

उवर्णस्यावः ।२२३। धातोरन्त्यस्योवर्णस्य अवादेशो वा भवति। हुळ्-णिण्इवइ। हु-निइवइ।

च्युळ्-च्युवइ। र-रवइ। कु-कवइ। सू-सवइ। पसवइ।

स्वराणां स्वराः ।२३८। धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति। हवइ। हिवइ।

अब आदेशविधि कहते हैं। जैसे—स्मृ धातु को नित्य भर सुमर आदेश कहे हैं। वे बहुलग्रहण से विकल्प से होंगे। अतः पक्ष में—‘अधो मनयाम्’ से मकारलोप। ‘अन्ते अरः’ से अर। सरह। स्मरति। मस्जधातु को बुड् बुड् आदेश होते हैं, वे भी बहुलपद से विकल्प से होंगे। पक्ष में—‘उपरि लोपः कगड०’ से सलोप। ‘शेषादेशयो-द्वित्वमनादै’ से द्वित्व। ‘शेषाणामदन्तता’ से अकारान्तता। ‘लादेशे वा’ से एत्व। मजह, मजेह। बहुलग्रहण से तच्च धातु को रंप वच्छ विकल्प से होंगे। पक्ष में—‘फ्रस्क्कां खः’ से ख, ‘शेषादेशयोः’ से द्वित्व। ‘वर्गे(बु) युजः पूर्वः’ से ककार। अन्य कार्य पूर्ववत्। तक्खह। तक्कोति। तथा शक धातु—‘शषोः सः’। ‘शेषाणामदन्तता’। ‘शकादीनां द्वित्वम्’। लक्खह। चि का विकल्प से पूर्ववत् च को ख। ‘अन-दन्तानामद् वा’ से अकार। खिअह। क्षयति। कहीं अन्य ही कार्य हो जाते हैं।

चिणह। चुणह। सद्दहणं। सद्दहणं। धावह। धुवह। खवह। रोवह। क्वचिन्नित्यम्-देह। लेह। विहेह। नासह। आर्षे-वेमि।

व्यञ्जनाददन्ते १२३९। व्यञ्जनान्ताद्धातोरन्ते अकारो भवति। भमह। इसह। कुणह। नुस्वह। भणह। उवसमह। पावह। सिद्धह। रन्धह। मुसह। हरह। करह। शवादीनां प्रायः प्रयोगो नास्ति।

स्वरादनतो वा १२४०। अकारान्तवर्जितात्स्वरान्ताद्धातोरन्ते अकारागमो वा भवति। पाह। पाअह। धाह। धाअह। जाह। जाअह। ज्ञाह। ज्ञाअह। जम्भाह। जम्भाअह। उव्वाह। उव्वाअह। मिलाह। मिलाअह। विक्रेह। विक्रेअह। होऊण। होअऊण (होश्ऊण)। अनत इति किम्। विश्च्छह। हुगुच्छह। जानातेः कर्मभावे-णव्वह। णज्जह। पक्षे-जाणिज्जह, मुणिज्जह। णाश्ज्जह। नञ्-पूर्वकस्य-अणाश्ज्जह। न्याह्वनः कर्मभावे-वहिप्पह। वाहरिज्जह। आरभेः कर्मणि-आढप्पह, आढवीअह। झिह-सिचोः कर्मणि-सिप्पह। ग्रभेः कर्मणि-वेप्पह। गिण्हिज्जह। स्पृशेः कर्मणि-खिप्पह। खिहिज्जह। जीहह। लज्जह। लज्जत इत्यर्थः। विरेचयतेः—ओलुण्णह। उक्खुण्णह। पक्खत्थह। विरेअह। ताडयतेः—आहोडह। विहोडह। पक्षे-ताडेह। उद्भूलयतेः—गुण्ठह। उद्भूलेह। नाशयतेः—विउडह। नासवह। हारवह। विप्पालह। पलावह। नासह। उत्पूर्वस्य घटेर्णन्तस्य—उग्गह। उग्गाहह। सम्भावयतेः—आस-ह्वह। सम्भावह। उत्थह्वह। उट्ठाहह। गुलगुच्छह। उप्पेह। उन्नावह। उत्पूर्वस्य नमेर्ण्यन्तस्यैते प्रयोगाः। पट्ठवह। पेण्हवह। पट्ठावह। प्रस्थापयतीत्यर्थः। अर्पयतेः—अल्लिवह। चच्चुप्पह। पणाअह। अप्पेह। क्रमेः प्रयोगौ—णिडुवह, कामेह-इति। प्रकशायतेः—णुव्वह। पयासअह। विच्छोलह। कम्पेह। कम्पयतीत्यर्थः। आरुहेर्णन्तस्य—नलह। आरोवेह। ञ्जेर्ण्यन्तस्य—रावेह। रञ्जेह। षटयतेः—परिवाडेह। षडेह। रचयतेः—उग्गहह। अवहह। विड-विड्डह। रयह। सम्पूर्वस्य तस्य—उवहत्थह। सारवह। समारह। केलावह। समारयह।

अकुण्णादयः शब्दाः क्तेन सह निपात्यन्ते। तथथा—

अकुण्णो-आक्रान्तः। उक्कोसं-उत्कृष्टम्। फुडं-स्पष्टम्। बोलीणो-अतिक्रान्तः। लुग्गो-रुग्णः। विदत्तं-बेदत्तं, अजितम्। निमिअं-स्थापितम्। चक्खिअं-आस्वादितम्। ह्रीसमणं-हेषितम्—इत्यादि।

धातवोऽर्थान्तरेऽपि १२५९। उक्तादर्थान्तरादर्थान्तरेऽपि धातवो वर्तन्ते। वल्लिः प्राग्ने पठितः खादनेऽपि वर्तते। वल्लह। खादति, प्राग्ने करोति वा। एवम्-कलिः संख्यानेऽपि। कल्लह।

जैसे-भविष्यदादिक अर्थों में एकवचन के परे ठा-झा-गा आदेश कहे हैं, ये अन्यत्र क्त्वा-तुमुच्-तव्य प्रत्ययों के परे भी होंगे। ठाऊण=स्थित्वा। झाऊण=ध्यात्वा। गाऊण=गात्वा। सर्वत्र 'क्त्वा तूण' से तूण 'कगचज' से तलोप। एवं-ठाउं। झाउं। गाउं। 'कगचज०' से तलोप। 'अधो मनयाम्' से यलोप। 'शेषादेशयोः' से द्वित्व। 'मो विन्दुः'। ठाअव्वं। झाअव्वं। गाअव्वं। इसीप्रकार संस्कृत में भी बहुल-ग्रहण से वर्णविपर्ययादिक होते हैं। जैसे-हिसि हिंसायाम्। हिनसि इति हिंसः प्राप्त था, हकार-सकार का विपर्यय करने से सिहः होगा। पृषत् उदर यहाँ सूत्र से तलोप अप्राप्त था, बहुलग्रहण से लोप। इसी को 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टानि' कहा है। इस तरह सूत्र से प्रतिपाद्य जो कुछ भी है, बहुलग्रहण से प्रयोगानुकूल उस आगमादेश की कल्पना कर लेना।

इति श्रीमहामहोपाध्याय-मथुराप्रसादकृतायां प्राकृतप्रकाशव्याख्यायां हिन्दी-
सरलाव्याख्यायां धातुविधिरष्टमः समाप्तः ।

जानाति, संख्यानं करोति वा। रिगिर्गनौ, प्रवेशेऽपि। रिगइ (रिग्गइ, रिंगइ)। प्रविशति, गच्छति वा। काङ्क्षतेर्वम्फ आदेशः प्राकृते-वम्फइ। अस्वार्थः-इच्छति, (पृच्छति) खादति वा। फक्त्तेस्थक्क आदेशः थक्कइ। नीचां गतिं करोति, विलम्बयति वा। विलम्बुपालम्ब्योर्झङ्ग आदेशः। झङ्गइ विलपति, उपालभते, भाषते वा। एवं-पडिवालेइ। प्रतीक्षते, रक्षति वा। केचित् कैश्चिदुपसर्गैर्नित्यम्। हरइ। युष्यते। सहरइ। संवृणोति। अणुहरइ। सवृशीभवति। नीहरइ। पुरीषोत्सर्गं करोति। विहरइ। क्रीडति। आहारइ। खादति। पडिहरइ। पुनः पुरयति। परिहरइ। त्यजति। उवहरइ। पूजयति। वाहरइ। आह्वयति पवसइ। देशान्तरं गच्छति। उच्चुपइ। चटति। उछुहरइ। निःसरति। इति (१)। प्रायोऽत्र हेमानुसार्थादेशानामुल्लेखः।

१. अत्र सूत्रसंख्या हेमचन्द्राभिधस्य शब्दानुशासनस्य परिशिष्टरूपस्याऽष्टमाध्यायस्य चतुर्थपादान्तर्गताऽवगन्तव्या।

अथ नवमः परिच्छेदः

निपाताः ॥ १ ॥

अधिकारोऽयम् । वक्ष्यमाणा निपातसंज्ञका वेदितव्याः । संस्कृतानु-
सारेण निपातकार्यं वक्तव्यम् ॥ १ ॥

निपाताः—अधिक्रियन्ते, अतः ये शब्दा वक्ष्यन्ते ते निपात-संज्ञका भवन्तु ।
ते च अव्ययनामानोऽपि भवन्ति । आ परिच्छेदसमाप्तेरयमधिकारो वेदितव्यः ।

सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यच्च व्येति तदव्ययम् ॥

इति प्रातिपदिकेभ्योऽस्य विशेषः ॥ १ ॥

अब इस परिच्छेद में निपातविधि कहते हैं—

निपाता इति । यह अधिकार सूत्र है । इसके अनन्तर सब शब्द निपातसंज्ञक
होंगे और वे अव्यय-नाम-वाले होंगे अर्थात् उन्हें अव्यय भी कहेंगे । निपाताधिकार
परिच्छेद की समाप्ति तक जानना । अब प्रथम अव्यय का स्वरूप बताते हैं । पुंलिङ्ग,
स्त्रीलिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग इन तीनों लिङ्गों में, प्रथमा-द्वितीया आदि सातों विभक्तियों में
और एकवचनादि सब वचनों में जो सदृश हो समानरूप से रहे, व्यय किसी प्रकार
के नाश को न प्राप्त हो वह अव्यय कहाता है । यही प्रतिपदिक से अव्यय का विशेष
है । प्रातिपदिक में लिङ्ग-वचन से भेद रहता है ॥ १ ॥

(कीस किमर्थे ।)

कीस किमर्थे^१—किमशब्दस्य योऽर्थः तत्र कीस इति निपातः प्रयुज्यते । कीस
तए मह कहिअं । किं त्वया मन कथितम् । अत्र किमर्थे कीस इति ॥

कीसेति । किमर्थं में कीस इस निपात का प्रयोग होता है । 'कीस तए मह कहिअं'।
क्या तुमने मुझ से कहा । यहाँ किमशब्द के अर्थ में कीस यह है ॥

हुं दानपृच्छानिर्धारणेषु ॥ २ ॥

हुं-इत्ययं शब्दो दानपृच्छानिर्धारणेष्वर्थेषु निपातसंज्ञो भवति । दाने
यथा-हुं गेण्ह अप्पणो जीअं (गेण्ह ८-१५ सू० स्प०, अप्पणो ५-५५
सू० स्प०, जीअं २-२ ; ४-५ सू० स्प०, शे० सुगमम्) । पृच्छायाम्-हुं
कधेहि साहुसु सव्भावं (कधेहि इति १२-३ शौरसेन्यां, थ = ध, ७-१८
विध्यादावेकत्वे सिप् = सुकृते^२ ७-३४ लादेशे सति, पत्वम्, मध्यमे २-
२७ ध् = ह्, २-४३ ष् = स् । अन्त्ये ३-२ दलोपः, ३-५० भद्वि०, ३-५१
भ् = ब्, प्राय इति २-२ वलोपो न, ५-३ अमोऽकारलोपः, ४-१२

१. भामहवृत्ताविदं नोपलभ्यते सूत्रम् । २. 'सोहिंवा' ८।३।१७४ हेम० सू०-सोहिः ।

वर्तते । ओ अविणयजत्तणिला । ओ अविनययल्लवती । अत्र ओ-शब्दः पूर्वकृतस्वकी-
याकरणीयसूचकत्वं द्योतयति । ओ ण पसण्णम्हि । ओ=किमिति न प्रसन्नाहमभवम् इति
पश्चात्तापं द्योतयति । ओ अणुणेभि । ओ अनुनयामि । अत्र विकल्पार्थं ओशब्दः ॥ ४ ॥

ओ-इति । सूचनादिक अर्थों में 'ओ' इस निपातसंज्ञक का प्रयोग होता है ।
सूचना-अभिप्रायपूर्वक किंचिन्मात्र वस्तु की सूचना । पश्चात्ताप-पछुताना । विकल्प-
यह अथवा यह—इस प्रकार पाक्षिक विधि विकल्प कहाता है । इन अर्थों में ओ यह
निपात होता है । ओ अविणयजत्तणिला । अविनय में यल्लवती थी । यहाँ पूर्वकृत यल्ल
के अकरणीयत्व की सूचना है । ओ ण पसण्णम्हि । ओ मैं क्यों न प्रसन्न हो गयी ।
यहाँ प्रसन्न न होने के पश्चात्ताप को यह सूचित करता है । ओ अणुणेभि । अच्छा यदि
नहीं मानता है तो मैं पैरों में पढ़ूँगा=अनुनयविनय करूँगा । यहाँ विकल्पार्थक
ओशब्द हैं ॥ ४ ॥

इरकिरकिला अनिश्चिताख्याने ॥ ५ ॥

इर, किर, किल इत्येते शब्दा अनिश्चिताख्याने निपातसंज्ञका भव-
न्ति । पेक्ख इर तेण हद्दो (आदिमः ६-५१ सू० द्रष्टव्यः । तेण ४-६
तदोऽन्त्यलोपः, ५-१२ एत्वं, ५-४ टा = ण' । अन्त्यः ४-६ ह्नोऽन्त्य-
लोपः, १२-३ त = द, ५-१ ओ) । अज्ज किर तेण व्यवसिओ । (व्यव-
सित इत्यत्र ३-२ यलोपः, प्राय इति २-२ वलोपो न, २-२ तलोपः,
५-१ ओ, शो० स्प०) । अअं किल सिविणओ (२-२ यलोपः, ४-१२
मर्वि०, शो० स्प० । अन्त्यं १-३ सू० द्रष्टव्यम्) । प्रेक्षस्व किल तेन
हृतः । अद्य किल तेन व्यवसितः । अयं किल स्वप्नः ॥ ५ ॥

इर-किर-किला अनिश्चयाख्यानेषु^१—इर-किर-किलाः शब्दाः अनिश्चयस्य अस-
म्यगर्थस्य आख्याने प्रतिपादने प्रयुज्यन्ते । इह इर दिट्ठो दइओ । इह किल दृष्टो
दयितः । अत्र इरशब्दः स्थानदर्शनादेव निश्चितार्थं वक्ति, इति असम्यगेव निश्चया-
ख्यानम् । एत्थ किरालिंघिओ । अत्र किलालिङ्गितः । अत्र किरशब्दः स्थानस्यालिङ्ग-
नस्य असम्यगर्थतां द्योतयति । ण किल रमिओ । न किल रमितः । अत्र किलशब्दः
रमितार्थप्रतिषेधस्य अपरिस्फुटतां कथयति ॥ ५ ॥

इरेति । इर-किर-किल ये शब्द अनिश्चय असम्यग् अर्थ के प्रतिपादन में प्रयुक्त होते
हैं । इह इर दिट्ठो दइओ । यहाँ पर प्रिय को देखा था । यहाँ पर किल (इर)-शब्द
स्थानदर्शन से ही निश्चित अर्थ को कहता है, अतः शब्द के प्रयोग से असम्यक् प्रकार
से निश्चय को कहता है । एत्थ किरालिंघिओ । यहाँ पर आलिङ्गन किया गया । यहाँ
किरशब्द स्थानस्थ आलिङ्गन के अपरिस्फुटार्थ को सूचित करता है । ण किल रमिओ ।
यहाँ किलशब्द रमणप्रतिषेध को अपरिस्फुट सूचित करता है । अर्थात्-रमणप्रतिषेध
को स्फुटतया नहीं कहता है ॥ ५ ॥

१. तेनेत्यत्र २-४२ इति णत्वमात्रमिति केचित् । २. सज्जीवनीसंमतः पाठः ।

हुं क्खु निश्चयवितर्कसम्भावनेषु ॥ ६ ॥

हुं, क्खु इत्येतौ निश्चयवितर्कसम्भावनेषु निपातसंज्ञकौ भवतः । हुं रक्खसो (हुं स्प०, ३-२९ क्ष = ख, ३-५० खद्वि०, ३-५१ ख = क्, ४-१ ह्रस्वः, ५-१ ओ) । गुरुओ क्खु भारो (५-१ ओत्वम्, अन्य-त्पष्टम्) । हुं राक्षसः । गुरुः खलु भारः ॥ ६ ॥

हुः क्खु निश्चयवितर्कसंभावनासु^१—निश्चयो = विश्वासः । वितर्कः = विमर्शः । संभावना = उत्कटकक्रोटिस्वरूपाशङ्कासंभावना । कार्याध्यवसायस्वरूपेत्यर्थः, एवधेयु हु, क्खु एतौ निपातौ स्तः । अज्ज हु दीसइ दइआ । हु-निश्चयेन । अद्य दयिता द्रयते । अत्र हुशब्दो निश्चयं बोधयति । एवमेव क्खुशब्दप्रयोगेऽपि । अज्ज क्खु एसा मं पलोएइ । अद्य खलु एषा मां प्रलोकयेत् । अत्र क्खुशब्दः निश्चयं द्योतयति । ण हु दिट्ठो तइ अज्जवि । न हु दृष्टस्त्वयाऽद्यापि । अत्र हुशब्दो वितर्कं द्योतयति । पेच्छ क्खु दारम्मि सो कदावि ठिओ होज्ज । प्रेक्षस्व खलु द्वारे स कदापि स्थितो भविष्यति । अत्र क्खुशब्दो द्वारदेशस्थितिविमर्शोत्पत्तिद्योतकः । एवं हुशब्दप्रयोगः । संभावनायाम्-अच्छ ताव हु णइए । आस्तां तावत् खलु नद्याः । अत्र हुशब्दो नदीपारगमनसंभावनां द्योतयति । खणा क्खु वच्चामि जलणिहिणो पारं । क्षणात् खलु व्रजामि जलनिधेः पारम् । अत्र क्खुशब्दः सागरपारतीरप्राप्त्यवसायद्योतनार्थः । एवं यथायथं हु-क्खु-शब्दौ निश्चयाद्यर्थं प्रकाशयतः ॥ ६ ॥

हु-इति । निश्चयादिक अर्थो मं हु, क्खु ये निपात प्रयुक्त होते हैं । निश्चय-विश्वासात्मक स्थिरज्ञान । वितर्क-विमर्श । संभावना-उत्कटक्रोटिस्वरूपा शङ्का अर्थात् शङ्कास्पदकार्याध्यवसायस्वरूपज्ञान । अज्ज हु दीसइ दइआ । हु निश्चयेन अद्य दयिता द्रयते । यहाँ हुशब्द निश्चय को द्योतित करता है । इसी प्रकार क्खु (खलु) शब्द के प्रयोग में भी जानना । अज्ज क्खु एसा मं पलोएइ । आज वह मुझे देखेगी । यहाँ निश्चय को खलुशब्द बोधित करता है । ण हु दिट्ठो तइ अज्ज वि । आज भी नहीं देख पड़ा । यहाँ हुशब्द वितर्क को प्रकाशित करता है । एवं क्खु शब्द के प्रयोग में-पेच्छ क्खु दारम्मि सो कदावि ठिओ होज्ज । देखो कदाचित् वह दरवाजे पर स्थित होगा । यहाँ क्खुशब्द द्वार पर ठहरने के विमर्श को बोधित करता है । संभावना में हु शब्द-अच्छ ताव हु णइए । संभवतः नदी के पार होगा । यहाँ हुशब्द नदी के पार जाने की संभावना को कहता है । क्खुशब्द-खणा क्खु वच्चामि जलणिहिणो पारं । क्षणमात्र में मैं समुद्र के पार जाता हूँ । वहाँ क्खुशब्द समुद्र के पार जाने के उद्योग-साहस से पार-प्राप्ति-सिद्धि-संभावना को सूचित करता है । इसी तरह अन्यत्र भी हु-क्खुशब्द पूर्वोक्त निश्चयादिक अर्थों को यथास्थान प्रकाशित करते हैं ॥ ६ ॥

णवरः केवले^२ ॥ ७ ॥

णवरः इत्ययं शब्दः केवलेऽर्थे निपातसंज्ञो भवति । णवर अपणं
(अन्नशब्दस्य २-४२ न = ण, ४-१२ मवि०) ॥ ७ ॥

(इजेराः पादपूरणे ।)

इजेराः पादपूरणे^३—इ-जे-र इत्येते निपाताः पादपूरणे वर्तन्ते । न्यूनपाद-
पूरणमेव एषां प्रयोजनम् । 'एस इ तदा पञ्चटो' । एष तथा प्रवृत्तः । अत्र इकारः
पादपूरणमात्रे वर्तते । न्यूनपादपूरणमेवैतेषां प्रयोजनम् । वृत्तभङ्गभयात् इकारस्तत्पूर्त्यै
प्रयुक्तः । 'लंभइ जे पेक्खेउं' । लभ्यते प्रेक्षितुम् । अत्र 'जे' इति पादपूरणमात्रे । यत्तु
सदानन्देन वसन्तराजेन च 'पेक्खिउं' इति प्रयुक्तम्, तत्र समीचीनम् । तथासति एक-
मात्रा न्यूनैवावतिष्ठते । तस्मात्—'ए च क्त्वात्तुमुनतव्यभविष्यत्सु' इत्येकारः । 'पे-
क्खेउं' इति युक्तः पाठः । ण र तए वि (कहिओ सो) । न त्वयापि कथितः सः । अत्र
रेफः पादपूरणार्थः ॥

इजेरा इति । इ-जे-र ये निपात श्लोक की पादपूर्ति के लिये होते हैं । न्यूनपाद
की पूर्ति ही इनका प्रयोजन होता है अर्थात् इनका अर्थ कुछ नहीं होता । 'एस इ
तदा पञ्चटो' । यहाँ वृत्त में एक मात्रा कम होती थी; अतः इकार का प्रयोग किया है,
जिससे छन्दोभङ्ग न हो । एवं जे-शब्दप्रयोग में—'लंभइ जे पेक्खेउं' । यहाँ जे पादपूर्ति
मात्र के लिये है । 'पेक्खेउं' यहाँ 'ए च क्त्वा' से एकार करने से पादपूर्ति होगी ।
अन्यथा फिर भी एक मात्रा न्यून होने से छन्दोभङ्ग हो जायगा । 'ण र तए वि
कहिओ सो' । यहाँ रेफ पादपूर्त्यर्थमात्र है ॥

आनन्तर्ये णवरि ॥ ८ ॥

णवरि इत्ययं शब्द आनन्तर्ये निपातसंज्ञो भवति । णवरि (स्पष्टम्) ॥

आनन्तर्ये णवरि—अनन्तरस्य भावः आनन्तर्यम्, तस्मिन् णवरि इत्ययं
निपातो वर्तते । णवरि छिण्णं सीसं रणे रिउणो । अनन्तरं छिज्जं शीर्षं रणे रिपोः ।
अत्र णवरिशब्दः शिरश्छेदनस्य आनन्तर्यं द्योतयति । केचित्तु—'णवरि केवलानन्तर्ययोः'
इत्येवं सूत्रं पठन्ति । तन्मते-रणे रिपोः केवलं शिरश्छिज्जम्—इत्यपि भवति ॥ ८ ॥

आन—इति । आनन्तर्यं अर्थं में 'णवरि' इस निपात का प्रयोग होता है । 'णवरि
छिण्णं सीसं रणे रिउणो' । इसके अनन्तर संग्राम में शत्रु का शिर काट दिया । यहाँ
णवरि-शब्द आनन्तर्यं अर्थ को कहता है । कईएक आचार्य—'णवरि केवलानन्तर्ययोः'
ऐसा सूत्र मानते हैं । उनके मत से केवल अर्थ में भी 'णवरि'शब्द है । तो यह भी
अर्थ होगा कि—केवल शिर काटा ॥ ८ ॥

(उ क्षेपविस्मयसूचनासु ।)

उ क्षेपविस्मयसूचनासु^३—क्षेपः = तिरस्कारः । विस्मयः = आश्चर्यम् । सूचना =

१. केवलमन्नमित्यर्थः । केचित्तु अन्यशब्दस्य ३-२ यलोपः, २-४२ न-ण, ३-५० णदि०,
शे० पू० । २. नेदं नामइदृशौ सूत्रम् । ३. नास्तीदं नामइदृशौ सूत्रम् ।

मर्वि०) । अहो कज्जलरसरञ्जिताभ्यामक्षिभ्याम् । अहो अपरमिव । अहो पनमिवात्तुम् ॥ १० ॥

अव्वो दुःखसूचनासंभाषणेषु^१—दुःखे, सूचनायां, सम्भाषणे च अव्वो इति निपातो वर्तते । 'अव्वो मह पिअविरहो' । अव्वो मम प्रियविरहः । इत्यत्र अव्वो इति निपातो विरहदुःखातिशयावेदकः । सहि ! एस निट्टुरो अव्वो । अत्र अव्वोशब्दः अति-निष्ठुरतासूचकः । सख्या सह संभाषणेऽपि अव्वोशब्द इहावस्थितः । तदर्थद्योतनद्वारेण प्रयुक्तः । अव्वो-इति निपातः आश्चर्यद्योतनेऽपि कापि दृश्यते । अव्वो वल्लह किमिणं । आश्चर्यं वल्लभ ! किमिदम् । अत्राश्चर्यद्योतकोऽयम् अव्वोशब्दः ॥ १० ॥

अव्वो इति । दुःखादिक अर्थों में निपात अव्वो का प्रयोग होता है । 'अव्वो मह पिअविरहो' । यहाँ अव्वो यह निपात प्रियविरहदुःखातिशय का सूचक है । 'सहि एस निट्टुरो अव्वो' । यहाँ अत्यधिक निष्ठुरतासूचक है । यहाँ अव्वोशब्द संभाषण में भी है । क्योंकि उसी अर्थ को संभाषण-द्वारा सूचित करता है । अव्वो यह आश्चर्य प्रकाशन में भी होता है । अव्वो वल्लह किमिणं । हे प्रिय ! यह क्या है ? यहाँ आश्चर्यसूचक अव्वोशब्द है ॥ १० ॥

अलाहि निवारणे ॥ ११ ॥

अलाहि इत्ययं शब्दो निवारणे निपातसंज्ञो भवति । अलाहि कलह-लेसेण । अलाहि कलहवन्धेण । (संस्कृतसमौ कलहो बन्धश्च, २-४३ श् = स्, ५-४ टा=ण, ५-१२ ए, शो० स्प०) । अलं कलहलेशेण । अलं कलहवन्धेन ॥ ११ ॥

अलाहि निवारणे—अलाहि इत्ययं निपातः निवारणेऽर्थे वर्तते । अलाहि तुम्हे अम्हणामेण । अलं तव अस्मदीयान्ना । अन्यः कश्चिन्नामग्रहणात् अलाहि-इत्यनेन निपातेन प्रतिषिष्यते ॥ ११ ॥

अलाहीति । निवारण अर्थ में अलाहि यह निपात है । अलाहि तुम्हे अम्हणामेण । हमारा नाम न लीजिये और किसी का नाम लें । यहाँ अलाहि इस निपात से नाम-ग्रहण का प्रतिषेध है ॥ ११ ॥

अइ-वले सम्भाषणे ॥ १२ ॥

अइ, वले इत्येतौ शब्दौ सम्भाषणे निपातसंज्ञकौ भवतः । अइ मूलं पसूसइ (अइ स्प०, मूलं संस्कृतसमः, शो० ३-३ रलोपः, २-४३ श, ष् = स्, ३-२ यलोपः, ८-४६ उदीर्घः, ७-३१ ति = इ) । वले किं कलेसि (वले स्प०, किं संस्कृतसमः, २-२ यलोपः, ७-२ सिप=सि, ७-३४ एत्वं कले, शो० स्प०) । अपि मूलं प्रशुष्यति । वले किं कलयसि ॥१२॥

अइ-रणे संभाषणे^२—अइ-रणे-इत्येतौ निपातौ संभाषणे = निरूपणेऽर्थे वर्तते ।

१. संजीवन्वाहिसमतः पाठः ।

२. 'रणे' इत्यस्य स्थाने 'वले' इति भामहे पाठः ।

अइ पित्रतम खणं दिअहो । अयि प्रियतम ! अणं दिवसः । अत्र अणम्-अर्थं संभाव-
यन् 'अइ'शब्दः संभाषितः । अज्ज रणे नाह गम्मह धराउ । अद्य नाथ ! गम्यते
गृहात् । अत्र रणे-शब्दः गमनस्य संभाषणं बोधयति ॥ ११ ॥

अइ-इति । संभाषण और निरूपण अर्थ में 'अइ-रणे' ये दो निपात प्रयुक्त होते
हैं । 'अइ पित्रतम खणं दिअहो' । यहाँ क्षणमात्र अभी दिन है, इस अर्थ को सूचित
करता हुआ संभाषण में अइशब्द का प्रयोग है । एवम्—'अज्ज रणे नाह गम्मह धराउ ।
यहाँ 'रणे' वह सप्तम्यन्तानुकरणस्वरूप निपात गमन-संभाषण में प्रयुक्त है, अग्रसार्थ
रणशब्द का सप्तम्यन्त रूप नहीं है । तो यह अर्थ होता है—हे नाथ ! आज घर से जा
रहे हैं । यहाँ गमन-संभाषण में 'रणे'शब्द प्रयुक्त है ॥ ११ ॥

णवि वैपरीत्ये ॥ १३ ॥

णवि इत्ययं शब्दो वैपरीत्ये निपातसंज्ञो भवति । णवि तह पइसइ
वाला (तह १-१० सू० स्प०, २-३ रलोपः, ७-१ ति = इ, बाला इति
संस्कृतसमः) । विपरीतं तथा प्रहसति वाला ॥ १३ ॥

सू कुत्सायाम् ॥ १४ ॥

सू इत्ययं शब्दः कुत्सायां निपातसंज्ञो भवति । सू सिचिणो (सिचि-
णो १-३ सू० स्प०) । धिक् स्वप्नः ॥ १४ ॥

धू^३ कुत्सायाम्—धू-इत्ययं निपातः कुत्सायां वर्तते । कुत्सा = निन्दा । धू तुह
सवत्तिचरिअं । धिक् तव सपत्नीचरितम् । अत्र धूशब्देन सपत्नीचरितस्य निन्दा
प्रतीयते ॥ १४ ॥

धू-इति । धू यह निपात निन्दा अर्थ में है । 'धू तुह सवत्तिचरिअं' । तुम्हारी सवत
के चरित्र को धिक्कार है । यहाँ धूशब्द से निन्दा प्रतीयमान है ॥ १४ ॥

रे-अरे-हिरे सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु ॥ १५ ॥

रे, अरे, हिरे इत्येते शब्दाः सम्भाषण-रतिकलहा-क्षेपेषु निपात-
संज्ञा भवन्ति यथासंख्यम् । रे मा करोहि । णाओसि अरे । दिट्ठोसि हिरे
(रे स्प०, संस्कृतसमो मा-शब्दः, १२-१५ कृञ् = कर, ७-३४ एत्वं, १२-
२७ परस्मैपदं, संस्कृतवत् लोटः सोर्हिः) । (२-४२ न् = ण, २-२ गलोपः,
७-६ स्प० सि, अरे स्प०) । (१-१८ ऋ = इ, ३ = १० ए = उ, ३-५०
उद्धि०, ३-५१ ठ-ट, ५-१ ओ) । रे मा कुरुष्व । नागोसि अरे । दृष्टोऽसि
हिरे ॥ १५ ॥

रे-अरे-हरे सम्भाषणरतिकलहाक्षेपेषु^३—संभाषणम् = पारस्परिककथनम् ।
तिकलहः = निधुवनकेलिः । क्षेपः = तिरस्कारः । एष्वर्थेषु यथासंख्यं रे, अरे, हरे-इति
नेपाता वर्तन्ते । णिसुअं जं रे जंपसि । निश्चुतं यत् रे जल्पसि । अत्र रेशब्दः संभा-

१. नेदं सूत्रं संजीवनीदिषु, अतो नास्य चन्द्रिकाव्याख्या, नापि हिन्दीटीका ।

. 'धू'स्थाने 'सू' इति भामहे । ३. संजीवनीसंमतः पाठः ।

षणं द्योतयति । देहि अरे णिवसणं । देहि अरे निवसनम् । अत्र अरेशब्दः प्रार्थनाभि-
प्रायरतिकलहद्योतकतां विधत्ते । हरे धट्ठो । अहो घृष्टः । अत्र हरेशब्दः घृष्टत्वलक्षणम्
अधिच्चेपम् उद्बोधयति ॥ १५ ॥

रे अरे-इति । संभाषणादिक अर्थो मे रे-अरे-हरे का यथाक्रम प्रयोग होता है ।
संभाषण = परस्पर बातचीत करना, उसमें 'रे' इस निपात का, रतिकलह = निधुवन-
केलि, इसमें 'अरे' इस निपात का, च्चेप = तिरस्कार, इसमें 'हरे' इस निपात का
प्रयोग होता है । णिसुअं जं रे जंपसि । हाँ सुना, जो कहते हो । यहाँ रे-शब्द से
संभाषण प्रतीत है । देहि अरे णिवसणं । यहाँ अरेशब्द वसनप्रार्थना से रतिकलह
को द्योतित करता है । हरे धिट्ठो । यहाँ हरेशब्द घृष्टस्वरूपात्मक अधिच्चेप = तिरस्कार
को कहता है ॥ १५ ॥

म्मिवमिवविआ इवार्थे ॥ १६ ॥

म्मिव, मिव, विअ इत्येते शब्दा इवार्थे निपातसंज्ञका भवन्ति ।
गअणं म्मिव, गअणं मिव, गअणं विअ कसणं (२-२ गत्तोपः, २-४२
न् = ण्, ५-३० विं०), (अन्त्ये ३-६१ वर्णे नित्यं विप्रकर्षः । पूर्वस्य
तत्स्वरता च) । गगनमिव कृष्णम् ॥ १६ ॥

पिव-मिव-विव-व इवार्थे^१—एते चत्वारः शब्दा निपाता इवार्थे उपमानोत्प्रेक्षादौ
वर्तन्ते । रंभा पिव रूपेण । रम्भेव रूपेण । हरिणी मिव तरलप्रेक्षिण । हरिणीव
तरलप्रेक्षितेन । हंसी विव गमणेण । हंसीव गमनेन । सीअ व्व सईत्तणेण । सीतेव
सतीत्वेन । अत्र 'सेवादिसु चे'ति वकारस्य द्वित्वम् । एवमन्येऽपि निपाताः सन्ति ।

अनारम्भे च च्चेपे च पश्चात्तापविषादयोः ।

निश्चये च युधैः प्रोक्तो निपातो हन्त इत्ययम् ॥ १ ॥

हन्त वाच्यविभूषायां हे इत्यामन्त्रणो भवेत् ।

आ-शब्दोऽपि भवत्यर्थे नाम इत्येवमर्थकः ॥ २ ॥

हञ्जे-हण्डे-हले-इत्यादयः सम्बोधने मताः ।

इवार्थे ण इति कापि हा खेदानुपतापयोः ॥ ३ ॥

अलं-अलं विषादाथौ अप्यर्थोऽपि इ इत्ययम् । इति ।

एवं चवादयः शब्दाः अर्थानतिक्रमेण अव्ययत्वेन अवगन्तव्याः ।

च वा ह हे अहो हंहो णमे आहो हही सिहो ।

अविमो मुत्तु अह हो इत्याद्यास्तु चवादयः ॥ १ ॥

आहो अहो उताहो च है हे भो भोस्तथैव च ।

हंहो इत्यादयः शब्दाः स्युः संबोधनबोधकाः ॥-॥ १६ ॥

पिवेति । ये चार पिवादिक निपातशब्द इवार्थ में अर्थात् कहीं उपमान में और
कहीं उत्प्रेक्षा अर्थ में होते हैं । 'रंभा पिव रूपेण' । यहाँ पिवशब्द से सादृश्य प्रतीति है ।

रूप से रम्भा के सदृश । 'हरिणो मिव तरलपेच्छिपुण' । तरल-प्रेक्षण से हरिणी के सदृश । यहाँ मिवशब्द इवार्थ में है । 'हंसी विव गमणेण' । यहाँ विवशब्द इवार्थ में सादृश्य बोधक है । एवं 'सीअ व्व सईत्तणेण' । यहाँ व्वशब्द इवार्थ में है । 'सेवादिपु च' से वकार को द्वित्व होगा । यहाँ कहीं-कहीं प्रसङ्गानुरूप उत्प्रेक्षा भी हो सकती है । जैसे रूप से रम्भा हो । गमन से मानो हंसी ही है । इत्यादि यथास्थान समझ लेना । इसी प्रकार और भी निपात हैं और वे विभिन्न अर्थों में होते हैं । जैसे—'हन्त' यह अव्यय अनारम्भ में, ज्ञेप = तिरस्कार में, पश्चात्ताप=कृतकार्य के संताप में, विषाद = दुःख में और निश्चय=ऐसा ही है—इसमें, विद्वानों ने इन अर्थों में हन्त अव्यय को माना है और वक्तव्य के सौन्दर्य में भी हन्तशब्द होता है । 'हे' यह संबोधन में । 'आ' यह हो गया, हो रहा है—इस अर्थ में है । 'नाम' यह ऐसा ही है इसमें और संभावना में भी होता है । हजे=चेटी के संबोधन में, हणवे=नीच के संबोधन में, हले=सखी के संबोधन में हैं । 'ण' इवार्थ में, 'हा' खेद और संताप अर्थ में है । अलं = यह पर्याप्त अर्थ में और विषाद अर्थ में है । 'इ' यह अव्यय अपि के अर्थ में है । इसी प्रकार च-वा इत्यादिक अव्ययों को भी जानना । च, वा, ह, हे, अहो, हंहो, गमे, आहो, हही, सिहो, अविमो, मुत्तू, अह, हो—इत्यादिक चादि अव्यय हैं । आहो, अहो, उताहो, हे, हे, भो, भोः, हंहो—इत्यादिक संबोधन में प्रयुक्त होते हैं, क्योंकि संबोधन के बोधक हैं ॥ १६ ॥

अज्ज आमन्त्रणे ॥ १७ ॥

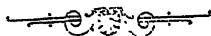
अज्ज इत्ययं शब्द आमन्त्रणे निपात्यते । अज्ज महाणुहाव ! किं करेसि (अज्ज स्प०, २-४२ नू=ण, २-२७ भ=ह, प्राय इति २-२ वलोपो न । ७-२ सि, शेषं ९-१५ सू० स्पष्टम्) । अहो महाणुभाव ! किं करीषि ॥ १७ ॥

वेच्च^१ आमन्त्रणे—आमन्त्रणम् = आह्वानम् । तस्मिन् अर्थे वेच्च इत्ययं निपातो वर्तते । वेच्च देवर ! जाणसु । हे देवर ! जानीहि । अत्र वेच्चशब्दः आमन्त्रणार्थं द्योतयति । देश्यां पुनरयम् अन्यार्थेष्वपि दृश्यते । यथा—'वेच्चवेव्वलिअौ स्यातां वारणे तूरणे तथा' ॥ १७ ॥

वेच्च—इति । वेच्च यह निपात आमन्त्रण अर्थ में रहता है । वेच्च देवर ! जानीहि । हे देवर ! आप जानिये । यहाँ आमन्त्रण अर्थ में वेच्चशब्द है । यह आमन्त्रण को सूचित करता है । वेच्च यह निपात देशी में अन्य अर्थों में भो प्रयुक्त है । 'वेच्च-वेव्व-लिअ' ये वारण अर्थ में और तूरण=शब्दकरना अथवा शीघ्रता में हैं ॥ १७ ॥

शेषः संस्कृतात् ॥ १८ ॥

इति श्रीवररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे नवमः परिच्छेदः ।

उक्तादन्यः शेषः । प्रत्ययसमासतद्धितलिङ्गवर्णादिविधिः शेषः
संस्कृतादवगन्तव्यः । इह ग्रन्थविस्तरभयान्न दर्शितः ॥ १८ ॥

इति श्रीभामहविरचितायां मनोरमायां निपातसंज्ञाविधिर्नाम नवमः परिच्छेदः ।

शेषाः^१ संस्कृतात्—उक्तेभ्योऽन्ये शेषाः । सुप्तिङ्तद्धितसमासप्रत्याहारकारक-
लिङ्गसंख्यादयोऽत्र नोक्ताः, ते संस्कृतात् समीच्यावगन्तव्याः । उक्तं च—‘प्राकृतं संस्कृ-
तयोनि’—इति । प्रकृतेः संस्कृतात् आगतं प्राकृतम् । संस्कृतं च—

इन्द्रश्चन्द्रः काश्यपश्च कपिलः शाकटायनः ।

पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टौ शाब्दिका मताः ॥

एभिः प्रणीतं प्रकृतिप्रत्ययविभागेन । तत्संपादनं लोकप्रसिद्धम् । क्वचिच्च-उक्तलक्षण-
मपि बाधित्वा एकदेशसंस्कृतमुपपाद्य व्याक्रियते । यथा—‘वचन्ते पित्र्यमि भणिञ्च’ ।
व्रजति प्रिये भणितम् । व्रज गतौ । शतु-प्रत्यये । ‘ञो व्रजिनृत्योः’ इति जकारस्य ‘ञ’
इत्यादेशः । ‘न्तमाणौ शतुशानचोः’ इति न्त इत्यादेशः । एवं वचन्तशब्दात् सप्तम्ये-
कवचने ङिः । ‘ङेरेम्मी’ इति ए इत्यादेशः । क्वचिदपि लोपः—न्तगतस्याकारस्य
लोपः । वचन्ते । ‘सर्वत्र लबराम्’ इति रेफस्य, ‘कगचजे’ति यकारस्य च लोपः ।
‘ङेरेम्मी’ इति म्मि । पित्र्यमि । शतु-क्तप्रत्ययाविधानात् संस्कृतस्यैकदेशमुपपाद्य
व्याख्यातम् । क्वचिच्च संस्कृतोपपाद्यमाश्रित्य एकदेशेन व्याख्यायते । यथा—
शिरस्-शब्दस्य तृतीयैकवचने टाविभक्तौ ‘अन्त्यस्य हलः’ इति सलोपः । ‘टामोर्णः’
इति टाप्रत्ययस्य णः । ‘ए च सुप्यङ्ङिसोः’ इति एत्वम् । ‘शषोः सः’ इति सः । एवं
सिरेण—इति प्राप्नोति । संस्कृते शिरसा—इति तृतीयासिद्धमङ्गीकृत्य ‘शषोः सः’ इति सः ।
सिरसा—इत्यपि भवति । एवं-भगम् = ऐश्वर्यम् अस्यास्तीति मत्वर्थे ‘आस्विहोञ्जालव-
न्तेन्ता मतुपः’ इति मतुपः स्थाने वन्त इति । ततः तृतीयैकवचने टा, ‘टामोर्णः’
इति णः । ‘ए सुप्यङ्ङिसोः’ इत्येकारः । भगवन्तेण इति । संस्कृते सिद्धं भगवता—इति
रूपमाश्रित्य, ‘कगचजे’ति गलोपः । ‘ऋत्वादिषु तो दः’ इति दकारः । भग्नवदा ।
वकारस्यापि लोपे ‘भञ्जञ्जदा’ इत्यपि भवति । एवम्—किम्शब्दस्य सप्तम्येकवचने
कस्मिन् काले इति विवक्षामाश्रित्य ‘आहे-इञ्जा काले’ इति पर्यायेण भवतः । ‘किमः कः’
इति कः । ‘क्वचिदपि लोपः’ इत्यलोपः । काहे, कइञ्जा इत्येतौ एव भवतः । संस्कृत-
सिद्धम् कदा—इति प्रयोगमाश्रित्य ‘कगचजे’ति दलोपः । कञ्जा—इत्यपि भवति । एवं
यथासिद्धं कविप्रयोगमाश्रित्य व्याख्येयम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमहामहोपाध्याय-पं० मथुराप्रसादकृतायां प्राकृतप्रकाशस्य चन्द्रिकाख्य-

टीकायां निपातविधिर्नाम नवमः परिच्छेदः समाप्तः ।

शेषा इति । उक्त से अतिरिक्त शेष कहाता है अर्थात् जो प्राकृत के नियमों में नहीं कहा गया है वह शेष है, उसका ग्रहण संस्कृत से करना । जैसे सुप्-तिङ्-तद्धित-समास-प्रत्याहार-कारक-कर्ता-कर्म-करण-सम्प्रदानादिक, लिङ्-उङ्लिङ्-कीलिङ्-नपुंसकलिङ्ग, संख्या-एकवचन, द्विवचन, बहुवचनादिक । ये सब संस्कृत से लिये जायेंगे । कहा भी है कि—'प्राकृतं संस्कृतयोनिः' प्राकृत संस्कृत से ही उत्पन्न है । निदान बालक, स्त्री, वृद्ध, मूर्ख, स्फुट संस्कृत का उच्चारण नहीं कर सकते हैं, एवं विकृत उनका उच्चारण ही प्राकृत है । जैसे उष्ट्र का उठ् । हस्त का हत्थ । कर्म का कम्म इत्यादि । प्रकृति=संस्कृत, उससे जो हुआ वह प्राकृत अर्थात् संस्कृतोद्भव ही प्राकृत है । संस्कृत=स्वतः समुच्चरित शब्द हैं । परंतु दो हजार धातु-प्रकृति-प्रत्यय-विभाग आदि करके आठ आचार्यों ने दिखाये हैं, वे सब आचार्य शाब्दिक हैं । यथा—इन्द्र, चन्द्र, काश्यप, कपिल, शाकटायन, पाणिनि, अमरसिंह और जैनेन्द्र वे आठ शाब्दिक हैं अर्थात् व्याकरण के निर्माता हैं । इन्होंने प्रकृति-प्रत्ययादि का विभाग करके शब्द-स्वरूप बताया है, वही नियम सूत्रादि व्याकरण कहाता है । व्याकरण-शब्द लोक में प्रसिद्ध है । कहीं पर व्याकरण के नियमों को बाधकर एकदेश संस्कृत का लेकर प्राकृत का साधुत्व देते हैं । जैसे—'वच्चन्ते पिअग्नि भग्निं' । यहाँ उक्त सूत्रों से 'च्च' आदेश 'न्त' आदेश, ङि को ए । यह सब प्राकृत सूत्रों से है । परंतु शतृ-प्रत्यय, क्त-प्रत्यय ये संस्कृत से ग्रहण किये हैं । इस प्रकार संस्कृत का एकदेश लेकर साधुत्व है । कहीं पर संस्कृत के पूरे सिद्ध शब्द को लेकर प्राकृत के कार्य करके प्राकृत का प्रयोग करते हैं । जैसे—शिरस् शब्द की तृतीया का एकवचन निर्दिष्ट सूत्रों से अन्बलोप, टा को ण, श को स, सिरेण होता है और शिरस्-शब्द के तालव्य श को स करके सिरसा भी होता है । एवं-भगवता अस्यर्थ में मत्तुप्-प्रत्यय, मत्तुप् को निर्दिष्ट सूत्र से वन्त आदेश, टा को ण आदेश, अकार को एकार, भगवन्तेण होगा और 'भगवता' इत्य संस्कृतसिद्ध रूप को लेकर तकार को ऋत्वादि से द आदेश, उक्त सूत्र से गलोप, भअभदा भी होगा । एवं-किम्शब्द से सप्तमी में काल=समय अर्थ की विवक्षा में आहे, इथा पर्याय से प्रत्यय होंगे । किम् को क आदेश, अकार का लोप । काहे, कइआ । कच्चिद्-ग्रहण से अकार का लोप कइआ में नहीं होगा । इस प्रकार काहे, कइआ ये दो होंगे । कदा इस संस्कृत-सिद्ध प्रयोग में 'कगचज' से दकार का लोप करने से कआ यह सिद्ध होता है । इस प्रकार तीनों-प्रयोगों का यथावधि भावुक कवि प्रयोग कर सकता है । अन्यत्र भी इसी प्रकार से साधुत्व मान कर प्रयोग कर सकते हैं । इति ॥ १८ ॥

इति श्री म० म० पं० मथुराप्रसाददीक्षितः प्रदीपनामकरल-
हिन्दी-टीकायां नवमः परिच्छेदः समाप्तः ।

अथ दशमः परिच्छेदः

पैशाची ॥ १ ॥

पिशाचानां भाषा पैशाची, सा च लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥

भिह्वीवेपोल्लसद्भूषां संविद्वह्वीमतल्लिकाम् ।

भक्तानीष्टप्रदानम्बानाश्रये रेणुकां शिवाम् ॥ १ ॥

नवीनां व्याख्यां पूरयितुकामेन प्रयत्यते सम्प्रति । सा च यथा—

पैशाची—पिशाचानां जातिविशेषाणां योनिविशेषाणां वा परस्परं व्यवहियमाणा भाषा पैशाचीति कथ्यते । सा तु लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते । अधिकारोऽयमापरिच्छेदसमाप्तेः ॥ १ ॥

पैशाचीति । जातिविशेष अथवा योनिविशेष के लोगों को 'पिशाच' कहते हैं । परस्पर की बोलचाल में आनेवाली उनकी भाषा को पैशाची-भाषा कहते हैं । उसे उदाहरणों तथा लक्षणों द्वारा स्पष्ट किया जाता है । इस परिच्छेद की समाप्ति तक यह अधिकार सूत्र है अर्थात् इस परिच्छेद के सूत्रों द्वारा बनाये गये रूप पैशाची भाषा के हैं—इस समझना चाहिए ॥ १ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्याः पैशाच्याः प्रकृतिः शौरसेनी । स्थितायां शौरसेन्यां पैशाची-लक्षणं प्रवर्तयितव्यम्^१ ॥ २ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी—अस्याः पैशाचीभाषायाः प्रकृतिः = मूलं हि शौरसेनी शूरसेनानां भाषान्तीति शौरसेनीनिष्पन्नेषु पदेषु पैशाचीलक्षणं प्रवर्तयितव्यमिति बोध्यम् ॥

प्रकृतिरिति । पैशाची भाषा का मूल आश्रय शौरसेनी भाषा है, अतः शौरसेनी के नियमों से बने पदों में पैशाची के लक्षणों की प्रवृत्ति करनी चाहिए । तब वे पैशाची के पद समझे जायेंगे ॥ २ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरेयुजोरनाद्योराद्यौ ॥ ३ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोर्वर्षयोरेयुक्तयोरनद्यौ वर्तमानयोः स्थाने आद्यौ प्रथमद्वितीयौ भवतः । गकनं (५-३० सांवि०, २-२ सूत्रवाधः । एवम्-अग्रेऽपि यथास्थानेषु पूर्वसूत्राणां वाधो ज्ञेयः) । देखो । राच्चा । णि-च्छरो । वटिलं । दसवतनो । माथवो । गोविन्तो । केसवो । सरफलं ।

१. इति वेदितव्यमिति शेषः । २. केचित् 'अनादावयुजः'—इति विभज्य अनादौ वर्तमानः वर्णाः सर्वे असंयुक्ताः प्रयोक्तव्याः । कसणो । पणर्थं । कृष्णः । पण्यन् । ततः 'तथयोर्दवौ' । (उक्तोऽर्थः) इति योगविभागेन व्याचख्युः । का० पा० ।

सलफो । णिज्झरो (३-५१ सू० स्प०, अत्र ज् = च्, झ = छ) बटिसं
 (२-२३ सू० स्प०, अत्र ड = ट, झ० स्प०) । (दसवतन-केसव-सलफ
 इत्येतेषु २-४३ श = स, अन्यत्सर्वं स्पष्टम् । विभक्तयः पञ्चमपरिच्छेदस्थ-
 भूतैश्चाकृष्यं लाघवीयाः । श० स्पः) । अयुजोरिति किम् ? संगामो (३-३
 रलोपः, ३-५० घट्टिः, ५-१ ओ) । संग्रामः । वगदो इत्यादि (३-२
 यलोपः, ३-३ रलोपः, ३-५० घट्टिः, ३-५१ घ् = ग्, ४-१ ह्रस्वः,
 ५-१ ओ) । अनादाविति किम् ? गमनं (स्प०) इत्यादि । गगनम्,
 मेघः, राजा, निर्झरः, बडिशम्, दशवदनः, माधवः, गोविन्दः, कंशवः,
 सरभसम्, शलभः, संग्रामः, व्याघ्रः, गमनम् ॥ ३ ॥

वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरिति—कादि-मान्तेषु पञ्चविंशतिषु पञ्चपञ्चवर्गान्मक
 एको वर्गः । एव पञ्च वर्गाः सन्ति । ते च यथा—१ कवर्गः, २ चवर्गः, ३ टवर्गः,
 ४ तवर्गः, ५ पवर्ग इति । तेषु वर्गेषु प्रत्येकस्य वर्गस्य आदौ न वर्तमानयोः असंयुक्तयोः
 तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोः स्थाने तस्यैव वर्गस्य क्रमशः प्रथमद्वितीयौ वर्णौ भवतः । यथा—
 कवर्गीयतृतीयवर्णस्य गकारस्य स्थाने कवर्गीय एव प्रथमो वर्णः ककारः स्यात् । गगनं-
 इति शौरसेनीनिष्पन्नस्य शब्दस्य अनादिस्थितमसंयुक्तं तृतीयमक्षरं गगनेत्यत्र द्वितीय-
 गकाररूपं तस्य स्थाने तद्वर्ग्यं प्रथममक्षरं ककाररूपं स्थापनीयं, तेन 'गकनं' शब्दरूपं
 पैशाचीसंमतं बोध्यम् । उदाहरणानि—गकनं = गगनं (गगनम्) । मेघो = मेघो
 (मेघः) । राचा = राजा (राजा) । णिच्छरो = णिज्झरो (निर्झरः) । बटिसं =
 बडिसं (बडिशम्) । दसवतनो = दसवदनो (दशवदनः) । माधवो = माधवो (माधवः) ।
 सलफो = सलभो (शलभः) । अयुजोरिति किम् ? संगामो (संग्रामः) । अनाद्योरिति
 किम् ? गमनं (गमनम्) ॥ ३ ॥

वर्गाणामिति । 'क' से 'म' तक पचीस अक्षर या वर्ण हैं । उनमें पांच-पांच का एक-
 एक वर्ग है । एवं पाँच वर्ग हैं, जो अपने प्रथम अक्षर के नाम से प्रसिद्ध हैं । जैसे—'क,
 'ख, ग, घ, ङ' इन पाँच अक्षरों के समुदाय को कवर्ग कहते हैं । इसी प्रकार अन्य चार वर्ग
 'चवर्ग, टवर्ग, तवर्ग तथा पवर्ग' के नाम से प्रसिद्ध हैं । आदि में न रहनेवाले, असंयुक्त
 (एक दूसरे से न मिले हुए=जोड़ अक्षर नहीं) ऐसे उन वर्गों के तृतीय और चतुर्थ
 वर्णों के स्थान पर उसी वर्ग के क्रमशः प्रथम और द्वितीय अक्षर होते हैं । (गगनम्)
 'नपुंसके' ६२ से सु को बिन्दु, इससे द्वितीय गकार के स्थान पर ककार, 'कगचज०'
 २ से प्राप्त लोप का बाध, गकनं । (मेघः) 'अत ओत्सोः' ४२ से सु को ओ, इससे
 'घ' को 'ख', 'खघ०' २३ से प्राप्त 'ह' का बाध, मेघो । (राजा) 'राज्जश्च' ५-३६ से
 आ, इससे 'ज' को 'च', 'कग०' २ से प्राप्त लोप का बाध, राचा । (निर्झरः) 'सर्वत्र ल०'
 ५ से रलोप, इससे 'झ' को 'छ', 'शेषादेशयो०' ६ से द्वित्व, 'वर्गेषु' ७ से 'छ' को 'च',
 नो णः' २५ से णत्व, 'अत ओत्' ४२ से ओकार, णिच्छरो । (बडिशम्) 'शपोः सः' २६ से
 'श' को 'स', इससे 'ड' को 'ट', ६२ से बिन्दु, बटिसं । (दशवदनः) 'शपोः सः' २६ से स,
 'अतः' ४२ से ओकार, इससे 'द' को 'त', 'कगच०' २ से प्राप्त लोप का बाध, दस-

वतनो । (माधवः) 'भतः' ४२ से ओ, इससे 'भ' को 'थ', 'खद्यथ०' २३ से प्राप्त ह का बाध, माधवो । (शलभः) 'शबोः' २६ से स, ४२ से ओ, इससे 'भ' को 'फ', २३ से प्राप्त ह का बाध, सलफो । अयुजोः—ऐसा क्यों कहा ? नहीं तो संग्राम में संयुक्त 'ग्रा' के स्थान में कादेश होता, संयुक्त होने से यहाँ नहीं हुआ । किन्तु (संग्रामः) में 'सर्वत्र' ५ से रलोप, आदिस्थ होने से ग को द्वित्व नहीं, ४२ से ओ, संगामो । अनाद्योः—ऐसा क्यों कहा ? नहीं तो (गमनम्) के प्रथम ग को भी क हो जाता, अनाद्योः कहने से आदिस्थ गकार होने से ककार नहीं हुआ, ६२ से बिन्दु, गमनं ॥ ३ ॥

इवस्य पिवः ॥ ४ ॥

इवशब्दस्य स्थाने पिव इत्ययमादेशो भवति । कमलं पिव मुखं (कमलं, मुखं संस्कृतसमौ शब्दौ, शे० स्प०) ॥ ४ ॥

इवस्य पिवः—इव इति सिद्धस्याव्ययस्य स्थाने पिव-इत्ययमादेशः स्यात् । कमलं पिव मुखं (कमलमिव मुखम्) । कमलं (अत्र सोर्बिन्दुः), (मुखं-इत्यत्रापि), इमावु-भावपि शब्दौ संस्कृतेन समौ, केवलम् इवेत्यव्ययस्य स्थाने पिवादेशः ॥ ४ ॥

इवस्येति । इव इस अव्यय के स्थान में पैशाची भाषा में पिव आदेश होता है । कमलम् इव मुखम्—यहाँ पर इव के स्थान पर पिव आदेश हुआ और कमलम् तथा मुखम् इन दोनों में 'नपुंसके सोर्बिन्दुः' से बिन्दु होने से रूप-सिद्धि हुई ॥ ४ ॥

णो नः ॥ ५ ॥

णकारस्य स्थानेन इत्यययमादेशो भवति । तलुनी (स्प०) । तरुणी' ॥

णो नः—पैशाचीभाषायां णकारस्य स्थाने सर्वत्रैव न इत्ययमादेशः कर्तव्यः । (तरुणी) अनेन नकारः, तथा 'रसोर्लशा'विति हेमसूत्रेण लत्वम् । तथा च तलुनी ॥ ५ ॥

ण इति । पैशाचीभाषा में सर्वत्र 'ण' इस अक्षर के स्थान पर 'न' यह आदेश करना चाहिए । (तरुणी) में हेमसूत्र 'रसोर्लशौ' से रुकार के रकार को लकार और प्रकृत सूत्र से णकार के स्थान पर नकार करने से 'तलुनी' यह बनता है ॥ ५ ॥

ष्टस्य सटः ॥ ६ ॥

ष्ट इत्यस्य स्थाने सट इत्ययमादेशो भवति । कसटं मम वट्टइ (५-३० बि०, मम तत्समः, ३-२२ तस्य टः, ३-५० टद्वि०, ७-१ त=इ) । कष्टं मम वर्तते ॥ ६ ॥

ष्टस्य सटः—अस्यां भाषायां मूलादागतस्य 'ष्ट' इति वर्णस्य स्थाने 'सट' इति आदेशो भवति । (कष्टं मम वर्तते स्पष्टम्) कसटं मम वट्टइ फसटं ॥ ६ ॥

ष्टस्येति । पूर्व में स्थित ष्ट इस अक्षर के स्थान में सट यह आदेश हो । कष्टं मम वर्तते स्पष्टम्—यहाँ कष्टशब्दगत 'ष्ट' के स्थान पर सट करने पर ६२ से बिन्दु 'कसटं' हुआ, मम-यह संस्कृतसम है और ६-५० से सिद्ध भी है, वर्तते में ३-२२ 'तस्य टः' से त

१. रसोर्लशौ । ८।।२८८ । मागध्यां रेफस्य दन्त्यशकारस्य च स्थाने यथासंख्यं लकार-स्तालव्यशकारश्च भवति । हे० । बाहुलकात् पैशाच्यामपि भवति ।

को ट, ३-५० 'शेषादेश०' से टद्धित्व, तथा ७-१ 'ततिपो०' से त को इ = वट्टइ, स्पष्टम् में ३-३६ 'स्पस्य' इससे फ, प्रकृत से ट को सट तथा 'सोर्विन्दुनंपुंसके' ५-३० से विन्दु, फसटं बनेगा । कसटं मम वट्टइ फसटं ॥ ६ ॥

स्नस्य सनः ॥ ७ ॥

स्न इत्यस्य स्थाने सन इत्ययमादेशो भवति । सनानं । सनेहो (स्प० पू० विभक्तिः साध्या) । स्नानम् । स्नेहः ॥ ७ ॥

स्नस्य सनः—सकारनकाराभ्यां संयुक्तस्य 'स्न' इति वर्णस्य स्थाने सन-इत्यय-मादेशो भवति । सनानं = स्नानम्, सनेहो = स्नेहः ॥ ७ ॥

स्नस्येति । संयुक्त 'स्न' के स्थान पर 'सन' यह आदेश होता है । (स्नानम्) स्नाके स्थान पर प्रकृत सूत्र से 'सना' हुआ और ५-३० से विन्दु, सनानं । (स्नेहः) स्ने के स्थान पर 'सने' करने पर ५-१ से ओ, सनेहो ॥ ७ ॥

र्यस्य रिअः ॥ ८ ॥

र्य इत्यस्य स्थाने रिअ इत्ययमादेशो भवति । भारिआ । भार्या ॥

र्यस्य रिअः—संयुक्तस्य 'र्य' इत्यस्य स्थाने 'रिअ' इत्यादेशः स्यात् । (भार्या) रिआदेशे कृते भारिआ ॥ ८ ॥

र्यस्येति । संयुक्त अर्थात् र्-युक्त य के स्थान में 'रिअ' आदेश हो । भार्या में र्य के स्थान पर 'रिअ' आदेश प्रकृत सूत्र से करने पर स्त्रीत्व होने से आकार, भारिआ ॥ ८ ॥

ज्ञस्य ज्ञः ॥ ९ ॥

ज्ञ इत्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति । विज्ञातो (५-१ ओ, शो० स्प०) । सव्वज्ञो (३-३ रलोपः, ३-५० वद्धि०, शो० स्प० पू०) । विज्ञातः । सर्वज्ञः ॥ ९ ॥

ज्ञस्य ज्ञः—जकार-ञकाराभ्यां संपन्नस्य ज्ञ-इत्यक्षरस्य स्थाने ज्ञ-इत्यादेशः स्यात् । (विज्ञातः) = विज्ञातो । (सर्वज्ञः) = सव्वज्ञो ॥ ९ ॥

ज्ञस्येति । 'ज्ञ' इस अक्षर के स्थान में 'ज्ञ' यह आदेश हो । विज्ञातः—प्रकृत सूत्र से ज्ञ करने पर ५-१ से ओ, विज्ञातो । सर्वज्ञः—'सर्वत्र लवराम्' से रलोप, 'शेषादेशयोः' से वद्धित्व, प्रकृत से ज्ञ, 'अत ओत्सोः' से ओकार, सव्वज्ञो ॥ ९ ॥

कन्यायां न्यस्य ॥ १० ॥

कन्याशब्दे न्यस्य स्थाने ज्ञ इत्ययमादेशो भवति । कञ्जा (स्पष्टम्) ॥

कन्यायां न्यस्य—कन्याशब्दान्तर्गतस्य 'न्ये'त्यक्षरस्य स्थाने 'ज्ञ' आदेशो भवति । कन्या = कञ्जा ॥ १० ॥

कन्येति । कन्या-शब्द के 'न्य' के स्थान पर ज्ञ आदेश होता है । कन्या । प्रकृत सूत्र से ज्ञ-आदेश करने पर कञ्जा ॥ १० ॥

ञ च ॥ ११ ॥

उज्जशब्दस्य शौरसेनीसाधितस्य स्थाने च इत्ययमादेशो भवति ।
कच्चं । कार्यम्^१ ॥ ११ ॥

ञ च—'ज' इति लुप्तषष्ठीकं, चेति प्रथमान्तं पदम्, शौरसेनीनियमसिद्धस्य
'ज'वर्णस्य स्थाने च-इत्यादेशो भवति । संयुक्तत्वात् 'वर्गाणा'मिति सूत्रेणाप्राप्तस्य
विधानम् । कार्यम् = कच्चं ॥ ११ ॥

जेति ! शौरसेनीनियम से साधित 'ज' के स्थान पर 'ञ' यह आदेश होता है ।
कार्यम् = 'वर्शय्याभिमन्युषु जः' इससे र्य के स्थान पर ज, 'शेषादे०' से द्वित्व होने
पर 'ह्रस्वः संयोगे' से ह्रस्व करने पर 'कञ्ज' इस दशा में प्रकृत से 'ज' को 'ञ',
'सोविन्दुर्नपुंसके' से विन्दु, 'कच्चं' यह रूप पैशाची में सिद्ध होता है ॥ ११ ॥

राज्ञो राचि टाडसिडस्डिषु वा ॥ १२ ॥

राजन्-शब्दस्य टा, डसि, डस्, डि-इत्येतेषु परतो राचि इत्ययमा-
देशो वा भवति । राचीना (५-४१ टा = णा कृते, १०-५ णा = ना^२, शो०
स्प०) । रञ्जा (राज्ञा अत्र १०-९ ज्ञा = ज्ञा, ह्रस्वः संयोग इति ह्रस्वः,
एवमग्रेऽपि) । राचिनो (५-३८ डसि, डस् = णो^३, १०-५ णो = नो) ।
रञ्जो । राचिनि, रञ्जि । (राचि=डि ५-२८ डि=णो, शो० पू०) । राज्ञः । राज्ञि ।
एतेष्विति किम् ? राचा । राचानं । रञ्जो (राजा इत्ययुक्तस्य १०-३ सू०
जा = चा, एवं राजानं = राचानं । राज्ञः १०-९ ज्ञ = ज्ञ) ॥ १२ ॥

राज्ञो राचि टा-डसि-डस्-डिषु वा—राजन्-शब्दस्य टा-डसि-डस्-डिषु
परेषु 'राचि'-इत्ययमादेशो विकल्पेन भवति । टा-राचिना, रञ्जा = राज्ञा । डसिडसोः-
राचिनो, रञ्जो = राज्ञः, पञ्चमीषष्ठयोः । डौ-राचिनि, रञ्जि = राज्ञि । पूर्वोक्तास्वेव विभक्तिषु
इति किम् ? सौ-राचा, अमि-राचानं-इत्यत्रापि स्यात्, न च भवति ॥ १२ ॥

राज् इति । टा-डसि-डस्-डि इन पर रहते राजन्-शब्द को राचि यह आदेश विकल्प
से होता है । टा, राचिना-राजन्शब्द से टा पर रहते प्रकृत सूत्र से राचि आदेश, 'टा
णा' ५-४१ से टा को णा, 'णो नः' १०-५ से ण को न, राचिना । राचि आदेश के अभाव
पक्ष में 'जस्य ज्ञः' १०-९ से ज्ञ आदेश, 'ह्रस्वः संयोगे' से ह्रस्व, रञ्जा = राज्ञा । इसी
प्रकार डसि तथा डस् पर रहते प्रकृत से राचि आदेश, 'जशस्डसां णो' ५-३८ में
'डस्' से डसि, डस् दोनों का ग्रहण होने से पञ्चमी तथा षष्ठी दोनों विभक्तियों में
डसि-डस् को णो आदेश, 'णो नः' १०-५ से ण को न, राचिनो । अभावपक्ष में 'जस्य०'
१०-९ से ज्ञ आदेश, 'ह्रस्वः संयोगे' से ह्रस्व, रञ्जो = राज्ञः । एवं डि = सप्तमी के एक-
वचन में-इससे राचि आदेश, 'जशस्०' ५-३८ से णो, ण को नत्व, इत्व, राचिनि ।

१. ३-१७ प्रतिपादितस्येत्यर्थः । तत्र उज्ज इति पाठान्तरं दृश्यते । प्राकृतस्य शौरसेनी-
न्यवहारस्य प्रायशो दर्शनाच्च । २. लाक्षणिकस्याऽपीति साम्प्रदायिकाः । ३. तत्र
डस्ग्रहणान्त्सेरपि ग्रहणम् ।

पदान्तर में-रञ्जि = राज्जि । सिद्धि पूर्ववत् । टा-ङलि-ङस्-ङि पर रहते ही राचि आदेश क्यों ? ऐसा न कहेंगे तो-राचा, राचानं इत्यादि में भी होगा, परन्तु होता नहीं ॥ १२ ॥

क्त्वस्तूनं ॥ १३ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने तूनं इत्ययमादेशो भवति । दातूनं (दावान्तः क्त्वास्थाने तूनमादेशः) । कातूनं (८-१७ कृञ् = का, शो० पू०) । घेतूनं (८-१६ ग्रह = घेत्, शो० स्प०) ॥ १३ ॥

क्त्वस्तूनं—पैशाचीभाषायां क्त्वा-प्रत्ययस्य स्थाने तूनं-इत्यादेशो भवति । दातूनं । कातूनं । घेतूनं ॥ १३ ॥

क्व इति । पैशाची में क्त्वा-प्रत्यय के स्थान पर तूनं यह आदेश होता है । (दस्वा) दा धातु से क्त्वाप्रत्यय, प्रकृत से तूनं आदेश, दातूनं । (कृत्वा) कृञ् धातु से क्त्वा, प्रकृत से क्त्वा को तूनं, 'कृञः का०' ८-१७ से कृ को का, कातूनं । (गृहीत्वा) ग्रह धातु से क्त्वा, इससे क्त्वा को तूनं, 'वेत् क्त्वातुमुन्त्वेपु' ८-१६ से ग्रह को वेत् आदेश, घेतूनं ॥ १३ ॥

हृदयस्य हितअकं ॥ १४ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु प्राकृतसूत्रेषु दशमः परिच्छेदः ।

हृदयशब्दस्य हितअकं निपात्यते । हितअकं हरसि मे तलुनि (१-२७ ऋ = अ, ७-२ थास्, सिप् = सि । मे तत्समः, तुलनि ५-२९ ह्रस्वः, शो० १०-५ सू० स्प०) ॥ १४ ॥

इति श्रीभामहकृतायां मनोरमाव्याख्यायां पैशाचिको नाम दशमः परिच्छेदः^१ ॥

१. शो ऋः पैशाच्याम् ५।४।३०६ । अमिमञ्जू । पुञ्जकम्मो । पुञ्जाहं । कञ्जका । लो लः ८।४।३०८ । लकारस्य लकार एव । सीलं । कुलं । सलिलं । न कनजादिपट्टन-सम्यन्तसूत्रोक्तम् ८।४।३२४ । इति सूत्रेण प्रायो द्वितीयपरिच्छेदस्थकार्याभावोऽत्र वेदः । यथा—सुबुसा । क्वचित्तीयस्यापि । तेन भगवती पञ्चतीत्यादौ न तलोपः । एताका, वेतसो-इत्याद्यपि च सिद्धयति । तथा च मकरकेतू-सगरपुत्रवचनं-‘विजयसेनेन कपिन’-मित्यादि सङ्गच्छते । शषोः सस्तु भवति, ‘शषोः सः’ ८।४।३०९ । इति पुनः सूत्राऽऽरम्भाद् । हृदये यस्य पः ८।४।३१० । हितअकं । किपि किपि हितअके अर्थं चिन्मद-मानी । दोस्तुर्वा ८।४।३११ । कुतुम्बकं—कुटुम्बकं । दधूनत्थूलौ द्वः ८।४।३१३ नदधून-नत्थून । तदधून । तत्थून । र्यं ख-ष्टां रिय-सिन-सटाः क्वचित् । ८।४।३१४ । यथामंख्यम् । सार्था = भारिया । खानम् = सिनातम् । कष्टम् = कसटम् । क्वचिदिति किम् ? कुञ्जो । तदुसा । तिद्वो-इत्यादि । सूर्यः । स्तुषा । दिष्टम् । यादृशादेर्दुस्ति ८।५।३१७ यातिसो । तातिसो । केतिसो । शतिसो । युम्हातिसो, अम्हातिसो । यादृशः । तादृशः । कादृशः । एतादृशः । युम्हादृशः । अस्मादृशः । अन्यादृशस्य तु अञ्जादृशो-इति । शेषं शौरसेनीवदवगन्तव्यम् । हेमस्तु-पैशाचीशुद्धचुलिका-

हृदयस्य हितअक - हृदय-शब्दस्य स्थाने पैशाच्यां हितअकं-इति निपात्यते । हृदयं हरसि मे तरुणि !, हृदयम् इत्यस्य स्थाने निपातनात् हितअकं । एवं पूर्णस्य वाक्यस्य पैशाचीरूपान्तरमिदम्—हितअकं हरसि मे तलुनि !-इति ॥ १४ ॥

इति श्रीहोशिङ्ग-जगन्नाथशास्त्रिकृतायां चन्द्रिकापूरण्यां प्राकृतप्रकाश-
व्याख्यायां पैशाचिको नाम दशमः परिच्छेदः ।

हृदयस्येति । पैशाची में हृदय के स्थान पर हितअकं निपातन से किया जाता है । हितअकं हरसि मे तलुनि ! में 'हृदयं'के स्थान पर हितअकं-ऐसा व्यवहार में आता है । हरसि में हृधात्, 'ऋतोऽत्' १-२७ से ऋ को अर, 'थास्सिपोः सिसे' ७-२ से सि, मे संस्कृत-सम, 'मे मम०' ६-५० से सिद्ध भी, तरुणि ! में 'णो नः' १०-५ से ण को न, 'रसोर्लशौ' इस हेमसूत्र से ल, 'ईदूतो०' ५-२९ से सम्बुद्धि में ह्रस्व, तलुनि । 'हितअकं हरसि-मे तलुनि' इति ॥ १४ ॥

इति प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाख्यसरलहिन्दीव्याख्यानस्य पूरण्यां
दशमः परिच्छेदः ।

भेदेन द्विधा भिन्वा 'वर्गाणा'मिति प्रतिपादितं कार्यं चूलिकाविषयकं मन्यते । पैशाच्यां दकारस्य तकारविधानार्थं 'तदोस्तः' ८।४।३०७ । सूत्रमेव पठितवान् । मतनपरवसो = मदनपरवश इति । अत एव पैशाच्यां सगरपुत्तवचनं, भगवतीत्याद्युदाजहार । तत्र 'रस्य लो वे'ति भेदमेकमित्य-
मुदाजहार । 'उच्छलन्ति समुहा, सल्ला निपतन्ति, तं हलं नमथं'-इति । अन्यत् पूर्ववत् ।

अथैकादशः परिच्छेदः

मागधी ॥ १ ॥

मागधानां भाषा मागधी, लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते ॥ १ ॥

मागधी—मागधानां मगधदेशवासिनां लोकानां पारस्परिकव्यवहारपुट्टा तैश्च्य-
माना भाषा मागधीति संज्ञिता भवति । सा च सम्प्रति लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्पष्टीक्रियते ।
परिच्छेदसमाप्तिं यावत् एतत्सूत्रस्याधिकारः ॥ १ ॥

मागधीति । मगध-देश-निवासियों के आपस के व्यवहार में बोली जानेवाली
उनकी भाषा मागधी कहलाती है । उदाहरण एवं लक्षणों से उसे स्पष्ट करते हैं ।
यह परिच्छेद-समाप्ति तक अधिकार सूत्र है । अतः प्रत्येक सूत्र से साधित रूप मागधी
भाषा के हैं—ऐसा अर्थ समझना होगा ॥ १ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी ॥ २ ॥

अस्या मागध्याः प्रकृतिः शौरसेनी^१-इति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

प्रकृतिः शौरसेनी—मागधीभाषाया अपि प्रकृतिः अर्थात् मूलाश्रयवती
पैशाचीवत् शौरसेन्येव भाषा वर्तते—इति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

प्रकृतिरिति । मागधी-भाषा की भी पैशाची-भाषा के समान प्रकृति = मूल
आधार शौरसेनी भाषा ही है । शौरसेनी के नियमों से सिद्ध शब्दों में प्रकृतिप्रत्ययादि
के कुछ परिवर्तन द्वारा मागधी नामक भाषा बनती है—ऐसा समझना चाहिए ॥ २ ॥

षसोः शः ॥ ३ ॥

षकारसकारयोः स्थाने शो भवति । माशे । विलाशे । (स्प०) ।
माषः । विलासः ॥ ३ ॥

षसोः शः—शौरसेनीनियमानुसारं सिद्धानां शब्दानां मध्ये वर्तमानयोः षकार-
सकारयोः मूर्धन्यदन्त्ययोः स्थाने तालव्यः शः = शकारो भवति । (माषः) = माशे ।
(विलासः) = विलाशे ॥ ३ ॥

षसोरिति । शौरसेनीके नियमों द्वारा साधित शब्दों में वर्तमान मूर्धन्य और दन्त्य
ष-स के स्थान पर तालव्य शकार होता है । (माषः) प्रकृत सूत्र से 'ष' के स्थान में
'श', 'अत इदेतौ' ११-१० इससे एकार, माशे । इसी प्रकार (विलासः) का विलाशे ॥ ३ ॥

जो यः ॥ ४ ॥

जकारस्य यकारो भवति । यायदे (प्रायोग्रहणात् २-२ यलोपो न,
१२-२ त् = द्) । जायते ॥ ४ ॥

जो यः—जकारस्य स्थाने यकारो भवति । (नायते) यायदे ॥ ४ ॥

ज इति । शौरसेनीसिद्ध शब्द में वर्तमान जकार के स्थान पर यकार आदेश होता है । जायते—यहाँ शब्द के आदि में वर्तमान ज को इससे य हुआ, 'कगच०' २-२ में प्राथग्रहण से 'य' का लोप नहीं, 'अनादावयुजो०' १२-३ से त को द, यायदे ॥ ४ ॥

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः ॥ ५ ॥

चवर्गो यथास्पष्टस्तथोच्चारणो भवति । पलिचप (रसोर्लशौ ८ ४२८० हेम० सू० २=ल, २-२ यलोपः, एत्वं पूर्ववत्) । गहिदच्छले (२-२७ ऋ=अ, १२-३ त = द, शो० पू०) । वियले (११-४ ज=य, शो० पू०) । णिञ्जिले (एत्वं पूर्ववत्, शो० ३-५१ सू० स्प०) । परिचयः । गृहीत-च्छलः । विजलः । निर्झरः ॥ ५ ॥

चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः—चवर्गस्य यथा स्पष्टमुच्चारणं स्यात्तथा तस्योच्चारणं कर्तव्यम् । (परिचयः) पलिचप । (गृहीतच्छलः)=गहिदच्छले । (विजलः)=वियले । (निर्झरः)=णिज्जले ॥ ५ ॥

चवर्गति । चवर्ग की स्पष्टता झलकानेवाला उच्चारण इस भाषा में करना चाहिए । (परिचयः) 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से ल, 'कगच०' २-२ से यलोप, 'अत इ०' ११-१० से एत्व, पलिचप । (गृहीतच्छलः) 'ऋतोऽत्' १-२७ से ऋ को अ, 'अनादावयु०' १२-३ से त को द, ह्रस्व, पूर्ववत् एत्व, गहिदच्छले । (विजलः) 'जो यः' ११-४ से ज को य, पूर्ववत् एत्व, वियले । (निर्झरः) 'सर्वत्र ल०' ३-३ से रलोप, 'शेषादे०' ३-५० झद्वारव, 'वर्गेषु युजः' ३-५१ से झ को ज, 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से र को ल, पूर्ववत् एत्व, 'नो णः सर्वत्र' २-४२ से णि के न को णत्व, णिज्जले ॥ ५ ॥

हृदयस्य हृदकः ॥ ६ ॥

हृदयस्य स्थाने हृदको भवति । हृदके आलले मम (स्पष्ट०) । हृदये आदरो मम ॥ ६ ॥

हृदयस्य हृदकः—मागध्यां हृदयशब्दस्य स्थाने हृदक-इत्यादेशो भवति । हृदये आदरो मम = हृदके आलले मम ॥ ६ ॥

हृदयेति । हृदय-शब्द के स्थान में हृदक-आदेश होता है । (हृदये) इससे हृदक आदेश, 'हेरेम्मी' ५-५ से ए, हृदके । (आदरः) 'अत इदेतो०' ११-१० से एत्व, 'रसोर्लशौ' से लत्व, आलले । मम-तत्समशब्द । एवं 'हृदके आलले मम' इति ॥ ६ ॥

र्यर्जयोर्त्यः^१ ॥ ७ ॥

र्यकारर्जकारयोः स्थाने र्यो भवति । कट्ये (संयोगे ह्रस्वः, ११-१० एत्वम्) । दुय्यणे (२-४२ न=ण, पूर्ववत् एत्वम्) । कार्यम् । दुर्जनः ॥ ७ ॥

१. कचिद् ञ इति पाठस्तन्मतै-ऋज्ज, दुञ्जनी-इति ।

र्यर्जयोर्द्यः—रकारयुक्तयोर्कारजकारयोः र्य-र्ज इति वर्णयोः स्थाने द्य इत्यादेशः स्यात् । (कार्यम्) र्यस्य द्यकारादेशे, 'सन्धावचा' ४-१ मन्तगतेन 'संयोगे ह्रस्वः' इति सत्रेण ह्रस्वे, कट्ये इति जाते पूर्ववद् एत्वे, कट्ये । एवमेव दुर्जयणे (दुर्जनः) ॥ ७ ॥
 र्येति । र्य और र्ज के स्थान में द्य आदेश हो । (कार्यम्) प्रकृत से र्य के स्थान में द्य, 'सन्धावचाः' ४-१ के अन्तर्गत संयोग पर रहते ह्रस्व, पूर्ववत् एत्व, कट्ये । (दुर्जनः) प्रकृत से र्ज को द्य, 'नो णः०' २-४२ से णस्व, पूर्ववत् एत्व, दुच्यणे ॥ ७ ॥

क्षस्य स्क्ः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्थाने स्क्कारो भवति । लस्करो । दस्के (पल्लिचप-वत् र = ल, ११-३ स=श, एत्वं माशेवत् । एवं दस्के) । राक्षसः । दक्षः ॥ ८ ॥

क्षस्य स्क्ः—क्ष-इत्यक्षरस्य स्थाने स्क्-इत्यादेशः स्यात् । (राक्षसः) = लस्करो । (दक्षः) = दस्के । उभयत्र क्षस्य स्थाने स्कादेशः । एत्वम् ॥ ८ ॥

क्षवेति । मागधी में क्ष के स्थान पर स्क्-आदेश हो । (राक्षसः) इससे क्ष को स्क्, 'पलोः शः' ११-३ से स को श, पूर्ववत् एत्व, 'रसोर्लसौ' से ल, 'सन्धाः' ४-१ से संयोग पर रहते ह्रस्व, एत्व, लस्करो । (दक्ष) प्रकृत से क्ष को स्क्, पूर्ववत् एत्व, दस्के ॥ ८ ॥

अस्मदः सौ हके-हगे-अहके ॥ ९ ॥

अस्मदः स्थाने सौ परतो हके, हगे, अहके इत्येत आदेशा भवन्ति । हके, हगे, अहके भणामि । (स्प०) अहं भणामि ॥ ९ ॥

अस्मदः सौ हके-हगे-अहके—सौ परतः अस्मदः स्थाने हके, हगे, अहके इति त्रय आदेशा भवन्ति । आशयः—अहम्-इत्यस्य पूर्वोक्तानि त्रीणि रूपाणि भवन्तीति । (अहं भणामि) अहम्-इत्यत्र हके, हगे, अहके भणामि ॥ ९ ॥

अस्मद इति । अस्मदशब्द को प्रथमैकवचन सुविभक्ति में हके, हगे, अहके ये तीन रूप होते हैं । हके, हगे, अहके=(अहं), भणामि-तत्समक्रिया । भणधातु से 'इड्मि-पोर्मिः' ७-३ से मि, 'अत आ मिपि वा' ७-३० से आत्व ॥ ९ ॥

अत इदेतौ लुक् च ॥ १० ॥

सावित्यनुवर्तते । अकारान्ताच्छब्दात्सौ परत इकारैकारौ भवतः, पक्षे-लोपश्च । एशि (एतत्सूत्रेण इकारैकारौ) पक्षे लुप्यते, ११-३ ष=श) । लाआ (राजा इत्यत्र रसोर्लसौ इति हेम० व्याकरणानुसारं र=ल, शे० ५-३६ सू० स्प०) । एशे (एशिवत् शकारः, शे० स्प०) । पुलिशे (लाआवत् लकारः, शे० पू०) । एष राजा । एष पुरुषः ॥ १० ॥

अत इदेतौ लुक् च—'अस्मदः सौ०' इत्यतः सौ-इत्यन्यानुवृत्तिः । अकारान्तात् शब्दात् सौ परतः इदेतौ भवतः, तत्पक्षे लोपश्च भवति । (एष राजा) = एशि लाआ । (एष पुरुषः) = एशे पुलिशे । इत्त्वपक्षे-एशि-इति, एत्वपक्षे-एशे-इति । उभयत्रापि सौर्लोपः ॥ १० ॥

अत इति। इस सूत्र में पूर्व सूत्र से 'सौ' की अनुवृत्ति करते हैं तब अर्थ होता है कि अकारान्त शब्द को 'सु' पर रहते ह, ए होते हैं तभी सु का लोप भी होता है। (एषः) 'तदेतदोः साः' ६-२२ से तकार को सकार, 'अन्त्यस्य हलः' ४-६ से दलोप, 'एतद् सावोत्वं वा' ६-१९ से प्राप्त ओत्व को बाध कर मागधी में प्रकृत सूत्र से इत्त्व तथा सुलोप, एशि। एत्वपच में—एशे। उभयत्र 'षसोः शः' १४-३ से शकार। (राजा) 'रसोर्लशौ' हेमसूत्र से र को ल, 'राज्ञश्च' ५-३६ से आ, 'कगचज्ज०' २-२ से जलोप, लाभा। (पुरुषः) 'रसोः' इससे ल, 'षसोः शः' ११-३ से शकार, 'इत्पुरुषे रोः' १-३३ से उकार को इकार, पूर्ववत् एत्व, पुलिशे ॥ १० ॥

क्लान्तादुश्च ॥ ११ ॥

क्प्रत्ययान्ताच्छब्दात्सौ परतः उकारश्च भवति, चकाराद् इदेतौ लुक् च। हशिदु, हशिदि, हशिदे, हशिद। (शकारः पूर्ववत्, शे० स्प० पू०)। हसितः ॥ ११ ॥

क्लान्तादुश्च—क्प्रत्ययान्तात् शब्दात् सौ परतः उकारो भवति, चकारादिदेतौ लुक् च। (हसितः) उकारे-शत्वे लुकि च हशिदु। इत्वे-हशिदि। एत्वे-हशिदे इति त्रीणि रूपाणि ॥ ११ ॥

क्लान्तादिति। क्प्रत्यय है अन्त में जिसके ऐसे शब्द को सु-पर रहते उकार होता है। सूत्र में चग्रहण से इकार और एकार भी होते हैं और सु का लोप भी। हस् धातु से क्प्रत्यय करने पर सिद्ध क्प्रत्ययान्त हसित-शब्द है, उसे सु पर रहते क्प्रत्ययवाले अकार को उकार, इकार, एकार तथा लोप करने पर 'षसोः' ११-३ से स को श किया, तब हशिदु, हशिदि, हशिदे ये तीन रूप हुए ॥ ११ ॥

डसो हो वा दीर्घत्वं च ॥ १२ ॥

डसः षष्ठ्येकवचनस्य स्थाने हकारादेशो वा भवति तत्संयोगे च दीर्घत्वम्। पुलिशाह (पुलिशवत् र = ल, शकारश्च, शे० स्प०)। धणे (२-४२ न = ण्, एत्वं माशेवत्)। पक्षे-पुलिशश्श धणे (५-८ डस् = स्स, ११-३ स्स = श्श, शे० पू०)। पुरुषस्य धनम् ॥ १२ ॥

डसो हो वा दीर्घत्वं च—षष्ठीविभक्तेरेकवचनस्य डसः स्थाने हकारो विकल्पेन भवति, तत्संयोगे च दीर्घत्वमपि भवति। (पुरुषस्य) पुरुष + डस् इति स्थितौ प्रकृत-सूत्रेण वैकल्पिके हकारे, तत्संयोगे दीर्घे च कृते पुरुषाह इति जाते, हेमसूत्रेण 'रसोर्लशौ'-वित्यनेन लकारे, 'इत्पुरुषे रोः' १-२३ इत्यनेन रोरकारस्य इत्वे, 'षसोः शः' इति शत्वे पुलिशाह-इति सिद्धम्। पक्षान्तरे—'सो डसः' ५-८ इति सूत्रेण डसः स्सकारादेशे, पूर्ववत् इत्वे, लत्वे, शकारे च कृते पुलिशश्श इति रूपं सिद्धयति। धनम्-णत्वे, एत्वे च धणौ-इति। पुलिशाह, पुलिशश् वा धणौ = पुरुषस्य धनम् ॥ १२ ॥

इस इति । षष्ठी के एकवचन के इस्-प्रत्यय के स्थान पर 'ह' यह आदेश विकल्प से होता है, उसी समय उसके साथ ही तत्पूर्ववर्ती स्वर को दीर्घ भी होता है । उदाहरण- पुलिशाह धणे, अथवा पुलिशश धणे । पुलिशाह और पुलिशश दोनों स्थान पर 'इत्पुरुषे रोः' से रुके उकार को इकार, 'रसोर्लशौ' से लकार । इस् को प्रकृत सूत्र से हकारादेश के पक्ष में दीर्घ भी होने पर पुलिशाह । पदान्तर में- 'सो इसः' से इस् को स्स करने पर ष और स्स को 'षसोः शः' से शकार करने पर पुलिशश-इति । धनम्-को 'नो णः' से णत्व, पूर्ववत् एत्व करने पर धणे सिद्ध होता है ॥ १२ ॥

अदीर्घः सम्बुद्धौ ॥ १३ ॥

अदन्तादित्येव । अदन्ताच्छब्दादकारो दीर्घो भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ । माणुशा (२-५२ न-ण, ११-३ ष = श, ५-२ जसो लोपः) आगच्छ । सम्बुद्धाविति किम् ? बम्हणश धणे (५-४७ सू० स्प०, शे० पुलिशशशवत्) । ब्राह्मणस्य धनम् ॥ १३ ॥

अदीर्घः सम्बुद्धौ—ह्रस्वाकारान्तादित्येव । अस्य दीर्घः = अदीर्घः इति पट्टी-तत्पुरुषः । ह्रस्वाकारान्तस्य शब्दस्य अन्ते वर्तमानोऽकारो दीर्घो भवति सम्बुद्धौ । पुलिशा आगच्छ, माणुशा आगच्छ । = हे पुरुष ! आगच्छ । हे मानुष ! आगच्छ । सम्बुद्धाविति किम् ? बम्हणश धणे (ब्राह्मणस्य धनम्) ॥ १३ ॥

अदीर्घ इति । अदन्त (ह्रस्व अकारान्त) से ही । अदीर्घः में नञ्-तत्पुरुष नहीं किन्तु 'अस्य दीर्घः' इस प्रकार षष्ठीतत्पुरुष समास है । ह्रस्व अकारान्त शब्द के अन्तिम अकार को सम्बुद्धि पर रहते दीर्घ होता है । ह्रस्व अकारान्त पुरुष शब्द से तथा मानुष शब्द से सम्बुद्धि के सु पर रहते उभयत्र षकारोत्तरवर्ती अकार को दीर्घ अर्थात् आ हुआ तब पुरुषा, मानुषा हुआ । पूर्वोदाहरण में 'इत्पुरुषे रोः' से इत्त्व, 'रसोर्लशौ' से ल, 'षसोः शः' से श, पुलिशा इति । द्वितीयोदाहरण में 'णो नः सर्वत्र' से णत्व तथा 'षसोः शः' से शकार, माणुशा इति । सम्बुद्धौ ऐसा क्यों कहा ? नहीं कहते तो षष्ठी में 'बम्हणश' यहाँ पर भी दीर्घ प्राप्त हो जाता । यहाँ सम्बुद्धि न होने से दीर्घ नहीं हुआ ॥

चिट्ठस्य चिष्टः ॥ १४ ॥

चिट्ठस्य^१ स्थाने चिष्ट इत्ययमादेशो भवति । पुलिशे चिष्टदि । (पुलिशे व्याख्यातः, १२-१६ चिट्ठस्य चिष्टः, १२-३ ति=दि) । पुरुषस्तिष्ठति ॥ १४ ॥

चिट्ठस्य चिष्टः—वक्ष्यमाणेन 'स्थश्चिट्ठः' १२-१६ इति सूत्रेण साधितस्य चिट्ठ-इत्यस्य स्थाने चिष्ट-इत्यादेशो भवति । पुलिशे चिष्टदि = पुरुषस्तिष्ठति । चिष्टदि-स्थाघातोः शौरसेन्यां साधितस्य चिट्ठस्य स्थानेऽनेन चिष्टादेशे 'अनादा०' १२-३ इति सूत्रेण तीत्यस्य तकारस्य दकारः, चिष्टदि ॥ १४ ॥

चिट्ठेति । शौरसेनी-भाषा-नियम के द्वारा साधित 'चिट्ठ' के स्थान में चिष्ठ आदेश होता है । पुलिसे चिष्ठदि=(पुरुषस्तिष्ठति) में पुलिसे की सिद्धि पूर्व में कही जा चुकी है । स्था धातु से वर्तमानकालिकप्रत्ययादेश ति करने पर वक्ष्यमाण 'स्थश्चिट्ठः' सूत्र से चिट्ठ होने पर प्रकृत से चिट्ठ को चिष्ठ, 'अनादावयुजोः' से तकार को दकार, चिष्ठदि ॥

कृञ्-मृङ्-गमां क्तस्य डः ॥ १५ ॥

डुकृञ् करणे, मृङ् प्राणत्यागे, गम्ल् गतौ पतेषां क्तप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति । कडे । मडे । गडे (१-२७ ऋ = अ, एत्वं, सोर्लोपश्च माशेवत्, शे० स्प०) । कृतः । मृतः । गतः ॥ १५ ॥

कृञ्-मृङ्-गमां क्तस्य डः—डुकृञ् करणे, मृङ् प्राणत्यागे, गम्ल् गतौ-एषां धातूनां परतः कृतस्य क्तप्रत्ययस्य स्थाने डकारो भवति । (कृतः) = कडे । (मृतः) = मडे । (गतः) = गडे ॥ १५ ॥

कृञिति । कृञ् धातु, मृङ् धातु तथा गम् धातु से विहित क्तप्रत्यय के स्थान पर 'ड' यह आदेश होता है । कृतः—'ऋतोऽत्' १-२७ से ऋ को अ, प्रकृत से ड, पूर्ववत् प्रथमैक-वचन में एत्वं, सुलोप, कडे । मृतः=मैं कृतः के समान सब कार्य, मडे । गतः—उक्त सूत्र से ड, एत्वं, सुलोप, गडे ॥ १५ ॥

क्त्वो दाणिः ॥ १६ ॥

क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि इत्ययमादेशो भवति । शहिदाणि गडे (११-३ स = श, ७-३३ इत्वं, शे० स्प०) । करिदाणि (१२-१५ कृञ् = कर, इकारः, पू० शे० स्प०) । आअडे (२-२ गलोपः, शे० पू०) । सोढ्वा गतः । कृत्वाऽऽगतः ॥ १६ ॥

क्त्वो दाणिः—धातोर्विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दाणि-इत्येष आदेशः स्यात् । शहिदाणि गडे = सोढ्वा गतः । करिदाणि आअडे = कृत्वा आगतः । षह मर्षणो-इत्यस्मात् क्त्वाप्रत्यये सूत्रेणानेन दाणि आदेशः, शहिदाणि । डुकृञ् करणे धातोः विहितस्य क्त्वाप्रत्ययस्य दाणि-इत्यादेशः, करिदाणि ॥ १६ ॥

क्त्व इति । क्त्वाप्रत्ययके स्थान में मागधी भाषा में दाणि आदेश हो । षह मर्षणे से क्त्वाप्रत्यय करने पर 'षसोः शः' से श, 'ए च क्त्वा०' ७-३३ 'से चकारात् इ, प्रकृत से दाणि आदेश, शहिदाणि = सोढ्वा । गडे-गतः पूर्व सूत्र में स्पष्ट किया गया है । करिदाणि = कृत्वा, कृधातु से क्त्वाप्रत्यय करने पर कृ + त्वा, 'डुकृञ् करः' १२-१५ वक्ष्य-माण से कर, ७-३३ से इ, प्रकृत से दाणि, करिदाणि । आङ्पूर्वक गम् धातु से क्त-प्रत्यय, आ + ग + त इस स्थिति में 'कगच०' २-२ से गलोप, 'कृञ्-मृङ्-गमां क्तस्य डः' ११-१५ से ड, एत्वं-सुलोप, आअडे ॥ १६ ॥

शृगालशब्दस्य शिआलाशिआलकाः ॥ १७ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेष्वेकादशः परिच्छेदः ।

शृगालशब्दस्य स्थाने शिआलाद्य आदेशा भवन्ति । शिआले आअ-
च्छदि । शिआलके आअच्छदि (आङ्पूर्वक-गलेः २-६ गलोपः, १२ ।
स्प०) । शृगाल आगच्छति ॥ १७ ॥

इति श्रीभामहविरचिते प्राकृतप्रकाशस्य मनोरमाव्याख्यान-
मागध्याख्य एकादशः परिच्छेदः ।^१

शृगालशब्दस्य शिआलाशिआलकाः—शृगाल-इतिशब्दस्य स्थाने
शिआल, शिआलक इत्यादेशौ भवतः । शृगाल आगच्छति-इत्यत्र शृगालस्य स्थाने
शिआल-इत्यादेशो, एत्वे सुलोपे च शिआले-इति । शिआलक-इत्यादेशपक्षेऽपि
एत्वसुलोपयोः कृतयोः शिआलके-इति । आङ्पूर्वस्य गमेः वर्तमाने तिप्रत्यये आ +
गच्छ + ति-इत्यत्र 'कगच०' इत्यादिना गलोपः, 'अनादावयुजोः' इति तस्य दकारे,
आअच्छदि ॥

इति श्रीजगन्नाथशास्त्रिहोशिङ्गकृतायां चन्द्रिकापूर्णां
मागधः एकादशः परिच्छेदः समाप्तः ।

१. अत एव सौ पुंसि मागध्याम् ८।१।२८७ । मागध्यां भाषायां सौ परे अकारस्य
एकारो भवति पुंछिङ्गे । एष मेषः । ऐशे मेशे । एष पुरुषः । एशे पुलिशे । करोमि भदन्त ।
करोमि मन्ते । अत इति किम् ? गिही । कली । गिली । पुंसीति किम् ? जलम् । [रसोर्लशौ]
र, नले । कले स, दंशे । उमयोः । शालशे । पुलिशे ।

सषोः संयोगे सोऽग्रीष्मे ८।४।२८९ । मागध्यां सकारषकारयोः संयोगे वर्तमानयोः सौ
भवति, ग्रीष्मशब्दे तु न भवति । ऊर्ध्वलोपाद्यपवादः । स-पस्वलदि ह्रस्ती । बुहस्पदी ।
मस्कली । ष-सुस्कादालु । कस्टं । विस्तुं । शस्पकवले । उस्मा । निस्फलं । धनुस्वण्डं । अग्रीष्म
इति किम् ? गिम्ह्वाशले ।

दृष्टयोः स्टः ८।४।२९० । द्विरुक्तस्य टस्य षकाराक्रान्तस्य च ठकारस्य मागध्यां सकारा
क्रान्तः टकारो भवति । ट-भस्टालिका । भस्टिणी । छ-शुस्टु कर्दं । कोस्टागालं ।

स्थर्थयोस्तः ८।४।२९१ । स्थर्थ-इत्येतयोः स्थाने मागध्यां सकाराक्रान्तस्तो भवति । स्थ-
ववस्तिदे । शुस्तिदे । र्थ-अस्तवदी । शस्तवाहे ।

जथर्था यः ८।४।२९२ । मागध्यां ज-थ र्थां स्थाने यो भवति । ज-यणवदे । थ-मर्थ्यं । अय्य
किल विख्याहले आगदे । यस्य यत्वविधानम् आदीर्यो जः ८।१।२४५ । इति बाधनार्थम् ।

शृगालेति । शृगालशब्द के स्थान में शिआल, शिआलक—ये दो आदेश मागधी में होते हैं । 'शृगालः आगच्छति' में शृगाल के स्थान में शिआल किंवा शिआलक आदेश करने पर पूर्ववत् एत्व तथा सुलोप, शिआले, शिआलके—ये दो रूप होते हैं । आगच्छति में आङ्पूर्वक गम् धातु से वर्तमानकालिक लादेश'ति करने पर 'कगच्चज०' २-६ से गलोप, 'अनादावयुजोः' १२-१ से ति को दि, आअच्छदि । एवं-शृगाल आगच्छति—यह सिद्ध हुआ ॥ १७ ॥

इति प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाख्ये हिन्दीसरलव्याख्यानं
एकादशः परिच्छेदः समाप्तः ।

ब्रजो अः ८।४।२९४ । मागध्यां ब्रजेजकारस्य औ भवति । यापवादः । वञ्जति ।
छस्य श्रोऽनादौ ८।४।२९५ । मागध्यामनन्दौ वर्तमानस्य छस्य तालव्यशकाराक्रान्तश्चो
भवति गश्च । पिश्चिले । पुश्चदि । लाक्षगिकस्यापि-आपन्नवत्सलः । अवन्नवश्चले । तिर्यक्-
तिरिच्छि । तिरिश्चि । अनादाविति किम् ? छाले ।

स्कः प्रेक्षाचक्षोः ८।४।२९७ । मागध्यां प्रेक्षेराचक्षेश्च क्षस्य सकाराक्रान्तः को भवति ।
जिह्वामूलीयापवादः । पेस्कदि । आचस्कदि ।

अवर्णाद्वा ङसो ङाहः । ८।४।२९९ । मागध्यामवर्णात्परस्य ङसो ङिद् आह इत्यादेशो वा
भवति । हगे न एलिशाह कम्माह काली । पक्षे-हिडिम्बाए घडुक्य शोके ण उवश्मदि ।

आमो ङाहँ वा ८।४।३०० । मागध्यामवर्णात्परस्य आमोऽनुनासिकान्तो ङिद् आहदेशो
वा भवति । शय्यणाहँ सुहँ । पक्षे-नलिन्दाणं । व्यत्ययात्प्राकृतैऽपि-ताहँ । तुम्हाहँ । अम्हाहँ ।
सरिआहँ । कम्माहँ ।

अहंवयमोहँगे ८।४।३०१ । मागध्यामहंवयमोः स्थाने हगे इत्यादेशो भवति । हगे शक्कावदा-
लतिस्तगिवाशी धीवले । हगे शम्पत्तौ । शेषं शौरसेनीवत् । इति हेमः ।

अथ द्वादशः परिच्छेदः

शौरसेनी ॥ १ ॥

शूरसेनानां भाषा शौरसेनी । सा च लक्ष्यलक्षणाभ्यां स्फुटीक्रियते-
इति वेदितव्यम् । अधिकारसूत्रमेतदापरिच्छेदसमाप्तेः ॥ १ ॥

शौरसेनी—शूरसेनदेशोद्भवैः पुरुषैः परस्परं व्यवहियमाणा शूरसेनानां भाषा
शौरसेनीति निगद्यते । सा च लक्षणोदाहरणैः स्पष्टतां नीयते-इत्यवगन्तव्यम् । आ
परिच्छेदसमाप्तेरिदमधिकारसूत्रम् । इदं सूत्रं प्रत्येकस्मिन् सूत्रे स्वाधिकारेण प्रविश्य
त्वया क्रियमाणं कार्यं शौरसेनीसङ्गं स्यादिति बोधयति ॥ १ ॥

शौरसेनीति । शूरसेन-नामक-देशवासियों की आपस की बोलचाल की भाषा को
शौरसेनी कहते हैं । उस शौरसेनी को लक्षणों तथा उदाहरणों द्वारा स्पष्ट करते हैं ।
परिच्छेद-समाप्ति तक अधिकार-सूत्र होने के कारण निम्नाङ्कित सूत्रों द्वारा साधित रूप
शौरसेनी के कहे जायेंगे ॥ १ ॥

प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

शौरसेन्यां ये शब्दास्तेषां प्रकृतिः संस्कृतम् ॥ २ ॥

प्रकृतिः संस्कृतम्—शौरसेनीभाषायां वर्तमानानां शब्दानां प्रकृतिः प्रधानं
मुह्यमयलम्बनं संस्कृतं गीर्वाणानां वाप्येव-इति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

प्रकृतिरिति । शौरसेनीनियमों से सिद्ध शब्दों की मूल प्रकृति संस्कृत ही है ॥ २ ॥

अनादावयुजोस्तथयोर्दधौ ॥ ३ ॥

अनादौ वर्तमानयोरसंयुक्तयोस्तथयोर्दधौ भवतः । तस्य-मारुदिना
मन्तिदो (त = द, शौ० संस्कृतवत्, ३-३ रलोपः, ५-१ ओ) थस्य-करेव
(१२-१५ कृञ्=कर, ७-३३ षत्वम्) । तथा (स्प०) । असंयुक्तयोरित्येव ।
तेन अज्जउत्त-हला सउन्तले, इत्यादौ न । अनादाविति किम् ? तस्स ।
मारुतिना मन्त्रितः । कुरुथ । तथा । आर्यपुत्र-हला शकुन्तले । तस्य ॥३॥

अनादावयुजोस्तथयोर्दधा—आदाववर्तमानयोरसंयुक्तयोः तकारथकारयोः स्थाने
क्रमेण दकारधकारौ भवतः । तस्योदाहरणं, 'मारुदिना मन्तिदो'—मारुतिना मन्त्रितः ।

१. अस्मिन् परिच्छेदे सर्वत्र वृत्त्यनुपलब्धिर्वर्तते । तत्र मया यथामति मामहातुस्त्वं शैली-
मवलम्ब्य वृत्तिविनयते । २. अधिकारोऽयम् । अत्र केचिद् 'अनादावयुजः' अनादौ
वर्तमाना वर्णाः सर्वे असंयुक्ताः प्रयोक्तव्याः । कसणो । पण्यं । कृष्णः । पण्यन् । इति ।
ततः 'तथयोर्दधौ' इति च छेदेन व्याख्यातवन्तः । का० पा० ।

थस्य-करेध = कुरुथ । तथा = तथा । असंयुक्तयोरित्येव, तेनेह न—'अज्जउत्त, हला सउन्तले' आर्यपुत्र-हला शकुन्तले ! अनादाविति किम् ? तस्स, आदिस्थत्वाच्चान्न ॥३॥

अनादाविति । आदि में अवर्तमान तथा असंयुक्त त एवं थ के स्थान पर क्रम से द और ध अर्थात् त को द और थ को ध होते हैं । त का, मारुतिना-संस्कृतप्रकृतिसिद्ध मारुतिना में त को द होने से, मारुदिना । मन्त्रितः—'सर्वत्र लवराम्' ३-३ से रलोप, प्रकृत से क्तप्रस्थयावयव त को द, 'अत ओत्सोः' ५-१ से ओकार, मन्त्रितो । थ का, कुरुथ-कृञ् धातु को 'ङुक्लः करः' १२-१५ से कर, 'लादेशे वा' ६-३४ से एरव, प्रकृत से थ को ध, करेध । तथा में प्रकृत से थ को ध, तच्चा । संयोग-रहित त-थ होने चाहिएँ, अत एव 'अज्जउत्त' = (आर्यपुत्र) में तथा 'सउन्तले' (शकुन्तले !) में संयुक्त होने से दकार नहीं हुआ । अनादा—ऐसा क्यों कहा ? न कहते तो तस्स = (तस्य) में भी होता । होना इष्ट न होने से अनादा कहा । अतः यहाँ आदिस्थ तकार होने से दकार नहीं हुआ ॥ ३ ॥

व्यापृते डः ॥ ४ ॥

व्यापृतशब्दे तस्य डो भवति । पूर्वसूत्रापवादः । वावडो (३ २ यलोपः, २-१५ प-व, ५-१ ओ) । व्यापृतः ॥ ४ ॥

व्यापृते डः—व्यापृतशब्दावयवस्य तकारस्य डकारो भवति । पूर्वसूत्रापवादः । व्यापृतः—'अनादा'विति १२-३ सूत्रेण प्राप्तं दकारम् अपवादत्वेन बाधित्वाऽनेन डकारः, वावडो ॥ ४ ॥

व्यापृते-इति । व्यापृत के त को ड हो । 'अनादा'वित्यादि-पूर्वसूत्र का अपवाद अर्थात् बाधक सूत्र है । व्यापृतः—'अधो मनयाम्' ३-२ से व्यागत य का लोप, 'पो वः' २-१५ से व, 'ऋतोऽत्' १-२७ से ऋ को अ, प्रकृत से त को ड, 'अत ओत्सोः' ५-१ से ओ, वावडो ॥

पुत्रेऽपि क्वचित् ॥ ५ ॥

क्वचित् पुत्रशब्देऽपि तस्य डो भवति । पुडो (३-३ रलोपः) । पक्षे-पुत्तो (३-३ रलोपः, ३-५० तद्धि०, ५-१ ओ) ॥ ५ ॥

पुत्रेऽपि क्वचित्—क्वचिदितिपदेन विकल्पो गृह्यते । पुत्रशब्दावयवीभूतस्यापि तकारस्य विकल्पेन डकारो भवति । डादेशपक्षे—पुडो । पक्षान्तरे तु-पुत्तो । पुत्र इत्यर्थः ॥

पुत्रेऽपीति । पुत्र शब्द में भी कहीं त को ड होता है । कहीं कहने से यह भी सिद्ध होता है कि अन्यत्र नहीं भी होता अर्थात् विकल्प से होता है । पुत्रः—'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, उक्त से ड, 'अतः' ५-१ से ओ, पुडो । पक्षान्तर में—'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, 'शेषादेशयो' ३-५० से तद्धिस्व, 'अत ओत्' ५-१ से ओ, पुत्तो ॥ ५ ॥

इ गृध्रसमेषु ॥ ६ ॥

गृध्रसमेषु ऋकारस्य इर्भवति । गिद्धो (३-३ रलोपः, ३-२ दलोपः, ३-५० धद्धि०, ३-५१ ध् = द्, ५-१ ओ) । गृध्रः ॥ ६ ॥

इ गृध्रसमेषु—गृध्रसदृशेषु ऋकारयुक्तेषु शब्देषु ऋकारस्य इकारो भवति ।
गृध्रः—इकारे, रलोपे, द्वित्वे च गिद्धो ॥ ६ ॥

इ-इति । गृध्रशब्द के समान शब्दों में ऋकार को इकार होता है । गृध्रः—प्रकृत से गकारोत्तरवर्ती ऋकार को इकार, 'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, 'शेषादेशः' ३-५० से द्वित्व, 'वर्गेषु युजः' ३-५१ से ध को द, 'अत ओत्' ५-१ से ओ, गिद्धो ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां प्यज्ञन्यानां ज्ञो वा ॥ ७ ॥

एतेषां प्यज्ञन्यानां ओ वा भवति । पैशाच्यां तु नित्यमिति विशेषः ।
बम्हञो (३-३ रलोपः, ३-८ ह्यस्य विपर्ययः, ५-१ ओ) विज्ञो, जज्ञो,
कञ्जा (एते १०-९, १०-१० सूत्रयोः स्प०) । पक्षे-बम्हण्णो, विण्णो,
जण्णो, कण्णा (३-४४ सू० द्रष्टव्यम्) ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां न्यज्ञन्यानां ओ वा—एतेषां शब्दानां मध्ये
वर्तमानानां प्य-ज्ञ-न्य-वर्णानां स्थाने ओ=ञकारसहितो जकारो वा स्यात् । पैशाच्यां
नित्यम्, इह तु विकल्पेनेति विशेषः । ब्रह्मण्यम्-बम्हञो । विज्ञः-विज्ञो । यज्ञः-जज्ञो ।
कन्या-कञ्जा । पक्षान्तरेतु क्रमशः—बम्हण्णो, विण्णो, जण्णो, कण्णा-इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्येति । ब्रह्मण्य, विज्ञ, यज्ञ, कन्या-शब्दों में अन्तिम प्य, ज्ञ, न्य वर्णों के स्थान
पर अ यह आदेश विकल्प से होता है । पैशाची में नित्य और शौरसेनी में विकल्प से यही
विशेषता है । ब्रह्मण्यम्—'सर्वत्र ल०' ३-३ से रलोप, 'ह्रस्वेषु' ३-८ से प्रथम मकार
अनन्तर हकार (ऊर्ध्वस्थिति), प्राकृतत्वात् लिङ्गान्तर पुंस्त्व, 'अत ओत्' ५-१ से
ओकार, बम्हञो । विज्ञः—प्रकृत सूत्र से ज्ञ, 'अतः' ५-१ से ओ, विज्ञो । यज्ञः—'आदे-
यो जः' २-३१ से य को ज, प्रकृत से ज्ञ को अ, पूर्ववत् ओत्व, जज्ञो । कन्या-इससे
अ, कञ्जा । वैकल्पिक आदेश होने से पक्षान्तर में तो-'भ्रञ्ज०' ३-४४ से ण, 'शेषादेशः'
३-५० से आदेशभूत ण को द्वित्व, ओत्व पूर्ववत्, बम्हण्णो । ३-४४ से ण, पूर्ववत् द्वित्व
ओत्व, विण्णो । 'आदे०' २-२१ से ज, पूर्ववत् णत्व, द्वित्व, ओत्व, जण्णो । 'अधो
मनयाम्' ३-२ से यलोप, 'नो णः सर्वत्र' २-४२ से णत्व, 'शेषा०' ३-५० द्वित्व, कण्णा ॥

सर्वज्ञेङ्गितज्ञयोर्णः ॥ ८ ॥

एतयोः संयुक्तस्यान्त्ययोर्णो भवति । सव्वण्णो (३-२ रलोपः,
३-५० वणयोर्द्वि०, ५-१ ओ) इङ्गिअण्णो (२-२ तलोपः, शे० पूर्व०) ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेङ्गितज्ञयोर्णः—सर्वज्ञेङ्गितज्ञशब्दयोरन्त्यस्य ज्ञस्य ण इत्यादेशः स्यात् ।
सव्वण्णो-सर्वज्ञः । इङ्गिअण्णो-इङ्गितज्ञः । अनेनोभयत्र ज्ञस्य णादेशात् सिद्धिः ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेति । सर्वज्ञ और इङ्गितज्ञ शब्दों में वर्तमान ज्ञ-वर्ण के स्थान में ण आदेश हो ।
सर्वज्ञः—'सर्वत्र लवचराम्' ३-३ से रलोप, 'शेषादेशः' ३-६० से वद्वित्व, प्रकृत से ज्ञ
को ण, पुनः 'शेषादेशः' से णद्वित्व, 'अत ओत्' ५-१ से ओत्व, सव्वण्णो । इङ्गितज्ञः—
'कगचज०' २-२ से तलोप, पूर्ववत् णत्व, द्वित्व, ओत्व, इङ्गिअण्णो ॥ ८ ॥

यस्य-करेध = कुदथ । तथा = तथा । असंयुक्तयोरित्येव, तेनेह न—'अज्जउत्त, हला सउन्तले' आर्यपुत्र-हला शकुन्तले ! अनादाविति किम् ? तस्स, आदिस्थत्वाच्चात्र ॥३॥

अनादाविति । आदि में अवर्तमान तथा असंयुक्त त एवं थ के स्थान पर क्रम से द और ध अर्थात् त को द और थ को ध होते हैं । त का, मारुदिना-संस्कृतप्रकृतिसिद्ध मारुदिना में त को द होने से, मारुदिना । मन्त्रितः—'सर्वत्र लवराः' ३-३ से रलोप, प्रकृत से कप्रत्ययावयव त को द, 'अत ओत्सोः' ५-१ से ओकार, मन्त्रितो । थ का, कुरुथ-कृष् धातु को 'हुक्कजः करः' १२-१५ से कर, 'लादेशे वा' ६-३४ से एत्व, प्रकृत से थ को ध, करेध । तथा में प्रकृत से थ को ध, तथा । संयोग-रहित त-थ होने चाहिएँ, अत एव 'अज्जउत्त' = (आर्यपुत्र) में तथा 'सउन्तले' (शकुन्तले !) में संयुक्त होने से दकार नहीं हुआ । अनादौ—ऐसा क्यों कहा ? न कहते तो तस्स = (तस्य) में भी होता । होना इष्ट न होने से अनादौ कहा । अतः यहाँ आदिस्थ तकार होने से दकार नहीं हुआ ॥ ३ ॥

व्यापृते डः ॥ ४ ॥

व्यापृतशब्दे तस्य डो भवति । पूर्वसूत्रापवादः । वावडो (३ २ यलोपः, २-१५ प-व, ५-१ ओ) । व्यापृतः ॥ ४ ॥

व्यापृते डः—व्यापृतशब्दावयवस्य तकारस्य डकारो भवति । पूर्वसूत्रापवादः । व्यापृतः—'अनादाविति १२-३ सूत्रेण प्राप्तं दकारम् अपवादत्वेन बाधित्वाऽनेन डकारः, वावडो ॥ ४ ॥

व्यापृते-इति । व्यापृत के त को ड हो । 'अनादावित्यादि-पूर्वसूत्र का अपवाद अर्थात् बाधक सूत्र है । व्यापृतः—'अथो मनयाम्' ३-२ से व्यागत य का लोप, 'पो वः' २-१५ से व, 'ऋतोऽत्' १-२७ से ऋ को अ, प्रकृत से त को ड, 'अत ओत्सोः' ५-१ से ओ, वावडो ॥

पुत्रेऽपि क्वचित् ॥ ५ ॥

क्वचित् पुत्रशब्देऽपि तस्य डो भवति । पुडो (३-३ रलोपः) । पक्षे-पुत्तो (३-३ रलोपः, ३-५० तद्वि०, ५-१ ओ) ॥ ५ ॥

पुत्रेऽपि क्वचित्—क्वचिदितिपदेन विकल्पो गृह्यते । पुत्रशब्दावयवीभूतस्यापि तका रस्य विकल्पेन डकारो भवति । ङादेशपक्षे—पुडो । पक्षान्तरे तु-पुत्तो । पुत्र इत्यर्थः ॥

पुत्रेऽपीति । पुत्र शब्द में भी कहीं त को ड होता है । कहीं कहने से यह भी सिद्ध होता है कि अन्यत्र नहीं भी होता अर्थात् विकल्प से होता है । पुत्रः—'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, उक्त से ड, 'अतः' ५-१ से ओ, पुडो । पक्षान्तर में—'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, 'शेषादेशयोः' ३-५० से तद्विस्व, 'अत ओत्' ५-१ से ओ, पुत्तो ॥ ५ ॥

इ गृध्रसमेषु ॥ ६ ॥

गृध्रसमेषु ऋकारस्य इर्भवति । गिद्धो (३-३ रलोपः, ३-१ दलोपः, ३-५० तद्वि०, ३-५१ घ् = ङ्, ५-१ ओ) । गृध्रः ॥ ६ ॥

इ गृध्रसमेपु—गृध्रसदृशेषु ऋकारयुक्तेषु शब्देषु ऋकारस्य इकारो भवति ।
गृध्रः—इकारे, रलोपे, द्वित्वे च गिद्धो ॥ ६ ॥

इ—इति । गृध्रशब्द के समान शब्दों में ऋकार को इकार होता है । गृध्रः—प्रकृत से गकारोत्तरवर्ती ऋकार को इकार, 'सर्वत्र' ३-३ से रलोप, 'शेषादेश०' ३-५० से द्वित्व, 'वर्गेषु युजः०' ३-५१ से ध को द, 'अत ओत्' ५-१ से ओ, गिद्धो ॥ ६ ॥

ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां ष्यज्ञन्यानां ज्ञो वा ॥ ७ ॥

एतेषां ष्यज्ञन्यानां ओ वा भवति । पैशाच्यां तु नित्यमिति विशेषः ।
बम्हञ्जो (३-३ रलोपः, ३-८ ह्रस्व विपर्ययः, ५-१ ओ) विज्ञो, जज्ञो,
कक्षा (एते १०-९, १०-१० सूत्रयोः स्प०) । पक्षे—बम्हण्णो, विण्णो,
जण्णो, कण्णा (३-४४ सू० द्रष्टव्यम्) ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां न्यज्ञन्यानां ज्ञो वा—एतेषां शब्दानां मध्ये
वर्तमानानां ष्य-ज्ञ-न्य-वर्णानां स्थाने ज्ञो=ञकारसहितो जकारो वा स्यात् । पैशाच्यां
नित्यम्, इह तु विकल्पेनेति विशेषः । ब्रह्मण्यम्-बम्हञ्जो । विज्ञः-विज्ञो । यज्ञः-जज्ञो ।
कन्या-कक्षा । पक्षान्तरेतु क्रमशः—बम्हण्णो, विण्णो, जण्णो, कण्णा—इति ॥ ७ ॥

ब्रह्मण्येति । ब्रह्मण्य, विज्ञ, यज्ञ, कन्या-शब्दों में अन्तिम ष्य, ज्ञ, न्य वर्णों के स्थान
परञ यह आदेश विकल्प से होता है । पैशाची में नित्य और शौरसेनी में विकल्प से यही
विशेषता है । ब्रह्मण्यम्—'सर्वत्र ल०' ३-३ से रलोप, 'ह्रह्रह्रेषु' ३-८ से प्रथम मकार
अनन्तर हकार (कर्ध्वस्थिति), प्राकृतत्वात् लिङ्गान्तर पुंस्त्व, 'अत ओत्' ५-१ से
ओकार, बम्हञ्जो । विज्ञः-प्रकृत सूत्र से ज्ञ, 'अतः' ५-१ से ओ, विज्ञो । यज्ञः—'आदे-
यो जः' २-३१ से य को ज, प्रकृत से ज्ञ को ज्ञ, पूर्ववत् ओत्व, जज्ञो । कन्या-इससे
ज्ञ, कक्षा । वैकल्पिक आदेश होने से पक्षान्तर में तो—'अज्ञ०' ३-४४ से ण, 'शेषादेश०'
३-५० से आदेशभूत ण को द्वित्व, ओत्व पूर्ववत्, बम्हण्णो । ३-४४ से ण, पूर्ववत् द्वित्व
ओत्व, विण्णो । 'आदे०' २-२१ से ज, पूर्ववत् णत्व, द्वित्व, ओत्व, जण्णो । 'अधो
मनयाम्' ३-२ से यलोप, 'नो णः सर्वत्र' २-४२ से णत्व, 'शेषा०' ३-५० द्वित्व, कण्णा ॥

सर्वज्ञेज्जितज्ञयोर्णः ॥ ८ ॥

एतयोः संयुक्तस्यान्त्ययोर्णो भवति । सव्वण्णो (३-२ रलोपः,
३-५० वणयोर्द्वि०, ५-१ ओ) इज्जिअण्णो (२-२ तलोपः, शे० पूर्व०) ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेज्जितज्ञयोर्णः—सर्वज्ञेज्जितज्ञशब्दयोरन्त्यस्य ज्ञस्य ण इत्यादेशः स्यात् ।
सव्वण्णो-सर्वज्ञः । इज्जिअण्णो-इज्जितज्ञः । अनेनोभयत्र ज्ञस्य णादेशात् सिद्धिः ॥ ८ ॥

सर्वज्ञेति । सर्वज्ञ और इज्जितज्ञ शब्दों में वर्तमान ज्ञ-वर्ण के स्थान में ण आदेश हो ।
सर्वज्ञः—'सर्वत्र लवचराम्' ३-३ से रलोप, 'शेषादेश०' ३-६० से वद्वित्व, प्रकृत से ज्ञ
को ण, पुनः 'शेषादेश०' से णद्वित्व, 'अत ओत्' ५-१ से ओत्व, सव्वण्णो । इज्जितज्ञः—
'कगचज०' २-२ से तलोप, पूर्ववत् णत्व, द्वित्व, ओत्व, इज्जिअण्णो ॥ ८ ॥

क्त्व इअः^१ ॥ ६ ॥

क्त्वा इत्यस्य इअ आदेशः । भणिअ । भविअ (स्पष्टम्) । भणित्वा । भूत्वा ॥ ९ ॥

क्त्व इअः—क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने शौरसेन्याम् इअ इत्यादेशः स्यात् । भणित्वा-भण् धातोः क्त्वाप्रत्यये, भण् + क्त्वा इत्यत्र सूत्रेणानेन क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने इअ-इत्यादेशो, भणिअ । भूत्वा=भविअ ॥ ९ ॥

क्त्व इति । शौरसेनी में क्त्वाप्रत्यय के स्थान में इअ-येसा आदेश होता है । भण् से क्त्वा-प्रत्यय करने पर उक्त सूत्र से इअ आदेश करने पर भणिअ = भणित्वा बनता है । भू + क्त्वा-यहाँ प्रकृत सूत्र से क्त्वा को इअ करने पर भू + इअ इस दशा में गुण, अवादेश, भविअ ॥ ९ ॥

कृगमोर्दुअः^२ ॥ १० ॥

आभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य दुअ इत्यादेशः । कदुअ = कृत्वा । गदुअ = गत्वा (स्प०) ॥ १० ॥

कृगमोर्दुअः—पूर्वसूत्रस्यांशिकोऽपवादः । कृ-गम्-धातुभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्य स्थाने दुअ इत्यादेशः स्यात् । कृत्वा-कृ + क्त्वा-इत्यत्र 'ऋतोऽत्' १-२७ इत्यनेन अत्वे, क्त्वाप्रत्ययस्य दुअ आदेशो, कदुअ । एवमेव-गत्वा=गदुअ ॥ १० ॥

कृगमोरिति । कृ और गम् धातु से पर क्त्वाप्रत्यय को दुअ आदेश हो । पूर्वसूत्र से सर्वत्र क्त्वा को इअ प्राप्त था, इसने कृ-गम् धातुओं में विशेष दुअ-आदेश के विधान द्वारा आंशिक बाध दिखलाया है । कृत्वा-कृ धातु से क्त्वाप्रत्यय होने पर इससे दुअ आदेश हुआ और 'ऋतोऽत्' से कृ के ऋ को अकार, कदुअ । गम् धातु से क्त्वा करने पर शौरसेनी की प्रकृति संस्कृत होने से किन्वाद् धात्ववयव म का लोप, क्त्वा को प्रकृत सूत्र से दुअ, गदुअ ॥ १० ॥

णिर्जशसोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च ॥ ११ ॥

नपुंसके वा जशसोर्णिर्भवति, पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घश्च । वणाणि, घणाणि = वनानि, घनानि (२-४२ न = ण, शे० स्प०) ॥ ११ ॥

णिर्जशसोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च—नपुंसके प्रातिपदिकात् परयोर्जस्-शस्-प्रत्यययोः स्थाने णिः = णि इत्यादेशो भवति, तदैव पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घश्च भवति । वनानि-वनशब्दात् जसि शसि वा पूर्वोक्तसूत्रेण णित्वे दीर्घे च, 'नो ण' इति वनशब्द-घटकीभूतस्य नकारस्य च णत्वे, वणाणि । एवमेव घनानि-इत्यस्य घणाणि ॥ ११ ॥

१. सिद्धहेमस्तु-क्त्व इयदूणौ ८।४।२८१ । भवतः । भविय । मोदूण । हविय । होदूण । पठिय । पठिदूण । रमिय । रन्दूण । पक्षे-भोत्ता । होत्ता । पठित्ता । रन्ता-इति । ता अहं बन्हणो भविअ दाणि भवन्तं सीसेण पडिअ विण्णेभि । तदहं ब्राह्मणो भूत्वेदानीं भवन्तं शीर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि ।

२. कृगमोर्दुअ ८।४।२७२ । कदुअ । गदुअ । पक्षे-करिय, करिदूण । गच्छिय, गच्छिदूण ।

गिरिति । प्रातिपदिकमात्र से नपुंसकलिङ्ग में जस् और शस् को णि होता है और पूर्वस्वर को दीर्घ भी होता है । वन अथवा धन शब्द से जस् और शस् प्रत्यय करने पर इस सूत्र से जश्शस् को णि और तत्पूर्ववर्ती नकार के अकार को दीर्घ, तथा 'नो णः' २-४२ इस सूत्र से वन और धन के नकार को णकार, वगाणि=वनानि, धगाणि=धनानि ये रूप सिद्ध होते हैं ॥ ११ ॥

भो भुवस्तिङि ॥ १२ ॥

भूधातोर्भो भवति तिङि । भोमि = भवामि ॥ १२ ॥

भो भुवस्तिङि—भूधातोस्तिङि परतो भो इत्यादेशो भवति । भोति = भवति । भोसि = भवसि । भोमि = भवामि ॥ १२ ॥

भो—इति । तिङ् पर रहते भू धातु को भो यह आदेश होता है । भू को भो आदेश करने पर भोति, भोसि, भोमि ये रूप वर्तमान के एकवचन में भवति, भवसि, भवामि के स्थान पर शौरसेनी में प्रयुक्त किए जायँगे । ऐसे ही बहुवचन में भवामः के स्थान पर भी भो आदेश करने पर भोमो ऐसा रूप होगा ॥ १२ ॥

न लृटि ॥ १३ ॥

भूधातोर्लृटि भो न भवति । भविस्सदि = भविष्यति ॥ १३ ॥

न लृटि—भूधातोर्लृटि परे भो इत्यादेशो न स्यात् । भविस्सदि=भविष्यति ॥ १३ ॥
नेति । भूधातु को पूर्वसूत्र से प्राप्त भो आदेश नहीं होता लृट् पर रहते । भविष्यति 'शषोः सः' २-४३ से षकार को सकार, 'अधो मनयाम्' ३-३ से यलोप, 'शेषादेशः' ३-५० से सङ्घित्त्व, 'अनादा०' १२-३ से ति को दि, लृट् होने से भो आदेश का प्रकृत सूत्र से निषेध, भविस्सदि ॥ १३ ॥

ददातेर्दे^१ दइस्स लृटि ॥ १४ ॥

दाधातोर्दे^१ आदेशो भवति तिङि, दइस्स इति लृटि च । देमि=ददामि । दइस्स = दास्यामि ॥ १४ ॥

ददातेर्दे^१ दइस्स लृटि—दाधातोस्तिङि परतो दे इत्यादेशो भवति, किन्तु लृटि परतो दइस्स इति भवति । देति = ददाति । देसि = ददासि । देमि = ददामि । लृटि तु तिङ्प्रत्ययविशिष्टस्य दाधातोः दइस्स इत्यादेशः, तेन-दइस्स इत्यस्य दास्यति, दास्यसि, दास्यामि इति ॥ १४ ॥

ददातेरिति । दा-धातु को तिङ् पर रहते दे यह आदेश होता है और लृट् पर रहते दइस्स आदेश होता है । इससे दा को दे आदेश करने पर देति, देसि, देमि रूप सिद्ध होते हैं । इसी प्रकार लृट् में दइस्स यह रूप होगा ॥ १४ ॥

१. अत्र केचित् सूत्रद्वयं लिखितवन्तः—'तदस्तेदे' । तच्छब्दस्य तेदे आदेशो भवति । तेदो गदो । तेदं पुच्छ । तेदेण किदं इति । ततः 'ददातेर्दे^१ दस्य लृटि' । दाधातोः दकारस्य लृटि परतो दे आदेशो भवति । देस्सदि—इति च । का० पा० ।

डुकृञ् करः ॥ १५ ॥

डुकृञ्-धातोः कर आदेशो भवति । करोमि=करोमि (६-४१ सू० स्प०) ॥

डुकृञ् करः—डुकृञ् करणे-धातोः स्थाने कर आदेशो भवति तिङि परतः । करोमि । कृञ् धातोर्धर्तमाने लादेशे भिषि तिङ्परकत्वाद्नेन कर आदेशो, 'लादेशे वा' ७-३३ सूत्रेण, 'अनन्त्य एच्च' १२-२८ इति सूत्रेण वा एत्वं, करोमि ॥ १५ ॥

डु-इति । डुकृञ् करणे-धातु को कर आदेश होता है तिङ् पर रहते । कृधातु से लट् को मिप् करने पर उक्त सूत्र से कर आदेश, 'लादेशे वा' अथवा 'अनन्त्य एच्च' से एत्वं, करोमि = करोमि ॥ १५ ॥

स्थश्चिट्टः ॥ १६ ॥

तिङि । एशो चालुदत्ते रुक्खवाडिआप चिट्टदि = एष चारुदत्तो वृक्ष-वाटिकायां तिष्ठति । (स्प०) ॥ १६ ॥

स्थश्चिट्टः—छाधातोः 'धात्वादेः षः स' इति सत्वे 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय' इति नियमेन ठस्य थकारे कृते स्था-इति भवति । तस्यैव स्थाधातोः तिङि परे शौरसेन्यां चिट्ठ आदेशः स्यात् । एशो चालुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि = एष चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति ॥ १६ ॥

स्थ इति । छाधातु से परिवर्तित स्थाधातुको तिङ् पर रहते चिट्ट-आदेश हो । एशो-एतद् में 'अन्त्यस्य हलः' ४-६ से दलोप, 'तदेतदोः' ६-२२ से त को स, 'षसोः शः' ११-३ से स को श, 'अत इदेतौ' ११-१० से ए, एशो = एषः । चालुदत्ते-रसोर्लशौ हे. सू. से र को ल, 'अत इदेतौ' से ए, चालुदत्ते = चारुदत्तः । रुक्खवाडिआए—'वृक्षे वेन र्वा' १-३२ से वृ को रु, 'ष्कस्कचां खः' ३-२९ से ख को ख, 'शेषादे' ३-५० से ख-द्वित्व, 'वर्गेषु' ३-५१ से प्रथम ख को क, 'टो ड' २-२० से ट को ड, 'कगचज' २-२ से कलोप, 'ङेरेम्मी' ५-९ से एत्वं, रुक्खवाडिआए = वृक्षवाटिकायाम् । चिट्टदि-स्थाधातु को प्रकृत सूत्र से चिट्ट, ति के त को 'अनादा' १२-३ से द, चिट्टदि = तिष्ठति ॥ १६ ॥

स्मरतेः सुमरः ॥ १७ ॥

तिङि स्मृधातोः केवलं सुमर इत्यादेशो भवति । स्मरतेर्भरसुमरौ प्राप्तौ, तदेकं भरादेशं निवर्तयति । सुमरइ = स्मरति (८-१४ सू० स्प०) ॥

स्मरतेः सुमरः—अस्यां भाषायां स्मृधातोः तिङि परे केवलं सुमर इत्यादेशो भवति । 'स्मरतेर्भरसुमरौ' ८-१८ इति प्राप्तं केवलं भरादेशं निषेधति । स्मरति-स्मृधातोः स्थाने तिषि परे सुमरादेशे, 'ततिपोरिदेतौ' ७-१ इति तिष इत्वे, सुमरइ ॥ १७ ॥

स्मरतेरिति । स्मृ धातु को तिङ् पर रहते केवल सुमर आदेश होता है । 'स्मरतेर्भरसुमरौ' ८-१८ से प्राप्त भर-सुमर इन दो आदेशों में से केवल एक ही होता है दूसरा जो भर-आदेश है उसको निषेध करता है । स्मृ भिन्तायाम्-इस धातु से ति करने पर 'स्मरतेर्भरसुमरौ' से प्राप्त भर आदेश के बाधक प्रकृत सूत्र से सुमर आदेश किये जाने पर 'ततिपोरिदेतौ' ७-१ से ति को इ हुआ-एवं सुमरइ-सिद्ध हुआ ॥ १७ ॥

दृशोः पेक्खः ॥ १८ ॥

दृश्-धातोः पेक्खादेशस्तिङि । पेक्ख = पश्य । अरे रे पेक्ख पेक्ख
ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्जेण राअमगस्स । एदं ताव विअरह-कस्स
कहिं पवसिओ पवहणोत्ति ॥ १८ ॥

दृशोः पेक्खः—दृश्-धातोस्तिङि पेक्खादेशो भवति । पश्य-दृश्-धातौर्लोपि
मध्यमपुरुषैकवचने सेहिंरादेशो, प्रकृतेन पेक्खादेशे संस्कृतप्रकृतिन्वाद् ‘अतो हेः’ इति
हेलुंकि, पेक्ख-इति । अरे रे पेक्ख पेक्ख, ओहारिओ पवहणो वच्चइ मज्जेण राअ-
मगस्स = अरे रे ! पश्य पश्य, अपसारितं प्रवहणं वर्तते मध्येन राजमार्गस्य । एदं
ताव विअरह-कस्स कहिं पवसिओ पवहणोत्ति = इदं तावद्विचारय-कस्य कुत्र प्रवेशितं
प्रवहणमस्ति ॥ १८ ॥

दृशेरिति । दृश् धातु को पेक्ख आदेश होता है तिङ् पर रहते । दृश् धातु से लोट्-
मध्यमपुरुषैकवचन में सि को ‘सेह्यपिच्च’ से हि होने पर प्रकृत सूत्र से पेक्ख आदेश,
‘अतो हेः’ से हि का लोप, पेक्ख = पश्य । वाक्यगत प्रयोग नाटक से उद्धृत किया
गया है—‘अरे रे पेक्ख पेक्ख’-इत्यादि ॥ १८ ॥

अस्तेरच्छः ॥ १९ ॥

अस्धातोस्तिङि अच्छादेशो भवति ॥ १९ ॥

अस्तेरच्छः—अस्-धातोः अच्छ-इत्यादेशो भवति तिङि । अच्छसि = अस्मि ॥
अस्तेरिति । अस् धातु को तिङ् पर रहते अच्छ-आदेश होता है । अस्-अस् + सिप्
इस अवस्था में अस् को अच्छ और ‘थास्सिपोः सिन्से’ ७-२ से सि, अच्छसि ॥ १९ ॥

तिपा त्थिं ॥ २० ॥

अस्तेस्तिपा सह त्थि इत्यादेशो भवति । अत्थि = अस्ति । पसंसिदुं
णात्थि मे वाआविहवो । प्रशंसितुं नास्ति मे वाग्विभवः ॥ २० ॥

तिपा त्थि—तिप्-प्रत्ययेन सह अस्धातोरर्थादन्त्यस्य सकारस्य स्थाने त्थि-
इत्यादेशो भवति । अस्ति-इत्यत्र सूत्रेणानेन ‘स्ति’-इत्यस्य स्थाने त्थि-इति । अत्थि =
अस्ति । ग्रन्थान्तरादुदाहरणसुद्धृत्य प्रदर्शयते—पसंसिदुं णात्थि मे वाआविहवो =
प्रशंसितुं नास्ति मे वाग्विभवः ॥ २० ॥

तिपेति । अस् धातु को तिप् के साथ त्थि-यह आदेश होता है । अस् धातु के अन्त्य
अवयव स् को ति के साथ त्थ आदेश करने पर अत्थि = अस्ति-सिद्ध हुआ । वाक्य
में प्रयुक्त ग्रन्थान्तर का उदाहरण—पसंसिदुं = (प्रशंसितुम्) रलोप, सत्व, इव ।
णात्थि = (नास्ति) इस सूत्र का मुख्य उदाहरण, वाआविहवो = (वाग्विभवः)
‘स्त्रियामात्’ ४-७ से क् को आ, ‘खधथधमां हः’ २-२७ से ह, ‘अत ओद्’ ५-१ से ओ ॥

भविष्यति मिपा स्सं वा स्वरदीर्घत्वं च ॥ २१ ॥

अस्तेर्मिपा सह स्सं इत्यादेशः, पक्षे-धातोः स्वरदीर्घत्वं च । स्सं, आस्सं = भविष्यामि ॥ २१ ॥

भविष्यति मिपा स्सं वा स्वरदीर्घत्वं च—अस्तेर्भविष्यदर्थे मिपा सह स्सं-इत्यादेशो भवति वा । पक्षे-धात्ववयवस्य अकारस्य स्वरस्य दीर्घत्वं च भवति । भविष्यामि—एतस्य स्थाने स्सं-इत्यादेशो, स्सं-इति । पश्चान्तरे-पूर्वस्वरस्य दीर्घत्वे, आस्सं-इति । भविष्यामीत्यर्थः ॥ २१ ॥

भविष्यतीति । अस् धातु को भविष्यत्काल के उत्तम पुरुषैकवचन में मिप के साथ स्सं-यह आदेशरूप होता है विकल्प से । पश्चान्तर में-स्वर को दीर्घ भी होता है । तथा च-स्सं, आस्सं-ये दो रूप होते हैं । इनका अर्थ भविष्यामि = (होऊंगा) यह होता है ॥

स्त्रियामित्थी ॥ २२ ॥

स्त्रीशब्दस्य स्थाने इत्थी इत्यादेशो भवति । इत्थी = स्त्री ॥ २२ ॥

स्त्रियामित्थी—स्त्रीशब्दे अर्थात् स्त्रीशब्दस्य स्थाने इत्थी-इत्यादेशो भवति । इत्थी-स्त्री ॥ २२ ॥

स्त्रियामिति । स्त्रीशब्द के स्थान में इत्थी आदेश होता है । तात्पर्य यह कि 'स्त्री' का इत्थी यह रूपान्तर शौरसेनी में होता है । स्त्री = इत्थी ॥ २२ ॥

एवस्य जेव्व ॥ २३ ॥

स्पष्टम् । जेव्व = एव ॥ २३ ॥

एवस्य जेव्व—एव-इत्यव्ययस्य स्थाने जेव्व-इति प्रयुक्तं भवति । जेव्व = एव ॥ एवस्येति । शौरसेनी में एव इस अव्यय के स्थान पर जेव्व का प्रयोग होता है । एव = जेव्व ॥ २३ ॥

इवस्य विअ ॥ २४ ॥

सुगमम् । विअ = इव ॥ २४ ॥

इवस्य विअ—इव-इत्यव्ययस्य स्थाने विअ-इति प्रयुज्यते । विअ=इव ॥ २४ ॥ इवस्येति । इस भाषा में इव-इस अव्यय के स्थान में विअ का प्रयोग किया जाता है । जैसे—विअ = इव । वावडो विअ = व्यापृत इव । वावडो की सिद्धि 'व्यापृते डः' १२-४ सूत्र में स्पष्ट की गई है ॥ २४ ॥

अस्मदो जसा वअं च ॥ २५ ॥

अस्मदो जसा सह वअं इत्यादेशः, चकारात् अम्हेऽपि भवति । वअं, अम्हे = वयम् ॥ २५ ॥

अस्मदो जसा वअं च—जसा सह अस्मद्-शब्दस्य वअं इत्यादेशो भवति, चकारात् अम्हे-अपि भवति । वअं, अम्हे = वयम् ॥ २५ ॥

अस्मद् इति । अस्मद्-शब्द को जस् के साथ वअं-आदेश होता है । चकारग्रहण से 'अम्हे जशसोः' ६-४३ से नित्य प्राप्त अम्हे को केवल जस् पर रहते विकल्प से करता है । वयम्-प्रकृत से वअं-आदेश करने पर, वअं । चकार से अम्हे भी होता है तब,

अग्ने। वयं-इस संस्कृत का 'कगचज०' से प्रायिक लोप करने पर भी वअं-होगा। केवल भाषा-वैशिष्ट्य के सूचनार्थ यह सूत्र है ॥ २५ ॥

सर्वनाम्नां डेः सित्वा ॥ २६ ॥

सर्वनाम्नां डेः सप्तम्येकवचनस्य स्थाने सित्वा इत्यादेशो भवति। सव्वसित्वा। इदरसित्वा। सर्वस्मिन्। इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

सर्वनाम्नां डेः सित्वा—सर्वनामसंज्ञकानां शब्दानां परस्य सप्तम्येकवचनस्य डेः-इत्यस्य स्थाने सित्वा-इत्यादेशो भवति। सव्वसित्वा = सर्वस्मिन्। इदरसित्वा = इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

सर्वेति। सर्वनामसंज्ञक शब्दों से विहित सप्तमी एकवचन डि प्रत्यय के स्थान पर सित्वा यह आदेश होता है। सर्वशब्द से डि करने पर सर्व+डि-इस दशा में प्रकृत सूत्र से डि को सित्वा, 'सर्वत्र लवराम्' ३-३ से रलोप, और 'शेषा०' ३-५० से वद्धित्व, सव्वसित्वा = सर्वस्मिन्। इतर से डि होने पर उक्त सूत्र से डि को सित्वा, 'अनाद्यो०' १२-३ से त को द, इदरसित्वा = इतरस्मिन् ॥ २६ ॥

धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम् ॥ २७ ॥

शौरसेन्यामेव। भावे-सासाअसि। किं दाणि दासीएपुत्ता! दुग्भि-क्खकाले रुढरंको विअ उद्धकं सासाअसि ऐसा सा सेत्ति। किमिदानीं दास्याः पुत्र! दुग्भिक्षकाले वृद्धरङ्क इव ऊर्ध्वकं श्वासायसे, एषा सा सेति। कर्तरि-अज्ज वन्दामि=आर्य्य वन्दे। कर्मणि-कामीअदि। अदांज्जेव कामीअदि = अतएव काम्यते ॥ २७ ॥

धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम्—धातोः शौरसेन्यामेव भावे, कर्तरि, कर्मणि च परस्मैपदं भवति, नात्मनेपदम्। भावे, सासाअसि। ग्रन्थान्तरोदाहरणं यथा—किं दाणि दासीए पुत्ता! दुग्भिक्षकाले रुढरंको विअ उद्धकं सासाअसि, एसा सा सेत्ति। किमिदानीं दास्याः पुत्र! दुग्भिक्षकाले वृद्धरङ्क इव ऊर्ध्वकं श्वासायसे, एषा सा सेति। कर्तरि, अज्ज! वन्दामि = आर्य्य! वन्दे। कर्मणि, कामीअदि। अदो जेव्व कामीअदि= अत एव काम्यते ॥ २७ ॥

धातोरिति। शौरसेनी भाषा में ही भाव, कर्तृ, कर्म में धातु से परस्मैपद होता है अर्थात् प्राप्त आत्मनेपद नहीं होता। भाव में-श्वासायसे का सासाअसि, 'शेषोः सः' से स, 'सर्वत्र लवराम्' से व-य-लोप, उक्त से परस्मैपद, अतएव 'सि'। कर्त्रर्थ में-वन्द धातु आत्मनेपदी होने पर उक्त नियम से परस्मैपद, वन्दे का वन्दामि। कर्म में-काम्यते का कामीअदि, परस्मैपद, त को इत्व-इत्यादि ॥ २७ ॥

१. केचित् 'सर्वनाम्नां डेः'। सर्वनामशब्दानां चतुर्थ्येकवचनस्य वअं इत्यादेशो भवति। सव्ववअं। कवअं। महवअं। तुहवअं। सर्वस्मै। कस्मै। मह्वस्म। तुभ्यस्। ततः 'सित्त्वोर्धात्वो'-रित्यादि-इत्याहुः। का० पा०।

अनन्त्य एच्च ॥ २८ ॥

अन्त्यभिन्ने वर्णे एत्वं च भवति । करेदि ॥ २८ ॥

अनन्त्य एच्च—अन्त्यवर्णाभिन्ने वर्णे एत्वं च भवति । करोति = करेदि । कृञ्-धातोर्लोटि प्रथमपुरुषैकवचने तिप्रत्यये परे 'डुकृञः करः' १२-१५ इति सूत्रेण कृञः करादेशे, 'अनाद्यो'रिति १२-३ सूत्रेण तकारस्य दकारे, प्रकृतसूत्रेण कर-इति रकारोत्तरवर्तिनोऽकारस्य एत्वे, करेदि ॥ २८ ॥

अनन्त्य इति । अन्त्य से भिन्न वर्ण को एत्व होता है । करेदि-'डुकृञः करः' से कर, प्रकृत से एत्वं, 'अनाद्योः' से त को द, करेदि = करोति ॥ २८ ॥

मिपो लोटि च ॥ २९ ॥

मिपश्चैत्वं भवति लोटि परतः^१ ॥ २९ ॥

मिपो लोटि च—लोटः स्थानिकस्य मिपोऽपि एत्वं भवति । करए = करवाणि । मिप एत्वे रूपमिदम् ॥ २९ ॥

मिप इति । लोट् के स्थान में डुप् मिप् को एकार हो । कृञ-धातु से लोट्, उसके स्थान में उत्तमपुरुषैकवचन में मि होने पर 'डुकृञः करः' से कर, प्रकृत से मिप् के मि को एत्व, करए = करवाणि ॥ २९ ॥

आश्चर्यस्याच्चरिञ्चं ॥ ३० ॥

आश्चर्य इत्यस्य अच्चरिअमित्यादेशः । अहह, अच्चरिअं अच्चरिअं ॥ ३० ॥

आश्चर्यस्याच्चरिञ्चं । आश्चर्यम्-इत्यस्य स्थाने अच्चरिञ्चं-इत्यादेशो भवति । अहह ! अच्चरिञ्चं अच्चरिञ्चं = अहह ! आश्चर्यमाश्चर्यम् ॥ ३० ॥

आश्चर्यस्येति । आश्चर्यम् के स्थान पर अच्चरिअं यह आदेश होता है । अर्थात् आश्चर्यम्-को अच्चरिअं निपातवत् आदेश होता है । अहह ! आश्चर्यमाश्चर्यम्-का 'अहह ! अच्चरिअं अच्चरिअं'-ऐसा बनता है ॥ ३० ॥

प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु ॥ ३१ ॥

दोलादिषु प्रकृतिवद्भावो भवति ॥ ३१ ॥

प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु । दोला-दण्ड-दशन-शब्देषु प्रकृतिवद्भावो भवति । एषु त्रिष्वपि शब्दरूपेषु 'दोलादण्डदशनेषु ङः' २-२५ इति सूत्रात् ङत्वे, दशनशब्दे सत्वे च प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण प्रकृतिवद्भावान्नादेशान्तराणि । दोला, दण्डो, दशनो-इति रूपाणि भवन्ति शौरसेन्याम् ॥ ३१ ॥

१. 'अन्त्ये एव' । सिन्वोर्धातोर्भावादिषु विहितं यत् परस्मैपदं तदन्त्यवर्णस्य एव भवति । इति केचित् । का० पा० । गच्छदे । गच्छदि । हे० ।

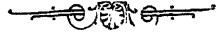
२. 'मिपो लोटि च' । लोटि परतोऽन्त्ये मिप एव भवति । अहं करवामि, अहं गच्छामि । अहं करवाणि, गच्छानि इति केचिद् व्याचक्षुः । का० पा० ।

३. प्राकृतो-इति प्राकृतः शब्दः प्रयोक्तव्यः इति च व्याचक्षुः । का० पा० ।

प्रकृत्येति । शौरसेनी-भाषा में दोला, दण्ड तथा दशन-इन शब्दों को प्रकृतिज्ञाव होता है अर्थात् इनका रूपपरिवर्तन नहीं होता । इन तीनों शब्दों में 'दोलादण्डदशनेषु डः' २-३५ सूत्र से दकार को डकार प्राप्त था तथा दशनशब्द में 'शषोः सः' २-४३ से श को सत्व भी प्राप्त था, परन्तु प्रकृत सूत्र से प्रकृतिवज्ञाव होने से ये कार्य नहीं होंगे । दण्डो-दशनो, में सुप्-प्रत्ययसम्बन्धी सु को 'अन ओत्०' ५-१ से ओत्व होगा । उदाहरण ये हैं—दोला । दण्डो । दशनो । इति ॥ ३१ ॥

शेषं महाराष्ट्रीवत् ॥ ३२ ॥

इति श्रीवररुचिकृतेषु सूत्रेषु द्वादशः परिच्छेदः ।

१. पूर्वस्य पुरवः ८।४।२७० । शौरसेन्यां पूर्वशब्दस्य पुरव इत्यादेशो वा भवति । अपुरवं नाडयं । अपुरवागर्दं । पक्षे—अपुव्वं पदं । अपुव्वागर्दं ।

विरिचेचोः ८।४।२७३ । त्यादीनामाद्यत्रयास्य आद्यस्येचेचौ ८।३।१३१ । इति विहितयोरि-
चेचोः स्थाने दिर्भवंति । वेति निवृत्तम् । नेदि । देदि । भोदि । द्वेदि ।

अतो देश् ८।४।२७४ । अकारात्परयोरिचेचयोः स्थाने देश्काराद् दिश्च भवति । अच्छदे । अच्छदि । गच्छदे । गच्छदि । रमदे । रमदि । किञ्जदे । किञ्जदि । अत इति किम् ? वसु-
आदि । नेदि । भोदि ।

भविष्यति स्तिः ८।४।२७५ । शौरसेन्यां भविष्यदर्थे विहिते प्रत्यये परे रिर्भवंति ।
हिस्साहामपवादः ।

इदानीमो दाणिं ८।४।२७७ । शौरसेन्यामिदानीमः स्थाने दाणिनित्यादेशो भवति ।
अनन्तरं करणीयं दाणिं आणवेदु अय्यो । व्यत्ययात्प्राकृतेऽपि अन्नदाणि वोहिं ।

तस्मात्ता ८।४।२७८ । शौरसेन्यां तस्माच्छब्दस्य ता इत्यादेशो भवति । ता जाव पवि-
सामि । ता अलं एदिणा माणेण ।

मोऽन्त्याण्णो वेदेतोः ८।४।२७९ । शौरसेन्यामत्यान्मकारात्पर इदेतोः परयोर्णकारागमो वा
भवति । इकारे-जुत्तं णिम् । जुत्तं मिणं । सरिसं णिम्, सरिसं मिणं । एकारे-किं णेदं, किमेदं ।
एवं णेदं, एवमेदं ।

एवार्थे य्येव २८० । स्पष्टम् । मम य्येव बम्मणस्स ।

हञ्जे चेव्याहाने २८१ । शौरसेन्यां चेव्याहाने हञ्जे इति निपातः प्रयोक्तव्यः । हञ्जे
चदुरिके ।

हीमाणहे विस्मये निर्वेदे २८२ । शौरसेन्यां हीमाणहे इत्ययं निपातो विस्मये, निर्वेदे
च प्रयोक्तव्यः । विस्मये-हीमाणहे जीवन्तवक्षा मे जणणी । निर्वेदे-हीमाणहे पलिस्सन्ता हने
एदेण नियमविधिणो दुव्ववसिदेण ।

णं नन्वर्थे २८३ । शौरसेन्यां नन्वर्थे णमिति निपातः प्रयोक्तव्यः । णं अफलोदया । णं अय्य-
मिस्सेहि पुढमं येव आणत्तं । णं भवं मे अगगदो च्छदि । अपर्षे-वाक्यालङ्कारेऽपि दृश्यते ।
नमोत्थु णं । जयाणं, तथाणं ।

अम्महे हर्षे २८४ । शौरसेन्याम् अम्महे निपातो हर्षे प्रयोक्तव्यः । अम्महे एभाए सुम्मिळा-
ए सुपलिगठिदो भवं ।

अनुक्तं कार्यं महाराष्ट्रीवज्ज्ञेयम् । महाराष्ट्रीपदेनात्र प्राकृतस्य ग्रहणं
बोध्यम् ॥ ३२ ॥

(इत्यभिनवायां वृत्तौ द्वादशः परिच्छेदः)

इति श्रीवररुचिप्रणीतसूत्रसहितः श्रीभामहविरचितः प्राकृतप्रकाशः समाप्तः ।

ही-ही विदूषकस्य २८५। शौरसन्धा हा-हा इति निवातो विदूषकाणां हर्षं धीत्ये प्रयाक्तव्यः ।
ही-ही भो ! सम्पन्नो मणोरधो पियदयस्सस्त ।

इहहचोईस्य । इह-शब्दसम्बन्धिनो 'मध्यमस्येत्थाहचौ' (८।१।१४३) इति त्रिहितस्य
हचश्च हकारस्य शौरसैन्यां धो वा भवति । इय । होय । परितावध । पक्षे-इह । होह ।
परिचायह ।

न वा यो र्यः ८।४।२६६। शौरसैन्यां र्यस्य स्थाने र्यो वा भवति । अय्यउत्त ! पय्याकुली-
कदक्षि । पक्षे-अज्जो । पय्याउल्लो । कज्जपरवसो ।

शेषं प्राकृतवत् २८६। इति हेमः ।

अथ मार्कण्डेयमुनीन्द्रकृत-प्राकृतसर्वस्वानुसारि-

सौरसेनी-विशेषकार्याणि प्रदर्शयन्ते-

वेदसो, अङ्गातो-इदभावः । वेतसः, अङ्गारः । वअरं, लवणं, लावणं, चउट्टी, चउदही,
मऊरो, महुओ । ओदभावः-जया, तथा, कुमारी । हस्वाभावः-पिण्डं इत्यादि । सु एदभावः-
किंसुओ, केसुओ = किंशुकम् । तुण्ड-इत्यादिषु ओत्वाभावः । मोती = मुक्ता । पोक्खरम्-
पुष्करम् । पोक्खरिणी = पुष्करिणी । उल्लहलो । ओदभावः । ईदिसं, कीदिसं-पदभावः ।
पुरुषो-इदभावः । जुहुट्टिरो, उवरि अदभावः । वेअणा, देअरो-इदभावः । पओट्टो, वत्वाभावः ।
देव्वं, अहत्वाऽभावः । गोरवं, गउरवं । पोरवो, गोरवो-अउत्वाभावः । आदभावः-कचिद्
भवति-पउरसं । जादिसं । तादिसं । मिओ = मृतः । पिदणा = पृतना । रुक्खो = वृक्षः, नतु
वच्छो । सीअरो (भ) । चंदिआ (म, न) । पताकाभ्यावृत्तगर्भितेभ्योऽन्यस्य तस्य दः ।
पावो = पापः । कवंधो = कबन्धः । (प०, म०, न) । अउव्वं, अवरुवं, अपूर्वम् । जधा ।
मरधो । सोदामिणी-बहुलं न दलोपः । कचिद् । हिअअं । धमौदवदुच्चवायौ मधुरम् ।
(उ० मदुरं) रस्य लः कचिद् । हलिहा । महुरो । सहलं = सफलम् । सहरी = शफरी ।
पासाणो । (ह०, ष०, न) दस, दह-दश । नाभिन-दसरहो । एआरह । वारह । सावो ।
(छ० न) । लङ्गलं । लोहलं । लंगूलं । गत्वाभावः । जट्टो = यष्टी लत्वाभावः । किरातो-चत्वा-
भावः । डज्जमाणो = दक्षमानः । फोडभो = स्फोटकः-खत्वाभावः । उत्थियो-ठत्वाभावः ।
खणो, खीरं, सरिक्खं-खत्वाभावः । सम्महहो-उत्वाभावः । कुम्हण्डो-हत्वाभावः । अहिमणू-
ज्त्वाभावः । जणसेणो = यज्ञसेनः । इक्किअज्जो = इक्षितज्ञः । चिण्हं-न्धाभावः । वाहो,
वप्फो-वाष्पः । मिन्दिवालो, मिण्डिवालो = मिन्दिपालः । अब्बम्हण्णं, अब्बम्हण्णं = अन्नहाण्यम् ।
कण्णआ, कज्जआ कन्याः-लोपाभावः (सन्धौ० ४-१ वत्) । कौदुहलं, थुलं-दित्वाभावः ।
कालाअसो, माअणम्-अलुक् । इदाणि, इदाणि-लुक् वा । मंसं । णुणं । कधं । विहफफदी = बृह-
स्पतिः-मभाऽभावः । पडुत्तणम्-त्तमभावः । डसेः दो एव । कचिद् अदन्तादा अपि । 'तव

शेषं महाराष्ट्रीवत् । 'उक्तादन्यः शेषः' इति नियमादनुकमित्यर्थो लभ्यते । तथा च—अनुक्तं कार्यं शौरसेन्यां महाराष्ट्रीवत् बोध्यम् । महाराष्ट्रीपदेनात्र सामान्य-तया विहितस्य प्राकृतस्य प्रहणं कर्तव्यमिति । महच्च तद्राष्ट्रं च महाराष्ट्रमिति 'आन्महतः समानाधिकरणशो'रित्यान्वे भवति । एवं भारतस्य राष्ट्रस्येति फलितोऽर्थः । तत्रत्यानां भाषा महाराष्ट्रीति, तथा तुल्यमित्यर्थे 'तेन तुल्यं क्रिया चे-द्वति'रिति वत्-प्रत्ययः ॥ ३२ ॥

इति श्री काशीवास्तव्यस्य नाहिन्याचार्यस्य होशिक्षोपनाम्नः श्रीजगन्नाथशास्त्रिणः

कृतौ प्राकृतप्रकाशस्य चान्द्रिकापूरण्यां व्याख्यायां शौरसेनीसमाह्वयो

द्वादशः परिच्छेदः समाप्तमगात् ।

श्रीमहाशान्दः विद्वान्प्रदिपु-श्रीलाऽन्नपूर्णाजनेः

श्रीमहद्धमणभालचन्द्रविशुषोत्तंसामबोधश्रियः ।

काशीवासरतेः कृतौ द्विज-जगन्नाथस्य पूर्तिं गता

व्याख्या 'प्राकृत'-सत्-'प्रकाश'विषये श्रीचन्द्रिकापूरणी ॥ १ ॥

रनेन्दुनाकाशिमिते श्रीमहिक्रमवत्सरे ।

अपूर्यत नभःशुद्धूर्णिमाहुजवासरे ॥ २ ॥

कारणा किलिष्टि सो जणो' । अदन्तान्दरेः—रुखे । इदुद्धयां छेन्मिः—अग्निमि, वाज्मि । इदुद्धयां जसो वो—आदेशाभावः । कइणो = कअओ । माणुओ, माणओ । खियां जस न्दमावः । मालाओ । णईओ । बहूओ । टाळसिळसुळीनामेत्—बालाप । नईप । बहूप । द्वितीयायां मातुः—मादरं । किमादेः खियामीत्वाऽभावः—का । जा । ताए । इमाए । क्कीवे—शसो णि वा, वणाणि—वणाई । इदमादेराम एसि मभावः । तथा—अमा सह इदमः सिमभावः । इमाणं काणं । जाणं । ताणं, एदाणं = एतेषाम् । आस, स्सा, सो, इति विभक्त्यादेशाः, से इति पदादेशश्च न भवति । कस्स । जस्स । तस्स । काए । ताए । इमाए । एदाए । कदो । जदो । नदो । इमादो । कुदो, इदो—इति तु भवतः । आहा, इआ, आहे—इत्यादयस्तु न भवन्ति । कस्सि, कहिं, कत्थ । तस्सि, तहिं, तत्थ । भिननं भवति । इध = इह । इदं वनं, इणं वणं—इति द्वे क्लीबे । इअं बाला । अअं रुक्खो । एसो जणो । अदसशाऽहाभावः । अमु जणो । अमु बहू । अमु वणं । एतदसोळंसिळ्ठ्याम् । अदो । कारणादो । तुमं (त्वं, त्वां वा) तुम्हे (युयम्, युष्मान् वा) । तए (त्वया, त्वयि) । तुम्हेहिं = (युष्माभिः) । तुम्हेहिन्तो = (युष्मभ्यम्, युष्मान्) । तुम्हाणं = युष्माकम् । तुम्हेसु = युष्मासु तुमादो = स्वत् । ते, दे, तुम्ह = (तव) । वो = (युष्मान्, युष्माकम्) । अहं = अहम् । वअं = वयम् । अम्हे = वयम्, —अस्मान् वा । मे = मां । मए = (मया) । मइ = मयि । छसा मज्झादेशाभावः, (मत्) ने, मम, मह । अम्हं, अम्हाणं = (अस्माकम्) । मत्तो, ममादो—अन्यं न भवन्ति । शयोः पर-स्मैपदमेव । त्रिष्वपि कालेषु लडेव प्रायेण । त्यादेस्तस्य दः—गच्छदु भोदि—इत्यादि । बहुन्वे तस्य धः । उचमे मिपा सह स्तमेव = गमिस्सं इ० । धातुतिष्ठोर्मध्यविहिता ज्ञ, ज्ञ इ इति

शेषमिति । शौरसेनी में अनुक्त कार्य महाराष्ट्री = भारतीय राष्ट्र की भाषा के समान अर्थात् पूर्वोक्त सर्वसाधारण प्राकृत-नियमों से सिद्ध भाषा की तरह होते हैं—ऐसा समझ कर ग्रहण करना चाहिए ॥ ३२ ॥

इति श्री प्राकृतप्रकाशस्य प्रदीपाभिधस्य हिन्दीसरलन्याख्यानस्य द्वादशः परिच्छेदः ।

त्रयः, तिळां स्थाने ज्ज, ज्जा इत्युभौ च, सोच्छ-इत्यादयश्च न भवन्ति । देहि । भोदि । करि-
स्सदि इत्यादि । भू = भो, हो । भोदि, भविस्सदि । क्ते-भूः । भूदं । वृशेः पेच्छ-पेच्छदि ।
ब्रुवो ब्रुच्च-ब्रुच्चदि । कथेः कथः-कथेदि । घ्रातेः जिग्घ-जिग्घदि । भातेर्भाभः-भाभदि ।
शृजेः फुंसः = फुंसदि । घूर्णेः घुम्मः-घुम्मदि । स्तोतुः थुणः-थुणदि । भियो भा-भादि ।
सुजतेः पसः-पसदि । लटि दाअः-दइस्सदि । चर्चेः चव्वः । चव्वदि । ग्रहेर्गेण्हः । गेण्हदि ।
ग्रहेर्यपा सह गेज्झ-वेप्पौ गेज्झदि, वेप्पदि । शक्रोतेः सक्कुणसक्कौ-सक्कुणादि, सक्कदि ।
न्लायो-मिआअदि । उदा सह तिष्ठतेः उत्थः-उत्थेदि । स्वपेः सुअः-सुअदि । शीङ् सुआदि ।
रथेः-रोवदि । रुदेः-रोददि । मज्जेः-बुद्धिदि । दुहादीनां यका सह दुब्भादयो न-दुहीअदि ।
बहीअदि, लिहोअदि । भिपफो-(भीष्मः) सत्तुग्घो (शत्रुघ्नः) जेत्तिकं यावत् (तेत्तिकं)
यत्तिकं । भट्टा । धूदा । दुहिदिअ । इत्थी । भादा, भादुओ जमादा, जामादुओ इत्यादयः ।
दउत्ति-द्राग् । कखु-निश्चये विन्दुनः परे तु खु इत्येव । तं खु भणामि इत्यादि । व्व-इव ।
चन्दो व्व । उज्जेव पवार्ये । विन्दोः परे, तं जेव । तंजेव्व इति । णं-ननु । विअ = इव ।

इति डवरालोपाह्वेन श्रीउदयरामशास्त्रिणा कृता टिप्पणी समाप्ता ।

प्राकृतप्रकाशस्य पाठान्तरसहितः सूत्रपाठः ।

तत्र प्रथमः परिच्छेदः

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- १ आदेरतः
- २ आ समृद्ध्यादिषु वा
- ३ इदीषत्पकस्वमवेतसव्यजनमृदङ्गा-
ङ्गारेषु
(इदीषत्पकस्वमवेतसव्यजन-
मृदङ्गाङ्गारेषु च)
- ४ लोपोऽरण्ये
- ५ ए शय्यादिषु
(ए च शय्यादिषु)
- ६ ओ बदरे देन
- ७ लवणमल्लिकयोर्वेन
- ८ मयूरमयूखयोर्वा वा
- ९ चतुर्थीचतुर्दशस्तुना
- १० अदातो यथादिषु वा
- ११ इत्सदादिषु
- १२ इत् एत् पिण्डसमेषु
- १३ अत् पथिहनिद्रापृथिवीषु
- १४ इतेस्तः पदादेः
- १५ उदिष्ठवृश्चिकयोः
- १६ ओ च द्विधाकृजः
- १७ ईत् सिंहजिह्वयोश्च

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ॐ ऊदुत उपसर्गे विसर्जनीयेन
- ॐ ईदितः
- १८ इदीतः पानीयादिषु
- १९ एन्नीडापीडकीदृगीदृशेषु
- २० उत ओत् तुण्डरूपेषु
(उत ओत् तुण्डसमेषु)
- २१ उल्लूजले त्वा वा
- २२ अन्मुकुटादिषु
- २३ इत्पुरुषे रोः
- २४ उदूतो मधूके
(उदूतो मधूकादिषु)
- २५ अद् दुकूले वा लस्य द्वित्वम्
- २६ एन्नूपुरे
- २७ ऋतोऽत्
- २८ इहव्यादिषु
(इहव्यादिषु वा)
- २९ उदृत्वादिषु
- ३० ऋ रीतिः
- ३१ क्विच्युक्तस्यापि
- ३२ वृत्ते वेन र्वा
- ३३ लृतः कलस इलिः

( ) एतत्कोष्ठकान्तर्गतः पाठः 'चन्द्रिका'व्याख्यासंमतः—इति ज्ञेयम् ।

ॐ पाठान्तरेण रूपान्तरं प्राप्तानां सूत्राणां पाठान्तराणि संजीवन्त्यादिसंमतया नवीनया 'चन्द्रिका'समाख्यया व्याख्यया संमतानि सूत्राणि ॐ एतच्चिह्नेन दर्शितानि ।

१. पुस्तकान्तरे तु—'अयुक्तस्य रिः'—इति पाठः । द्वयोरनयोः सूत्रयोः स्थाने सूत्रमेकमिदम् ।

सूत्राङ्काः	सूत्राणि
३४ एत् इद्वेदनादेवरयोः	
४५ ऐत् एत्	
३६ दैत्यादिष्वह्	
(दैत्यादिष्वहत्)	
३७ दैवे वा	
३८ हत् सैन्धवे	
३९ हँद् धैर्ये	

सूत्राङ्काः	सूत्राणि
४० ओतोऽद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः	
(ओत् उद्वा प्रकोष्ठे कस्य वः)	
४१ औत् औत्	
४२ पौरादिष्वउ	
(पौरादिष्वउत्)	
४३ आ च गौरवे	
(आञ्च गौरवे)	
४४ उत्सौन्दर्यादिषु	

द्वितीयः परिच्छेदः

१ अयुक्तस्थानादौ	
२ कगचजतदपथवां प्रायो लोपः	
३ यमुनायां मस्य	
४ स्फटिकनिकषचिकुरेषु कस्य हः	}
५ शीकरे मः	
(स्फटिकनिकषचिकुरशीकरेषु को हः)	
६ चन्द्रिकायां मः	
७ ऋत्वादिषु तो दः	
८ प्रतिस्वरवेतसपताकासु ङः	
(प्रतिवेतसपताकासु ङः)	
९ वसतिभरतयोर्हं	
१० गर्भिते णः	
११ ऐरावते च	
(ऐरावते वा)	
१२ प्रदीप्तकदम्बदोहदेषु दो लः	
१३ गद्गदे रः	
१४ सङ्ख्यायां च	
१५ पो वः	
१६ आपीढे लः	
१७ उत्तरीयानीययोज्जो वा	
(उत्तरीयानीययोर्यो ज्जो वा)	

१८ छायायां हः	
१९ कवन्धे बो मः	
२० टो ङः	
२१ सटाशकटकैटभेषु ङः	
२२ स्फटिके लः	
२३ ङस्य च	
२४ ठो ङः	
२५ अङ्कोले ल्लः	
(अङ्कोटे ल्लः)	
२६ फो भः	}
२७ खघथघभां हः	
(खघथघफभां हः)	
२८ प्रथमशिशिलनिषधेषु ङः	
२९ कैटभे वः	
३० हरिद्रादीनां रो लः	
३१ आदेर्यो जः	
३२ यष्ट्यां लः	
३३ किराते चः	
३४ कुब्जे खः	
३५ दोलादण्डदशनेषु ङः	
३६ परुपपरिघपरिखासु फः	

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ३७ पनसेऽपि
(चन्द्रिकायां नास्ति सूत्रमिदम्)
३८ विसिन्यां भः
३९ मन्मथे वः
४० लाहले णः
(लाहललाङ्गललाङ्गूलेषु वा णः)
४१ षट्श्रावकसप्तपर्णानां छः
(षट्श्रावसप्तपर्णेषु छः)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ४२ नो णः सर्वत्र
(नो णः)
४३ शपोः सः
४४ वंशादिषु हः
४५ संज्ञायां वा
४६ दिदले षस्य
४७ रनुषायां षहः

तृतीयः परिच्छेदः

- १ उपरि लोपः कगडतदपषसाम्
२ अधो मनयाम्
३ सर्वत्र लवराम्
४ द्वे रो वा
५ सर्वज्ञतुल्येषु जः
६ श्मश्रुश्मसानयोरादेः
७ मध्याह्ने हस्य
८ ह्रह्रह्रेषु नलमां स्थितिरुध्वम्
९ युक्तस्य
१० ष्टस्य ठः
११ अस्थनि
१२ स्तस्य थः
१३ स्तग्ने
(तः स्तग्ने)
१४ स्तग्ने खः
१५ स्थाणान्नहरे
१६ स्फोटके
(चेटके च)
१७ र्यशायामिमन्युषु जः
१८ तूर्यधैर्यसौन्दर्याश्चर्यपर्यन्तेषु रः
१९ सूर्ये वा

- २० चौर्यमेषु रिञ्
(चौर्यमेषु रिञः)
२१ पर्यस्तपर्यागसौकुमार्येषु लः
२२ तंस्य टः
२३ पत्तने
(मृत्तिकापत्तनयोश्च)
२४ न धूर्तादिषु
२५ गर्ते डः
२६ गर्दभसंमर्दवितदिदिच्छर्दिषु र्स्य
२७ त्यथ्यद्यां चङ्गजाः
२८ ध्यह्यो क्षः
(ध्यह्ययोर्ज्ञः)
२९ षकस्कक्षां खः
३० अक्ष्यादिषु चङ्गः
३१ क्षमःवृक्षक्षणेषु वा
(क्षमावृक्षक्षणेषु वा)
३२ ष्यपक्षमविस्मयेषु ग्हः
३३ ह्रस्वणचणशनां षहः
३४ चिह्ने न्यः
३५ एपस्य फः
३६ स्पस्य सर्वत्र स्थितस्य
(स्पस्य)

सूत्राङ्काः	सूत्राणि
३७	सि च (चन्द्रिकायां सूत्रमिदं नास्ति)
३७	बाष्पेऽश्रुणि हः
३९	कार्षापणे
४०	श्चत्सप्सां छः
४१	वृश्चिके ङ्छः
४२	नोत्सुकोत्सवर्थोः
४३	न्मो मः
४४	अज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशेषु णः (अज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशसु णः)
४५	तालवृन्ते षट्:
४६	भिन्दिपाले ण्डः
४७	विह्वले भहौ वा (विह्वले भो वा) छ आदेश्च
४८	आत्मनि चः
४९	कमस्थ
५०	शेषादेशयोर्द्वित्वमनादौ
५१	वर्गेषु युजः पूर्वः (वर्गेषु युजः पूर्वः)
५२	नीडादिषु

सूत्राङ्काः	सूत्राणि
५३	आम्रताम्रयोर्वः
५४	न रहोः
५५	आडो ज्ञस्य (आडो ज्ञादेशस्य)
५६	न विन्दुपरे (चन्द्रिकायां नास्ति)
५७	ममाले वा
५८	सेवादिषु च
५९	विप्रकर्षः (विकर्षः)
६०	छिष्टरिष्टरत्नक्रियाशाङ्गेषु तत्स्वरवत्पूर्वस्य
६१	कृष्णे वा
६२	हः श्रीहीक्रीतकृान्तच्छेःशम्लान- स्वप्नस्पर्शहर्षार्हगर्हेषु (इत् श्रीहीकृान्तच्छेःशम्लानस्वप्न- स्पर्शादर्शहर्षार्हेषु)
६३	अः अमाशलाद्ययोः
६४	सेहे वा
६५	उः पद्मतन्वीसमेषु
६६	ज्यायामीत्

चतुर्थः परिच्छेदः

१	सन्धावचामल्लोपविशेषा बहुलम् (सन्धावचामल्लोपविशेषा बहुलम्)	६	अन्यहलः (अन्यस्य हलः)
२	उदुम्बरे दोर्लोपः (उदुम्बरे दोर्वा लोपः)	७	स्त्रियामात्
३	कालायसे यस्य वा (कालायसे यस्य)	८	रो रा
४	भाजने जस्य	९	न विद्यति
५	यावदादिषु वस्य	१०	शरदो दः (शरदोऽत्)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ११ दिक्प्रावृषोः सः
 १२ मो बिन्दुः }
 १३ अचि मश्च }
 (मो बिन्दुरचि वाऽलोपश्च)
 १४ नजोर्हलि
 (नङोर्हलि)
 १५ वक्रादिषु
 १६ मांसादिषु वा
 (मांसादिषु)
 १७ ययि तद्वर्गान्तः
 (कपि तद्वर्गान्तः)
 १८ नसान्नप्रावृट्शरदः पुंसि
 (नमन्तप्रावृट्शरदः पुंसि)
 १९ न शिरोनभसी
 २० पृष्ठाक्षिप्रशनाः स्त्रियां वा
 २१ ओदवापयोः
 २२ तल्लत्वयोर्दात्तणौ
 २३ क्त्व ऊणः
 (क्त्व तूण)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- २४ वृण इरः शीले
 (वृण इर शीले)
 २५ आत्त्रिब्रह्मोह्वालवन्तेन्ता ननुपः
 ❀ स्वार्थे को वा
 २६ विद्युत्पीताभ्यां वा लः
 (विद्युत्पीतयोर्लः)
 २७ वृन्दे वो रः
 (वृन्दे दो वः)
 २८ करण्वां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः
 २९ आलाने लनोः
 ❀ महाराष्ट्रे हरोः
 ३० बृहस्पतौ बहोर्भञ्जौ
 (बृहस्पतौ बहोर्भञ्जौ)
 ३१ मलिनेरिलौ वा
 ३२ गृहे घरोऽपतौ
 (गृहस्य घरोऽपतौ)
 ३३ दाढादयो बहुलम्

पञ्चमः परिच्छेदः

- १ अत् ओत् सोः
 २ जश्शसोर्लोपः
 ३ अतोऽमः
 (असोऽमः)
 ४ टामोर्णः
 ५ भिसो हिं
 ६ ङसेरादोदुहयः
 ७ भ्यसो हिन्तो-सुन्तो
 ८ स्सो ङसः
 ९ डेरेम्मी
 १० सुपः सुः

- ११ जश्शसुडस्याम्सु दीर्घः
 (जसुडस्याम्सु दीर्घः)
 १२ ए च सुप्यङ्ङिसोः
 (ए सुप्यङ्ङिसोः)
 १३ क्चिद् ङमिङ्योर्लोपः
 (क्चिदपि लोपः)
 १४ इद्दुतोः शसो णो
 १५ ङसो वा
 १६ जसश्च ओ यूत्वम्
 (जस ओ वो वाऽत्वं च)
 १७ टा णा

- सूत्राङ्काः सूत्राणि
 १८ सुभिरसुप्सु दीर्घः
 १९ स्त्रियां शस उदोतौ
 २० जसो वा
 २१ भमि ह्रस्वः
 २२ टाङ्सुडीनामिदेददातः
 २३ नातोऽदातौ
 २४ आदीतौ बहुलम्
 २५ न नपुंसके
 (नास्तीदं चन्द्रिकायाम्)
 २६ इज्जशसोर्दीर्घश्च
 (इं जशसोर्दीर्घश्च)
 २७ नामन्त्रणे साचोखदीर्घविन्दवः
 २८ स्त्रियामात एत्
 (आत ए)
 २९ ईदूतोर्ह्रस्वः
 ३० सोर्बिन्दुर्नपुंसके
 (नपुंसके सोर्बिन्दुः)
 ३१ ऋत आरः सुपि
 ३२ मातुरात्
 (मातुरा)
 ३३ उज्जशसुटाङ्सुप्सु वा
 (उ जशसुटाङ्सु वा)

- सूत्राङ्काः सूत्राणि
 ३४ पितृभ्रातृजामातृणामरः
 ३५ आ च सौ
 ३६ राज्ञश्च
 (राज्ञः)
 ३७ आमन्त्रणे वा विन्दुः
 (आमन्त्रणे विन्दुर्वा)
 ३८ जशसुङसां गो
 ३९ शस एत्
 (शस एच्च)
 ४० आमो णं
 (अमो णं)
 ४१ टा णा
 ४२ ङसश्च द्वित्वं वान्त्यलोपश्च
 (ङमश्च द्वित्वं वा जलोपश्च)
 ४३ इदद्वित्वे
 ४४ आ णोणमोरङ्सि
 ४५ आरमोऽप्पाणो वा
 ४६ इत्वद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे
 (इद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे)
 ४७ ब्रह्माद्या आरमवत्
 (ब्रह्माद्योऽप्येवम्)

षष्ठः परिच्छेदः

- १ सवादेर्जस एत्वम्
 (सवादेः)
 (जस एत्) } चन्द्रिकायां सूत्रद्वयम्
 २ ङेः सिस्मित्याः
 ३ इदमेतर्कियत्तद्गृष्टा इणा वा
 ५ आम एसि
 ५ कियत्तद्गृथो ङस आसः
 (कियत्तद्गृथो ङस आस)

- ६ ईद्गृथः ससा-से
 ७ डेर्हि
 ८ आहे-इभा काले
 ९ सौ दो ङसेः
 (ओत्तोदो ङसेरनिदमः)
 १० तद ओश्च
 ११ ङसा से }
 (तदो ङसा से वा स्त्रियामपि)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- १२ आमा सिं
(आमः सिं)
- १३ किमः कः
- १४ इदम इमः
- १५ रसस्तिमोरद्वा
(अं र्सिस्सयोर्वा)
- १६ डेर्नेन हः
(डेर्नेन हः)
- १७ न त्थः
- १८ नपुंसके स्वमोरिदमिणमिणमो
- १९ एतदः सावोत्वं च
(एतदः सोरोत्वं च)
- २० त्तो डसेः
- २१ त्तोत्थयोस्तलोपः
(त्तोत्थयोस्तस्य लोपः)
- २२ तदेतदोः सः सावनपुंसके
- २३ अदसो दो सुः
- २४ हश्च सौ
- २५ पदस्य
- २६ युष्मदस्तं तुमं
- २७ तुं चामि
- २८ तुज्जे-तुग्हे जसि
(तुज्जे-तुज्ज-तुग्हे जसि)
- २९ वो च शसि
- ३० टाडयोस्तद्-तए-तुमए-तुमे
(टाडयोस्तद्-तए-तुमइ-तुमए-तुमे)
- ३१ डसि तुमो-तुह-तुज्ज-तुग्ह-तुग्माः
(डसि तुमो-तुह-तुज्ज-तुव-तुग्हाः)
- ३२ आडि च ते दे
- ३३ तुमाइ च
- ३४ तुज्जेहिं-तुग्हेहिं-तुग्मेहिं भिसि
(तुज्जेहि-तुग्मेहि-तुग्हेहि भिसि)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

- ३५ डसौ तत्तो-तद्दत्तो-तुमादो-तुमादु-
तुमाहिं
(डसौ तत्तो-तद्दत्तो-तुमाओ-तुमाइ-
तुमाहि वा)
- ३६ तुग्हाहिंतो-तुग्हासुंतो भ्यसि
(तुज्जाहिंतो-तुज्जासुंतो भ्यसि)
- ३७ वो-भे-तुज्जाणं-तुग्हाणमामि
(वो-ते-तुज्जाणं-तुग्हाणमामि)
- ३८ डौ तुमग्मि
(तुमग्मि च डौ)
- ३९ तुज्जेसु-तुग्हेसु सुपि
(तुज्जेसु-तुग्भेसु-तुग्हेसु सुपि)
- ४० अस्मदो हमहमहअं सौ
- ४१ अहम्मिरमि च
(अम्मिरमि च)
- ४२ मं ममं
(मं-ममं च)
- ४३ अग्हे जरसोः
- ४४ णो शमि
(णो च शमि)
- ४५ आडि मे-ममाइ
- ४६ डौ च मह-मए
- ४७ अग्हेहिं भिसि
- ४८ मत्तो-मद्दत्तो-ममादो-ममादु-ममाहि
डसौ
(मत्तो-मद्दत्तो-ममाओ-ममाउ-
ममाहि डसौ)
- ४९ अग्हाहिंतो-अग्हासुंतो भ्यसि
- ५० मे-मम-मह-मज्ज डसि
- ५१ मज्जणो-अग्ह-अग्हाणमग्हे आमि
- ५२ ममग्मि डौ
- ५३ अग्हेसु सुपि

सूत्राङ्काः	सूत्राणि
५४	द्वेदो
५५	त्रेस्ति (त्रेस्ती)
५६	तिणिण जश्शस्भ्याम् (तिणि जश्शस्भ्याम्)
५७	द्वेदुवे-दोणि वा (द्वेदुवे-दोणि)
५८	चतुरश्चत्तारो-चत्तारि

सूत्राङ्काः	सूत्राणि
५९	एषामामो ष्हं
६०	शेषोऽदन्तवत् (शेषाददन्तवत्)
६१	न छिडस्योरेदातौ
६२	ए भ्यसि
६३	द्विवचनस्य बहुवचनम्
६४	चतुर्थ्याः षष्ठी
७	कचिन्न तादर्थ्यं

सप्तमः परिच्छेदः

१	तातिपोरिदेतौ
२	थास्सिपोः सि-से (सिप्यासोः सि-से)
३	इड्मिपोर्मिः (इण्मिपोर्मिः)
४	न्तिहेत्थामोमुमा बहुषु
५	अत ए से
६	अस्तेल्लोपः
७	मिमोसुमानामथो हश्च
८	यक ईअइज्जौ (यक इअइज्जौ)
९	नान्त्यद्वित्वे
१०	न्तन्नाणौ शतुशानचोः
११	ई च छियाम्
१२	धातोर्भविष्यति हिः
१३	उत्तमे स्सा-हा च
१४	मिना रसं वा
१५	मोसुमैर्हिस्सा-ह्रिस्था
१६	कृदाश्रुवचिगमिरुदिद्विसिविदिरूपाणां काहं-दाहं-सोच्छं-वोच्छं-गच्छं-रोच्छं- दच्छं-वेच्छं

(कृदाश्रुवचिगमिरुदिद्विसिरूपाणां काहं-दाहं-सोच्छं-वोच्छं-गच्छं-रोच्छं- दच्छं)
१७ श्वादीनां त्रिष्वप्यनुस्वारवर्जं हि- लोपश्च वा (श्वादीनां त्रिष्वनुस्वारवर्जं हिलो- पश्च वा)
१८ उ-सु-मु विध्यादिष्वेकस्मिन्
१९ तु-ह-मो बहुषु
२० वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्ज्जा वा (वर्तमानभविष्यदनद्यतनयोश्च ज्ज-ज्जा वा)
२१ मध्ये च
२२ नानेकाचः
२३ ईअ भूते
२४ एकाचो हीअ
२५ अस्तेरासिः (आसिरस्तेः)
२६ णिच एदादेरत आत् (णिच एदादेरात्)
२७ आवे च

सूत्राङ्काः सूत्राणि

(आवे वा)

२८ आविः क्तकर्मभावेषु वा

(आविः क्तभावकर्मसु वा)

२९ नैदावे

सूत्राङ्काः सूत्राणि

३० अत आ मिति वा

३१ इच्च बहुषु

३२ के

३३ ए च क्त्वातुमुन्तव्यभविष्यत्सु

३४ लादेशे वा

अष्टमः परिच्छेदः

१ भुवो हो-हुवो

(भुवो होहुवौ)

२ क्ते हुः

(क्ते हू)

३ प्रादेर्भवः

४ स्वरस्तुवरः

५ क्ते तुरः

(चन्द्रिकायां नास्ति)

६ घुणो घोळः

(घुणो घोळघुम्भौ)

७ णुदो णोह्लः

८ दूळो दूमः

(चन्द्रिकायां नास्ति)

९ पटेः फलः

१० पदेः पालः

(चन्द्रिकायां नास्ति)

११ वृषकृषमृषहृषामृतोऽरिः

(वृषादीनामृतोऽरिः)

१२ ऋतोऽरः

(भन्ते अरः)

१३ कृजः कुणो वा

(कृजः कुण च)

१४ जृभो जर्मभाजः

(जृभेर्जर्भा)

१५ ग्रहेर्गोणहः

१६ वेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु

(वेत् क्त्वातुमुन्तव्येषु)

१७ कृजः का भूतभविष्यतोश्च

१८ स्मरतेर्भरसुमरौ

१९ भियो भावीहौ

२० जिघ्रतेः पापाभौ

(चन्द्रिकायां नास्ति)

२१ ग्लै वावाभौ

(ग्लो वा-वाभ)

२२ तुपस्थिपः

(तुपस्थिप्पः)

२३ ज्ञो जाणमुणौ

⊗ घटेर्गाहः

⊗ समो गलः

⊗ स्रसो रहसः

⊗ नेः सदः सज्जः

⊗ आडो रभेर्दवः

⊗ उदि शलेः थल्लो वा

⊗ पिवतेर्घोटः

२४ जल्पेर्लोमः

२५ छाध्यागानां टाभ-झाभ-गाभाः

२६ टाझ्यागाश्च वर्तमानभविष्यद्विध्या-

द्येकवचनेषु

- सूत्राङ्कः सूत्राणि
 (ठाशागाश्च भविष्यद्वर्तमान-
 विध्याद्येकवचने)
 २७ खादिधाव्योः खाधौ
 (खादिधाव्योः खा-धा)
 २८ असेर्विसः
 २९ चिजश्चिणः
 ३० क्रीजः किणः
 ३१ वेः क्ले च
 (वेः कं च)
 ३२ उद्धम उद्धमा
 (उद्धमो धुमा)
 ३३ श्रदो धो दहः
 ३४ अवाद् गाहेर्वाहः
 ३५ कासेर्वासः
 (काशेर्वासः)
 ३६ निरो माडो माणः
 (निरो माडो माणमवौ)
 ❀ पदेर्ब्वलः
 ३७ क्षियो क्षिजः
 ३८ भिदिच्छिदोरन्यस्य न्दः
 ३९ कथेर्लः
 ४० वेष्टेश्च
 ४१ उत्समोर्लः
 (उत्समोर्लः)
 ४२ रुदेर्वः
 (रुदो वः)
 ४३ उदो विजः
 (उदो विजेः)
 ४४ वृधेर्लः
 (वृधेर्लः)
 ४५ हन्तेर्मः

- सूत्राङ्कः सूत्राणि
 ४६ रषादीनां दीर्घता
 (रषादीनां दीर्घः)
 ४७ ज्ञो व्रजनृत्योः
 ४८ युधिवुधिव्योर्ज्ञः
 (युधिवुधिव्योर्ज्ञः)
 ४९ रुन्धेन्धर्मौ
 ५० सृदो लः
 ५१ शद्लृपत्योर्दः
 (शदिपत्योर्दः)
 ५२ शकादीनां द्वित्वम्
 ५३ स्फुटिचत्योर्वा
 (स्फुटिचत्योर्वा)
 ५४ प्रादेर्मोर्लः
 ५५ भुजादीनां वत्वातुमुन्तव्येषु लोपः
 ५६ श्रुहुजिल्लधुवां णोऽन्त्ये ह्रस्वः
 (श्रुहुजिल्लधुवां णोऽन्त्ये ह्रस्वश्च)
 ५७ भावकर्मणोर्ब्वश्च
 ५८ गमादीनां द्वित्वं वा
 ५९ लिहेर्लिज्जः
 (हुहिलिहिवहां हुज्ज-लिज्ज-बुज्जाः)
 ६० ह्रकोर्हीरकीरौ
 (ह्रकृजोर्हीरकीरौ)
 ❀ ज्ञो जाणमुणौ
 ६१ ग्रहेर्दीर्घो वा
 (ग्रहेर्दीर्घः)
 ६२ क्तेन दिण्णाद्यः
 ❀ तथे रंपवच्छौ
 ६३ खिदेर्विसूरः
 ६४ कुधेर्जूरः
 ६५ चर्चेश्चरपः
 (चर्चेश्चरः)
 ६६ त्रसेर्वजः

सूत्राङ्काः सूत्राणि

६७ मृजेर्लुंभसुपौ

(मृजेर्लुंभसुपौ)

६८ वुड्ढखुप्पौ मस्जेः

(वुड्ढखुप्पौ मस्जेः)

६९ दृशोः पुलभ-णिअच्छ-अवक्खाः

(दृशोः पुलभ णिअच्छ-अवक्ख-सच्चवाः)

सूत्राङ्काः सूत्राणि

७० शक्रेत्तर-वअ-तीराः

⊗ एवमन्धेऽपि

७१ शेषागामदन्तता

⊗ अनदन्तानामद्वा

⊗ अडादेशा बहुलम्

नवमः परिच्छेदः

१ निपाताः

⊗ क्रीस किमर्थे

२ हुं दानपृच्छानिधारणेषु

(हुं दानपृच्छानिवारणेषु)

३ विअ-वेअ अवधारणे

(च्चिअ-च्चेअ अवधारणे)

४ ओ सूचनापश्चात्तापविकल्पेषु

५ इरकिरकिला अनिश्रितास्थाने

(इरकिरकिला अनिश्रयास्थाने)

६ हुं-क्खु निश्चयवितर्कसम्भावनेषु

(हुं-क्खु निश्चयवितर्कसम्भावनासु)

७ णवरः केवले

(चन्द्रिकायां नास्ति)

⊗ इजेराः पादपूरणे

८ आनन्तर्ये णवरि

⊗ उ ज्ञेपविस्मयसूचनासु

९ किणो प्रश्ने

१० अठ्वो दुःखसूचनासम्भावनेषु

(अठ्वो दुःखसूचनानसम्भावनेषु)

११ अलाहि निवारणे

१२ अह-दले सम्भाषणे

(अह-रणे सम्भाषणे)

१३ णवि वैपरीत्ये

१४ सू कुत्सायाम्

(धू कुत्सायाम्)

१५ रे-अरे-हिरे सम्भाषणरतिकलहा-

ज्ञेपेषु

(रे-अरे-हरे सम्भाषणरतिकलहा-

ज्ञेपेषु)

१६ म्मिवमिवविभा इवार्थे

(पिव-मिव-विव-व इवार्थे)

१७ अज्ज आमन्त्रणे

(वेच्च आमन्त्रणे)

१८ शेषः संस्कृतात्

दशमः परिच्छेदः *

१ पैशाची

२ प्रकृतिः शौरसेनी

३ वर्गाणां तृतीयचतुर्थयोरयुजोरना-

थोराद्यौ

४ इवस्य पिवः

५ णो नः

६ इत्थ सटः

७ सस्य सनः

८ र्यस्य रिअः

* इत आरभ्य चन्द्रिकाटीकाया अभावान्न पाठान्तराणि, नाप्यधिकानि सूत्राणि ।

सूत्राङ्काः	सूत्राणि
९ जस्य ज्ञः	
१० कन्यायां न्यस्य	
११ ज्ञ च्	

सूत्राङ्काः	सूत्राणि
१२ राज्ञो राचि टाडसिडसूडिषु वा	
१३ त्वस्तून्	
१४ हृदयस्य हितअकं	

एकादशः परिच्छेदः

१ मागधी
२ प्रकृतिः शौरसेनी
३ षसोः शः
४ जो यः
५ चवर्गस्य स्पष्टता तथोच्चारणः
६ हृदयस्य हडकः
७ र्थर्जयोर्च्यः
८ चस्य रकः
९ अस्मदः सौ हके हगे अहके

१० अत इदेतौ लुक् च	
११ कान्तादुश्च	
१२ डसो हो वा दीर्घत्वं च	
१३ अदीर्घः सग्बुद्धौ	
१४ चिट्टस्य चिष्टः	
१५ कृञ्मृड्गमां क्तस्य डः	
१६ त्तो दाणिः	
१७ शृगालशब्दस्य शिखालाशिखालकाः	

द्वादशः परिच्छेदः

१ शौरसेनी
२ प्रकृतिः संस्कृतम्
३ अनादावयुजोस्तथयोर्द्धौ
४ व्यापृते डः
५ पुत्रेऽपि क्वचित्
६ इ गृध्रसमेषु
७ ब्रह्मण्यविज्ञयज्ञकन्यकानां पयज्ञ- न्यानां ज्ञो वा
८ सर्वज्ञेऽङ्गितज्ञयोर्णः
९ त्व इअः
१० कृगमोर्द्धुअः
११ गिउर्जशसोर्वा क्लीबे स्वरदीर्घश्च
१२ भो भुवस्तिडि
१३ न लृटि
१४ ददातेर्दे, दइस्स लृटि
१५ हुकृञः करः
१६ स्थश्चिट्टः

१७ स्मरतेः सुमरः
१८ हशोः पेक्खः
१९ अस्तेरक्खुः
२० तिपा स्थि
२१ भविष्यति मिपा स्सं वा स्वर- दीर्घत्वं च
२२ स्त्रियामित्थी
२३ एवस्य जेव्व
२४ इवस्य विअ
२५ अस्मदो जसा वअं च
२६ सर्वनाम्नां डेः सित्वा
२७ धातोर्भावकर्तृकर्मसु परस्मैपदम्
२८ अनन्त्य एच्च
२९ मिपो लोटि च
३० आश्चर्यस्याच्चरिअं
३१ प्रकृत्या दोलादण्डदशनेषु
३२ शेषं महाराष्ट्रीवत्

प्राकृतप्रकाशस्थसूत्राणामकाराद्यनुक्रमणिका ।

पृष्ठाङ्काः	सूत्रांशाः	पृष्ठाङ्काः	सूत्रांशाः
	अ		
८० अः चमाश्लाघ०	३।६३	२८ अयुक्तस्या०	२।१
२१८ अद्-वले०	९।१२	२१८ अलाहि०	९।११
६१ अद्यादिषु०	३।३१	१८४ अवाद् गा०	८।३४
३८ अङ्गोले०	२।२५	२४५ अस्तेरच्छुः	१२।१९
९४ अचि मश्र	४।१३	१६५ अस्तेरासिः	७।२५
२२१ अज्ज आम०	९।१७	११२ अस्तेरौपः	७।६
२०३ अडादेशा०	८।३३	५३ अस्थनि	३।११
१६९ अत आ०	७।३०	२३३ अस्मदः सौ०	११।९
२३३ अत इदेतौ	११।१०	२४६ अस्मदो ज०	१२।२५
१५२ अत ए से	७।५	१४० अस्मदो ह०	६।४०
१०७ अत ओत्०	५।१	१४० अहम्मिर०	६।४१
१०८ अतोऽमः	५।३		आ
१० अत् पथि०	१।१३	१३८ आङि च ते०	६।३२
१३५ अदसो दो०	६।२३	१४२ आङि मे-म०	६।४५
७ अदातो०	१।१०	७३ आङो ज्ञस्य	३।५५
२३५ अदीर्घः०	११।१३	१७९ आङो रभे०	८।३३
१७ अद् दुक्क०	१।२५	२६ आ च गौर०	१।४३
४९ अधो मन०	३।२	१२० आ च सौ	५।३५
२०३ अनदन्ता०	८।३३	१२४ आ णोणमो०	५।४४
२४८ अनन्य ए०	१२।२८	६८ आत्मनि पः	३।४८
२३९ अनादाव०	१२।३	१२४ आत्मनोऽप्पा०	५।४५
८७ अन्त्यहलः	४।६	११६ आदीतौ ब०	५।२४
१६ अन्मुकुटा०	१।२२	१ आदेरतः	१।१
२१७ अब्बो दुःख०	९।१०	४१ आदेर्योः जः	२।३१
११५ अमि ह्रस्वः	५।२१	६८ आदेश	३।३३
१४३ अग्नादितो०	६।४९	२१६ आनन्तर्ये०	९।८
१४१ अग्ने जरशा०	६।४३	३५ आपीढे मः	२।१६
१४४ अग्नेसु सु०	६।५३	१२८ आम एसि	६।४
१४२ अग्नेहिं मि०	६।४७	१२१ आमन्त्रणे०	५।३७
		१३२ आमा सिं	६।१२

ॐ सूत्रांशोत्तरं क्रमशः परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काश्च सन्ति ।

ॐ सूत्राङ्कस्थानेषु चन्द्रिकाधृतानां सूत्राणां कृते * एतच्चिह्नं स्थापितम् ।

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१२२ आमो णं	५१४०
७२ आम्रताम्र०	३१५३
१०१ आलाने०	४१२९
९७ आल्विल्लो०	४१२५
१६७ आविः कक०	७१२८
१६६ आवे च	७१२७
२४८ आश्चर्यस्या०	१२१३०
१ आ समृद्धया०	११२
१३० आह-इआ०	६१८

४

७८ हः श्रीही०	३१६२
२४० ह गृध्र०	१२१६
१६९ हच्च बहु०	७३१
२१६ हजेराः पा०	९१७
११७ हज्जश०	५१२६
१५१ हड्मिपो०	७३
९ इत एत्०	१११२
११ इतेस्तः प०	१११४
१६ इत्पुरुषे०	११२३
१२४ इत्वद्वित्व०	५१४६
९ इत्सदादि०	११११
२४ इत्सैन्यवे	११३८
१२३ इदद्वित्वे	५१४३
१३२ इदम ह०	६११४
१२८ इदमेत०	६३
१४ इदीतः०	१११८
३ इदीषत्प०	१३
११३ इदुतोः श०	५११४
१८ इहण्या०	११२८
२१४ हरकिर०	९१५
२२६ इवस्य पि०	१०१४
२४६ इवस्य वि०	१२१२४

४

१६४ ईभ भूते	७१२३
१५४ ई च खि०	७१११
१२ ईव सिंह०	१११७

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१३ ईदितः	११७
११८ ईदुतोर्ह०	५१२९
२४ ईद धैर्ये	१३९
१२९ ईद्वयः स्साःसे	६१६

उ

८० उः पद्मतन्वी०	३१६५
२१६ उ लेपवि०	९१७
१५ उत ओत्०	११२०
१५५ उत्तमे स्सा०	७११३
३५ उत्तरीया०	२११७
१८६ उत्समोर्लः	८१४१
२७ उत्सोन्दर्या०	११४४
११ उदिष्ठ वृ०	१११५
१७९ उदि शलेः०	८१७
८५ उदुम्बरे०	४१२
१७ उदूतो मधू०	११२४
२० उद्वत्वादि०	११२९
१८७ उदो विजः	८१४३
१८३ उद्धम उ०	८३२
४८ उपरि लोपः०	३११
११९ उर्ज्जशस्	५१३३
१५ उल्लखले०	११२१
१५९ उमुमु वि०	७११८

ऊ

१२ ऊदुत उप०	११७
-------------	-----

ऋ

११९ ऋत आरः०	५३१
१८ ऋतोऽत्तत्	११२७
१७५ ऋतोऽरः	८११२
३१ ऋत्वादिषु०	२१७
२१ ऋ रीति	१३०

लृ

२२ लृतः क्लृप्त०	१३३
------------------	-----

ए

१६५ एकाचो हीभ	७१२४
१७० ए च क्त्वा०	७३३

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

११२ ए च सुप्य०	५१२
२२ एत इद्वेद०	११३४
१३४ एतदः सा०	६११९
१४ एनीडापीड०	१११९
१८ एन्पुरे	११२६
१४७ ए म्यसि	६१६२
१९९ एवमन्येऽपि	८१७
२४६ एवम्य जेन्व	१२१२३
५ ए शय्यादि०	११५
१४५ एषामामो०	६१५९
ऐ	
२३ ऐत एत्	११३५
३३ ऐरावते च	२१११
ओ	
११ ओ च द्विधा०	१११६
२५ ओतोऽद्वा प्र०	११४०
९५ ओदवाप०	४१२१
६ ओ बदरे०	११६
२१३ ओ सूचना०	९१४
औ	
२५ औत औत्	११४१
क	
२८ कगचजत०	२१२
२२७ कन्यायां न्य०	१०११०
३६ कबन्धे बो०	२११९
१०१ करेण्वां र०	४१२८
६५ कर्षापणे	३१३९
८६ कालायसे०	४१३
१८४ कासेर्वासः	८१३५
२१७ किणो प्रश्ने	९ ९
१३२ किमः कः	६११३
४२ किराते चः	२१३३
१२९ किंयत्तद्भयो०	६१५
२१२ कीस किमर्थे	९१७
४२ कुब्जे खः	२१३४
२४२ कृगमोर्दुभः	१२११०
१७६ कृजः का भूत्०	८११७

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१७५ कृजः कुणो०	८ १३
२३६ कृज्मृङ्गमां०	११११५
१५७ कृदाश्रुवचि०	७१६
७८ कृष्णे वा	३१६१
४० कौटभे वः	२१२९
२३४ कान्तादुश्च	१११११
१६९ क्ते	७३२
१७३ क्ते तुरः	८१५
१९६ क्तेन द्विणा०	८१६२
१७२ क्ते हूः	८१२
२४२ क्त्व इभः	१२१९
९६ क्त्व ऊणः	४१२३
२२९ क्त्वस्तुं	१०१३
२३६ क्त्वो दाणिः	१११६
६९ क्त्वस्य	३१४९
१८२ क्रीजः किणः	८१३०
१९७ कृषेर्जूरः	८१६४
७७ कृष्टश्लिष्ट०	३१६०
११३ क्वचिद् ङ०	५११३
२१ क्वचिष्टुक्त०	११३१
१४८ क्वचिन्न ता०	६१७
१८६ क्वथेर्दः	८१३९
६२ क्वमावृत्त०	३१३१
२३३ क्वस्य रकः	१११८
१८५ क्वियो द्विजः	८१३७
८९ क्वयो हः	३१७
ख	
३८ खवथष०	२१२७
१८१ खादिषाव्योः ०	८१२७
१९७ खिदेर्विसूरः	८१६३
ग	
३४ गद्दे रः	२१६३
१९४ गमादीनां ०	८१५८
५८ गर्ते ङः	३१२५
५८ गर्दभसंम०	३१२६
३३ गर्भिते णः	२११०
१०२ गृहे घरो०	४१३२

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१८२ प्रसेर्विसः	८।२८
१७६ प्रहेर्गेणहः	८।१५
१९५ प्रहेर्दीर्घो वा	८।६१

घ

१६८ घटेर्गहः	८।७७
१७३ घुणो बोलः	८।६
१७६ घेत् क्वा०	८।१६

ङ

१२३ ङसश्च द्वि०	५।४२
१३१ ङसा से	६।११
१३८ ङसि तुमो०	६।३१
१०९ ङसेरादो०	५।६
११३ ङसो वा	५।१५
२३४ ङसो हो वा	११।१२
१३९ ङसौ तत्तो०	६।३५
१२७ रिस-रिम०	६।२
१११ ङरेम्मी	५।९
१३३ ङेर्देन हः	६।१६
१३० ङेर्हि	६।७
१४२ ङौ च मङ्०	६।४६
१४० ङौ तुमग्निम	६।३८

च

१४५ चतुरश्चत्ता०	६।५८
७ चतुर्थीचतु०	१।९
१४७ चतुर्थ्याः ०	६।६४
३१ चन्द्रिकायां	२।६
१९७ चर्चेश्चम्पः	८।६५
२३२ चवर्गस्य०	११।५
१८२ चिञ्चिणः	८।२९
२३५ चिट्टस्य चि०	११।१४
६३ चिहे ऋधः	३।३४
५६ चौर्यसमेधु०	३।२
१८८ चो व्रजनृ०	८।४७

छ

३६ छायायां हः	२।१८
---------------	------

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

ज

१८० जल्पेलोमः	८।२४
१०७ जश्शसोल्लो०	५।२
१२१ जश्शसुडसां०	५।३८
१११ जश्शसुडस्या०	५।११
११४ जसश्च ओ०	५।१६
११५ जसो वा	५।२०
१७७ जिघ्रतेः पा०	८।२०
१७६ जूमो जम्मा०	८।१४
२३१ जो यः	११।४
२२८ ज्ञ ज्ञ	१०।११
२२७ ज्ञस्य ज्ञः	१०।९
१७८ ज्ञो जाणमुणौ	८।२३
१९५ ज्ञो जाणमुणौ	८।७७
८१ ज्यायामीत्	३।६६

ट

११६ टाङ्कुडी०	५।२२
१३७ टाङ्क्योस्तह्०	६।३०
११४ टा णा	५।१७
१२२ टा णा	५।४१
१०८ टामोर्णः	५।४
३६ टो ङः	२।२०

ठ

१८० ठाक्षानाश्च०	८।२६
३८ ठो ङः	२।२४

ड

३७ डस्य च	२।२३
२४४ डुकुजः करः	१२।१५

ण

२१५ णन्नरः के०	९।७
२१९ णवि वैप०	९।१३
१६६ णिच ए दा०	७।२६
२४२ णिज्जर्शसो०	१२।११
१७४ णुदो णोल्लः	८।७
२२६ णो नः	१०।५
१४१ णो शसि	६।४४

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१८२ असेर्विसः	८।२८
१७६ अहेर्गोण्हः	८।१५
१९५ अहेर्दीर्वा वा	८।६१

घ

१६८ घटेर्गढः	८।६६
१७३ घुणो चोलः	८।६
१७६ घेत् क्त्वा०	८।१६

ङ

१२३ ङसश्च द्वि०	५।४२
१३१ ङसा से	६।११
१३८ ङसि तुमो०	६।३१
१०९ ङसेरादो०	५।६
११३ ङसो वा	५।१५
२३४ ङसो हो वा	११।१२
१३९ ङसौ तत्तो०	६।३५
१२७ रिंस-ग्मि०	६।२
१११ डेरेग्मी	५।९
१३३ डेर्वेन हः	६।१६
१३० डेर्हि	६।७
१४२ डौ च मङ्०	६।४६
१४० डौ तुमग्मि	६।३८

च

१४५ चतुरश्चत्ता०	६।५८
७ चतुर्थीचतु०	१।९
१४७ चतुर्थ्याः ०	६।६४
३१ चन्द्रिकायां	२।६
१९७ चर्चेश्चम्पः	८।६५
२३२ चवर्गस्य०	११।५
१८२ चिजश्चिणः	८।२९
२३५ चिट्टस्य चि०	११।१४
६३ चिह्ने न्धः	३।३४
५६ चौर्यसमेधु०	३।२
१८८ चो व्रजनृ०	८।४७

छ

३६ छायायां हः	२।१८
---------------	------

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

	ज	
१८० जल्पेर्लोमः	८।२४	
१०७ जश्शसोर्लो०	५।२	
१२१ जश्शसुडसां०	५।३८	
१११ जश्शसुडस्या०	५।११	
११४ जसश्च ओ०	५।१६	
११५ जसो वा	५।२०	
१७७ जिघ्रतेः पा०	८।२०	
१७६ ज्मो जम्मा०	८।१४	
२३१ जो यः	११।४	
२२८ ज्ञ ज्ञ	१०।११	
२२७ ज्ञस्य ज्ञः	१०।९	
१७८ ज्ञो जाणमुणौ	८।२३	
१९५ ज्ञो जाणमुणौ	८।६६	
८१ ज्यायामीत्	३।६६	

ट

११६ टाङ्गसुङ्गी०	५।२२
१३७ टाङ्गथोस्तङ्गि०	६।३०
११४ टा णा	५।१७
१२२ टा णा	५।४१
१०८ टामोर्णः	५।४
३६ टो ङः	२।२०

ठ

१८० ठाङ्गागाश्च०	८।२६
३८ ठो ङः	२।२४

ड

३७ डस्य च	२।२३
२४४ डुकृञः करः	१२।१५

ण

२१५ णवरः के०	९।७
२१९ णवि वैप०	९।१३
१६६ णिच ए द्वा०	७।२६
२४२ णिर्जश्शसो०	१२।११
१७४ णुदो णोङ्गः	८।७
२२६ णो नः	१०।५
१४१ णो शसि	६।४४

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

त

१९७ तच्चे रंपव०	८।७
१५० ततिपोरि०	७।१
१३१ तद् ओश्च	६।१०
१३५ तदेतदोः ०	६।२२
९५ तलत्वयो०	४।२२
६७ तालवृन्ते०	३।४५
१४४ तिग्णि जरशास्०	६।५६
२४५ तिपा स्थि	१।१२०
१५१ तिहेस्थामो०	७।४
१३६ तुं चामि	६।२७
१३७ तुञ्जे-तुम्हे०	६।२८
१४० तुञ्जेसु-तुम्हे०	६।३९
१३८ तुञ्जेहि-तु०	६।३४
१३८ तुमाह च	६।३३
१३९ तुम्हाहितो०	६।३६
१६१ तु-ह-मो ब०	७।१९
५५ त्र्यधैर्य०	३।१८
९६ तृण इरः ०	४।२४
१७८ तृपस्थिपः	८।२२
१३४ त्तो ङसेः	६।२०
१३४ त्तोत्थयोस्त०	६।२१
१३० त्तो दो ङसेः	६।९
५९ त्यथ्यद्यां०	३।२७
१९८ त्रसेर्वजः	८।६६
१४४ त्रेस्ति	६।५५
१७३ त्वरस्तुवरः	८।४
१५० थास्सिपोः०	७।२
२४३ ददातेर्देह०	१।२।१४
४६ दशादिषु०	२।४४
१०३ दाढादयो०	४।३३
८९ दिक्प्रावृषोः०	४।११
४७ दिवसे सस्य	२।४६
१७४ दूङ्को दूमः	८।८
१९८ दशोः पुलभ०	८।६९

थ

द

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

२४५ दशोः पेक्खः	१।२।१८
२३ दैत्यादिष्वह	१।३६
२४ दैवे वा	१।३७
४२ दोलादण्ड०	२।३५
५० द्वे रो वा	३।४
१४७ द्विवचनस्य०	६।६३
१४५ द्वेदुर्वे-दोणि०	६।५७
१४४ द्वेर्दो	६।५४
	ध
१५५ धातोर्भवि०	७।१२
२४७ धातोर्भावि०	१।२।७
६० ध्यह्योर्धः	३।२८
	न
२४३ न लुटि	१।२।१३
१४६ न ङिङस्यो०	६।६१
९१ नञोर्हलि	४।१४
१३३ न त्थः	६।१७
३८ न धूर्तादिषु	३।२४
११७ न नपुंसके	६।१८
१३४ नपुंसके०	५।२५
७४ न बिन्दुपरे	३।५६
७३ न रहोः	३।५४
८९ न विद्यति	४।९
९४ न शिरो०	४।१९
९३ नसान्तप्रा०	४।१८
११६ नातोऽदातो	५।२३
१६४ नानेकाच्चः	७।२२
१५३ नान्त्यद्वित्वे	७।९
११८ नामन्त्रणे०	५।२७
२१२ निपाताः	९।१
१८४ निरो माङ्गो०	८।३६
७२ नीढादिषु	३।५२
१७९ नेः सदः०	८।७
१६८ नैदावे	७।२९
४४ नो णः सर्वत्र	२।४२
६६ नोऽसुकोत्स०	३।४२

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१५४ न्तमाणौ शतृ०	७१०
६६ न्मो मः	३१४३
प	
१७४ पटेः फलः	८१९
९८ पत्तने	३१३३
१३६ पदस्य	६१२५
१७४ पदेः पालः	८११०
१८५ पदेर्वलः	८१७७
४३ पनसेऽपि	२१३७
४३ परुषपरि०	२१३६
५६ पर्यस्तपर्या०	३१२१
१२० पितृभ्रातृ०	५१३४
१७९ पिबतेघोऽटः	८१७७
२४० पुत्रेऽपि क्क०	१२१५
९४ पृष्ठाक्षिप्रश्नाः ०	४१२०
२२४ पैशाची	१०११
३४ पो वः	२११५
२६ पौरादिष्व०	११४२
२२४ प्रकृतिः शौ०	१०१२
२३१ प्रकृतिः शौ०	१११२
२३९ प्रकृतिः सं०	१२१२
२४८ प्रकृत्या दो०	१२१३१
३२ प्रतिसर०	२१८
४० प्रथमशिथि०	२१२८
३३ प्रदीप्तकद०	२११२
१७२ प्रादेर्भवः	८१३
१९१ प्रादेर्मौलः	८१५४
फ	
३८ फो भः	२१२६
ब	
६४ बाष्पेऽश्रुणि०	३१३८
४३ बिसिन्यां भः	२१३८
१०१ बृहस्पतौ०	४१३०
२४१ ब्रह्मण्यवि०	१२१७
१२५ ब्रह्माद्या०	५१४७
भ	
२४५ भविष्यति०	१२१२१

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

८६ भाजने जस्य	४१४
१९३ भावकर्म०	८१५७
१८५ भिदिच्छिद्वो०	८१३८
६८ भिन्दिपाले०	३१४६
१७७ भियो भा०	८११९
१०९ भिसो हिं	५१५
१९१ भुजादीनां०	८१५५
१७२ भुवो हो०	८११
२४३ भो भुवस्ति०	१२११२
११० भ्यसो हितो०	५१७
म	
१४३ मञ्जणो०	६१५१
१४२ मत्तो-महत्तो०	६१४८
१९० मृदो लः	८१५०
५१ मध्याह्ने ह०	३१७
१६३ मध्ये च	७१२१
४३ मन्मध्ये वः	२१३९
१४१ मं-समं	६१४२
१४३ ममन्मि ङौ	६१५२
६ मयूरमयू०	११८
१०२ मलिने लिनो०	४१३१
१०१ महाराष्ट्रे०	४१७७
२३१ मागधी	११११
११९ मातुरात्	५१३२
९२ मांसादिषु०	४११६
१५६ मिना स्सं वा	७१४४
२४८ मिपो लोटि०	१२१२९
१५२ मिमोमुमा०	७१७
१९८ मृजेर्लुम०	८१६७
१४३ मे मम-मह०	६१५०
९० मो बिनहुः	४१२२
१५६ मोमुमेहिं०	७११५
६७ म्रज्जपञ्चा०	३१४४
१२० म्रिमवमिव०	९११६
१७८ म्ले वावाञ्चौ	८१२१
य	
१५३ यक ईअ०	७१८

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

३० यमुनायां०	२।३
९२ ययि तद्र०	४।१७
४१ यष्ट्यां लः	२।३२
८७ यावदादि०	४।५
५२ युक्तस्य	३।९
१८९ युधिष्ठिर्यो०	८।४८
१३६ युष्मदस्तं०	६।२६
र	
१२१ राज्ञश्च	५।३६
१२८ राज्ञा राचि०	१०।१२
१८७ रुदेर्वः	८।४२
१८९ रुधेन्धर्मभौ	८।४९
१८८ रूपादीनां०	८।४६
२१९ रे-अरे-हिरे०	९।१५
८८ रो रा	४।८
५७ र्तस्य टः	३।२२
२३२ र्यर्जयोर्र्यः	११।७
५५ र्यशयथाभि०	३।१७
२२७ र्यस्य रिभः	१०।८
ल	
६ लवणमस्त्रि०	१।७
१७० लादेशे वा	७।३४
४४ लाहले णः	२।४०
१९४ लिहेर्लिङ्गः	८।५९
४ लोपोऽरण्ये	१।४
व	
९१ वक्रादिषु	४।१५
२२४ वर्गाणां तु०	१०।३
७१ वर्गेषु यु०	३।५१
१६१ वर्तमान०	७।२०
३३ वसतिभर०	२।९
२१३ विभ-वेभ०	९।३
१०० विद्युत्पीता०	४।२६
७७ विप्रकर्षः	३।५९
६८ विह्वले भहौ०	३।४७
१९८ वुष्ट्खुप्पौ०	८।६८
२२ वृक्षे वेन०	१।३२

पृष्ठाङ्काः सूत्रांशाः

१८७ वृषेर्ठः	८।४४
१०० वृन्दे वो रः	४.२७
६६ वृश्चिके ष्छः	३।४१
१७४ वृषकृष०	८।११
१८३ वेः क्ले च	८।३१
१८६ वेष्टेश्च	८।४०
१३७ वो च ऋसि	६।२९
२४० क्यापृते डः	१२।४
श	
१९० शकादीनां०	८।५२
१९९ शकेस्तर०	८।७०
१९० शद्लुप्तयो०	८।५१
८९ शरदो दः	४।१०
४५ शषोः सः	२।४३
१२२ शस एत्	५.३९
३० शीकरे भः	२।५
२३७ शृगालशब्द०	११।१७
२२१ शेषः संस्कृ०	९।१८
२४९ शेषं माहा०	१२।३२
२०१ शेषाणाम०	८।७१
६९ शेषादेश०	३।५०
१४६ शेषोऽइन्त०	६।६०
२३९ शौरसेनी	१२।१
६५ श्चत्सप्सां छः	३।४०
५१ श्मश्रुरमशा०	३।६
१८३ श्रदो धो द०	८।३३
१९२ श्रुहुजिल्ल०	८।५६
१५८ श्वादीनां०	७।१७
ष	
४४ षट्शावक०	२।४१
२३१ षसोः शः	११।३
६० षकस्कृत्वां०	३।२९
५२ षस्य ठः	३।१०
२२६ षस्य सटः	१०।६
१८० षाध्यागानां०	८।२५
६३ षपस्य फः	३।३५
६२ षमपचम०	३।३२

चन्द्रिकोद्धृतानां पद्य-पद्यांशानां वर्णानुक्रमणिका ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

प्रणामपद्यम्

- ३ २९ एसो पंचणमुक्कारो सव्वपावप्पणासनं ।
मंगलाणं भ सव्वेसिं पढमं हवह मंगलं ॥

संस्कृतव्याकरणकाराः

- ९ १८ इन्द्रश्चन्द्रः काश्यपश्च कपिलः शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा इत्यष्टौ शब्दिका मताः ॥

बाहुलकलक्षणम्

- ४ १ क्वचित् प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव ।
विधेर्विधानं बहुधा समीच्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति ॥

अव्ययलक्षणम्

- ९ १ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥

गण-संग्रहः

- ३ ६५ तन्वी लव्वी तथाऽश्वी सृद्धी पट्वी तथैव च ।
बह्वी गुर्वी च पृथ्वी च तन्वीतुल्याः स्युरीदृशाः ॥
- ८ ६२ दत्तमुक्तव्यतिक्रान्तत्रस्तानामुदितस्य च ।
दिष्णं मुत्तं च बोलीणहित्थरुष्णा भवन्त्यमी ॥
दष्टदग्धार्जितख्यातस्थापितानामिमे मताः ।
डकं दड्ढं विदत्तं च संल्लादं थाविअं तथा ॥
स्पष्टास्वादितनष्टानां स्यात् प्रसारितलूनयोः ।
छिविअं चक्खिअं लुक्कं तथा विसविअं लुअं ॥
आरब्धार्पितयोः स्याताम् आदत्तं च विणाविअं ।
एवं दिष्णादयोऽन्येऽपि दत्तादीनां निपातित्ताः ॥
- ४ ३३ दंष्ट्राललाटपत्तीनां स्युर्भुवो व्याकुलस्य च ।
दाढा-णिडाल-पाइक्क-भुमथा बावलाः क्रमात् ॥

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

- अधोवैदूर्यशुक्तीनां वधूअमितशब्दयोः ।
 हेट्टं वेरुल्लिअं सुप्पी अउज्जा चाथ भाभिअं ॥
 दुहित्राकृष्टयोस्तद्वत् स्यात् श्वश्रूलेलिहानयोः ।
 धूआ आअट्टिअं चैव अत्ता लल्लकमेव च ॥
 मण्डलीसमयेदानींनिलयानां भवन्त्यमी ।
 विचिल्लिअं च अच्छुक्कं एण्हि चाथ निहेलणं ॥
 कडसी अवहोआसं श्मशानोभयपार्श्वयोः ।
 उपलस्य तु कंदोट्टं कोड्डं कौतूहलस्य च ॥
 स्याल्लज्जालुहणी चेत्ति लज्जावत्या निपातनम् ।
 शालिवाहनशब्दस्य हालो शालाहणो तथा ॥
 गोदावर्याश्च गोला स्यादिस्याद्याः पात्तिकाः पुनः ।
 अहो वेदुज्जअं सुत्ती बह्हाद्या एवमादयः ॥
 माट्ठवसुपित्ठवसोरत इत्वं सल्लुक् ततः ।
 पचे च स्वसृशब्दस्य छा इत्येतन्निपात्यते ॥
- ३ ६५ पद्मघस्मरकश्मीरवेश्मसद्वा-श्वरा-दयः ।
 समानाः पद्मशब्दस्य प्राकृतज्ञैः प्रकीर्तिताः ॥
- ५ ४७ बरहाणो ब्रह्मणो वा स्याद् यूनो ज्जाण इत्यपि ।
 राज्ञो राआण आदेशो ग्राणो गावाण इत्यपि ॥
 अर्यग्गस्त्वज्जमाणो वा पूणः पूसाण इत्यपि ।
 अद्दाणो त्वध्वनः स्थाने ब्रह्माद्या एवमादयः ॥
- ४ ५ यावत्तावज्जीवितदेवकुलावर्तमानशब्दा ये ।
 प्रावारक एवमेव स्कन्धावारो यावदादयो ह्येवम् ? ॥
- ४ १५ वक्रन्धस्त्रवयस्याश्रुसौरभाणि मनस्विनी ।
 स्पशो निवसनं शुक्कं स्युर्वक्रादय ईदृशाः ॥
- १ ५ शययासौन्दर्यपर्यन्तवल्लीत्रित्तिआन्तोत्कराः ।
 आश्रयमात्रवृत्तानि ज्ञेयः शययादिरीदृशाः ॥
- १ ३ समृद्धिः प्रतिषिद्धिश्च प्रसिद्धिश्च मनस्विनी ।
 अभिजातं प्रसुप्तं च प्रतिपद् प्रकटं तथा ॥
 सड्ढं चैवमादिः स्यात् समृद्धयादिगणः किल ।
- ३ ५८ सेवा कौतूहलं दैवं निहितं नखजानुनी ।
 इवार्थका निपाताश्च एतदाद्यास्तथा परान् ॥

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

त्रैलोक्यं कर्णिकारश्च वेश्या भूर्जश्च दुःखितः ।

एवंजातीयकान् शब्दान् विदुः सेवादिकान् बुधाः ॥

उदाहरणम्

४ ३३ इह हि नववसन्ते मञ्जरीपुञ्जरेणुच्छुरितधवलदेहा बद्धवेला वसन्ति :
तरलमणिमयूरा हारिदुङ्कारकंठा बहलपरिमलालीसुन्दराः सिन्धुवाराः॥

व्याकरण-नियमाः

अ

- ६ ६० अकारलोपसूत्रेऽपि नेष्टं शेषाददन्तवत् ।
- ७ ५ अकारान्ताङ्गियम्येते न्तमाणौ क्वापि पण्डितैः ।
- ४ २५-७ अज्ञाते कुत्सिते चात्पे तथा ह्रस्वानुक्रमयोः ।
संज्ञायामपि विद्वद्भिः प्रत्ययोऽयं विधीयते ॥
- १ ३३ अत्वमित्त्वं तथा चोत्वं रित्वं रुत्वमृतोऽत्र यत् ।
एषां लक्ष्यवशात् कार्यों निश्चयो न तु सूत्रतः ॥
- ५ २ अदन्ताद् यो विधिः प्रोक्तः शेषादित्यतिदेशतः ।
आदन्तादिदुदन्तात् स ईदूदन्तादपीष्यते ॥
- ९ १६ अनारम्भे च क्षेपे च पश्चात्तापविषादयोः ।
निश्चये च बुधैः प्रोक्तो निपातो हन्त इत्ययम् ॥
हन्त वाच्यविभूषायां हे इत्यामन्त्रणे भवेत् ।
आ-शब्दोऽपि भवत्यर्थे नाम इत्येवमर्थकः ॥
हण्डे-हञ्जे-हले इत्यादयः सम्बोधने मताः ।
इवार्थे ण इति क्वापि हा खेदानुपतापयोः ॥
अलं-अलं विषादाथौ अप्यर्थोऽपि इ-इत्ययम् ।
- ३ ११ अनुस्वारपरस्यादेशस्य न द्वित्वम् (इष्यते) ।
- ७ २२ अनेकाचोऽपि विध्यादौ ज-जा मध्ये तिङां क्वचित् ।
- ६ ७ अन्यशब्दात्परस्यापि हिंकारो डेर्विकल्प्यते ।
- ६ ६४-७ अन्यादृश्यपि वीप्सायां द्विरुक्तिः क्वापि दृश्यते ।
- ८ ३ अ(?)प्रादेरपि तथा दृश्यते भवतेर्भवः ।
- ६ १२ अम्-टा-भिस्सु तद् स्थाने ण इत्येष स्त्रियामपि ।
- ६ ५३ अम्हासु इति चादेशो द्वितीयोऽप्यस्मद् सुपि ।
- ६ ४९ अम्हेहिंतो च अम्हेहि अम्हेतो वाऽस्मदो भ्यसि ।
- ६ ४३ अम्हो-अम्ह तथैवैतौ जश्शसोरस्मदो मता ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

- ४ २५ अर्थे तस्येदमित्यस्मिन्नुल्ल, इल्लस्तु तद्भवे ।
 ३ ४८ अविकल्पेन पादेशो माहात्म्ये प्रतिपाद्यते ।
 ४ } { २३ असमासे अभादेशः क्षेत्रेतस्य प्रवतते ।
 ८ } { २५

आ

- ८ २९ आदिश्यते चिजो धातोश्चैव इत्येष वा क्वचित् ।
 ६ १४ आदेशाविद्मश्चान्यौ पुंस्यभिमिअं स्त्रियाम् ।
 ४ ११ आयुरप्सरसोः सो वा हलाऽन्त्यस्य विधीयते ।
 ३ २१ आर्द्रं विभाषा लृत्वं स्यादाकारश्चेत्यते बुधैः ।
 ६ ८ आला इत्यपि यत्तद्भयां काले वाच्ये वदन्ति ते ।
 ६ ३३ आहुरे-दि-तु इत्यन्यानादेशानाङ्कि युष्मदः ।
 ७ २८ आहुरोत्वं णिचः स्थाने स्यादाविर्गुणपत् क्वचित् ।

इ

- ६ १५ इदमोऽत्वं स्त्रियामात्वं सह स्या च ङसस्तु वा ।
 ५ १४ इदुद्भयामुत्तरस्येष्टो वा णो इति ङसेरपि ।
 ७ ४ इरे इत्यपि वादेशस्तिपो श्लेष्मस्य च स्मृतः ।
 ३ १० इष्टायामप्रियायां तु ठादेशो नैव दृश्यते ।
 ४ २५ इष्टौ क्रियत्तदेतेभ्यः परिमाणे त्तिअद्दहौ ।

ई

- १ } { १७-ॐ(२)
 ३ } { ४० ईदूताविदुतोः स्थाने स्यातां लक्ष्यानुरोधतः ।
 ३ } { ५०
 ३ २० ईषस्स्पृष्टो रियादेशे यकारोऽकार एव वा ।

उ

- ३ ३१ उत्सवार्थे क्षणे कृत्वं मुहूर्ते तु खणो भवेत् ।
 ३ १ उपरिस्थोऽपि वक्तव्यो लोपो वर्णान्तरस्य च ।
 ८ २ उपसर्गात्परस्यापि भुवो हूरदुहसमः ।
 ४ } { २३ उं वाशब्दस्य वादेशः क्त्वास्थितस्य क्वचिद्भवेत् ।
 ८ } { ३५ " उमा० " " " ।

ऊ

- १ } { १७*(१)
 ४ } { ऊदुतः सविर्गस्य दुर्जनादिषु नेष्यते ।
 २१

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

- १ } { १७*(१)
४ } { ऊद्गतः सविसर्गस्य दुःसहादौ विभाषया ।
२१

लृ

- ७ १५ लृटो यन्मध्यमैकरत्वं हित्था तेन समं कृजः ।

ए

- ८ २७ एकरत्वेऽपि भवेत् कापि धावतेर्धा विभाषया ।
७ २१ एकाचां श्लिष्टयोर्मध्ये ज्ञ लक्ष्यवशाद्भवेत् ।
६ ११ एतदोऽपि डसा से वा त्रिलिङ्ग्यामिष्यते बुधैः ।
४ २० एवं लिङ्गविपर्यासो ज्ञेयः शब्दान्तरेष्वपि ।
६ २२ एस इत्येव सावाहुः स्त्रियामप्येतद् परे ।
५ } { १२ ए सुप्यङ्ङिसोः सूत्रे नेष्टं शेषाददन्तवत् ।
६ } { ६०

ऐ

- ४ ३३ ऐ-औ-स्फ-ष्य-ऋ-ऌ-लृ-लृ-प्लुतशपा विन्दुश्चतुर्थी क्वचित्
प्रान्ते हल्लजनाः पृथग् द्विवचनं नाष्टादश प्राकृते ।
रूपं चापि यदात्मनेपदकृतं यद्वा परस्मैपदे
भेदो नैव तयोश्च लिङ्गनियमस्तादृग् यथा संस्कृते ॥

ओ

- ४ २१ ओत्वं वा स्यान्नितो मात्वे क्वचिदोत्वमुपस्य वा ।
३ ५१ ओत्वं सह नकारेण स्यादितो निङ्गरेऽपि वा ।

क

- ६ ५९ कति-पञ्चादिशब्दानामामो ण्हं नैव दीर्घता ।
६ ८ काले डेरेतदस्याहे एकशब्दादिया तु वा ।
६ ६ क्वियत्तद्भयो भवत्याद्भयः स इत्येव तु वा डसः ।
३ ६१ कृष्णशब्दे विकर्षो वा वर्णेऽर्थे नतु नामनि ।
७ २० क्रियातिपत्तिकालेऽपि ज्ञ-जा वेति न्त-माणवत् ।
८ ३९ क्वचित्करवाप्रत्ययस्येह उत्राण इत्यपीष्यते ।
८ ४५ क्वचित्तु हन्तेर्म इति आदेशो नेष्यते बुधैः ।
३ } { ३६ क्वचित्सस्य क्वचित्पस्य लोपः स्पात्तर इष्यते ।
४ } { ३०
३ ११ क्वचिदन्यत्रापि(बुधैः)स्थस्य ठत्वमि(हे)ष्यते ।
३ ३८ क्वचिद् दक्षिणशब्देऽपि चस्य हादेश इष्यते ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्कः

पद्य-पद्यांशाः

- ४ २३ क्वापि क्त्वाप्रत्ययादेशे उभाण इत्यपीष्यते ।
४ ६ क्वापि लोपानुबन्धस्य बुधा वाच्छन्त्यदन्तताम् ।

ख

- ८ ४५ खनेः क्वापि म्म इत्येष स्यादन्त्यस्य हनेरिव ।
२ ३४ खादेशो नम्रदेहात्वे न कुब्जे पुष्पवाचिनि ।

ङ

- ५ ४३ ङसिङ्गयोर्जशसो राज्ञ हर्वादेशोऽनजादिके ।
५ } { ६ ङसेरतः परस्येह हिंतो इत्यपि दृश्यते ।
६ } { ९
५ ६ ङसेर्यदाऽऽहिरादेशौ नादन्तवदुतो विधिः ।

च

- ६ ४२ चत्वारोऽन्येऽस्मदोऽसि स्युर्मिमं-णो-अम-अम्ह च ।
९ १६ च वा ह हे अहो हंहो णणे आहो हही सिहो ।
अविमो सुत्तु अह हो इत्याद्यास्तु च्वाद्यः ॥
आहो अहो उताहो च है हे भो भोस्तथैव च ।
हंहो इत्याद्यः शब्दाः स्युः सम्बोधनबोधकाः ॥
३ ४० च्छादेशः श्रत्सयोः क्वापि न मन्यन्तेमनीषिणः ।

ज

- ५ १२ जसि दीर्घः शसि त्वेत्वं ष्णान्तां संख्यां विना भवेत् ।
८ १४ जृभेर्जभेति नादेशः सोपसर्गस्य दृश्यते ।
७ २० जहि-जो चैव दृश्येते विध्यादिष्वपि वा क्वचित् ।

ट

- ६ ४६ टाप्रत्ययेऽस्मदो णे-सि स्यातां द्वावपरावपि ।

ण

- ६ ४७ णे-अम्हे-अम्ह-अम्हाण चत्वारोऽन्येऽस्मदो भिसि ।
५ ४२ णो ङसेर्णत्वद्वित्वं स्याद्राज्ञो लोपश्च जस्य वा ।

त

- ६ ३१ तज्झ-तम्बे-दिप्-तुज्झ-तुमाइ-तु-तुमे-तुमाः ।
६ २८ तज्झे-तव्वे-तम्हे चैव त्रयोऽन्ये युष्मदो ङसि ।
३ ३३ तीव्रार्थे तीक्ष्णशब्दे ण्हो निशितार्थे तु खो भवेत् ।
६ ३७ तुज्झ-तुम्भ-तुम्भ इति त्रयोऽन्ये चापि युष्मद्दः ।

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

- ६ ३५ तुग्हाहितो-तग्हाहितो-तुहितो युष्मदो ङसौ ।
 अमी अ(चा)पि त्रयः प्रोक्ताः पृथगादेशपञ्चकात् ॥
 ८ ३८ च इति कचिदादेशो विकल्पेन भिद्विच्छिदोः ।
 ६ ९ चो इत्यपि तदः प्राहुरादेशं ङसिना सह ।
 ३ ४९ त्वस्य स्थाने कचौ कापि गधद्बधेषु च ङः कचित् ।

द

- ३ ५७ द्वित्वं कापि समासे स्यादशेषादेशयोरपि ।
 ४ २५-३३ द्वित्वापन्नो लकारोऽपि कचित्स्वार्थं इतीष्यते ।
 ६ ५७ द्वेर्जशसूभ्यां सह स्यातां द्वावन्यौ वेणि-वे इति ।

न

- ६ १८ नपुंसक इमश्च स्यात्तुर्थं इदमः स्वमोः ।
 ६ १३ नपुंसके स्वमोः कत्वं न किमः स्यादलुप्तयोः ।
 २ २७ न हत्वं खवथादीनां परेषां बिन्दुतो भवेत् ।
 ४ १८ नान्तं नपुंसके विद्धि पुँल्लिङ्गेषु प्रशस्यते ।
 ८ ३६ निरः परस्य माङ्गो वा स्यातां मणमरौ कचित् ।

प

- ७ २० पचे हिश्च सह स्यातां धातूनां लृटि कर्मणि ।
 २ ३६-३७ पनसेऽपि पकारस्य फकारादेश इष्यते ।
 ५ १ परस्य कचिदीकारात् सोरोकारः प्रवर्तते ।
 २ ३८ पाषाणेऽपि (च) षस्य हः ।
 ५ ३५ पित्रादिभ्यः परस्यापि सावाकार ऋतो मतः ।
 ३ ६२ पूर्वशब्दे विकर्षो वा पूर्वस्येत्वं च वस्य मः ।
 २ ८ प्रतिशब्दे तकारस्य रेफलोपावपि कचित् ।
 २ ३८ प्राधान्याद् बिसशब्दस्य स्याङ्गादेशोऽस्त्रियां तु वा ।
 ३ ६२ श्लोके भ्रुष्टे भवेत् स्त्रायौ श्लोके विश्लेष इस्तथा ।

व

- ४ ८ बहिःशब्दे हलोऽन्यस्य रेफादेशो विभाषया ।
 ५ ३७ बिन्दुदीर्घौ विनाह्वाने राज्ञो हं राभ इत्यपि ।
 भवद्भगवतोर्बिन्दुः सावनामन्त्रेऽपि च ॥

- ५ } { ४ बिन्दुष्टामोर्ण इत्यादौ सन्नसन्नपि वा कचित् ।
 ५३ }
 ५ } { ३६ बिन्द्वादीदूस्परस्येह द्वित्वं शेषस्य नेष्यते ।
 ५० }

परिच्छेदाङ्काः सूत्राङ्काः

पद्य-पद्यांशाः

भ

- ३ ४९ भवति स्थानिनो ड्मस्य कुड्मलेऽपि पकारता ।
 ४ ३५ भवेतां मतुपोऽन्त्यस्य न्त आकारस्तथा क्वचित् ।
 ५ ४३ भिस्भ्यसोराम्सुपोरित्वं राज्ञोऽकारस्य चेष्यते ।
 ७ } { ४ भुवः प्रादेः परस्य स्यादादेशो हुव्व इत्यपि ।
 ८ } { ३

म

- १ २४ मृत्यताम्बूलयोस्त्वोस्त्वम् ।

य

- ३ २७ यथाप्राप्तो यलोपोऽपि त्यथ्यद्येषु तु हरयते ।
 ६ २७ युष्मदोऽमि पदस्य स्याच्चतुर्थस्तु तुमे इति ।

र

- ८ ४९ रूधो न्धग्भौ क्वच्चिन्नैव क्वचित् ज्ञो भावकर्मणोः ।
 ७ १६ रूपशब्दस्य सादृश्यादन्येऽन्येषां निपातिताः ।
 ३ ६२ रेफस्याधो हकारस्य लोपो भवति कुत्रचित् ।
 ३ २ रेफस्याधो हकारेऽपि लोपो भवति कुत्रचित् ।
 ३ १७ र्यं-इत्यस्य रलोपोऽपि शौरसेन्यां प्रयुज्यते ।

ल

- ७ } { १० लस्य क्रियातिपत्तौ वा न्तमाणावपि च क्वचित् ।
 ७ } { २०
 १ } { १७३(१)
 ३ } { लुगवा लुरुपसर्गस्य विसर्गस्य क्वचिन्नवेत् ।
 ४ } { २
 ४ ३ लोपः साचो_यकारस्य क्वचिन्नित्यं क्वचिन्न वा ।

व

- ३ ६३ वा विकर्षो विपर्यासो दीर्घेऽप्यत्वं च पूर्ववत् ।
 ३ ६२ वा विश्लेषो भवेद्वज्रे पूर्वस्य स्वर एव वा ।
 ७ १८ विध्यादौ प्रथमैकत्वे शौरसेन्यां दुरिष्यते ।
 ७ १८ विध्याद्यर्थेषु सिप्यासोरश्चादेशो विधीयते ।
 ९ १७ वेच्च-वेव्वलिभौ स्यातां वारणे तूरणे तथा ।
 ४ २५-ःवेव्वेते स्वार्थं इल्लोह्लौ, आभ्यां कः स्वार्थं एव वा ।

श

- ५ ११ शस्-टा-ङ्गिषु दीर्घत्वं वक्तव्यमिदुतोः स्त्रियाम् ।
 ७ १ शौरसेन्यां विभाषासु भवेद् द्विरपि तिस्रयोः ।
 ३ १८ शौण्डीयेऽपि (च) रादेशः ।
 ८ ५६ श्वादिभ्य इतरस्यापि णोऽन्ते कचन इश्यते ।
 ८ ५६ श्वादीनां यो णकारोऽन्ते स कचिद्वा विधीयते ।
 ३ ३५ श्लेषमशब्दे तु फादेशः षम इत्यस्य प्रचक्षते ।

ष

- ३ २ षक्योरत्र खादेशो व्यवस्थितविभाषया ।

स

- ४ २५ संख्यायाः कृत्वसो हुत्तं आभिमुख्येऽपि इश्यते ।
 ४ १६ संस्कारसंस्कृतादौ तु नित्यं विन्दुर्विलुप्यते ।
 ९ ९ सम्भवत्येकवाच्यत्वे वाक्ये भेदश्च नेष्यते ।
 ५ ११ सर्वादिष्विदमो दीर्घो नत्वन्वेषां कदाचन ।
 ६ ९ " " " " ङसौ भवेत् ।
 ६ ४१ सावस्मदो भवत्यत्र स्मि इत्येष च पञ्चमः ।
 १ १७-१८(१) सुभगाया भवत्यत्र दुर्भगायाश्च गस्य वः ।
 ६ १२ स्त्रियामपि सहैवामा स्याच्च सिं इदमोऽपि वा ।
 ४ २९ स्थितयोः परिवृत्तिर्वा हरिताले लरेफयोः ।
 ३ १४ स्थूणार्थे स्तस्य खः स्तम्भे नत्वन्वस्मिन् कदाचन ।
 ३ २२ स्यस्तयोरपि वा टत्वं क्रियते कापि शाब्दिकैः ।
 ७ २४ स्यात्तिङ्गां हीञ् एकाचो वर्तमानेऽपि भूतवत् ।
 ६ १५ स्यात् प्रत्ययान्तरेऽप्यत्वं स्त्रियामन्यत्र चेदमः ।
 ४ २५-१६ स्वार्थे कः स्यात् ङकारोऽपि को वा तस्मादपि स्मृतः ।

ह

- ३ ४७ ह्रस्य भः कचिदन्यत्र गोजिह्वादावपीप्यते ।
 इति पद्य-पद्यांशानुक्रमणिका समाप्ता ।

अथ परिशिष्टम्

कपूरमञ्जरी-सेतुबन्ध-कुमारपालचरितादिप्राकृतनिबन्धज्ञानाय ग्रन्था-
न्तरेभ्योऽपभ्रंशादिभाषाप्रपञ्चाय परिशिष्टं प्रारभ्यते—

तत्राऽपभ्रंशविचारः ।

युष्मदः सौ तुहं ८।४।३६८। अपभ्रंशे युष्मदः सौ परे तुहं-इत्यादेशो भवति ।
तुहं । त्वम् ।

जस्-शसोस्तुग्हे तुग्हइं ८।४।३६९। अपभ्रंशे युष्मदः जसि शसि च प्रत्येकं
तुग्हे, तुग्हइं-इत्यादेशौ भवतः । तुग्हे, तुग्हइं जाणह, पेक्कइ ।

टाड्यमा पइं तइं ८।४।३७०। अपभ्रंशे युष्मदः टा-डि-अम् इत्येतैः सह पइं,
तइं-इत्यादेशौ भवतः । टा-पइं सुक्का । एवं-तइं । डिना-‘पइं मइं वेहिं वि रणगायहिं
को जयसिदि तक्केइ । केसहिं लेप्पिणु जम-वरिणि भण सुहुं को थक्केइ’ ॥ एवं-तइं ।
अमा सह-‘पइं मेहन्तिहें महु मरणु मइं मेहन्तहो तुज्जु । सारस जसु जो वेगला
सो वि किदन्तहों सज्जु’ ॥ एवं—तइं सर्वत्र ।

भिसा तुग्हेहिं ८।४।३७१। अपभ्रंशे युष्मदो भिसा सह तुग्हेहिं-इत्यादेशो
भवति । तुग्हेहिं । युष्माभिः ।

डसिडस्भ्यां तउ तुज्जु तुध्र ८।४।३७२। अपभ्रंशे युष्मदो डसिडस्भ्यां सह
तउ, तुज्जु, तुध्र-इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । डसिना-तउ होत्तउ आगदो ।
तुज्जा होन्तउ आगदो । तुध्र होन्तउ आगदो । डसा-‘तउ गुण-संपइ तुज्जु मदि
तुध्र अणुत्तर खन्ति । जइ उप्पत्ति अन्न जण महिमण्डलि सिक्खन्ति’ ॥ एवं-तुध्र, तव ।

भ्यसाभ्यां तुग्हइं ८।४।३७३। अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस् आम् इत्येताभ्यां सह
तुग्हइं-इत्यादेशो भवति । तुग्हइं होन्तउ आगदो । तुग्हइं केरउं धणु ।

तुग्हासु सुपा ८।४।३७४। अपभ्रंशे युष्मदः सुपा सह तुग्हासु-इत्यादेशो
भवति । तुग्हासु ठिञ्चं ।

सावस्मदो हउं ८।४।३७५। अपभ्रंशे अस्मदः सौ परे हउं-इत्यादेशो भवति ।
‘तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहों’ ।

जसुशसोरग्हे अग्हइं ८।४।३७६। अपभ्रंशे अस्मदो जसि शसि च परे
प्रत्येकम् अग्हे-अग्हइं-इत्यादेशौ भवतः । जसि-अग्हे, अग्हइं । वयम् । शसि-अग्हे,
अग्हइं पेक्खइ । अस्मान् ।

टाड्यमा मइं ८।४।३७७। अपभ्रंशे अस्मदः टा-डि-अम् इत्येतैः सह मइं-
इत्यादेशो भवति । मइं । मया, मयि, माम् । टा-‘मइं जाणिउं पिअविरहिअहं

क वि धर होइ विआलि । णवर मिअंकु वि तिह तवइ बिह दिणयरु खयगालि' ॥
अमा-मइं मेखन्तहो तुज्झ ।

अग्हेहिं भिसा ८।४।३७८। अपभ्रंशे अस्मदो भिसा सह अग्हेहिं-इत्यादेशो
भवति । 'तुग्हेहिं अग्हेहिं जं किअउं' ।

महु-मज्झु ङसिङ्गभ्याम् ८।४।३७९। अपभ्रंशे अस्मदो ङसिना ङमा च सह
प्रत्येकं महु, मज्झु-इत्यादेशौ भवतः । महु, मज्झु = मत्, मम । ङसिना-महु होंतउ
गदो । मज्झु होंतउ । ङमा-मज्झु विपण । एवं महु ।

अम्महं भ्यसाम्भ्याम् ८।४।३८०। अपभ्रंशे अस्मदो भ्यसा आमा च सह
अम्महं-इत्यादेशो भवति । अम्महं-अस्मत् । आमा-अह्वगगा अम्महं तणा ।
अस्माकम् ।

सुपा अग्हासु ८।४।३८१। अपभ्रंशे अस्मदः सुपा सह अग्हासु-इत्यादेशो
भवति । अग्हासु ठिअं ।

स्यादौ दीर्घह्रस्वौ ८।४।३३०। अपभ्रंशे नाम्नोऽन्तस्य दीर्घह्रस्वौ स्यादौ
प्रायो भवतः ।

स्यमोरस्योत् ८।४।३३१। अपभ्रंशे अकारस्य स्थमोः परयोःकारो भवति ।
'दहमुहु सुवण-भअंकरु तोसिअ-संकरु णिगगउ रहवरि चडिअउ । चउमुहु छंमुहु
झाइवि एक्कहिं लाइवि णावइ दइवें घडिअउ' ॥

उसे-हेँहू ८।४।३३६। अकारात्परस्य उसेहेँ-हू इत्यादेशौ भवतः । वच्छेहे-हू ।
भ्यसो हुं ८।४।३३७। अपभ्रंशेऽकारात्परस्य भ्यसः पञ्चमीबहुवचनस्य हुं-
इत्यादेशो भवति । 'जिह गिरिसिगहुं पडिअ सिलअनु विचूरुकरेइ' ।

उसः सु-हो-सुवः ८।४।३३८। अपभ्रंशे अकारात्परस्य उसः स्थाने सु-हो-सु-
इति आदेशा भवन्ति । 'जोगुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परसु । तसु हउं कलिजुगि
दुल्लहहों वलि किज्जउ सुअणरसु' ॥

आमो हं ८।४।३३९। अपभ्रंशे अकारात्परस्यामो हमित्यादेशो भवति । तणहं ।
हुं चेदुङ्गथाम् ८।४।३४०। अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्यामो हुं, हं चादेशौ
भवतः । तरुहुं । सउणिहुं । प्रायोऽधिकारात्क्विसुपोऽपि हुं । दुहुं दिसिहिं ।

ङसिभ्यस्ङीनां हे-हुं-हयः ८।४।३४१। अपभ्रंशे इदुङ्गयां परेषां ङसि-भ्यस्-
ङि-इत्येतेषां यथासंख्यं हे-हुं-हि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । ङसि-गिरिहेँ
सिलायलु तरुहेँ फलु घेप्पइ नीसावन्नु' । भ्यस्-तरुहुं वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु
असणु लहन्ति । सामिहुं एत्तिउ अगालउं आअरु मिच्चु गृहन्ति' ॥ डे-अह
विरलपहाउ जि कलिहि धग्मु' ।

स्यमृजसृशसां लुक् ८।४।३४४। अपभ्रंशे सि-अम्-जस्-शस् इत्येतेषां लोपो
भवति । 'एइ ति घोडा एइ थलि'-इत्यादि । अत्र स्यमृजसां लोपः । 'जिम जिम

वंकिम लोअणहं गिरु सावँलि सिक्खेइ । तिम तिम वम्महु निअअ सरु खरपत्थरि
तिक्खेइ' ॥ अत्र स्यम्रशसां लोपः ।

षष्ठ्याः ८।४।३४५ । प्रायो लुग् भवति । 'संगरसर्हिं जु वणिअइ देक्खु
अह्वारा कन्तु । अइमत्तहं चत्तकुसहं गय-कुम्भइं दारन्तु' ॥ पृथग्योगो लक्ष्यानुसाराथः ।
आमन्थे जसो होः ८।४।३४६ । अपभ्रंशे आमन्थेऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः परस्य
जसो हो-इत्यादेशो भवति । लोपापवादः । 'तरुणहो तरुणिहो मुणिउं मइं करहु म
अप्पहो वाठ' ।

भिस्सुपोहिं ८।४।३४७ । भिस्-गुणहिं न संपइ कित्ति पर' । सुप्-भाईरहि
जिवं भारइ मग्गेहिं तिहिं वि पयट्टइ' ।

स्त्रियां जसूशसोरुदोव ८।४।३४८ । लोपापवादौ । जसः-अंगुलिउ उज्जरियाओ
नहेण' । शसः-सुंदरसव्वंगाउ विलासिणीओ पेच्छन्ताण' ।

टा ए ८।४।३४९ । 'निअट्टुहकरहिं विमुद्धकर अन्धारइ पडि पेक्खइ । ससि-
मण्डल-चिन्धमए पुणु काइं न दूरे देक्खइ' ॥ जहिं मरगयकंतिए संवलिअं ।

डसडस्योहे ८।४।३५० । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयोर्डसडसि-
इत्येतयोर्हे इत्यादेशो भवति । डसः-तुच्छ मज्झहे जग्गिपरहे । डसेः-फोडेन्ति जे हि-
अडउं अण्णणउं ताहं पराई कवण घिण । रक्खेज्जहो लोअहो अप्पणा वालहे जाया-
विसमथण' ॥

भ्यसामोहुं ८।४।३५१ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य भ्यस आमश्र
हु-इत्यादेशो भवति । 'भल्ला हुआ जो मारिआ बहिणि महारा कन्तु । लज्जिजंत
वअसिअहु जइ भग्गा घर एन्तु' ॥ वयस्याभ्यो वयस्यानां वेत्थर्थः ।

डेहिं ८।४।३५२ । अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य डेहिं (हिं)-इत्या-
देशो भवति । 'अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तडत्ति' ।

क्कीबे जसूशसोरिं ८।४।३५३ । 'कमलइं मेल्लवि अलि-उलइं करि-गण्डाइं
महन्ति' ।

कान्तस्यात उं स्यमोः ८।४।३५४ । अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य
नाम्नो योऽकारस्तस्य स्यमोः परयोर्क-इत्यादेशो भवति । तुच्छउं, भग्गउं, पसरिअउं ।

सर्वादेर्सेहर्हा ८।४।३५५ । अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य डसेहर्हा—इत्यादेशो
भवति । जहां-तहां ।

किमो डिह वा ८।४।३५६ । अपभ्रंशे किमोऽकारान्तात्परस्य डसेर्डिह-इत्या-
देशो वा भवति । किह । 'तं किह वंकेहिं लोअणेहिं जोइज्जउं सय-वार' ।

डेहिं ८।४।३५७ । सर्वादेरकारान्तत्परस्य-इत्येव । 'जहिं खग्गिज्जइ सरिणसरु
छिज्जइ खग्गिण खग्गु । तहिं तहविइ भडवडनिवहि कंतु पयासइ मग्गु' ॥ 'एक्कहिं
अक्खिहिं सावणु अक्कहिं भइवउ । माहउ महिअल-सत्थरि गण्डत्थले सरउ' ॥

‘अंगिहिं गिम्हसुहच्छी तिल वणि मग्गसिरु । तह मुद्धह मुहपंकइ आवासिउ सिसिरु’ ॥ ‘हिअडा फुट्टि तडत्ति करिका लक्खेवें काइं । देक्खउं हव विहिकाहं ठवइ पइं विणु दुःखसयाइं’ ॥

यत्तत्किम्भ्यो ङसो ङासुर्न वा ८।४।३५८ । अपभ्रंशे यत्-तत्-क्किम्-इत्येतेभ्यः परस्य ङसो ङासु-इत्यादेशो भवति । ‘कन्तु महारउ हलि सहिप् निच्छइं रूसइ जासु । अत्थिहिं सत्थिहिं हत्थिहिं वि ठाउ वि फेडइ तासु’ ॥ ‘जीविउं कासु न वल्लहउं धणु पुणु कासु न इट्ठु । दोण्णि वि अवसरनिवडिअइं तिणसम गणइ विसिट्ठु’ ॥

स्त्रियां डहे ८।४।३५९ । अपभ्रंशे स्त्रीलिङ्गे वर्तमानेभ्यो यत्तत्किम्भ्यः परस्य ङसो डहे-इत्यादेशो वा भवति । जहे, तहे, कहे-केरउ ।

यत्तदोः स्यमोर्ध्रुं-त्रुं ८।४।३६० । अपभ्रंशे यत्तदोः स्थाने स्यमोः परयोर्थया-संख्यं ध्रुं, त्रुं-इत्यादेशो वा भवतः । ‘प्रंगणि चिट्ठिदि नाहु ध्रुं त्रुं रणि करदि न अन्ति’ । पत्ते—तं बोल्लअइ लु निव्वहइ ।

इदम इसु ङ्कीवे ८।४।३६१ । स्यमोः परयोरित्येव । इसु कुल्ल तुह तणउं । इसु कुल्ल देवख ।

एतदः स्त्री-पुं-ङ्कीवे एह-एहो-एहु ८।४।३६२ । अपभ्रंशे स्त्रियां, पुंसि, नपुंसके वर्तमानस्यैतदः स्थाने स्यमोः परयोर्थयासंख्यं एह, एहो, एहु-इत्यादेशा भवन्ति ।

एह जसशसोः ८।४।३६३ । अपभ्रंशे एतदो जसशसोः परयोरेइ-इत्यादेशो भवति । जसः-‘एह ति घोडा एह थलि’ । शसः-एइ पेच्छ ।

अदस ओइ ८।४।३६४ । अपभ्रंशे अदसः स्थाने जसशसोः परयोरेइ-इत्यादेशो भवति ।

इदम आयः ८।४।३६५ । अपभ्रंशे इदमशब्दस्य स्यादौ आय-इत्यादेशो भवति । ‘आयइं लोअहो लोअणइं जाई सरइ न मन्ति । अप्पिप् दिट्ठइ मउलिअहिं पिप् दिट्ठइ विहसन्ति’ ॥ ‘सोसउ म सोसउ स्त्रिअ उअही वडवानलरस किं तेण । जं जलइ जले जलणो आएण वि किं न पजत्तं’ ॥ ‘आयहो वड्डकलेवरहो जं वाहिउ तं सारु । जइ उट्ठभइ तो कुहइ अह डड्जइ तो छारु’ ॥

सर्वस्य साहो वा ८।४।३६६ । अपभ्रंशे सर्वशब्दस्य साह-इत्यादेशो वा भवति ।

किमः काइंक्वणौ वा ८।४।३६७ । अपभ्रंशे किमः स्थाने काइं, क्कदग्-इत्यादेशौ वा भवतः ।

त्यादेराद्यत्रयस्य बहुखे हिं न वा ८।४।३८२ । त्यादीनामाद्यत्रयस्य सम्बन्धिना बहुवर्थेषु वर्तमानस्य वचनस्यापभ्रंशे हिं-इत्यादेशो वा भवति । ‘मुह-क्वरिवंध तहे सोह धरहिं । नं मल्ल-जुउल्लु ससि-राहु करहिं ॥’ ‘तहे सोहहिं कुरल अमरउल्लतुलिअ । नं तिमिरडिंभ खेल्लन्ति मिलिअ ॥’

मध्यत्रयस्याद्यस्य हिः ८।४।३८३ । त्यादीनां मध्यत्रयस्य यदाद्यं वचनं तस्या-
पभ्रंशे हि-इत्यादेशो वा भवति ।

बहुत्वे हुः ८।४।३८४ । त्यादीनां मध्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुत्वर्थेषु वर्तमानं
यद्वचनं तस्यापभ्रंशे हु-इत्यादेशो भवति । 'बलिभ्रमत्यणि महमहणु लहुईहूभा
सोइ । जइ इच्छहु बहुत्तणउं देहु म मगहु कोइ' ॥ पच्चे—इच्छह-इत्यादि ।

अन्त्यत्रयस्याद्यस्य उं ८।४।३८५ । त्यादीनामन्त्यत्रयस्य यदाद्यं वचनं
तस्याऽपभ्रंशे उं-इत्यादेशो वा भवति ।

बहुत्वे हुं ८।४।३८६ । त्यादीनामन्त्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुत्वर्थेषु वर्तमानं
यद्वचनं तस्य हुं-इत्यादेशो भवति । 'खगविसाहिउं जहिं लहहुं पिय तहिं देसहिं
जाहुं । रणदुब्भिकखें भग्गाइं विणु जुज्जे न वलाहुं' ॥ पच्चे—लहिमु इत्यादि ।

हिस्वयोरिदुदेत् ८।४।३८७ । पञ्चम्यां—(लोडादेशस्य संज्ञेयम्) हिस्वयोरप-
भ्रंशे ह, उ, ए-इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति ।

स्यस्य सः ८।४।३८८ । अपभ्रंशे भविष्यदर्थविषयस्य त्यदादेः स्यस्य सो
वा भवति । 'दिभहा जन्ति झडप्पडहिं पडहिं मणोरह पच्छि । जं अच्छइ तं
माणिभइ होसइ करतु म अच्छि' ॥ पच्चे-होहिहि ।

क्रिये कीसु ८।४।३८९ । क्रिये इत्येतस्य क्रियापदस्यापभ्रंशे कीसु-इत्यादेशो
वा भवति । 'सन्ता भोग जु परिहरइ तसु कन्तहो बलि कीसु । तसु दइवेण वि
मुण्डियउं जसु खल्लिहडउं सीसु' ॥ पच्चे—साध्यमानावरथात् क्रिये-इति संस्कृ-
तशब्दादेश प्रयोगः । 'बलि किज्जउं सुअणस्सु' ।

भुवः पर्याप्तौ हुच्च ८।४।३९० । अपभ्रंशे भुवो धातोः पर्याप्तावर्थे वर्तमा-
नस्य हुच्च-इत्यादेशो भवति । 'अइ तुंगत्तणु जं थणहं सो छेयउ न हु लाहु ।
सहि अइ केवंइ तुडिवसेण अहरि पहुच्चइ नाहु' ॥

वृगो ब्रुवो वा ८।४।३९१ । अपभ्रंशे वृगो = 'वृजः' धातोर्ब्रुव-इत्यादेशो वा
भवति । ब्रुवह सुहासिउ किपि । पच्चे—'एत्तउं बोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु
बोप्पि । ता हउं जाणउं एहो हरी जइ अगइ बोप्पि' ॥

व्रजेर्बुजः ८।४।३९२ । अपभ्रंशे व्रजतेर्धातोर्बुज-इत्यादेशो भवति । बुजइ-
बुजेप्पि । बुजेप्पिणु ।

इशेः प्रस्सः ८।४।३९३ । अपभ्रंशे इशेर्धातोः प्रस्स-इत्यादेशो भवति ।
प्रस्सदि ।

ग्रहेर्गुणहः ८।४।३९४ । अपभ्रंशे ग्रहेर्धातोर्गुणह-इत्यादेशो भवति । पळ गृण्हे-
प्पिणु व्रतु ।

तच्यादीनां छोज्जादयः ८।४।३९५ । अपभ्रंशे तच्चि-प्रभृतीनां धातूनां छोज्ज
इत्यादय आदेशा भवन्ति । आदिग्रहणाद् देशीषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते
उदाहाराः ।

अनादौ स्वरादसंयुक्तानां कखतथपफां गघदधवभाः ८।४।३९६।
अपभ्रंशेषद्वादौ वर्तमानानां स्वरात्परेषामसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां स्थाने
ग-ब-द-ध-व-भाः प्रायो भवन्ति । कस्य गः-‘जं दिट्ठउं सोमगगहणु अस-
इहिं हसिउ निसंकु । पिअमाणुसविच्छोहगरु गिलि गिलि राहु मयंकु’ ॥ स्वस्य घः-
‘अम्मिप् सत्थावत्थेहिं सुधि चिन्तिज्जइ माणु । पिप् दिट्ठे हत्थोहत्थेण को चेअइ
अप्पाणु’ ॥ तथपफानां दधवभाः—‘सबधु करेप्पिणु कधिदुं मइं तसु बर सभलउं
जम्मु’ । अनादाविति किम् ? सबधु करेप्पिणु—अत्र कस्य गत्वं न । स्वरादिति किम् ?
गिलिगिलि । असंयुक्तानां किम् ? एक्कहिं । प्रायः इति कचिन्न-अकिपा-इत्यादि ।

मोऽनुनासिको वो वा ८।४।३९७ । तथोक्तस्य मस्य अनुनासिको वकारो
वा भवति । कवँलु, कमलु । भवँरु, भमरु । लाङ्गिकस्यापि—जिवँ, तिवँ, जेवँ,
तेवँ । अनादावित्येव—मयणु । असंयुक्तस्येत्येव—‘तसु बर सभलउं जम्मु’ ।

अभूतोऽपि कचिद् ८।४।३९९ । अपभ्रंशे कचिद्विद्यमानोऽपि रेफो भवति ।
‘त्रासु महारिसि एउ भणइ जइ सुइसत्थु पमाणु । मायहं चलण नवंताहं दिवे
दिवे गंगण्हाणु’ ॥ कचिदिति किम् ? वासेण वि भारह खंभि बडु ।

आपद्विपत्सम्पदां द इ ८।४।४०० । अपभ्रंशे आपद्-विपद्-सम्पदां द इकारो
भवति । आवइ । विवइ । संपइ । प्रायोऽधिकारात्—‘गुणहिं न संपइ कित्ति पर’ ।

कथंयथातथाथादेरेमेमेहेधा दितः ८।४।४०१ । अपभ्रंशे कथं, यथा, तथा-
इत्येतेषां थादेरवयवस्य प्रत्येकम् एम-इम-इह-इध-इत्येते दितश्चत्वार
आदेशा भवन्ति । ‘केम समप्पउ दुट्ठु दिणु किध रयणी लुहु होइ । णवबहुदंस-
णलालसउ वहइ मणोरह सो इ’ ॥ ‘ओ गोरीमुहणिज्जिअठ बहलि लुवकु मिअंकु ।
अन्नु वि जा परिहवियतणु सो किवँ भवँइ निसंकु’ ॥ ‘विवाहरि तणु रअणवणु
किह ठिउ सिरिआणंद । निस्वमरसु पिप् पिअवि जणु सेसहो दिण्णी सुइ’ ॥ एवं
तिधजिधावुदाहायौ ।

यादकतादक्कीदगीदशां दादेडेहः ८।४।४०२ । एषां दादेरवयवस्य डित् पह-
इत्यादेशो भवति । ‘मह भणिअउ बलिराउ तुहुं केहउ मगणु एहु । जेहु तेहु नवि
होइ वठ सइं नारायणु एहु’ ॥

अतां डइसः ८।४।४०३ । अदन्तानामेषां पूर्वोक्तानां दादेरवयवस्य डइस-
इत्यादेशः । जइसो-तइसो-कइसो-अइसो ।

यत्रतत्रयोस्त्रस्य डिदित्थवत्तू ८।४।४०४ । एतयोस्त्रस्य एत्थु, अत्तु-इत्येतौ डितौ
भवतः । ‘जइ सो घडिदि प्रयावदी केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु । जेत्थु वि तेत्थु वि
एत्थु जगि भण तो तहि सारिक्खु’ ॥ जत्तु ठिदो । तत्तु ठिदो ।

थेत्थु कुत्राऽत्रे ८।४।४०५ । कुत्राऽत्रयोस्त्रस्य डित्-एत्थु आदेशः । केत्थु वि,
लेप्पिणु सिक्खु । जेत्थु वि, तेत्थु वि, एत्थु जगि ।

यावत्तावतोर्वादेर्म उं महिं ८।४।४०६। अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वका-
रादेरव्यवस्य म, उं, महिं-इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति । 'जाम न निवडइ कुंम-
अडि सीहचवेडचडक्क । ताम समत्तहं मयगलहं पइ पइ वजइ डक्क ॥' तामहिं
अच्छुड इयर जणुसु अणुवि अन्तरु देइ ।

वा यत्तदोतोर्डेवडः ८।४।४०७। अपभ्रंशे यद् तद् इत्येतयोरत्वन्तयोर्वाव-
त्तावतोर्वकारादेरव्यवस्य डित् एवड-इत्यादेशो वा भवति । 'जेडहु अन्तरु रावण-
रामहं । तेवहु अन्तरु पट्टण-गामहं' ॥ पच्चे-जेत्तुलो, तेत्तुलो ।

वेदंकिमोर्यादेः ८।४।४०८। इयत्क्रियतोर्थकारादेरव्यवस्य डित् एवड-इत्या-
देशो वा भवति । एवहु अन्तरु । केवहु अन्तरु । पच्चे-एत्तुलो, केत्तुलो ।

परस्परस्यादिरः ८।४।४०९। अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति । अवरोप्परु ।

म्हो म्भो वा ८।४।४१२। अपभ्रंशे म्ह-इत्यस्य स्थाने म्भ-इत्यादेशो भवति ।
म्ह इति 'पद्म-श्म-प्म-स्म-झां म्हः' इति प्राकृतलक्षणविहितोत्र गृह्यते, संस्कृते
तदसम्भवात् । गिम्भो । सिम्भो । 'बम्भ ते विरला के वि नर जे सर्वंगल्लइल्ल । जे
वंका ते वंचयर जे उज्जुभ ते बइल्ल' ॥

प्रायसः प्राउप्राह्वप्राह्वम्बपरिगम्बाः ८।४।४१४। प्रायस् इत्येतस्य प्राउ,
प्राह्व, प्राह्वम्ब, परिगम्ब-इत्येत आदेशा भवन्ति ।

वान्यथो नुः ८।४।४१५। अन्यथाशब्दस्य नुर्वा ।

कुतसः कउ कहंतिहु ८।४।४१६। स्पष्टम् ।

ततस्तदोस्तोः ८।४।४१७। स्पष्टम् ।

एवंपरंसंयुवंमामनाक्, एम्बपरसमाणुयुबुमंमणाउं ८।४।४१८। एवमा-
दीनाम् यथाक्रमम् एम्बादय आदेशा भवन्ति ।

किला-ऽथवा-दिवा-सह-नहेः किरा-ह्वइ-दिवं-सहुं-नाहि ८।४।४१९। यथाक्रम-
मादेशा ज्ञेयाः ।

विषण्णोक्तवर्मनो वुन्न-वुत्त-विच्च ८।४।४२१। विषण्णादीनां यथाक्रमं
वुन्नादय आदेशा भवन्ति ।

शीप्रादीनां वहिञ्जादयः ८।४।४२२। शीघ्रस्य-वहिञ्जः । झकटस्य-वंचलः ।
अस्पृश्यसंसर्गस्य—विहालः । भयस्य-द्रवक्कः । आत्मीयस्य-अप्पणः । असाधारणस्य-
सडडलः । कौतुकस्य-कोडुः । क्रीडायाः-खेडुः । रम्यस्य-खण्णः । अद्भुतस्य-डक्करिं ।
हे सखीत्यस्य-हेल्लिः । पृथक्पृथगित्यस्य-जुअंजुअः । मूढस्य-नालिअ-वदौ । नवस्य-
नवखः । अवस्कन्दस्य-दडवडः । सम्प्रस्थितः—केरतणौ । मा मैषीरित्यस्य—
मवमीसेति स्त्रीलिङ्गम् । यद्यद् दृष्टं तत्तदित्यस्य—जाइट्टिआ ।

हुडुरु-धुग्घादयः शब्द-चेष्टाऽनुकरणयोः ८।४।४२३। अपभ्रंशे हुडुर्वाद्यश्श-
ब्दानुकरणे धुग्घादयश्चेष्टानुकरणे यथासङ्ख्यं प्रयोक्तव्याः ।

घड्मादयोऽनर्थाः ८।४।४२४ । आदिपदाद् खाइं—इत्यादयः ।

तादर्थ्ये केहि-तेहि-रेसि-रेसि-तणेणः ८।४।४२५ । एते पञ्च निपातास्तादर्थ्ये प्रयोक्तव्याः ।

युष्मदादेरीयस्य डारः ८।४।४३४ । अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईय-प्रत्य-यस्य डार-इत्यादेशो भवति । तुहार । त्वदीयः ।

त्रस्य डेत्तहे ८।४।४३७ । अपभ्रंशे सर्वादिः सप्तम्यन्तात्परस्य त्रप्रत्ययस्य डेत्तहे-इत्यादेशो भवति ।

तव्यस्य एहृव्वउं-एव्वउं-एवा ८।४।४३८ । अपभ्रंशे तव्यप्रत्ययस्य एहृव्वउं, एव्वउं, एवा-इत्येत आदेशा भवन्ति ।

क्व इ-इउ-इवि-अवयः ८।४।४३९ । क्वाप्रत्ययस्य एते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

तुम एवमणाऽणहमणहि च ८।४।४४२ । अपभ्रंशे तुमः प्रत्ययस्य एवम्-अण-अणहम्-अणहि-इत्येते चत्वार आदेशा भवन्ति ।

तृनोऽणञ ८।४।४४३ । अपभ्रंशे तृनुप्रत्ययस्य अणञ-इत्यादेशो भवति ।

इवार्थे नं-नउ-नाइ-नावइ-जणि-जणवः ८।४।४४४ । अपभ्रंशे इवार्थे एते षट् आदेशा भवन्ति ।

लिङ्गमतन्त्रम् ८।४।४४५ । अपभ्रंशे लिङ्गमतन्त्रं व्यभिचारि प्रायो भवति ।

शौरसेनीवत् ४।४।४४६ । अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति ।

व्यत्ययश्च ८।४।४४७ । प्राकृतादिभाषालक्षणानां व्यत्ययश्च भवति । यथा मागध्यां—‘तिष्ठिष्ठिः’ इत्युक्तं, तथा प्राकृतपैशाचीशौरसेनीप्वपि भवति । चिष्ठिदि । अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुक्ते मागध्यामपि भवति । शद्-माणुश-शंश-भालके । कुम्भशहश्च वशाहे शञ्जिदे । इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् । न केवलं भाषालक्षणानां स्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ये वर्तमानकाले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति । अह पेच्छहरहु तणभो । अथ प्रेक्षाञ्जके तनय इत्यर्थः । आभासइ रयणीअरे । आवभासे रजनीचरानित्यर्थः । भूते प्रसिद्धा वर्तमानेऽपि—लोहीअ एस वण्ठो । शृणोत्येप वण्ठ इत्यर्थः ।

शेषं संस्कृतवत्सिद्धम् ८।४।४४८ । शेषं यद्ब्र प्राकृतभाषासु अष्टमेनोक्तं तत्सप्ताध्यायीनिबद्धसंस्कृतवदेव सिद्धम् । हेट्टट्टिअसूरनिवारणाय छुत्तं अहो इव वहन्ती जयइ ससेसवराहसासदूरुखुया पुहवी । अत्र चतुर्थ्या आदेशो नोक्तः, स च संस्कृतवदेव सिद्धः । उक्तमपि क्वचित् संस्कृतवदेव भवति । यथा प्राकृते उरस्-शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस्य उरे, उरम्मि-इति प्रयोगौ भवतस्तथा क्वचिदुरसीत्यपि भवति । एवं सिरै, सिरम्मि । शिरसि । सरै, सरम्मि । सरसि ।

अत्र लाटीचूलिकादीनां विशेषभेदाऽभावाच्च ग्रन्थविस्तरो वितन्यते । माग-ध्याद्याः सविशेषं पूर्वमेवोक्ताः ।

इति हेमानुशासनेऽपभ्रंशविचारः समाप्तः ।

शब्दरूपावलिः

अकारान्तः पुंलिङ्गः

वच्छ = (वत्स, वृक्ष-)शब्दः

प्रथमा-वच्छो=वत्सः, वृक्षो वा-एवं सर्वत्र, ए०। वच्छा, वच्छे=वत्साः व०।

द्वि०-वच्छं = वत्सम् ए०। वच्छा, वच्छे=वत्सान् व०।

तृ०-वच्छेण^१ = वत्सेन ए०। वच्छेहिं, वच्छेहिहिं, वच्छेहि = वत्सैः व०।

पं०-वच्छाद्, वच्छाहि, वच्छाआ = वत्सात् ए०। वच्छतो, वच्छाउ, वच्छाहितो—इत्यादि। क्वचित्-वच्छाहितो, वच्छासुतो, वच्छेहितो, वच्छेसुतो = वत्सेभ्यः व०।

ष०-वच्छस्स = वत्सस्य ए०।

वच्छाण, वच्छाणं = वत्सानाम् व०।

स०-वच्छे, वच्छमि = वत्से ए०।

वच्छेहि, हूं^३ = वत्सेषु व०।

सं०-वच्छ, वच्छो = हे वत्स।

शेषं प्रथमावत्। गोशब्दः पुंसि-गावो, गावे-इत्याद्यन्तवत्। एवमेकारौकारान्तादयः। एवं देव-कसण-इत्यादयः अकारान्ताः शब्दाः बोध्याः।

इकारान्तः पुंलिङ्गः

अग्नि = (अग्नि-)शब्दः

प्र०-अग्नी = अग्निः ए०^४। अग्नीओ = अग्नयः व०। अग्निणो^५।

द्वि०-अग्निं = अग्निम् ए०। अग्नी^६ अग्निणो = अग्नीन् व०।

तृ०-अग्निणा = अग्निना ए०। अग्नीहि, अग्नीहिं = अग्निभिः व०।

पं०-अग्नीद्, अग्नीहि, अग्नीदो = अग्नेः ए०। अग्नीसुतो, अग्नीहितो = अग्निभ्यः व०।

ष०-अग्निस्स, अग्निणो = अग्नेः ए०। अग्निण, (अग्निणं) क्वचित्, अग्निणं = अग्नीनाम् व०।

स०-अग्निमि = अग्नौ ए०। अग्नीसु, अग्नीसुं=अग्निषु व०।

सं०-अग्नि=हे अग्ने ! ए०। शेषं प्रथमावत्। एवं गिरि-अद्वादयः।

उकारान्तः पुंलिङ्गः

वाउ = (वायु-)शब्दः

प्र०-वाऊ = वायुः ए०। वाउणो, वाऊओ, वाऊओ = वायवः व०।

१. प्राकृतभाषासु द्विवचनं चतुर्थी विभक्तिश्च न भवतः। 'सर्वत्र षष्ठीव चतुर्थ्याः' इति क्रमदोश्वरः। यथा-विष्पत्स देहि।

२. कल्पलिकाकारमते वच्छेणं, वच्छाणं टामोरूपम्।

३. अपभ्रंशे सप्तम्या बहुवचने सुपि हूं वा क्वचिद्भवति।

४. अग्निशब्दस्य प्राकृते अग्नी, अग्निणी इति द्वे रूपे भवत इति केचिद्।

५. क्रमदोश्वरः 'जस ओरोरिणश्चात्' इति सूत्रेण अग्नीओ, अग्नीरो, साद्ओ, साद्रो-इत्येतानि साधितवान्।

६. अग्निओ, अग्नि, गुरुओ, गुरु, इति केषाञ्चिन्मते शसि रूपं स्यात्।

द्वि०-वाउं = वायुम् ए० । वाउ-
णो = वायून् ब० । वाउहूं, वाउहुं
(अपभ्रंशे) ।

तृ०-वाउणा = वायुना ए० । वाऊहि,
वाऊहिं = वायुभिः ब० ।

पं०-वाउदो, वाउदु, वाउहि = वायोः
ए० । वाउहिंतो, वाउसुंतो - वायुभ्यः
ब० ।

ष०-वाउस्स, वाउणो = वायोः ए० ।
वाउणं, वाउण = वायूनाम् ब० ।

स०-वाउम्मि=वायौ ए० । वाऊसु,
वाऊसुं = वायुषु ब० ।

सं०-वाउ = हे वायो ए० । वाउओ=
हे वायवः ब० । एवं-कारु-गुरु-प्रभृतयः ।
हेमचन्द्रमतानुसारेण सर्वे ईकारान्ता
ऊकारान्ताश्च प्राकृते ह्रस्वाः प्रयुज्यन्ते,
अतः अग्निवायुवृत्तेषां रूपाणि
भवन्ति ।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः

पिअर = (पितृ-)शब्दः ।

प्र०-पिआ, (पिदा-शौरसेनी), पि-
अरो = पिता ए० । पिअरो, पिअरा =
पितरः ब० ।

द्वि०-पिअरं, (पिदरं-शौर०) =
पितरम् ए० । पिदुणो, पिअरे =
पितृन् ब० ।

तृ०-पिदुणा, पिअरेण = पित्रा ए० ।
पिअरेहिं, पिअरेहि = पितृभिः ब० ।

पं०-पिअरा, पिअरादो, पिअरादु,
पिअराहि, (पिदुणो-शौर०) = पितुः
ए० । पिअरहिंतो, पिअरसुंतो (पिदु-
हिंतो, पिदुसुंतो-शौर०) = पितृभ्यः ब० ।

ष०-पिअरस्स, (पिदुणो-शौर०) =
पितुः ए० । पिअराणं, पिअराण,
(पिदुणं-शौर०) = पितृणाम् ब० ।

स०-पिअरे, पिअरम्मि, (पिदुम्मि-
शौर०) = पितरि ए० । पिअरेसु,
पिअरेसुं = पितृषु, (पिदुसु, पिदुसुं-
शौर०) ब० ।

सं०-हे पिअ, पिअर = हे पितः ए० ।
हे पिअरा = हे पितरः ब० । एवं
जामातृ-भ्रातृ-प्रभृतयः ।

ऋकारान्तः पुंलिङ्गः

भत्तार = (भर्तृ-)शब्दः ।

प्र०-भत्तारो = भर्ता ए० । भत्तारा,
भत्तुणो = भर्तारः ब० ।

द्वि०-भत्तारं = भर्तारम् ए० । भत्तारे,
भत्तुणो = भर्तृन् ब० ।

तृ०-भत्तारेण, भत्तुणा = भर्त्रा ए० ।
भत्तारेहिं, भत्तुहिं = भर्तृभिः ब० ।

पं०-भत्तारा, भत्तारादु, भत्ताराहि,
भत्तारादो, भत्तुणो = भर्तृः ए० ।
भत्ताराहिंतो, भत्तारासुंतो, भत्तुहिंतो,
भत्तुसुंतो = भर्तृभ्यः ब० ।

ष०-भत्तारस्स, भत्तुणो = भर्तृः ए० ।
भत्ताराण, भत्तुणं = भर्तृणाम् ब० ।

स०-भत्तारम्मि, भत्तुम्मि, भत्तारे =
भर्तारि ए० । भत्तारेसु, भत्तारेसुं,
भत्तुसु, भत्तुसुं = भर्तृषु ब० ।

सं०-हे भत्तार = हे भर्तः ए० । हे
भत्तारा = हे भर्तारः ब० । एवं कर्तृ-
होतृ-प्रभृतयः ।

आबन्तः स्त्रीलिङ्गः (माला)शब्दः

प्र०-माला = माला ए० । माला,
मालाउ, मालाओ = मालाः ब० ।

द्वि०-मालं=मालाम् ए० । मालाउ,
मालाओ, माला = मालाः ब० ।

वृ०-मालाइ, मालाअ, मालाभा,
मालाप = मालया ए० । मालाहि,
मालाहिं = मालाभिः ब० ।

पं०-मालाप, मालादु, मालाहि,
मालादो=मालायाः ए० । मालाहितो,
मालासुंतो = मालाभ्यः ब० ।

ष०-मालाइ, मालाप = मालायाः
ए० । मालापं, मालापण=मालानाम् ब० ।

स०-मालाइ, मालाप = मालायाम्
ए० । मालासु, मालासुं=मालासु ब० ।

सं०-हे माले = हे माले ए० । हे
मालाओ = हे मालाः ब० । एवं बाला-
लता-झाहा-हलदा-प्रभृतयः । स्वसु-
ननान्द-दुहितृ-इत्येतेषां क्रमात् ससा,
नणंदा, दुहिआ इत्यादेशा भवन्ति ।
एतेषां शब्दानां मालावद्रूपाणि ज्ञेयानि ।

इकारान्तः स्त्रीलिङ्गः (मति)शब्दः

प्र०-मती = मतिः ए० । मतिओ,
मतिउ, मती = मतयः ब० ।

द्वि०-मतिं = मतिम् ए० । मतिओ,
मतिउ, मती = मतीः ब० ।

वृ०-मतिप, मतिइ, मतिआ, मतिअ=
मत्या ए० । मतीहि, मतीहिं=मतिभिः
ब० ।

पं०-मतीअ, मतीआ, मतीप, मतीइ

= मत्याः ए० । मतीहितो, मतीसुंतो=
मतिभ्यः ब० ।

ष०-मतीप, मतीइ, मतीआ = मत्याः
ए० । मतीणं, मतीण = मतीनाम् ब० ।

स०-मतीप, मतीइ, मतीअ, मतीआ=
मत्याम् ए० । मतीसु, मतीसुं = मतिषु
ब० ।

सं०-हे मती = हे मति ए० । हे
मती, हे मतीआ = हे मतयः ब० ।
एवं रुचि-बुद्धि-प्रभृतयः ।

ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गः णई = (नदी)-
शब्दः

प्र०-णई, णईआ, नई, नईआ=नदी
ए० । णईओ, णईआ, नईओ, नईआ=
नद्याः ब० ।

द्वि०-णईं, नईं = नदीम् ए० । णई,
णईओ, णईआ, नई, नईआ, नईआ =
नदीः ब० ।

वृ०-णईप, णईइ, णईअ, णईआ,
नईप, नईइ, नईअ, नईआ = नद्याः
ए० । णईहि, णईहिं, नईहि, नई-
हिं = नदीभिः ब० ।

पं०-णईप, णईआ, णईइ, णईआ,
नईप, नईअ, नईइ, नईआ = नद्याः
ए० । णई, णईहितो, णईसुंतो, नई,
नईहितो, नईसुंतो = नदीभ्यः ब० ।

ष०-णईप, णईइ, णईअ, णईआ,

१. दुहितृमगिन्योर्ध्रुआवह्निण्यौ ८।२।१२६ । अनयोरेतावादेशौ वा भवतः । घूआ, दुहिआ=
दुहिता । वह्निणो, भइणो = मगिनी ।

स्वस्त्रादेशौ ८।३।३५ । स्वस्त्रादेः स्त्रियर्वा वर्तमानात् ङाप्रत्ययो भवति ।

मातुः पितुः स्वसुः सिआद्यौ ८।३।३६ । मातृपितृभ्यां परस्य स्वसु-शब्दस्य सिआ, छा
इत्यादेशौ भवतः । माउसिआ, माउछा, पिउसिआ, पिउछा-हे० ।

नईए, नईई, नईअ, नईआ=नद्याः
ए० । गईण, गईणं, नईण, नईणं =
नदीनाम् ब० ।

स०-गईए, गईइ, गईअ, गईआ,
नईए, नईइ, नईअ, नईआ = नद्याम्
ए० । गईसु, गईसुं = नदीषु ब० ।

सं०-हे गइ=हे नदि ए०। शेषं प्रथमा-
वत् । एवं गौरी-छाही-हलदी-प्रभृतयः ।

उकारान्तः स्त्रीलिङ्गः (धेनु)शब्दः
प्र०-धेणू = धेनुः ए० । धेणू, धेणूओ,
धेणूउ = धेनवः ब० ।

द्वि०-धेणुं=धेनुम् ए०। धेणू, धेणूओ,
धेणूउ = धेनूः ब० ।

तृ०-धेणूए, धेणूइ, धेणूअ, धेणूआ=
धेन्वा ए० । धेणूहि, धेणूहिं = धेनुभिः
ब० ।

पं०-धेणूदो, धेणूइ, धेणूए, धेणूअ,
धेणूआ = धेन्वाः ए० । धेणूहितो, धेणू-
सुंतो = धेनुभ्यः ब० ।

ष०-धेणूए, धेणूइ, धेणूआ = धेन्वाः
ए० । धेणूणं, धेणूण = धेनूनाम् ब० ।

स०-धेणूए, धेणूइ, धेणूअ, धेणूआ=
धेन्वाम् ए० । धेणूसु, धेणूसुं = धेनुषु
ब० ।

सं०-हे धेणु, धेणू = हे धेनु । शेषं
प्रथमावत् । एवं तनु-रजु-प्रियङ्गु-
प्रभृतयः ।

ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गः

वहू=(वधू-)शब्दः

प्र०-वहू = वधूः ए० । वहू, वहू-
ओ, वहूउ = वध्वः ब० ।

द्वि०-वहूं=वधूसम् ए० । वहू, वहूओ,
वहूउ = वधूः ब० ।

तृ०-वहूए, वहूइ, वहूअ, वहूआ =
वध्वा ए० । वहूहि, वहूहिं = वधूमिः
ब० ।

पं०-वहूदो, वहूए, वहूअ, वहूआ,
वहूइ = वध्वाः ए० । वहूहितो, वहू-
सुंतो = वधूम्यः ब० ।

ष०-वहूए, वहूइ, वहूअ, वहूओ =
वध्वाः ए० । वहूग, वहूणं = वधूनाम्
ब० ।

स०-वहूए, वहूइ, वहूअ, वहूआ=
वध्वाम् ए० । वहूसु, वहूसुं=वधूपु ब० ।

सं०-हे वहू = हे वधु ए० । शेषं
प्रथमावत् । एवं वामोर-प्रभृतयः ।

ऋकारान्तः स्त्रीलिङ्गः

माअ=(मातृ)शब्दः

प्र०-माआ = माता ए० । माआ =
मातरः ब० ।

द्वि०-माअं, (मादरं शौर०) =
मातरम् ए० । माए = मातृः ब० ।

तृ०-माआइ, माआअ, माआआ,
माआए = मात्रा ए० । माएहिं, माआ-
हिं = मातृभिः ब० ।

पं०-माआदो, माआए, माआअ,
माआआ = मातुः ए० । माआहितो,
माआसुंतो=मातृभ्यः ब० ।

ष०-माआइ, माआए, माआअ,
माआआ=मातुः ए० । माआणं, माआण
= मातृणाम् ब० ।

स०-माआइ, माआए, माआअ,
माआआ = मातरि ए० । माआसु,
माआसुं, = मातृषु ब० ।

सं०-हे माअ = हे मातः ए० । शेषं
प्रथमावत् । हेमचन्द्रो मातृशब्दस्य
माअरा, माई इति रूपद्वयमावन्तश्च

पपाट । ओकारान्तस्त्रीलिङ्गगोशब्दस्य
गावी, गाई, गोणी इति रूपाणि
भवन्ति, अतः ईकारान्त-गईवत्
रूपाणि भवन्ति । गोपोतलिका-
रूपन्त्वाबन्तशब्दवज्ज्ञेयम् ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्गः

वण = (वन-)शब्दः

प्र०-वणं = वनम् ए० । वणाणि,
वणाइ, वणाइं = वनानि व० । एवं
द्वितीया ।

सं०-हे वणं = हे वन ए० । शेषं
पुंलिङ्गाकारान्तशब्दवत् । एवं धण-
कुल-प्रभृतयः ।

इकारान्तो नपुंसकलिङ्गः

दहि = (दधि-)शब्दः ।

प्र०-दहिं, दहि = दधि ए० । दही-
णि, दहीइं, दहीइँ = दधीनि व० ।
एवं द्वितीया ।

सं०-हे दहिं=हे दधि ए० । शेषं प्रथमा-
वत् । शेषं पुंलिङ्गाकारान्तशब्दवत् ।

उकारान्तो नपुंसकलिङ्गः

मधु = (मधु)शब्दः ।

प्र०-मधु = मधु ए० । मधूणि, मधूइं,
मधूइँ = मधूनि व० । एवं द्वितीया ।

सं० हे मधु = हे मधु, मधो ए० ।
शेषमुकारान्तपुंलिङ्गवज्ज्ञेयम् ।

नकारान्तः पुंलिङ्ग आत्मन्-शब्दः

प्र०-अत्ता, अत्ताणो, अप्पा, अप्पाणो=
आत्मा ए० । अप्पाणा, अप्पाणो,
अप्पा = आत्मानः । अप्पा, अप्पाणो,
अप्पाण व० ।

द्वि०-अप्पाणं, अप्पं, अप्पअं =
आत्मानम् ए० । अप्पाणु, अप्पु,
अप्पाणो, अप्पाणो = आत्मनः व० ।

तृ०-अप्पाणइआ, अप्पाणा, अप्पाणि-
आ, अप्पेण, अप्पहो=आत्मना ए० ।
अप्पाणेहिं, अप्पेहिं = आत्मभिः व० ।

पं०-अप्पाणाओ, अप्पाणो, अप्पाओ,
अप्पादो, अप्पादु, अप्पाहि=आत्मनः
ए० । अप्पाणाहिंतो, अप्पाणासुंतो अप्पा-
हिंतो, अप्पासुन्तो = आत्मभ्यः व० ।

ष०-अप्पाणस्स, अप्पाणो = आत्मनः
ए० । अप्पाणाणं, अप्पाणं = आत्म-
नाम् व० ।

स०-अप्पाणमि, अप्पे = आत्मनि
ए० । अप्पाणेषु, अप्पाणेषुं, अप्पसु =
आत्मसु व० ।

सं०-हे अप्पं = हे आत्मन्-इत्यादि^१
ए० । शेषं प्रथमावत् ।

राअ = (राजन्-)शब्दः

प्र०- राय, राआ^२ = राजा ए० ।
राया, राआ, रायाणो, राआणो,
राइणो = राजानः व० ।

द्वि०-रायं, राअं = राजानम् । राया,
रायाणो, राए, राआणो = राज्ञः व० ।

तृ०-राइणा, राएण, रण्णा, राचिना,
रञ्जा = राज्ञा ए० । राईहिं, राएहिं,
रायाणेहिं = राजभिः व० ।

पं०-रण्णो, रायाउ, राआदो, राआदु,
राआहि = राज्ञः ए० । राईहिंतो, राई-
सुंतो, राआहिंतो = राजभ्यः व० ।

ष०-राइणो, रण्णो, राअस्स, राय-

१. भगवद्-भवच्छब्दयोः सम्बोधने क्रमदीश्वरो भगवं, भवं-इति प्राह ।

२. हेमचन्द्रेण विकल्पेन नान्तस्य पुंसि 'आणो' आदेशो विहितः । यथा-राआणो, राआ ।
क्रमदीश्वरेण-राइणा, राइण्णा, रण्णा-इति साधितम् ।

स्स = राज्ञः ए० । राक्षाणं, राईणं,
रायाणं = राज्ञाम् ब० ।

स०-राइम्मि, राक्षम्मि, राए, रा-
ञ्जि = राज्ञि ए० । राइसु, राएसु,
राएसुं = राजसु ब० ।

सं०-राभा, राभं, रायं=हे राजन् ए० ।
लाचा = राजन्^१ । शेषं प्रथमावत् ।

एवं ब्रह्मन्, युवन्, अध्वन्—एव-
मादयो यथालक्ष्यमवगन्तव्याः ।

अथ सर्वनामानि त्रिषु लिङ्गेषु ।

सव्व = (सर्व-)शब्दः

सव्वो = सर्वः । सव्वे = सर्वे १।
सव्वं = सर्वम् । सव्वे = सर्वान् २।
सव्वेण = सर्वेण । सव्वेहिं = सर्वैः ३।
सव्वदो, सव्वत्तो, सव्वदुः, सव्वहि =
सर्वस्मात् । सव्वेहितो, सव्वेसुंतो =
सर्वेभ्यः ५। सव्वस्स = सर्वस्य । सव्वेसि,
सव्व्वाणं = सर्वेषाम् ६। सव्वस्सि, सव्वम्मि,
सव्वत्थ, सव्वहिं = सर्वस्मिन् । सव्वेसु,
सव्वेसुं = सर्वेषु ७। छील्लिङ्गे नपुंसके
चादन्तवत् ।

त = (तत्-)शब्दः

प्र०-स, सो, सु = सः । ति, ते =
ते । सा = सा । ता, ताओ, ताउ,
तीओ = ताः । त, तं = तत् । ताहं =
तानि ।

द्वि०-तं = तम् । तं = ताम् । ते = तान् ।
क्रीबे प्रथमावत् ।

तृ०-णेण, तिणा, तेण, तेणं, नेन =
तेन । णेहिं, तेहि, तेहिं = तैः । णाए,
तिअ, नाह = तथा । ताहि = ताभिः ।

पं०-तग्हा, तत्तो, ३-१० तहा,

तदो, ६-१० ता, ताओ = तस्मात् ।

तत्तो ६-१०, तो ४-१०, = तेभ्यः ।

ष०-तस्स, तसु, तासु = तस्य ।

ताण, ताणं, तास, तेसिं = तेषाम् ।

तहे, तास, ताए, तिरसा, तीह, तीए,

तीसे = तस्याः । तसिं = तासाम् ।

स०-तम्मि, तस्सि, तहिं = तस्मिन् ।

तइआ = तदा ६-८, तस्मिन् काले ।

ताला, ताहे, काले । ताहिं = तस्याम् ।

तीए, तासु = तासु ।

ज = (यद्-)शब्दः

प्र०-जो, जु = यः । ज, जि = ये ।

जा, जी = या । जाओ, जीओ = याः ।

ज, जु, (जु-अप०) = यत् । जाहं =
यानि ।

द्वि०-जं = यम् । जे = यान् । जं = याम् ।

तृ०-जिणा, जेण = येन । जेहि = यैः ।

जीस = यया ।

पं०-जग्हा, जंतो, जदो, (जहां-
अप०), काले-जाओ = यस्मात् ।

तुमत्तो, तुग्ह, तुग्हतो, तुयह, (जाओ-
अप०), जाहितो, जासुंतो = येभ्यः ।

ष०-जसु, जाहं, जेसि, जस्स =
यस्य । जिरसा, जीए, जीसे, जास,
जासु, जोसि, जाण = येषाम् । जहे =
यस्याः । जाण = यासाम् ।

स०-जम्मि, जस्सि, जहिं = यस्मिन्,
(जाला, जाहे), जइआ = यदा
काले । जेसु = येषु । जीए, जाहिं =
यस्याम् । जासु = यासु ।

क = (किम्-)शब्दः

प्र०-को = कः । के = के । का = का ।

का=काः । किं = किम् । काइं = कानि ।

द्वि०-कं = कम् । के = कान् । कं =

कम् । का = काः । किं = किम् ।

काइं = कानि ।

तृ०-किणा, केण=केन । केहि, केहिं=

कैः । काइ, काए, कीइ, कीए = कया ।

काहिं = काभिः ।

पं०-कम्हा, (कुदो-शौ०), कुत्तो,

कुदो = कस्मात् । काओ, किणो, किहे,

कीस, (कहां-अप०)=कस्याः । कर्हितो,

कसुंतो=केभ्यः ।

प०-कसु, कासु, कास, कस्स =

कस्य । कास, केसिं, काणं = केषाम् ।

कास, काए, काइ, कहे, किस्सा, कास,

कीअ, कीआ, कीइ, कीए = कस्याः ।

काण = कासाम् ।

स०-कर्हि, कस्सि, कस्मि, कत्थं =

कस्मिन्, (कइआ, कइया, काला-काले)।

केसु, केसुं = केसु । काहे, कीहिं, कीए=

कस्याम् । कासु, कीसु = कासु ।

इम = (इदम्-)शब्दः

प्र०-(अयं-अप०), अअं, अयं,

इमो=अयम् । इमे = इमे । इमा, इअं,

इमिआ = इयम् । इमा = इमाः ।

इदं = इदम् । आयइं = इमानि ।

द्वि०-इणं, इणमो, इदं = इमम् ।

इसु-(शौर०) = इदम् । आयइं =

इमानि । (अप०)-इमण = इमम् ,

इमे, मे = इमान् ।

तृ०-इमिणा, इमेण, जेणं, इमणं =

अनेन । इमेहिं, एहिं, जेहिं = एभिः ।

इमाइ, इमाए, इमीए = अनया । आहिं,

इमाहिं = आभिः ।

पं०-इदो, इमादो, इत्तो = अस्मात् ।

इमेहितो, इमेसुंतो = एभ्यः ।

ष०-अस्स, अयहो, इमस्स, से =

अस्य । इमाण, सि-(शौर०) =

एषाम् । इमाइ = अस्याः । सिं =

आसाम् ।

स०-अस्सि, इमस्मि, इमस्सि=अस्मिन् ।

एसु = एषु । इदो = इतः । इह, इहं=

इह । इध = इह ।

(अदस्-)शब्दः

प्र०-अह = असौ पुं० । अह = असौ

स्त्री० । अह = अदः न० । अमू = असौ

पुं०, स्त्री० । असुं=अदः न० । ओइ =

अमी, अमून् । अमुणा = अमुना ।

इअस्मि, अयस्मि = अमुष्मिन् । अमूसु =

अमूषु । अन्यत्सुगमम् ।

(एतत्-)शब्दः

प्र०-इणम्, एस, एसो, एहो =

एषः । इणमो, एसा, एह, एही =

एषा । एआ = एते, एताः ।

द्वि०-एअ, एद, एस, एहु = एतत् ,

एतम् । एआइ = एतानि । एइ =

एतान् ।

तृ०-एएण, एदिणा=एतेन । एयाए=

एतया ।

पं०-एआओ = एतस्मात् । एताहे,

एत्तो = एतेभ्यः ।

ष०-एअस्स, एदस्स=एतस्य । एदाह,

एआण = एतेषाम् ।

स०-अयस्मि, इअस्मि, एअस्मि,

एअस्सिं, एत्थ = एतस्मिन् । एसु,

एयेसु = एतेषु ।

(अस्मद्-)शब्दः

प्र०-अग्नि, अग्निह, अह, ही-
(शौर०), अहयं, अहग्नि, हं, हउं,
(अप०-हगे, अहके) = अहं, वयं वा ।
(माग०)-अहम् । अग्ने, अग्नेह,
अग्ने, अग्नेहो, मे, मो, वयं, वयं
(शौर०) = वयम् ।

द्वि०-अग्नि, अग्ने, अग्निह, अहं,
णं, जे, मं-(शौर०), मइं, इ-(अप०),
ममं, मग्ने, मि, मिमं = माम् । अग्ने,
अग्नेह, ई, अग्ने, (शौर० + अप०),
अग्नेहो, जे = अस्मान् ।

तृ०-जे, मइ-(अप०), मइं, मए,
ममए, ममं, ममाइ, मयाइ, मि, मे =
मया । अग्ने, अग्नेहि, अग्ने, अग्नेहि-
(शौर० + अप०), अग्नेहि, ६-४७
जे = अस्माभिः ।

पं०-मइत्तो, मइ- (अप०), मइत्तो,
ममत्तो, महत्तो, मइत्तो, मत्तो-(शौ०),
मह, ममादो-(शौर०) = मत् ।
अइत्तो, अइहं, अइहितो-(अप०)
= अस्मद् ।

ष०-अग्ने, अग्नें, अग्ने, मइत्तो, मइत्तो,
मइत्तं, मम, मह-(शौर०), महं,
महु-(अप०), मइ- (अप०), मे-
(शौर०) = मम । अग्नें, अइहं,
अइहाण-(शौर०), जे, जो, मइहाण,
मइहाणं, णं, महण, महणं = अस्माकम् ।

स०-अहग्नि, मइ-(शौर०+अप०),
मइ, मए-(शौर०), मइत्तो, ममत्तो,
ममत्तो, महत्तो, ममाइ, मि, मे =
मयि । अइहासु-(अप०), अइहासु-
(शौर०), मइत्तो, ममेसु, महेसु =
अस्मासु ।

(युष्मद्-)शब्दः

प्र०-तं, तुमं-(शौर०), तुमयं,
तुवं, तुह, तुह, मा-(अप०) = त्व-
म् । उग्ने, तुग्ने, तुग्ने, तुग्ने तुग्ने-
(माग०), तुग्ने-(अप०), तुग्ने-
(शौर० + अप०), तुग्ने, मे = यूयम् ।
द्वि०-तं, या-(अप०), तइं-
(अप०), तुए, तुं-(शौर०), तुमं,
मे, वं, ह, पइं-(अप०), उ, उग्ने =
त्वाम् । तुग्ने, तुग्ने, तुग्ने, तुग्ने,
तुग्ने, तुग्नेहि-(अप०), तुग्ने, मे, वो =
युष्मान् ।

तृ०-तइ, तइं, ए-(शौर०),
तुमइ, ए, तुमं, तुमाइ, तुमे, ते, दि,
दे, मइं, मे, तइ, ए = त्वया । उग्नेहि,
उग्नेहि उग्नेहि, तुग्नेहि, तुग्नेहि,
तुग्नेहि, तुग्नेहि, मे-(शौर०) = युष्माभिः ।

पं०-तइत्तो, तत्तो, तउ, तहितो,
तुग्ने, तुग्नेत्तो तुग्ने, तुग्ने, तुग्ने,
तुग्नेत्तो, तउहो, द-(अप०), तधु-
होन्त, तुग्नेहोन्त, तुग्ने, तुग्ने,
दो-(शौर०) = त्वत् । उग्नेत्तो, तुग्नेत्तो,
तुग्नेत्तो, तुग्नेत्तो, तुग्ने-(अप०),
तुग्नेत्तो, तुग्नेहितो-(शौर०) = युष्मत् ।

ष०-उग्ने, उग्ने, उग्ने, तव, उग्ने,
ए, तइ, तउ, तु, तुं, तुग्ने, तुग्ने,
तुध, तुग्ने, तुग्ने, तुमाइ, तुम, मा,
तुग्ने, हं-(शौर०), तुग्ने, तुव, तुह,
तुहं, ते-(शौर०), दि, दे (शौर०) तह-
(शौर०) = तव । उग्ने, उग्ने, उग्ने,
तु, तुग्ने, तुग्ने, तुग्ने, तुग्ने,
तुग्ने, तुग्ने, तुग्ने, तुग्ने,
तुमाणं, तुग्ने-(अप०), तुग्ने,

क = (किम्-)शब्दः

प्र०-को = कः । के = के । का = का ।

का=काः । किं = किम् । काइं = कानि ।

द्वि०-कं = कम् । के = कान् । कं =

कम् । का = काः । किं = किम् ।

काइं = कानि ।

तृ०-किणा, केण=केन । केहि, केहिं=

कैः । काइ, काए, कीइ, कीए = कया ।

काहिं = काभिः ।

पं०-कगहा, (कुदो-शौ०), कुत्तो,

कुदो = कस्मात् । काओ, किणो, किहे,

कीस, (कहां-अप०)=कस्याः । कहितो,

कसुंतो=केभ्यः ।

ष०-कसु, कासु, कास, कस्स =

कस्य । कास, केसि, काणं = केषाम् ।

कास, काए, काइ, कहे, किरसा, कास,

कीअ, कीआ, कीइ, कीए = कस्याः ।

काण = कासाम् ।

स०-कहिं, कस्सि, कस्मि, कस्थं =

कस्मिन्, (कइआ, कइया, काला-काले)।

केसु, केसुं = केषु । काहे, कोहिं, कीए=

कस्याम् । कासु, कीसु = कासु ।

इम = (इद्म्-)शब्दः

प्र०-(अयं-अप०), अअं, अयं,

इमो=अयम् । इमे = इमे । इमा, इअं,

इमिआ = इयम् । इमा = इमाः ।

इदं = इद्म् । आयइं = इमानि ।

द्वि०-इणं, इणमो, इदं = इमम् ।

इसु-(शौर०) = इद्म् । आयइं =

इमानि । (अप०)-इमण = इमम् ,

इमे, णे = इमान् ।

तृ०-इमिणा, इमेण, णेणं, इमणं =

अनेन । इमेहिं, एहिं, णेहिं = एभिः ।

इमाइ, इमाए, इमीए = अनया । आहि,

इमाहि = आभिः ।

पं०-इदो, इमादो, इत्तो = अस्मात् ।

इमेहितो, इमेसुंतो = एभ्यः ।

ष०-अस्स, अयहो, इमस्स, से =

अस्य । इमाण, सि-(शौर०) =

एषाम् । इमाइ = अस्याः । सि =

आसाम् ।

स०-अस्सि, इमस्मि, इमस्सि=अस्मिन् ।

एसु = एषु । इदो = इतः । इह, इहं=

इह । इध = इह ।

(अद्स्-)शब्दः

प्र०-अह = असौ पुं० । अह = असौ

स्त्री० । अह = अदः न० । अमू = असौ

पुं०, स्त्री० । असुं=अदः न० । ओइ =

अमी, अमून् । अमुणा = अमुना ।

इअस्मि, अयस्मि = अमुष्मिन् । अमूसु =

अमूषु । अन्यत्सुगमम् ।

(एतत्-)शब्दः

प्र०-इणम्, एस, एसो, एहो =

एषः । इणमो, एसा, एह, एही =

एषा । एआ = एते, एताः ।

द्वि०-एअ, एद, एस, एहु = एतत्,

एतम् । एआइ = एतानि । एइ =

एतान् ।

तृ०-एएण, एदिणा=एतेन । एयाए=

एतया ।

पं०-एआओ = एतस्मात् ।

एत्तो = एतेभ्यः ।

ष०-एअस्स, एदस्स=एतस्य

एआण = एतेषाम् ।

स०-अयस्मि, इअस्मि

एअस्सिं, एथ = एतस्मि

एयेसु = एतेषु ।

तुम्हाणं-(शौ०), तुवाण, तुवाणं,
तुहाण, भे, वो = युष्माकम् ।

स०-तद् ६-३०, तद्, ए, तुज्झम्मि,
तुब्भम्मि, तुमए, तुमम्मि, तुमाइ, तुम,
तुम्मि, तुम्हम्मि, तुवम्मि, पइ=त्वयि ।

तुज्झसु, तुज्झासु, तुज्झेसु, तुब्भसु,
तुब्भासु, तुम्मेसु, तुम्भासु, तुम्हसु, तुम्हा-
सु-(अप०), तुम्हेसु, तुवसु, तुवेसु,
तुसु, तुहसु, तुहेसु = युष्मासु ।

अथ संख्यावाचकाः शब्दाः

(द्वि-)शब्दः

प्र०-दुण्णि, दोन्नि, दोणि, दुवे, दो,
वे, वेणि = द्वौ । एवं द्वितीया । दोहिं,
दोहि-द्वाभ्याम् । वेहिं, विहि, दोहिंतो,
दोसुंतो, वेहिंतो=द्वाभ्याम् ६-५ ।
हुण्ह, वैण्ण=द्वयोः, दोसु, वेसु=द्वयोः ।

(त्रि-)शब्दः

तिण्णि = त्रयः १ । तिण्णि = त्रीन्
२ । तीहिं = त्रिभिः ३ । तीहिंतो =
त्रिभ्यः ५ । तिण्णं = त्रयाणाम् ६ ।
तीसु = त्रिषु ७ ।

(चतुर्-)शब्दः

चत्तारो, चउरो, चत्तारि=चत्वारः,
चत्तः, चत्वारि, १ । चउहिं = चतुर्भिः
३ । चउहिंतो = चतुर्भ्यः ५ । चउणं =
चतुर्णाम् ६ । चउसु = चतुर्षु ७ ।

(पञ्च-)शब्दः

पञ्जे, पञ्ज = पञ्च १ । पञ्जे = पञ्च २ ।
पञ्जेहिं = पञ्चभिः ३ । पञ्जेहिंतो = पञ्चभ्यः
५ । पञ्जण्ह = पञ्चानाम् ६ । पञ्जेसु =
पञ्चसु ७ । स्त्रीलिङ्गे नपुंसके चादन्तव-
द्भूपाणि बहुवचन एव ।

इति प्राकृतप्रकाशे परिशिष्टे शब्दरूपावलिः समाप्ता ।

धातुरूपादिदर्शनम्

भू-सत्तायाम् (वर्तमाने)—

प्र० पु०, एक०-होइ, हुवइ, होए,
हुवए, हवइ, हवति, हवेइ, भोदि,
होजइ, होजा, होउजाइ=भवति, भूयते
च । एवमन्यत्र । बहु०-होन्ति, हुवन्ति
= भवन्ति ।

म० पु०, एक०-होसि, होसे, हुवसि,
हुवसे, हवेसि = भवसि । बहु०-होह,
होहित्थ, हुवह, हुवहित्था = भवथ ।

उ० पु०; एक०-होमि, हुवामि,
हुवमि = भवामि । बहु०-होमो, होसु,
हुवामो, हुवामु=भवामः ।

(भूते)—

प्र०, एक०-होहीअ, हुवीअ = अभ-
वत्, अभूव, अभूत् । बहु०-होहीअ,
हुवीअ = अभवन्, अभूवुः, अभूवन् ।

म०, एक०-होहीअ, हुवीअ=अभवः,
बभूविथ, अभूः । बहु०-होहीअ,
हुवीअ = अभवत, बभूव, अभूवन् ।

उ०, एक०-होहीअ, हुवीअ=अभवम्,
बभूव, अभूवम् । बहु०-होहीअ,
हुवीअ = अभवाम, बभूविम, अभूम ।

(भविष्यति)—

प्र०, एक०-होहिइ, हवहिइ, होउज,
होउजा, होउजहिइ, होउजाहिइ, होसइ,
होही = भविष्यति, भविता । बहु०-
होहिनति, हुविहिनति = भविष्यन्ति,
भवितारः ।

म०, एक०-होहिसि, हुविहिसि, हुवि-
हिसि, होहिहि=भविष्यसि, भवितासि ।
बहु०-होहित्था, होहिहु, हुवित्था,
हविहिह = भविष्यथ, भवितास्थ ।

उ०, एक०-होस्सामि, होस्सामो,
होहामि, होहिमि, होस्स, होहिमो =
भविष्यामि, भवितास्मि । बहु०-
होहिस्सा, होहित्था, होहिभो, होहिसु,
होहामो, होहामु, होहाम, होस्सामो,
होस्सामु, होस्साम = भविष्यामः,
भवितास्मः ।

(विध्यादिषु)—

प्र०, एक०-होउ, भोदु, होदु, हुवउ,
हुवदु, हुज, होउज, होउजउ, होउजा,
होजाउ = भवतु, भवेत् । बहु०-होन्तु,
हुवन्तु, हवन्तु = भवन्तु, भवेयुः ।

म०, एक०-होसु, हुविहि, हुवसु,
हवेहि = भव, भवेः । बहु०-होह,
हुवह इत्यादि = भवत, भवेत ।

उ०, एक०-होसु, हुवसु-इत्यादि =
भवानि, भवेयस् । बहु०-होमो,
हुवमो = भवाम, भवेम ।

(हेतुहेतुमद्भावे)—

प्र०, एक०-होज, होमाणं = अभ-
विष्यत् । बहु०-होउज, होउजा,
होहिनति, हुविहिनति इत्यादि = अभ-
विष्यन् ।

म०, एक०-होज, होजा, होहिहिसि,
हुविहिसि, होमाणं-इत्यादि = अभ-

विष्यः । व०-होञ्ज, होञ्जा, होहिस्था
होमाणां-इत्यादि = अभविष्यत ।

उ०, ए०-होञ्ज, होञ्जा होस्सामो,
होमाण-इत्यादि = अभविष्यम् । वहु०
होंता, अभञ्जा, होञ्ज = अभविष्याम ।

कृञ्-करणे ।

(वर्तमाने)—

प्र०-कुणाइ, करइ=करोति । कुणन्ति,
करहि = कुर्वन्ति ।

म०-कुणसि, करसि = करोषि । कु-
णह, कुणिस्था, करह, करिस्थाः =
कुरुथ ।

उ०-करेमि, करमि, कुणमि, करउं-
(हेमः) = करोमि । कुणमो, कुणमु,
कुणम, करमो, करमु, करम, करेमो,
करेमु, करेम=कुर्मः ।

(भूते)—

प्र०-काहीअ, अकासि, कासी, काही
(हेमः) = चकार, अकरोत्, अकार्षात्
वा । एवं सर्वत्र ।

(भविष्यति)—

प्र०-काहिइ = कर्ता, करिष्यति वा ।
काहिनति = कर्तारः, करिष्यन्ति वा ।

म०-काहिसि = कर्तासि, करिष्यसि
वा । काहिस्था, काहिह = कर्तास्थ,
करिष्यथ वा ।

उ०-काहं, काहिमि (हेमः) = कर्ता-
रिम, करिष्यामि वा । काहिमो, काहिमु,
काहिम = कर्तास्मः, करिष्यामः ।

(विध्यादौ)

प्र०-कुणउ, करउ = करोतु । कुणन्तु,
करन्तु = कुर्वन्तु ।

म०-कुणसु, कुणेषु, कुण, करहि,
करि, करे = कुरु । करहा, करह, कुणह=
कुरुत ।

उ०-कुणसु, करसु, करेसु=करवाणि ।
कुणमो, करमो, करेमो = करवाम । एवं
लिङ्गयपि । हेतुहेतुमद्भावे-कुणञ्ज,
कुणञ्जा, करञ्ज, करञ्जा-इत्यादि =
अकरिष्यत् ।

(णिचि)—

कराचइ, करावेइ, कारेइ = कारयति ।
एवं सर्वत्र ।

(कर्मणि)—

किञ्जदि, किञ्जदे, कीरते, कीरइ =
क्रियते-इत्यादि ।

ण्यन्तात्-करीअइ, करावीअइ,
कराविञ्जइ, करावीञ्जई, करिञ्जइ, =
कार्यते-इत्यादि ।

कृत्सु, (क्ते)—^१

कअ, कत, कद, कय, किअ = कृतः ।
एवम्-कारिअ, कराविअ = कारितः ।

(कृत्वायाम्)—

काउं,^२ काउणं,^३ कदुअ, कदुय,
करवि, करिउ, करिउं, करिय, करिअ,
करिवि, करेपि, करेपिणु, करेवि,
करेविणु = कृत्वा ।

एवमन्येषामपि रूपाणि समूहानि ।

इति धातु रूपदिग्दर्शनं समाप्तम् ।

१. शानचि, शतरि वा कीरन्ती-इति हेमः । २. ८ । २७ ।

३. ४ । २३, ८ । १७ ।

अथ कतिपयधातूनामादेशा व्याकरणान्तरेभ्यः प्रदर्श्यन्ते—

भुज्^१
भुञ्जइ, जिमइ, जेमइ, कम्मेइ,
अण्हइ, समाणइ, चमठइ, चड्डइ-
इत्यादि ।

प्र-विश् = रिअ-
रिअइ = प्रविशति इत्यादि ।

इश्^२ = निअ ।

दसइ, सइ, दावइ, दक्खवइ, इत्यादि ।

आस् = अच्छ,^३ अच्छइ इत्यादि ।

गस् = ^४

दईइ, अइच्छइ-इत्यादि ।

स्था^५ =

ठाइ, थक्कइ, चिट्टइ, निरप्पइ-इति ।

स्ना = अश्मुत्त ।^६

मस्ज्^७-

आउड्डइ, गिउड्डइ, बुड्डइ, मज्जइ,
खुप्पइ ।

सुप्पाः १०१ ।

जरूप = जरूप । हेमस्तु कथ् = जरूप

दश् = डस्^८

स्तू = थुग्^९

थुगिज्जह, थुक्वइ^{१०} ।

(दह् = उज्झ, दह्)

अहिज्जइ, आलुंखइ^{११} ।

इति परिशिष्टे व्याकरणान्तरेभ्यो धातूनामादेशाः समाप्ताः ।

१. भुजो भुञ्ज-जिम-जेम-कम्म-ण्ह-समाण-चमठ-चड्डाः ८ । ४ । ११० । हे० ।
२. दृशेर्दान-दस-दक्खवाः ८ । ४ । २२ । ण्यन्तस्य । हे० ।
३. गमिष्ययमासां छः ८ । ४ । २१५ ।
४. गमेरई—अइच्छाऽणु १ज्जाऽवज्जसो—कुसाऽककुस-पच्चडु-पच्छन्द-गिम्मइ-गी-णीग-णीलुक्क-पदअ-रम्म-परिअल्ल-बोल-परिअल-गिरिणास-गिवर्हाऽवसेहाऽइहराः ८ । ४ । १६२ ।
आळा अहिपच्चुअ ८ । ४ । १६३ । समा अम्मिडः ८ । ४ । १६४ । अम्म्याळाम्मत्थः ८ । ४ । १६५ । प्रत्याळा पलोट्टः ८ । ४ । १६६ ।
५. स्थष्ठा-थक्क-चिट्ट-निरप्पाः १६ । उदष्ट-कुक्कुरौ । १७ । डठइ, उक्कुकुरइ ।
६. स्नातेरश्मुत्तः । १४ ।
७. मस्जेराबड्ड-गिउड्ड-बुड्डाः ।
८. दंश-दहोः २१८ । इति डः । शक्त-मुक्त-दष्ट-रण-सुदुत्वे को वा । २ । २ । एषु संयुक्तस्य को वा भवति । दड्ड, डक्क, डठ्ठ, इति हे० ।
९. चि-जि-श्च-डु-स्तू-ल्ल-पू-धू-गां णो हस्वश्च ८ । २४१ ।
१०. न वा कर्मभावे ध्वः क्यस्य च लुक् । २४२ । च्यादीनां कर्मणि भावे च वर्तमाना-नामान्ते द्विरुक्तावकारागमो वा भवति, तत्सन्नियोगे च क्यस्य लुक् । शुक्वन्त=स्तूवमानः । हे० ।
११. दहेरहिक्कलाऽऽलुंखौ ४ । २०८ । हे० ।

अकारादिक्रमेण शब्दा नुक्रमणिका

अ

अंकुसो = अंकुशः २।४३
 अंको = अङ्कः ४।१७
 अंकोलो = अङ्कोलः, अङ्कोलः २।२५
 अंगुली = अंगुरी २।३२
 अंसो = अंसः ४।१४
 अञ् = अयम् ९।५
 अइ = अयि ९।१२
 अक्को = अकः २।१, ३।३
 अग्नि = अग्निम् ४।१२
 अग्निणी = अग्नीन् ५।१४
 अगघोहो = अर्घः २।१
 अञ्चरिभं = आश्चर्यम् १।२।३०
 अचङ्ग = अस्ति १।२।१९
 अचङ्गं = अचि ४।१२-२०
 अचिङ्ग = अचि ३।३०, ४।२०
 अचङ्गीहिं = अचिभ्याम् ९।१०
 अचङ्गेरं = आश्चर्यम् १।५, ३।१८, ४०
 अजसो = अयशः २।२
 अजा, अज = आर्या, अद्य, ९।१७
 अज्झाओ = अध्यायः ३।२
 अट्टी = अस्थि ३।११, ५१
 अणुत्तन्त, अणुवत्तन्त = अनुवर्त्तमान ४।५
 अण्णं = अन्यत् ९।७
 अण्णह-वभणं = अन्यधावचनम् १।१४
 अतुलं = अतुलम् २।२
 अत्ता, अत्ताणो, अत्पा, अत्पाणो
 = आत्मा ५-४५
 अत्तुं = अत्तुम् ९।१०

अत्तो = आर्तः ३।२४
 अत्थि = अस्ति १।२।२०
 अद्दा, अद्दाणो = अध्वा ५।४७
 अधीरो = अधीरः २।२७
 अपारो = अपारः २।२
 अप्पुत्तलं = आत्मीयम् ४।२५
 अब्बो = अहो, खेदे ९।१०
 अमू = असौ ६।२३
 अंबं, अक्वं-आन्नम् ३।५३
 अम्ह, अम्हाणं, अम्ह = अस्माकम् ६।५१
 अम्हाहिंतो = अस्मभ्यम् ६।४८
 अम्हासुंतो = अस्मत् ६।४९
 अम्हे = वयं ६।४३
 अम्हेसु = अस्मासु ६।५३
 अम्हेहिं = अस्माभिः ६।४७
 अरिहो = अर्हः ३।६२
 अरे = अरे ९।१५
 अरे = सम्भाषादिषु ९।१५
 अलहादो = आलहादः ३।८
 अलाहि = अलम्, निवारणे ९।११
 अलिभं = अलीकम् ९।११
 अलहादो = आलहादः १।१८
 अवक्खइ = पश्यति ८।६९
 अवजलं = अपजलम् २।२
 अवत्तो = आवर्तः ३।९४
 अवरं = अपरम् ९।१०
 अवरण्हो = अपराहः ३।८
 अवरि = उपरि १।२२
 अववासइ = अवकासते ८।३५

अववाहइ = अवगाहते ८१३४
 अवसरिअं = अपसृतम् ४२११५११
 अवहरइ = अपहरति ४१३३
 अवहासो = अवहासः ४२२१
 अवहोवासअं = उभयपार्श्वम् ४१३३
 असिवअं, असिव्वअं = अशिवम् ३१५८
 असु, सुं = आसु ४११६
 असो = अश्वः २१२
 असो, आसो = अश्वः ३१५४
 अस्स = अस्याः, अस्थ ६११५-१७
 अस्सि = अस्याम्, अस्मिन् ६११५-१७
 अस्सू = अश्रु ४११५
 अस्सो = अश्वः १११, ३१५८
 अह = असौ-अदस् ६१२३
 अहअं, अहं = अहम् ६१४०
 अहके = अहम् १११९
 अहम्मि = अहम्, माम् ६१४१
 अहिजाई = अभिजातिः ११२
 अहिमज्जू = अभिमन्युः ३१११
 अहिमुंको = अभियुक्तः ४११५

आ

आअच्छदि = आगच्छति ११११७
 आअडे = आगतः ११११६
 आअदो = आगतः २१७
 आइदी = आकृतिः २१७
 आउदी = आवृतिः २१७
 आणत्ति = आणत्तिः ११५५
 आणा = आज्ञा ३१५५
 आणालखरमो, आणालखरमो =
 आलानस्तरमः ४२२९, ३१५७
 आत्मा-आत्मानः ५१४६, ३१४८,
 ५-४५, ४६.
 आदरो-आदरः २११

आपेलो, आमेलो = आपीडः १११
 आसि = आसीत् ७२५
 आसो = अश्वः ११२ ३१५८
 आसु, सु = आसु ४११६
 आहिजाई = अभिजातिः ११२

इ

इअ = इति १११४
 इअरस्थ, इअरम्मि, इअरस्सि = इत-
 रस्मिन् ६१२
 इङ्गालो = अङ्गारः ११२२३०
 इङ्गिअउजो = इङ्गित्तः ३१५
 इङ्गिअण्णो = इङ्गित्तः १२१८
 इठ्ठी = स्त्री १२१२२
 इगअं, इनअं, इडम् = इदम् ६१९८
 इमिगा, इमेग = अनेन ६१३, १४
 इमेसिं = एषाम्, आसाम् ६१४
 इमो-इदम् ६११४, १५-१६
 इसि = ईषत् ११३
 इसि = ऋषिः ११२८
 इसरो = ईश्वरः ३१५८
 इह = अस्मिन् ६११६-१७

ई

ईसारो = ईश्वरः ३१५८
 ईसालू = ईश्यावान् ४१२५
 ईसि = ईषत् ११३

उ

उअ, उअह = पश्य, पश्यत १११४
 उअका = उरुका ३१३
 उअकेरो = उत्करः ११५
 उअखअं, उअखा = उखातम् १११०
 उअछा = उखा ३१३०
 उअच्छिओ = उत्तिसः ३१३०
 उअच्छू = इच्छुः १११५ ३१३०

उञ्जुओ = ऋजुकः ३।५२
 उत्तरिउजं, उत्तरीअं = उत्तरीयम् २।२७
 उदू = ऋतुः १।२९ २।७
 उदुधुमाई = उद्धमति ८।३२
 उपपलं = उपपलम् ३।१
 उपयाओ = उपयातः ३।१
 उवभवइ = उदुभवति ८।३
 उववरं = उदुववरम् ४।२
 उमहा = ऊपमा ३।३२
 उलवो = उलयः २।१५
 उल्लहलं = उल्लहलम् १।२१
 उवसगो = उपसर्गः २।१५
 उविववई = उद्विजते ८।४३
 उव्वेलइ = उद्वेष्टते ८।४१
 उरसवो = उत्सवः ३।४२
 उरसुओ = उत्सुकः ३।४२

ए

एअ = एव ४।५
 एअं = एकम्, एवम् ३।५८, ४।५
 एआरह = एकादश २।१४-४४
 एवकं = एकम् ३।५८
 एण्हं = इदानीम् ४।३३
 एत्तिअं, एदहं = एतावत् ४।२५
 एत्तो = एतस्मात् ६।२०-२१
 एत्थ = एतस्मिन्, अत्र ६।२१
 एदं = एतद्, एनम् ६।२२
 एदिणा, एदेण = एतेन ६।३
 एदेसिं, एदाणं, एदाण = एतेषाम्,
 एतासाम् ६।४
 एदहं = एतावत् ४।२५
 एरावणो = ऐरावतः १।३५, २।११
 एरिसो = ईदशः १।१९, ३।१
 एव्व = एव ४।५

एव्वं = एवम् ४।५
 एश, एशि, एशे = एषः १।१।१०
 एस, एसो = एषः ६।१९, २२

ओ

ओक्खलं = उल्लहलम् १।२१
 ओवासइ = अवकासते ८।३५
 ओवाहइ = अवगाहते ८।३४
 ओसारिअं = अपसारितम् ४।२१
 ओहासो = अवहासः ४।२१

क

कअं = कृतम् १।२७, ५।२३
 कइअवो = कैतवः १।३६
 कइभा = कदा ६।८
 कई = कपिः २।२
 कउरओ = कौरवः १।४२
 कउसलो—कौशलः १।४२
 कच्चं = कारयम् १०।११
 कज्जलरसरंजिएहिं =
 कज्जलरसरञ्जिताभ्याम् ९।१०
 कञ्जा = कन्या १०।१०
 कञ्जआ = कन्यका १।२।७
 कळे = कृतः १।१।१५
 कढइ = कथति ८।३९
 कढोरं = कठोरम् २।२४
 कणअं = कनकम् २।४२
 कणिआरो, कपिणआरो = कर्णिकारः
 ३।५८
 कणेरू—करेणुः ४।२८
 कण्णउरं, कण्णऊरं = कर्णपूरम् ४।१
 कण्हो, कसणो = कृष्णः ३।३३, ६।१
 कत्तरी = कर्त्तरी ३।२४
 कत्तो, कदो = कस्मात् ६।९
 कत्थ, कस्मि, कहिं, कसिं = कस्मिन्
 ६।७, ८

कदुष = कृत्वा १२१०
 कधेहि = कथय ९१२
 कन्दोदो-उत्पलम् ४३३
 कम्बधो-कम्बधः २११९
 कर्मो-कर्मन् ४१६-१८
 कटये = कार्यम् १११७
 कर = कृ ८११३, १२१५
 कराविभं = कारितम् ७२८-२९
 कराविज्जह् = कार्यते ७२८
 करावेह् = कारयति ७२७
 करिदाणि = कृत्वा १११६
 करिसह् = कर्षति ८१११
 करिसो = कुशः १११८
 करिसो = कृषः ८१२
 करेमि = करामि ६४०-४१
 कलम्बो = कदम्बः २११२
 कलहबन्धेण = कलहबन्धेन ९१११
 कलहारं = कलहारम् ३१८
 कलुणं = कर्णम् २१३०
 कलेसि = कलयसि ९११२
 कंसो = कंसः ४११४
 कसटं = कष्टम् १०१६
 कसणं = कृष्णम् ९११६
 कसाभं = कपायम् २१४३
 कह, कहं = कथम् ४११६
 कहिं = कस्मिन्, कदा ६१७, ८
 काभवं = कर्तव्यम् ८११७
 काउं = कर्तुम् ८११७
 काऊण = कृत्वा ४३२, ८१२७
 कातूनं = कृत्वा १०११३
 कारिभं = कारितम् ७२८-२९
 कारावेह् = कारयति ७२७
 कारिज्जह् = कार्यते ७२८

कारेह् = कारयति ७२६
 कालासं, कालाभसं = कालायसम् ४३३
 कास = कस्य, कस्याः ६१५
 काहं = करिष्यामि ७११६
 काहावणो = कार्षापणः ६३९
 काहीभ = चकार ८११७, ७२४
 काहे = कदा ६१८
 किं = किम् ९११२
 किई = कृतिः ११२८
 किच्छा = कृत्वा ११२८
 किणह् = कीणाति ८३०
 किणा = केन ६३३
 किणो = किन्तु ९१९
 किप्ती = कीर्त्तिः ३१२४
 किर-किल = किल ९१५
 किरिया = क्रिया ३१६०
 किरीतो = क्रीतः ३१६२
 किलिट्ठं = किलिष्टम् ३१६०
 किलित्तं = क्लृप्तम् ११३३
 किलेसो = कुशः ३१६२
 किवा = कृपा ११२८
 किसरो = कुशरः ११२८
 किसी = कृषिः ११२८
 किससा = कस्याः ६१२८
 कीभ, कीभा, कीह्, कीए, कीसे =
 कस्याः ६१६
 कीरह् = क्रियते ८१६०
 कुअलभं = कुवलयम् ४१५
 कुअखेओ = कौत्सेयकः ११४४
 कुच्छी = कुब्धिः ३१३०
 कुणह् = करोति, कुरुते ८११३
 कुंभारो, कुंभारो = कुम्भकारः ४११
 कुसुमपपभरो, कुसुमपभरो = कुसु-
 मप्रकरः ३१५७

उज्जुभो = ऋजुकः ३१५२
 उत्तरीजं, उत्तरीभं = उत्तरीयम् २१२७
 उदू = ऋतुः ११२९ २१७
 उद्भुमाई = उद्धमति ८१३२
 उप्पलं = उत्पलम् ३११
 उप्पाभो = उत्पातः ३११
 उडभवह् = उडभवति ८१३
 उम्बरं = उदुम्बरम् ४१२
 उम्हा = ऊष्मा ३१३२
 उलवो = उलपः २११५
 उल्लहलं = उल्लखलम् ११२१
 उवसगो = उपसर्गः २११५
 उड्विवई = उड्विजते ८१४३
 उड्वेखलह् = उड्वेष्टते ८१४१
 उस्सवो = उस्सवः ३१४२
 उस्सुभो = उस्सुकः ३१४२

ए

एअ = एव ४१५
 एअं = एकम्, एवम् ३१५८, ४१५
 एआरह = एकादश २११४-४४
 एअकं = एकम् ३१५८
 एण्हिं = इदानीम् ४१३३
 एत्तिअं, एदहं = एतावत् ४१२५
 एत्तो = एतस्मात् ६१२०-२१
 एत्थ = एतस्मिन्, अत्र ६१२१
 एदं = एतद्, एनम् ६१२२
 एदिणा, एदेण = एतेन ६१३
 एदेसि, एदानं, एदाण = एतेषाम्,
 एतासाम् ६१४
 एदहं = एतावत् ४१२५
 एरावणो = एरावतः ११३५, २१११
 एरिसो = ईदृशः १११९, ३१
 एव्व = एव ४१५

एव्वं = एवम् ४१५
 एश, एशि, एशे = एषः १११०
 एस, एसो = एषः ६११९, २२

ओ

ओक्खलं = उल्लखलम् ११२१
 ओवासह् = अवकासते ८१३५
 ओवाहह् = अवगाहते ८१३४
 ओसारिअं = अपसारितम् ४१२१
 ओहासो = अवहासः ४१२१

क

कअं = कृतम् ११२७, ५१२३
 कइअवो = कैतवः ११३६
 कइआ = कदा ६१८
 कई = कपिः २१२
 कउरओ = कौरवः ११४२
 कउसलो = कौशलः ११४२
 कच्चं = कार्थ्यम् १०१११
 कज्जलरसरंजिएहिं =
 कज्जलरसरञ्जिताभ्याम् ९११०
 कज्जा = कन्या १०११०
 कज्जाआ = कन्यका १२१७
 कडे = कृतः ११११५
 कडह् = कथति ८१३९
 कडोरं = कटोरम् २१२४
 कणअं = कनकम् २१४२
 कणिआरो, कणिआरो = कर्णिकारः
 ३१५८
 कणेरू = करेणुः ४१२८
 कणउरं, कणउरं = कर्णपूरम् ४११
 कणहो, कसणो = कृष्णः ३१३३, ६१
 कत्तरी = कर्त्तरी ३१२४
 कत्तो, कदो = कस्मात् ६१९
 कत्थ, कत्थि, कत्थिं, कत्थिं = कस्मिन्
 ६१७, ८

केढवो-कैटभः २।२१-२९
 केत्तिभं, केद्दहं = कियत् ४।२५
 केरिसो = कीटशः १।१९ १।३१
 केलासो = कैलासः १।३५
 केवट्टओ = कैवर्तकः ३।२२
 केसवो = केशवः १०।३
 केसिं = केषाम्, कासाम् ६।४
 कोट्टिमं = कुट्टिमम् १।२०
 कोस्थुहो = कौस्तुभः १।४ १।३।१२
 कोमुई = कौमुदी १।४१
 कोसम्बी = कौशाम्बी १।४१
 कोसलो = कौशलम् १।४२
 कखु = खलु ९।६

ख

खह्अं, खाह्अं = खादितम् १।१०
 खग्गो = खड्वाः ३।१
 खणं = क्षणम् ३।३१
 खदो = क्षतः ३।२९
 खन्दो = स्कन्दः ३।२९
 खन्धो = स्कन्धः ३।२९
 खमा = क्षमा, क्षमा ३।३१, ३।६३
 खम्भो = स्तम्भः ३।१, ४।५०
 खलिअं = स्खलितम् ३।१, ५०
 खादह् = खादति ८।२७
 खाणू = स्थाणुः ३।१५
 खुज्जो = कुब्जः २।३४
 खुप्पह् = मज्जति ८।६८
 खोडओ = स्फोटकः ३।१६

ग

गअणं = गगनम् ९।१६
 गधा = गदा २।२
 गउरवं = गौरवम् १।४३
 गओ = गजः २।२

गच्छुं = गमिष्यामि ७।१६
 गढे = गतः १।१।१५
 गड्डड्हो = गर्दभः ३।२६
 गड्डो = गर्तः ३।२५
 गदुअ = गत्वा १।२।१०
 गडिमणं = गर्भितम् २।१०
 गमणं = गमनम् १०।३
 गम्मह्, गमिज्जह्, गमीअह् =
 गम्यते ७।९, ८।५८
 गरिहो = गर्हः ३।६२
 गरुअ = गुरु १।२२
 गरुई = गुर्वी ३।२२
 गहवई = गृहपतिः ४।३२
 गहिज्जह्, गाहिज्जह् = गृह्यते ८।६१
 गहिदच्छुले = गृहीतच्छुलः १।१।५
 गहिरं = गभीरम् १।१८
 गाअह्, गाह् = गायति ८।२६
 गाअउ, गाउ = गायतु ८।२६
 गाअन्ति = गायन्ति ८।२५
 गारवं = गौरवम् १।४३
 गाहा = गाथा २।२७
 गिट्ठी = गृष्टिः १।२८
 गिद्धो = गृद्धः १।२६
 गिम्हो = ग्रीष्मः ३।३२
 गिरा = गीः ४।८
 [गुरुओ = गुरुः]
 गुज्जओ = गुह्यकः ३।२८
 गुण्ठी = गृष्टिः ४।१५
 गेणह् = गृहाण ९।२
 गेणह् = गृह्णाति ८।१५
 गोट्ठी = गोष्ठी ३।१
 गोणा = गोदावरी ४।३३

घ
घणा = घृणा १।२७
घरं = गृहम् ४।३२-३३
[घे, वेत् = ग्रह ८।१६]
घेरुण = गृहीत्वा ४।२३
घेत्तव्वं = ग्रहीतव्यम् ८।१६
वेत्तुं = ग्रहीतुम् ८।१६
वेत्तूण = गृहीत्वा ८।१६
वेत्तूनं = गृहीत्वा १०।१३
घोलइ = घूर्णते, घोगते ८।१६
च
चहत्तो = चैत्रः १।२६
चउस्थी = चतुर्थी ३।९
चउद्वह = चतुर्दश २।१४
चउद्वही = चतुर्दशी १।९
चऊर्हि = चतुर्भिः ६।६०
चहु, चाहु = चाटु १।१०
चतुणहं, चउणहं = चतुर्णाम् ६।५९
चत्तारि, चत्तारो = चत्वारः, चतुरः ६।५८
चन्दिमा = चन्द्रिका २।६
चन्दो, चन्द्रो = चन्द्रः ३।४
चमरं, चामरं = चामरम् १।१०
चम्पइ = चर्चयति ८।६५
चलइ, चल्लइ = चलति ८।५३
चलणो = चरणः २।३०
चातुलिअं = चातुर्थ्यम् ४।३३
चिट्ठ = स्था १।२।१६, ६।६३, १।१।१४
चिणइ = चिनोति ८।२९
चिन्धं चिद्धं चेंद्धं, चेंधं = चिह्नम्
१।१२, ३।३४
चिलादो = किरातः २।३०-३३
चिष्ठदि = तिष्ठति ९।१४
चिहुरो = चिकुरः २।४
चुम्बइ = चुम्बति ८।७१

चोस्थी, चोद्वही = चतुर्थी, चतु-
र्दशी १।९, २।४४
चौरियं = चौर्यम् ३।१०
छ
छट्टी = षष्ठी २।४१
छणं = क्षणम् ३।३१
छत्तवणो = सप्तपर्णः २।४१
छमा = क्षमा ३।३१
छम्मुहो = षण्मुस्रः २।४१
छारं = चारम् ३।३०
छावओ = शावकः २।४१
छाहा = छाया २।१८, ५।२४
छिदइ = छिनत्ति ८।३।८
छीरं = क्षीरम् ३।३०
छुअं = क्षुत्तम् ३।३०
छुणो = क्षुणः ३।३०
छुरं = क्षुरः ३।३०
छुओ = क्षुब्धः ३।३०
छेतं = क्षेत्रम् ३।३०
ज
जभा, जइ = यदा १।११
जइभा = यदा ६।८
जउणअहं, जउणाअहं = यमुना-
तटम् ४।१
जउणा = यमुना २।३
जक्खो = यक्षः २।३१, ३।२९, ५।१
जज्जो = यज्ञः १।२।७
जट्टी = यष्टिः २।३१
जठरं = जठरम् २।२४
जणओ = जनकः ३।५२
जणो = यज्ञः ३।४४
जण्हू = जह्नुः ३-३३
जत्तो, जदो = यस्मात् ६।९
जम्पइ = जल्पति ८।२४
जम्भाअइ = जम्भते ८।१४

जग्मो = जन्म ३१३, ४१८
 जसो = यज्ञः २३१, ४६, १८
 जह, जहा = यथा ११०
 जहणो, जहणं = जघनम् २१७
 जहिद्विलो = युधिष्ठिरः १२२, २३०
 जा = यावत् ४५
 जाणह = जानाति ८२३
 जामाउओ = जामातुकः १२९
 जामाभा, जामाभरो = जामाता ५३५
 जाव = यावत् ४५
 जास = यस्य ६५
 जाहे = यदा ६८
 जिणह = जयति ८५६, ५७
 जिणा = येन ६३
 जिण्वह = जीयते ८५७
 जिस्सा = यस्याः ६६
 जीअं = जीवः, जीवितम् २२, ४५
 जीआ = उया ३६६
 जीह, जीए = यस्याः ६६, ५२
 जीविअं = जीवितम् ४५
 जीहा = जिह्वा ११७, ३५४
 जुज्झह = युद्धयते ८४८
 जुगुच्छा = जुगुप्सा ३४०
 जुगं = युग्मम् ३२
 जुवा, जुवाणो = युवा ५३७
 जूरह = क्रुध्यति ८६४
 जेत्तिअं, जेद्धहं = यावत् ४२५
 जेव्व = एव १२२३
 जोगो = योग्यः ३२
 जोवणवन्तो = यौवनवान् ४२५
 जोवणं = यौवनम् १४१, ३५२
 झ
 झाअंति = ध्यायन्ति। झाह = ध्यायति
 ८२५

झिज्जह = क्षयति ८३७
 ठ
 ठा, ठाअंति = तिष्ठन्ति ८२५
 ठिअं = स्थितम् ५१३-२२
 ड
 डण्डो = दण्डः २३५, १२३१
 डसणो = दशनः २३५
 डोला = दोला २३५, १२३
 ण
 णअणं = नयनम् २२
 णअरं = नगरम् २२
 णह्णगामो, णह्णगामो = नदीग्रामः
 ३५७
 णह्णोत्तो = नदीस्रोतः ४१, ३५२
 णह्णं = नदी २४२, ५१९-२२-
 २९, ६६०
 णउळं = नकुलम् २२
 णक्खो = नखः ३५८
 णग्गो = नग्नः ३२
 णच्चह = नृत्यति ८४७
 णस्थि = नास्ति ४-१ टि०
 णट्ठो = नर्तकः ३२२
 णडो = नटः २२०
 णवर = केवलम् ९७
 णवरि = आनन्तर्ये ९८
 णवि = न-अपि, विपरीतम् ९१६
 णहं = नभस् ४६-१९
 णहो = नखः ३५८
 णाओ = नागः ९१५
 णाहलो = लाहलः २४०
 णिअक्कह = पश्यति ८६९
 णिक्कन्तो = निष्क्रान्तः ४-१ टि०
 णिच्चं = नित्यम् ६२७
 णिच्छरो = निर्झरः १०३
 णिज्झरो = निर्झरः ३५१

गिट्टुरो = निष्ठुरः ३११
 गिडालं = ललाटम् ४१३३
 गिद्दा = निद्रा १११२
 गिद्दाल्ल = निद्रावान् ४१२५
 गिफ्फाओ = निष्पापः २१३५
 गिम्माण्ह = निर्माति ८१३६
 गिन्नत्तओ = निवर्तकः ३१२४
 गिबिडो = निबिडम् २१२३
 गिह्बुदं = निर्वृतम् ११२९
 गिह्वदी = निर्वृत्तिः २१७
 गिसढो = निषेधः २१२८
 गिसा = निशा २१४३
 गिस्सासो, णीसासो = निः-
 श्वासः ३१५८
 गिहसो = निकषः २१४
 गिहिओ, गिहित्तो = निहितः
 ३१५८, ४१३३
 णुणं, णूणं = नूनम् ४११६
 णेउरं = नूपुरम् ११२६
 णेड्डं = नीडम् १११९, ३१५२
 णेद्दा = निद्रा १११२
 णेहो = स्नेहः ३११, ६४
 णो = नः, अस्मान् ६१४४, ५१
 णोमल्लिआ = नवमल्लिका ११७
 णोल्लह = बुदति, बुदते ८१७
 णहाणं = ज्ञानम् ३१३३
 त
 तआ, तह = तदा ११२
 तआणि = तदानीम् १११८
 तहअं = वृत्तीयम् १११८
 तह्, तण् = स्वया, स्वमि ६१३०
 तह्आ = तदा ६१८
 तह्त्तो = स्वत् ६१२५
 तं = तद्, तम् ६१२२

तं = त्वम्, तं, त्वाम् ६१२६-२७
 तंसं = ज्यस्वम् ४११५
 तणं = तृणम् १२७
 तणुई = तम्बी ३१६५
 तवं = तान्त्रम् ६१५३
 तम्बो = स्तम्बः ३११३
 तरह्, तीरह् = शक्नोति ८१७०
 तलार्अं = तडागः २१२३
 तल्लवेण्टअं = तालवृन्तकम् १११०,
 ३१४५
 तलुनी = तरुणी १०१५
 तह, तहा = तथा १११०
 तहि, तहिं = तस्मिन्, तर्हि ४११६, २१७
 ता = तावत् ४१५
 तारिसो = तादृशः ११३१
 ताव = तावत् ४१५, ६
 तास = तस्य ५१५, ११
 ताहे = तदा ६१८
 तिणा = तेन ६१३
 तिण्णि = त्रयः, त्रीन् ६१५६
 तिण्हं = तीचगम् ३१३३
 तिण्हं = त्रयाणाम् ६१५९
 तिस्सा, तीसे, तीए, तीआ, तीअ,
 तीह् = तस्याः ६१६
 तीहि, तीसु = त्रिभिः, त्रिषु ६१५५, ६०
 तुज्झ, तुग्ह = तव ६१२८
 तुज्जे = यूयम्, युष्मान् ५१२८, २९,
 ६१३९
 तुपिहओ, तुपिहक्को = नृ-
 नृ-निकः ३१७८, ८१२
 तुं, तुमं = त्वं, त्वाम् ६१३६, २७
 तुमाह् = त्वया ६१२३
 तुमो, तुह = तव ६१३१
 तुरिअं = त्वरितम् ८१५
 तुवरह् = त्वरते ८१४

तुहअङ्गं, तुहङ्गं = तवाङ्गम् ४११
 तूरं = तूर्यम् ३११८-५४
 तूसङ्गं = तुष्यति ८१४६
 ते = ते ६१२२
 ते = तव, त्वया ६१३२
 तेत्तिअं, तेद्दहं = तावत् ६१२५
 तेरह, तेरहो = त्रयोदश ११५,
 २११४, ४४
 तेलोअं, तेल्लोकं = त्रैलोक्यम्
 ११३५, ३१५८
 तेल्लिं = तेषाम्, तासाम् ६१४
 तो, तत्तो, तदा = तस्मात् ६११०
 तोण्डं = तुण्डम् ११२०
 त्ति = इति १११४, २७
 थ
 थवओ = स्तवकः ३११२, ५०
 थाणू = स्थाणुः ३११५
 थिपङ्गं = तुष्यति ८१२२
 थुई = स्तुतिः ३११२
 द
 दइच्चो = दैर्यः ११३६
 दइवं = दैवम् ११३७, ३१५८
 दइस्सं = दास्यामि १२११४
 दक्खं = द्रक्ष्यामि ७११६
 दक्खो = दक्षः ३१३०
 दट्ठं = दष्टम्, दष्टम् ४११२
 दड्ढं = दग्धम् ८१६२
 दवग्गी = दावाग्निः १११०
 दसणं = दर्शनम् ४११५
 दंसबलो = दशबलः २१४५
 दसमुहो = दशमुखः २१४५
 दसरहो = दशरथः २१४५
 दसवतनो = दशवदनः १०१३

दस्के = दक्षः १११८
 दाऊण = दत्त्वा ४१२३
 दाढा = दंष्ट्रा ४१३३
 दातूणं = दत्त्वा १०११३
 दाळिमं = दाडिमम् २१२३
 दाहं = दास्यामि ७११६
 दिअरो = देवरः ११३४
 दिअहो = दिवसः २१२-४६
 दिट्ठी = दृष्टिः ११२८, ३११०, ५०, ५१
 दिण्णं = दत्तम् ८१६२
 दिसा = दिशा ४१११
 दीहं = दीर्घम् ३१५८
 दुअळ्ळं, दुऊळं = दुकूलम् ११२५
 दुइअं = द्वितीयम् १११८
 दुक्खिओ = दुःखितः ३१५८
 दुयणो = दुर्जनः १११७
 दुवे = द्वौ ६१५७
 दुव्वारिओ = दौवारिकः ११४४
 दुहाइअं, दोहाइअं = द्विधाकृतम् १११६
 दुहाइज्जइ, दोहाइज्जइ = द्विधाक्रियते
 १११६
 दूमइ = दुनोति, दूयते ८१८
 दे = ते, त्वया ६१३२
 देअरो = देवरः ११५४
 देवत्थुई = देवस्तुतिः ३१५७
 देव्वं = दैवम् ११३७, ३१५८
 देहि = देहि ६१६४
 दो, दोण्णि = द्वौ ६१५७
 दोण्हं = द्वयोः ६१५९
 दोहलो = दोहदः २११२
 दोहाइअं = द्वैधीकृतम् १११६
 दोहाइज्जइ = द्वैधीक्रियते १११६
 दोहिं = द्वाभ्याम् ६१५४

ध

धर्णं = धनम् ४१२, ५३०
 धगवन्तो, धणालो=धनवान् ४१२
 धम्मिहं, धम्मोहं = धम्मिहः ११२
 धाह = धावति ८१२७
 धीभा = दुहिता ४३३
 धीरं = धैर्यम् १२९, ३१८, ५४
 धुणइ=धूनोति ८१५६
 धुत्तो = धूर्तः ३२४
 धुरा = धूर् ४१८
 धुवइ, धुणिजइ = धूयते ८१५७
 धुवसि = धूयसे ९१९
 धूदा = दुहिता ४३३

प

पभडं, पाभडं = प्रकटम् ११२
 पाउभं, पाउअं = प्राकृतम् १११०
 पाउत्ती = प्रवृत्तिः १२९
 पाउमं = पद्यम् ३१६५
 पाउरो = पौरः ११४२
 पाउरिसो = पौरुषः ११४२
 पाओट्टो = प्रकोष्ठः ११४०
 पखलो=प्रखलः २१२७
 पखखं = प्रत्यक्षम् ३१२७
 पखं = पथ्यम् ३१२०
 पच्छिमं = पश्चिमम् ३१४०
 पज्जत्तो = पर्याप्तः ३११
 पज्जणो=प्रद्युम्नः ३१४४
 पट्टणं=पत्तनम् ३१२३
 पडइ=पतति ८१५१
 पडाभा=पताका २१८
 पडि=प्रति २१७
 पडिवधा=प्रतिपदा २१७
 पडिवही=प्रतिपत्तिः २१७
 पडिसरो=प्रतिसरः २१८

पडिसिद्धी, पडिसिद्धि = प्रतिस्प-
 दिन् १२७, ३३७
 पडिसुदं=प्रतिश्रुतम् ४१५
 पढमो = प्रथमः २२८
 पण्णरहो=पञ्चदश ३१४४
 पण्णासा=पञ्चासत् ३१४४
 पण्हा, पण्हे=प्रभः ३३३, ४२०
 पण्हुदं=प्रस्तुतम् ३३३
 पत्थरो, पत्थारो=प्रस्तरः ११९६
 पभवइ=प्रभवति ८३३
 पमिहइ, पमीलइ=प्रमीलति ८१५४
 परहो=पचनम् ३३२
 परहुओ=परभृत् १२९
 परिभवइ=परिभवति ८३३
 पलंघणो=प्रलंघनः २१२७
 पल्लिचप्=परिचयः ११५५
 पल्लित्तं=प्रदीप्तम् ३२१
 पल्लत्थं=पर्यस्तम् ३२१
 पल्ल्हाणं=पर्याणम् ३२१
 पवट्टो=प्रकोष्ठः ११४०
 पवणुइअं, पवगोइअं = पवनोद्-
 तम् ४११
 पासिद्धी, पासिद्धी=प्रसिद्धिः १२
 पासुत्तं, पासुत्तं = प्रसुप्तम् १२
 पासुसइ=प्रष्टुष्यति ९१३२
 पहरो, पहारो = प्रहारः १११०
 पहो=पन्थाः ११३३
 [पाभइ, पाइ=जिघ्रति ८१२०]
 पाउअं = प्राकृतम् १११०
 पाउसो = प्रावृत् ४१११, १८
 पाडिसिद्धी = प्रतिस्पद्धी १२, ३३७
 पाणाइन्तो = प्राणवान् ४१२५
 पाणिअं = पानीयम् १११८

पारावो, पाराववो = पारावतः ४१५
 पालेह् = पद्यते ८११०
 पावडणं = पादपतनम् ४११
 पिआ, पिअरो = पिता ५३५
 पिआपिअं = पीतापीतम् ४११
 पिअं = पक्षम् १३३, ३३३
 पिट्ठं = पिष्टम् १-१२
 पिव = इव १०१४
 पीअं = पीतम् ४१२६
 पीअलं = पीतलम् ४१२६
 पीणदा, पीणत्तणं = पीनता,
 पीनत्वम् ४१२२
 पुट्ठं = पृष्ठम् ४१२०
 पुडो, पुडो = पुत्रः १२१४
 पुप्फं = पुष्पम् ३१६५, ५१
 पुरिअं = पौरस्त्यम् ४१२५
 पुरिसो = पुरुषः ११२३
 पुलअह् = पश्यति ८१६१
 पुलिआरश = पुरुषस्य ११११२
 पुलिशा = पुरुषाः ११११२
 पुलिआह = पुरुषस्य ११११२
 पुलिशे = पुरुषः ११११४
 पुव्वण्हो = पूर्वाह्नः ३१८
 पुसो, पुसो = पुष्यः ३१४८
 पुहवी = पृथिवी १११३, २९
 पेक्ख = पश्य ५३९
 पेक्खह् = पश्यति, प्रेक्षते ५३३, ५११४,
 १२११८
 पेट्ठं = पिष्टम् १११२
 पेण्डं = पिण्डं, पिण्डः १११२
 पेम्मं = प्रेमम् ३१५२
 पेरन्तं = पर्यन्तम् ११५, ३११८
 पोक्खरो = पुष्करः ११२०, ११२९
 पोत्थओ = पुस्तकम् ११२०

फ
 फंसो = स्पर्शः ६३३, ६३४, १५
 फणसो = पनसः २३७
 फन्दनं = स्पन्दनम् ३३३
 फरिसो = स्पर्शः ३३२
 फरुसो = पुरुषः २३६
 फलिअं = पलितम् ८१९
 फलिहा = परिखा २३-३६
 फलिहो = परिघः २३०-३६
 फलिहो = स्फटिकः २३४-३२
 फुट्टइ, फुडइ = स्फुटति ८१५३
 भ
 भअप्फइ = बृहस्पतिः ४३०
 भइरवो = भैरवः १३६
 भत्तं = भक्तम् ३११
 भत्तारो = भर्ता ५३१-३३
 भइं = भद्रम् ४११२
 भमइ = भ्रमति ८१७१
 भमिरो = भ्रमणशीलः ४१२४
 भरइ = स्मरति, स्मरते ८११८
 भरणिअं, भरणीअं = भ्रणीयम् २११७
 भरहो = भरतः २१९
 भाअणं, भाअणं = भाजनम् ४१४
 भाआ, भाअरो = भ्राता ५३५
 भारिआ = भार्या १०१८
 भाइ = बिभेति, बिभीते ८११९
 भिअारो = भृङ्गारः ११२८
 भिअो = भृङ्गः ११२८
 भिण्डिवालो = भिन्दिपालः ३३४६
 भिन्दइ = भिनति ८३३८
 भिअलो = विह्वलः ३३४७ टि०
 भिअिणी = बिखिनी २३३८
 भुत्तं = भुक्तम् ३१५०
 भोत्तं = भोक्तुम् ८१५५

भोक्तृण = भुक्त्वा ८।३५

भोक्तृत्वं = भोक्तृव्यम् ८।५५

म

मर्ध = मृतम् १।२७

मह, मए = मथा, मथि ६।४५, ५२

महत्तो = मत् ६ = ४८

महलं = मलिनम् ४।१३

मउढं = मुकुटम् १।२२, २।१

मउढं, मउढो = मुकुलम् १।२२, २।२

मऊरो = मयूरः १।८

मऊहो = मयूखः १।८

मभो = मदः २।२

मग्गो = मार्गः २।२, ३।५०

मच्छिषा = मक्षिका ३।३०

मज्झ = भ्रमत् ६।४०-५३

मज्झणो = मध्याह्नः ३।७

मढे = मृतः १।१।१५

मढं = मठः २।२४

मणसिणी = मनस्विनी १।२४, १।५

मणोज्जा = मनोज्ञा ३।५

मण्डूरो = मण्डूकः ४।३३

मं, मसं = माम् ६।४२

मंथं = मुस्तम् ४।१५

मम्महो = मन्मथः ३।४३

मरह = म्रियते ८।१२

मलह = मृदाति ८।५०

मल्लिणं = मलिनम् ४।३१

मंसं = मांसम् ४।१६

मंसू = श्मश्रु ४।१५

मसाणं = श्मशानम् ३।६

मस्सू = श्मश्रू ३।६

मह, मज्झ = मम ६।५०

महधर्द्धं = ममार्द्धम् ४।१

महु = मधु ५।२५-२७-३०

महुद्धं = मधूकम् १।२४

माअन्दो = माकन्दः ४।३३

माभा = माता ५।३२

माहन्दो = माकन्दः ४।३३

माउओ = मावृकः १।२९

माणसिणी = मनस्विनी १।२, ४।१५

माणुसो = मतुषः २।४२

माथवो = माधवः १०।३

माला = माला ४।१९, २४, ६।६०

मालाह्वलो = मालावान् ४।२५

माशे = माषः १।१।१

मासं = मांसम् ४।१६

मिअंको = मृगाङ्कः १।२८

मिओ = मृतः ३।५८

मिच्छा = मिथ्या ३।२७

मित्तो = मित्रः ३।५८

मिलाणं = म्लानम् ३।६२

मिव = इव ९।१६

मुइंगो = मृदङ्गः १।३

मुक्खं = मुक्कः ३।२९ टि०

मुग्गरो = मुद्गरः ३।१

मुग्गो = मुद्गः ३।१

मुच्छा = मूर्च्छा ३।५१

मुज्जाणो = मौज्जायनः १।४४

मुणइ = जानाति ८।२३

मुणालो = मृणालम् १।२९

मुत्ती = मूर्तिः ३।२४

मुद्धो = मुग्धः २।२७

मुहं = मुखम् २।२७

मुहलो = मुखरः २।३०

मूढत्तणं = मूढत्वम् ४।२२

मूढदा = मूढता ४।२२

मेखो = मेघः १०।३

मेहला = मेखला २।२७

मेहो = मेघः २।२७
 मोत्ता = मुक्ता १।२०
 मोरो = मयूरः १।८
 मोहो = मयूरः १।८
 म्मिव = इव ९।१६
 म्ह, मिह; म्हु, म्हो = अस्मि ७।७
 य
 यायदे = जायते १।१४
 र
 रभणं = रत्नम् ३।६०
 रभवं = रजतम् २।२, ७
 रक्खसो = राक्षसः ९।६
 रक्खा = रथ्या ३।२७
 रणं = अरण्यम् १।४
 रणो, रणा = राज्ञः, राज्ञा ५।३८, ४२
 रत्तं = रक्तम् ८।६२
 रत्ता-रत्तिः ३।५८
 रमणिज्जं, रमणिअं = रमणीयम् २।१७
 रमिज्जइ, रम्मइ = रम्यते ८।५८
 रसी, रस्सी = रश्मिः ३।२, ५८
 राअउळं, राउळं = राजकुलम् ४।१
 राभा = राजा ५।३६, ४४
 राहणो, रणो = राज्ञः ५।३८, ४२
 राई = रात्रिः ३।५८
 राक्षिना = राज्ञा १०।१२
 रासहो = रासभः २।२७
 राहा = राधा २।२७
 रिच्छो = ऋक्षः १।३०, ३।३०
 रिणं = ऋणम् १।३०
 रिद्धो = ऋद्धः १।३०
 र्खखो = वृक्षः १।३२, ३।३१
 रूपणं = रुदितम् ८।६२
 रुद्धो, रुद्धो = रुद्धः ३।४
 रुन्धइ, रुम्भइ = रुणद्धि ८।४९
 रूपं = रुक्मम् ३।४९

रुप्पणी = रुक्मिणी ३।४९
 रुवइ = रोदिति ८।४२
 रुसइ = रुष्यति ८।४६
 रे = भो, सम्भाषणादिषु ९।१५
 रोच्छं = रोदिव्यामि ७।१६
 रौत्तव्वं = रोदितव्यम् ८।५५
 रोत्तुं = रोदितुम् ८।५५
 रोसाहत्तो = रोषवान् ४।२५
 ल
 लगह = लगति ८।५२
 लच्छी = लक्ष्मी ३।३०
 लट्टी = यष्टिः २।३२
 लस्करो = राक्षसः १।१८
 लहुई = लक्ष्मी ३।६५
 लाभा = राजा १।११०
 लिच्छा = लिप्सा ३।४०
 लिउद्धइ = लिह्यते ८।५९
 लुणइ = लुनाति ८।५६
 लुव्वइ, लुणिज्जइ = लूयते ८।५७
 लुद्धओ = लुब्धकः ३।३
 लुभइ = माष्टि ८।६५
 लोणं = लवणम् १।७
 लोद्धओ = लुब्धकः १।२०, ३।३
 व
 वअइ = शक्नोति ८।७०
 वअणं = वचनम् २।२, ४२
 वअं = वयम् १।२।२५
 वहदेशो = वैदेशः १।३६
 वहदेहो = वैदेहः १।३६
 वहरं = वैरम् १।३६
 वहसंपाअणो = वैशम्पायनः १।३६
 वहसाहो = वैशाखः १।३६
 वहसिओ = वैशिकः १।३६
 वक्कलं = वक्कलम् ३।३
 वग्गी = वाग्भी ३।३

गद्यो=व्याघ्रः १०३
 कं=वक्रम् ४१५
 क्वह=प्रजति ८१७
 क्वुरो=त्रसुरः ३४०
 क्व्वा=वृत्ताः ५१२
 क्व्वाणं=वत्सानां वृत्ताणाम् वा ५४
 क्व्के ठिअं = वस्त्रे स्थितम् ५१३
 क्व्केण=वत्सेन, वृत्तेण वा ५४
 क्व्को=वृत्तः १३२, ३३७
 क्व्को=वृत्तः ३५१, १३, २७, ६६३
 क्व्को = वत्सः ३४०, वृत्तः ३३०,
 ४१८
 क्व्जह = व्रसति ८१६
 क्व्जभो = वाह्यकः ३२८
 क्व्जणीअं = दञ्जनीयम् ४१४
 क्व्डिसं = बडिशम् २२३
 क्व्दह = वर्द्धते ८४४
 क्व्णं = वनम् ४१२, ५३०
 क्व्णो = वर्णः ४१५
 क्व्णी = वह्निः ३३३
 क्व्त्तमाणं = वर्तमानम् ३२४
 क्व्त्ता = वार्त्ता ३२४
 क्व्त्तिआ = वर्त्तिका ३२४
 क्व्दो = वृद्धः १२७
 क्व्दं = वृन्दम् ४२७
 क्व्फो = बाष्पः, उष्मा ३३८
 क्व्महो = मन्मथः २३९, ३४३
 क्व्मो = वर्म ४१८
 क्व्महो = ब्राह्मणम् १२७
 क्व्महो = ब्राह्मणः ३८, ६६४
 क्व्महा, क्व्महाणो = ब्रह्मा ५४७
 क्व्मह = वृणोति, वृणुते ८१२
 क्व्मही = वलभिः २२३
 क्व्मिअं = व्यलीकम् ११८

क्व्ले = अयि, सम्भाषणे ११२
 क्व्सही = वसतिः २१९
 क्व्सहो = वृषभः १२७, २४३
 क्व्हिरो = बधिरः २२७
 क्व्हुमुहं, क्व्हुसुहं = वधूसुखम् ४१
 क्व्हु = वधूः ५१९-२१=२९, ६१६
 क्व्हुहिं = वधूमिः ६६१
 क्व्भह, क्व्भह = म्लायति ८२१
 क्व्भवडणं = पादपतनम् ४१
 क्व्भा = वाक् ४७
 क्व्वाओ, क्व्वाणो = वायवः ५१६
 क्व्वाण = वायुना ५१७
 क्व्वाणो, क्व्वास्स = वायोः ५१५
 क्व्वास्मि = वायौ ६६१
 क्व्वास्स = वायोः ६६०
 क्व्वाऊ = वायुः ५१४-१८-२७, ६१
 ६०-६१
 क्व्वाऊो = वायोः ६६०
 क्व्वाऊो, क्व्वाऊु, क्व्वाऊहि=वायोः ६६१
 क्व्वाऊसु = वायुषु ५१८, ६६०
 क्व्वाऊहिं = वायुभिः ५१८, ६६०
 क्व्वाऊहितो, क्व्वाऊसुंतो = वायुभ्यः ६६२
 क्व्वाह = द्वादश २१४, ४४
 क्व्वावडो = व्यापृतः १२४
 क्व्वाहितं = व्याहृतम् ३५२
 क्व्वाहो = वाष्पः ३३८, ५४
 क्व्विअ = इव १३-१६, १२-२४
 क्व्विअड्डी = वितर्दिः ३-२६
 क्व्विअगा = वेदना १३४
 क्व्विअणो = व्यजनम् १३
 क्व्विअणं = वितानम् २२
 क्व्विआरिल्लो, क्व्विआरुल्लो = विका-
 रवान् ४२५
 क्व्विइणहो = वितृणः १२८

विठदं = विवृतम् ११२९, २१७
 विठलं = विपुलम् २१७
 विंदिभं = वृंहितम् ११२८
 विक्रवो = विक्रवः ३१३
 विक्रिणह, विक्रकेह=विक्रीणीते ८१३१
 विच्छड्डी = विच्छर्दिः ३१२६
 विच्छुभो = वृश्चिकः १११५, २८, ३१४१
 विज्जा = विद्या ३१२७
 विज्जुली, विज्जू = विद्युत् ४१९-२६
 विज्जो = विज्ञः १२१७
 विज्जातो = विज्ञातः १०१९
 विष्मो = विन्ध्यः ४११४
 विडवो = विटपः २१२०
 विण्णार्णं = विज्ञानम् ३१४४
 विण्हू = विष्णुः १११२, २१३३
 विप्परिसो = विस्पर्शः ३१५१
 विष्मलो = विह्वलः ३१४७
 वियले = विजलः १११५
 विलाशो = विलासः ११११
 विसह = व्रसते ८१२८
 विसं = विसम् २१३८
 विसी = वृषी ११२८
 विसूरह = खिद्यते ८१६३
 विस्सासो = विश्वासः ३१५८
 विहभो = विस्मयः ३१३२
 विहलो = विह्वलः ३१४७
 वीरिभं = वीर्यम् ३१२०
 वीसथो = विश्वस्तः १११७
 वीसम्भो = विश्रम्भः १११७
 वीसासो = विश्वासः ३१५८
 वीहह = विभेति, ८११९
 बुज्जह = बुध्यते ७१४८
 बुट्टह = मज्जति ८१६८
 बुत्तन्तो = वृत्तान्तः ११२९

बुन्दावनं = वृन्दावनम् ११२९
 वेअ = एव ९१३
 वेअणा = वेदना ११३४
 वेच्छं = वेत्स्यामि ७११६
 वेज्जं = वैद्यम् ३१२७
 वेडिसो = वेतसः ११३, २१८
 वेड्डह = वेष्टते ८१४०
 वेण्हू = विष्णुः १११२
 वेत्तव्वं = वेदितव्यम् ८१५५
 वेत्तुं = वेदितुम् ८१५५
 वेत्तूण = वेदित्वा ८१५५
 वेवभो = विह्वलः ३१४७
 वेळुरिभं = वेदूर्यम् ४१३३
 वेत्तली = वल्लिः ११५
 वेवह = वेपन्ती ७१११
 वेवन्ती = वेपन्ती ७१११
 वेवमाणा = वेपमाना ७१११
 वो = वः ६१२९-३७
 वोच्छं = वक्ष्यामि ७११६
 वोरं = बदरम् ११६
 व्रन्दं = वृन्दम् ४१२७

श

शहिदाणि = सोद्वा ११११६
 शिआलका, शिआला, शिआले =
 शृगालः ११११७

स

सअढो = शकटः २१२१
 सअहुत्तं = शतकृत्वः ४१२५
 सभा, सह = सदा १११५
 सह्रं = स्वैरम् ११६६ ध
 संवत्तभो = संवर्तकः ३१२४
 संवुदं = संबृत्तम् ११२९
 संवुदी = संबृत्तिः २१७
 संवेहह = संवेष्टते ८१४१

सक्क=शक् ८।५२
 सक्कइ=शक्नोति ८।५२
 सक्को=शक्कः ३।३
 सगगामो = सङ्ग्रामः १०।३
 सङ्कन्ती=संक्रान्तिः ४।१ टि०
 सङ्कन्तो = संक्रान्तः ३।५६घ
 सङ्का=शङ्का ४।१७
 सचाव=सचापम् २।२
 सज्जो=पडजः ३।१
 संजादो=संयातः २।७
 सडइ=शीयते ८।५१
 सढा=सटा २।२९
 सणेहो=स्नेहः ३।६४
 सण्ठाविभं=संस्थापितम् १।११
 सण्ढो=षण्ढः २।४३
 सण्णा=सञ्ज्ञा ३।५५
 सण्णं=श्लक्ष्णम् ३।३२
 सद्दालो=शब्दवान् २।४२
 सद्दो=शब्दः २।४२
 सनानं=स्नानम् १०।७
 सनेहो = स्नेहः १०।७
 सपफं = शष्पम् ३।२६
 सवभावं = सङ्गावः ९।२
 सभरी = शफरी २।२६
 सभलं = सफलम् २।३५
 समत्थो = समस्तः ३।१२
 समिद्धी = समृद्धिः १।२
 सम्पत्ती = सम्पत्तिः ४।१७
 सम्पदि = सम्प्रति २।७
 सम्भवइ = सम्भवति ८।३
 सम्मड्डो = सम्मर्दः ३।२६
 संयादो=संयातः २।७
 सरइ = सरति ८।१२
 सरदो = शरद् ४।१०।१८
 सरफसं = सरभसम् १०।३
 सररुहं = सरोरुहम् ४।१

सरिआ = सरित् ४।७
 सरिच्छं = सङ्क्षम् १।२, ३।२०
 सरिसो = सदृशः १।३१
 सरो = सरः ४।६, १८
 सलफा = शलभः १०।३
 सलाहा = श्लाघा ३।६३
 सवहो = शपथः २।१५, २७
 सवमुहओ = सर्वमुखः ४।१
 सवोमूओ = सर्वमुखः ४।१
 सवमूओ = सर्पमुखः ४।१
 सवोमुओ = सर्पमुखः ४।१
 सव्वज्जो = सर्वज्ञः ३।५
 सव्वज्जो = सर्वज्ञः ३।५
 सव्वण्णो = सर्वज्ञः १।२।८
 सव्वत्थ, सव्वस्सि, सव्वस्सिम = सर्व-
 स्सिमन् ६।२
 सव्वे = सर्वे ६।१
 सहमाणा, सहमाणी=सहमाना ५।२४
 सहइ, सहप = सहते ७।१
 सहस्सहुत्तं = सहस्रकृत्वः ४।२५
 सहा = सभा २।२७
 सहामि = सहे ७।३
 सहिज्जइ = सद्यते ७।८
 सहीअइ = सद्यते ७।८
 साअरो = सागरः २।२
 सामिद्धी = समृद्धिः १।२
 सारंगो = शार्ङ्गम् ३।६०
 सारिच्छं = सङ्क्षम् १।२
 साले = शाले ५।१५
 सावो = शापः २।२५
 सिआलो = शृगालः १।२८
 सिआसिअं = सितासितम् ४।१
 सिङ्गारो = शृङ्गारः १।२८
 सिट्ठी = सृष्टिः १।२८
 सिठ्ठिलो = सिधिलः २।२८
 सिणिद्धो = सिग्धः ३।१

सिण्हो = शिन्नः ३।३३
 सिस्थो = सिक्थकम् ३।१
 सिन्दूरं = सिन्दूरम् १।१२.
 सिन्धवं = सैन्धवम् १।३८
 सिभा = शिफा २।२६
 सिं = तेषाम्, तासाम् ६।१२
 सिरं = शिरः ४।११
 सिरवेअणा, सिरोवेअणा = शिरो-
 वेदना ४।१
 सिरी = श्रीः ३।६२
 सिलिङ्गं = शिल्लम् ३।६०
 सिविणो = स्वप्नः १।३, ३।६२
 सीभासीञ्चं = सीतासीतम् ४।१
 सीभरो = शीकरः २।३
 सीहो = सिंहः १।१७
 सुहदी = लुक्कतिः २।७
 सुउरिसो = सुपुरुषः २।२
 सुज्जो = सूर्यः ३।१९
 सुणइ = शृणोति ८।५
 सुण्डो = शुण्डः १।४४
 सुन्देरं = सौन्दर्यम् १।५, ४४
 सुत्तो = सुप्तः ३।१, ७।६
 सुपइ = माहिं ८।६७
 सुप्पगहा = शूर्पणखा ५।२४
 सुमरइ = स्मरति ८।१८, १२।१७
 सुवइ = श्रूयते ८।५७
 सू = धिक् ९।१४
 सूई = सूची २।२

सूरु = सूर्यः ३।१९
 सूसइ = शुष्यति ८।४६
 से = तस्य, तस्याः ६।२
 सेच्चं = शैत्यम् १।३५
 सेज्जा = शय्या १।५।३।७
 सेभालिभा = शैफालिका २।२६
 सेलो = शैलः १।३५
 सेवा, सेवा = सेवा ३।५८
 सो = सः ६।२२
 सोअप्ल्लं = लौक्यार्थम् १।२२, ३।२१
 सोउण, सोइहि = श्रुत्वा ४।२३
 सोच्छं = श्रोष्यामि ७।१६
 सोच्छिइ, सोच्छिहिइ = श्रोष्यति ७।१७
 सोच्छिथा, सोच्छिहिथा = श्रोष्यथ
 ७।१७
 सोच्छिन्ति, सोच्छिहन्ति = श्रोष्यन्ति
 ७।१७
 सोच्छिसि, सोच्छिहिहि = श्रोष्यसि
 ७।१७
 सोणहा = स्नुषा २।४७
 सोत्तं = स्रोतः ३।५२
 सोमालो = सुकुमारः २।३०
 सोम्मो = सौम्य ३।२
 सोरिअं = शौर्यम् ३।२०
 सोस्सं = शुष्म ३।२
 सोहइ = शोभते ५।३२
 सोहन्ति = शोभन्ते ५।२
 ह
 हके, हगे = अहम् १।१९

१. अहो = वयं ६।४३, मे = मया ६।४६, ममाइ = मया ६।४५, अम्हहि = अस्माभिः
 ६।४७, मेत्तो = मत् ६।४८, नइत्तो = मत् ६।४८, ममादो, ममांहु, ममाहि = मत् ६।४८,
 अम्हाहितो, अम्हासुतो = अस्मत् ६।४९, मे = मम, मे ६।५०, मम = मम, मे ६।५०, मह =
 मम, मे ६।५०, नइह = मम, मे ६।५०, मइहगो = अस्माकम् ६।५१, मम्भि = मयि ६।५२,
 अम्हेषु = अस्मात् ६।८, पत्तङ्गासु मद्रूपाण्यपि प्रदर्शयन्ते तुम्हे = यूयं. युष्मात् ६।२८-२९, तुमप,
 तुमे = त्वया, त्वायि ६।३०, तुम्होहि, तुम्हेहि = युष्माभिः ६।३४, तत्तो = त्वत् ६।३५, तुमादो,
 तुमाहु, तुमाहि = त्वत् ६।३५, तुम्हाहितो, तुम्हासुतो = युष्मत् ६।३९, मे = युष्माकम् ६।३७,
 तुम्हाणं = युष्माकम् ६।३७, तुम्हाणं = युष्माकम् ६।३७, तुम्भि = त्वयि ६।३८, तुम्हेसु =
 युष्मासु ६।३९, तुम्हेसु = युष्मासु ६।३९, विस्तरस्त्वन्वत्र ।

हडक्के = हृदयम् १११६
हणुमन्तो, हणुमा = हनुमान् ४१२५
हृथो = हस्तः ३११२, ५०
हृदो = हतः २१७
हं = अहम् ६१४०, ५३
हंसो = ह्रस्वः ४११५
हम्मइ = हन्ति ८१४५
हरिसइ = हर्षति, हृष्यति ८१११
हरिसो = हर्षः ३१६२
हलदा, हलद्दी = हरिद्रा १११३, ५१२४,
२१३०
हलिओ = हालिकः १११०
हवि = हविः ५१२५, ४१६
हशिद, हशिदि, हशिदु, हशिदे =
हसितः १११११
हसई = हसन्ती ७१११
हसन्ति = हसन्ति ७१४
हसंतो = हसन् ७११०
हसमाणा = हसन्ती ७१११
हसमाणो = हसन् ७११०
हसह = हसथ ७१४
हसिरो = हसनशीलः ४१२४
हसिहिइ = हसिष्यति, हसिष्यते ७११२
हसिहिथा = हसिष्यामः ७११५
हसिहिनित = हसिष्यन्ति ७११२
हसिहिमो, हसिहिमु, हसिहिम,
हसिस्सामो, हसिहामो = हसिष्यामः
७११५

हस्सइ, हसिज्जइ = हस्यते ७११, ८, ५८
हालिओ = हालिकः १११०
हिअअं = हृदयम् ११२८
हितअकं = हृदयम् १०११४
हिरी = हीः ३१६२
हिरे = सम्भाषणादिषु ९११५
हीरइ = हियते ८१६०
हुं = पृच्छायाम् ९१२७, जिञ्चये ९१६
हुअ = भूतम् ८१२
हुणइ = जुहोति ८१५६षु५७
हुत्तं = हुतम् ४१२५
हुवइ = भवति ८११
हुवहु = भव ९१२
हुवीअ = अभवत् ७१२३
हुव्वइ, हुविज्जइ = ह्वयते ८१५७
होइ = भवति ८११
होअ, होअ = भवति, भविष्यति
भवतु ७१२०
होस्सं = भविष्यामि ७११४
होस्सामि, होहामि, होहिमि = भवि-
ष्यामि ७११४
होहिइ = भविष्यति ७११२
होहिथा, होहिस्सा = भविष्यामः ७११५
होहिनित = भविष्यन्ति ७११२
होहिम, होहिमु, होहिमो, होस्सामो,
होहामो = भविष्यामः ७११५
होहिस्सामो = भविष्यामः ७११५
होहीअ = अभूत् ७११४

इति डबरालोपाह-पण्डित-उदयरामशालिकृते
प्राकृतप्रकाशपरिशिष्टे शब्दसूची समाप्ता ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
५५	२१	०पर्यन्तेषुरः	०पर्यन्तेषु रः
६७	१०	०शत्पञ्च०	०शत्पञ्च०
९९	२५	वेष्यते	वेष्येते
१०१	१६	नलोः	लनोः
१३२	१७	१२	१३
१४४	२२	द्वेद्वौ	द्वेदौ
१७८	६	वाभा	वाभ
२३०	१	हितभक	हितभकं
२३७	१	शिभालाशिभालकाः	शिभालाशिभालेशिभालकाः
२३७	३	भवन्ति शिभाले०	भवन्ति । शिभाला आभच्छदि शिभाले०
२३७	८	शिभालाशिभालकाः	शिभालाशिभालेशिभालकाः
२३७	९	शिभाल, शिभालक-इत्यादेशौ भवतः	शिभाला, शिभाले, शिभालक इत्यादेशा भवन्ति
२३७	१०	शिभाल इत्यादेशे एत्वे सुलोपे च शिभाले इति	शिभाला इत्यादेशे शिभाला इति, शिभाले ह्यादेशे शिभाले इति
२३७	११	एत्त्वसुलोपयोः	एत्त्वसुलोपयोः
२३८	१	शिभाल, शिभालक ये दो	शिभाला, शिभाले, शिभालक ये तीन
२३८	२	शिभाल किंवा शिभालक	शिभाला, शिभाले किंवा शिभालक
२३८	३	शिभाले, शिभालके ये दो	शिभाला, शिभाले, शिभालके ये तीन
२४९	७	शेषं महा०	शेषं माहा०
२५१	१	शेषं महाराष्ट्री०	शेषं माहाराष्ट्री०